

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей
аттестационной комиссией Кыргызской Республики, Постановлением Президиума ВАК КР
№ 126 от 26.05.2016 г.
в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ),
(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

2022 №4 (112)

Бишкек – 2022

«Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы» журналынын редакциялык коллегиясы

Башкы редактор:

Садыков К.Ж. – Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары

Чекеев А.А. – КР УИАнын корр.-мүч., физ-мат.илим. д-ру, проф., Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий ишгер боюнча проректору.

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - КР УИАнын корр. - мүч., филос. ж-а. полит. илим.д-ру,проф.;

Асанканов А. - КР УИАнын корр. -мүч., тарых илим. д-ру, проф.;

Ахметова Н. А. - пед. илим. д-ру, проф.;

Борубаев А. А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Ботобеков. А. - экон. илим. д-ру, проф.;

Галиева. З. И. – тарых илим д-ру, проф.;

Жайнаков А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Карабаев С. О. – хим. илим. д-ру, проф.;

Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр-мүч., пед. илим. д-ру, проф.;

Молдоев Э. Э. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Панков П. С. – КР УИАнын корр-мүч., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Сманалиев К. М. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Суранаев Т. Дж. - экон. илим. д-ру, проф.;

Тиллебаев С. А. - филол.илим. д-ру, проф.;

Токтомышев С. Ж. - КР УИАнын акад., техн. илим. д-ру, проф.;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А.- Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD)

Бешимов Р. Б.- М. Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Бородкин Л. И.-М. В. Ломоносов атын. ММУнун проф.,т.и.д. РАЕН корр-муч.;

Ковальская Л. А.-биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;

Козлов К. Л.-М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Садовничий Ю. В.- М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.

Редакциялык-басма бөлүм:

Галиева З.И. - бөлүм башчы.

Кожомкулов К.Е. – редактор.

Кадыралиева М.К. – жетектөөчү адис.

Уюштуруучу:

Жогорку кесиптик билим берүүчү мамлекеттик мекеме

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

**Редакционная коллегия журнала «Вестник
КНУ им. Ж. Баласагына»**

Главный редактор

Садыков К.Ж. - ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора

Чекеев А. А. – чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. Наук, проф., проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - чл.-корр. НАН КР, д-р филос. и полит. наук, проф.;

Асанканов А. - чл.-корр. НАН КР, д-р ист. наук, проф.;

Ахметова Н. А. – д-р пед. наук, проф.;

Борубаев А. А. - акад. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Ботобеков А. - д-р экон. наук, проф.;

Галиева З. И. - д-р ист. наук, проф.;

Жайнаков А. - акад. НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Карабаев С. О. - д-р хим. наук, проф.;

Мамбетакунов Э. - чл.-корр НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Молдоев Э. Э. - д-р юрид. наук, проф.;

Панков П. С. - чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Сманалиев К. М. - д-р юрид. наук, проф.;

Суранаев Т. Дж. - д-р экон. наук, проф.;

Тиллебаев С. А. - д-р филол. наук, проф.;

Токтомышев С. Ж. - акад. НАН. КР, д-р техн. наук, проф.;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. - зав. сектором исследования стран Евразийского Банка Развития (Dr.PhD);

Бешимов Р. Б. - д-р физ-мат. наук, проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;

Бородкин Л.И. - д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;

Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;

Козлов К. Л. – д-р физ-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Перегудин С.И. - д-р физ.- мат. наук, проф. Санкт-Петербургского Государственного Университета;

Садовничий Ю. В. – д-р, физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Галиева З.И. - зав. отделом РИО КНУ;

Кожомкулов К.Е. - редактор

Кадыралиева М.К. – ведущий специалист.

Учредитель:

Государственное образовательное учреждение высшего профессионального
образования

Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

Оглавление

Гуманитарные науки.....	12
Филология.....	12
Абакиров К.	12
ЖЫЛДЫЗДУУ ПОЭЗИЯ ЖАНА АДАБИЙ СЫН.....	12
ЗВЕЗДНАЯ ПОЭЗИЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА.....	12
STARRY POETRY AND LITERAL CRITICISM.....	12
Абасова А. А.	18
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕ ЖАЗЫЛГАН КЭЭ БИР ИШ КАГАЗДАРЫНДАГЫ ОДОНО КАТАЛАР.....	18
ГРУБЫЕ ОШИБКИ В НЕКОТОРЫХ ДЕЛОВЫХ БУМАГ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	18
COMMON MISTAKES IN BUSINESS LANGUAGE.....	18
Абдразакова Г. Ш.	23
«СУУ» КОНЦЕПТИНИН КЫРГЫЗДАРДЫН ТИЛДИК АҢ-СЕЗМИНДЕГИ КОННОТАТИВДИК МААНИСИ.....	23
КОННОТАТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «ВОДА» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КЫРГЫЗОВ	23
CONNOTATIVE MEANING OF THE CONCEPT "WATER" IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF THE KYRGYZ.....	23
Айбашова Т. М.	29
ИШ КАГАЗДАРЫН ОКУТУУДА СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ОРДУ.....	29
МЕСТО ЧАСТИ РЕЧИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ДЕЛОВЫХ БУМАГ.....	29
THE PLACE OF A PART OF SPEECH IN TEACHING STYLISTICS.....	29
Айтибаева Ж. К., Мураталиева У. Т.	35
КОНЦЕПТ, КОНЦЕПТТЕР АЛКАГЫ ЖАНА ДҮЙНӨНҮН КОГНИТИВДИК-ТИЛДИК СҮРӨТҮ	35
КОНЦЕПЦИЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА И КОГНИТИВНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА.....	35
CONCEPT, CONCEPTUAL STRUCTURE AND COGNITIVE-LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD.....	35
Алиева С. А., Махамбетова С. К.	40
КАЗАК ЖАНА ТҮРК ТЕКТҮҮ ЭЛДЕРДИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНДАГЫ ЖАЛПЫ ОКШОШТУКТАР.....	40
ОБЩИЕ СХОДСТВА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ НАРОДОВ КАЗАХСКОГО И ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ.....	40
COMMON SIMILARITIES IN PROVERBS AND SAYINGS OF THE PEOPLES OF KAZAKH AND TURKIC ORIGIN.....	40
Алишова И. К.	51

3.КАРАЕВАНЫН «ЖООМАРТКА» ДЕГЕН ЫРЫНА КОНЦЕПТУАЛДУУ ТАЛДОО.....	51
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕСНИ З. КАРАЕВОЙ «ДЖООМАРТКА»	51
CONCEPTUAL ANALYSIS OF Z. KARAEVA'S SONG "JOOMARTKA"	51
Асанакунов Т.А.	55
КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА ЖАҢЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	55
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ КАК ВТОРОМУ ЯЗЫКУ	55
METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF USING NEW TECHNOLOGIES IN TEACHING KYRGYZ AS A SECOND LANGUAGE.....	55
Аскалиева Г.Б.	61
КЫРГЫЗ ТЕЛЕБЕРҮҮ ТАРМАГЫНДАГЫ ЖАЛПЫ ТИЛДИК ЖАГДАЙ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫНДАГЫ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР	61
ОБЩАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СФЕРЕ КЫРГЫЗСКОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ И ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ.....	61
THE OVERALL LANGUAGE SITUATION IN THE AREA OF KYRGYZ TELEVISION AND SOME ISSUES OF CULTURE OF SPEECH	61
Атабекова Б.Я.	68
КЫРГЫЗ ТИЛИН САНАРИПТИК НЕГИЗДЕ ОКУТУУ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН КЕП МАДАНИЯТЫН ӨСТҮРҮҮ.....	68
РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА ЦИФРОВОЙ ОСНОВЕ	68
DEVELOPMENT OF SPEECH CULTURE OF STUDENTS BY TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ON A DIGITAL BASIS.....	68
Бейшеналиев Ж.	71
ИЛИМДИН КУДУГУНКАЗГАН ОЙЧУЛ ОКУМУШТУУ ТИЛ ИЛИМИНИН БАБА ДЫЙКАНЫ КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ	71
МЫСЛЯЩИЙ УЧЕНЫЙ ВЫКОПАВШИЙ КЛАДЕЗЬ НАУКИ БАБА ДЫЙКАН ОБРАЗОВНИЯ - КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ	71
THE THINKING SCIENTIST DIGGING THE WELL OF SCIENCE DYKAN OF LANGUAGE EDUCATION KARBOZ DYKANOV	71
Джаманкулова К.Т.	74
ПРОФЕССОР К. ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ.....	74
НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА К. ДЫЙКАНОВА.....	74
SCIENTIFIC ACTIVITY OF PROFESSOR K. DYKANOV	74
Джаманкулова К.Т.	80
ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ – ӨЗ ЗАМАНЫНЫН ЗАЛКАР ОКУМУШТУУСУ.....	80
ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ - ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ СВОЕГО ВРЕМЕНИ.....	80
PROFESSOR A. ZHAPAROV - THE GREAT SCIENTIST OF HIS TIME.....	80

Джунушалиева Г. Дж.	88
«ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТҮРК» ЖАНА «КОДЕКС КУМАНИКУС» ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИ ЖАНА АЙРЫМ КЫРГЫЗ-КЫПЧАК ӨЛЧӨМ АТОЛОРУНУН ТҮЮНДУРУЛУШУ.....	88
ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ «ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТЮРК» И «КОДЕКС КУМАНИКУС» И ВЫРАЖЕНИЯ НЕКОТОРЫХ КЫРГЫЗСКО-КЫПЧАКСКИХ ТЕРМИНОВ ИЗМЕРЕНИЯ.....	89
«DIVANI LUGAT-AT TURK» AND «CODEX KUMANICUS» WRITTEN MONUMENTS AND EXPRESSION OF CERTAIN KYRGYZ-KIPSAK TERM NAMES	89
Джунушалиева Г. Дж.	94
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НУМЕРАТИВДИК ЛЕКСИКАЛАРДЫН ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСЫ	94
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ НУМЕРАТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	94
DIFFERENTIATION OF NUMERATIVE VOCABULARY IN THE KYRGYZ LANGUAGE	94
Дыйканова Ч.К.	98
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КӨТӨРҮҮ ЖӨНҮНДӨ.....	98
К ВОПРОСУ О ПРОДВИЖЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	98
GIVING PROMOTION TO THE STATE LANGUAGE OF THE KYRGYZ REPUBLIC	98
Дыйканова Ч.К.	105
ПРОФЕССОР К.ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ ТУУРАЛУУ	105
О НАУЧНОМ ТВОРЧЕСТВЕ К.ДЫЙКАНОВА	105
THE CREATIVE RESEARCH OF K.DUYKANOV.....	105
Дыйканова Ч.К.	111
ТҮРК ТИЛДЕРИНИН АЛФАВИТИ ЖАНА ЛЕКСИКАСЫНЫН УНИФИКАЦИЯСЫ.....	111
УНИФИКАЦИЯ АЛФАВИТА И ЛЕКСИКИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ.....	111
UNIFICATION OF ALPHABETS AND LEXIS IN TURKIC LANGUAGES.....	111
Жапаралиева Н. Ж.	116
“МАНАС ТААНУУ” ДИСЦИПЛИНАСЫН ҮЙРӨТҮҮДӨ КОЛЛЕКТИВДҮҮ ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУНУН МУМКҮНДҮКТӨРҮ	116
ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ КОЛЛЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ДИСЦИПЛИНЫ “МАНАСОВЕДЕНИЕ”	116
THE POSSIBILITIES OF USING THE TECHNOLOGY OF COLLECTIVE LEARNING IN TEACHING THE DISCIPLINE "MANAS STUDIES"	116
Жумаева Г.З.	122
БАЙЫРКЫ ОРТОК ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ К.АРТЫКБАЕВДИН РОЛУ	122
РОЛЬ К. АРТЫКБАЕВА В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНИХ ОБЩЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ.....	122
THE ROLE OF K. ARTYKBAEV IN THE STUDY OF ANCIENT COMMON TURKIC WRITTEN MONUMENTS	122

Жумаев М.	131
ЧЫГАРМАДАГЫ ОБЪЕКТИВДУУЛУКТУН КАРТИНАСЫ.....	131
КАРТИНА ОБЪЕКТИВНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ.....	131
THE PICTURE OF OBJECTIVITY IN THE WORK.....	131
Исаева С.Н.	136
ОМОР СУЛТАНОВ – МОДЕРНИСТ АКЫНЫ.....	136
ОМОР СУЛТАНОВ – АКЫН МОДЕРНИСТ.....	136
O. SULTANOV IS A MODERNIST POET.....	136
Искакова Э.С.	145
АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАНА ТАШКА ЧЕГИЛГЕН ЖАЗУУЛАРДАГЫ СЫН АТООЧТОРДУН ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ.....	145
ОБЩИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И КАМЕННЫЕ НАДПИСИ.....	145
GENERAL DEFINITIONS OF ADJECTIVES IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE AND STONE INSCRIPTIONS.....	145
Карымшакова А.Т.	150
ТИЛ ИЛИМИНЕ АРНАЛГАН ӨМҮР.....	150
ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ЯЗЫКОЗНАНИЮ.....	150
A LIFE DEDICATED TO LINGUISTICS.....	150
Кайышова Е.А., Элебесова Ж.К.	158
АНГЛИС ТИЛИН АТАЙЫН МАКСАТТА ОКУТУУДА АУТЕНТИК МАТЕРИАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ.....	158
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ.....	158
USING AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES.....	158
Каратаева С. К.	163
СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	163
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ.....	163
THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF LONG VOWELS.....	163
Каратаева С. К.	168
СОЗУЛМАЛАРДЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНДАГЫ ФОНЕТИКАЛЫК КУБУЛУШТАР.....	168
ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ ВЛИЯЮЩИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ.....	168
PHONETIC PHENOMENA AFFECTING THE FORMATION OF LONG VOICES.....	168
Кульсарина Г. Г.	174
ФОЛЬКЛОР ТЕКСТТЕРИНИН ҮЛГҮСҮНДӨ БАШКЫРЛАРДЫН ТИЛДИК АҢ-СЕЗИНДЕ АДАМ СУЛУУЛУГУН БЕРҮҮЛӨРҮ.....	174

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О КРАСОТЕ ЧЕЛОВЕКА В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ БАШКИР НА ПРИМЕРЕ ТЕКСТОВ ФОЛЬКЛОРА.....	174
REPRESENTATIONS OF HUMAN BEAUTY IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF THE BASHKIRS ON THE EXAMPLE OF FOLKLORE TEXTS	174
Рысбаева Г.К., Алиева А.С., Турдалиева Д. Э.	180
ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРАТУУЧУ КҮЧТӨР КОНЦЕПТИСИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ ТИЛДИК ТҮЗҮЛҮШТӨР.....	180
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ СВЯЗАННЫЕ С ПОНЯТИЕМ ТВОРЧЕСКИХ СИЛ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ.....	180
LINGUISTIC STRUCTURES RELATED TO THE CONCEPT OF CREATIVE FORCES IN TURKISH LANGUAGES	180
Маразыков Т.С.	186
КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ЖАЛПЫ КЫРТЫШТЫК (КОНТЕКСТТИК) ЖАНА КАЙМА (ПОДТЕКСТТИК) МААЛЫМАТ	186
КОНТЕКСТУАЛЬНАЯ И ПОДТЕКСТУАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИИ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА.....	186
GENERAL BACKGROUND (CONTEXTUAL) AND IMPLICIT (SUBTEXTUAL) INFORMATION IN A FICTION TEXT.....	186
Мурзаев Н.Т.	191
ТУРМУШТУК КӨРҮНҮШТӨР, ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫ БОЮНЧА ДИЛ БАЯН ЖАЗДЫРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ	191
ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ НАПИСАНИЯ СОЧИНЕНИЙ О ЖИЗНЕННЫХ СОБЫТИЯХ И ЯВЛЕНИЯХ ПРИРОДЫ.....	191
FORMING STUDENTS CREATIVITY BY WRITING ESSAYS ON LIFE EVENTS AND NATURAL PHENOMENA.....	191
Мусулманкул кызы Айгерим	197
МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО ЧӨЙРӨСҮНДӨ КОЛДОНУЛУШУ..	197
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	197
USE OF THE STATE LANGUAGE IN THE FIELD OF HEALTHCARE.....	197
Нармырзаева К. Ж.	205
Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИНДЕ ЗАТ АТООЧТУК СИНОНИМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ.....	205
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМИЧЕСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.АЙТМАТОВА.....	205
THE USE OF NOUN SYNONUMS IN THE LANGUAGE OF AITMATOV'S WORKS.....	205
Орозалиева Ж. М.	209
СЫНЧЫЛЫК ЧЕБЕРЧИЛИК.....	209
КРИТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО.....	209
CRITICAL MASTERY.....	209

Осмонова М.А., Осмонова Л.А.	216
МУГАЛИМ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНУҮСҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ 216
ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООБЩЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТОВ 216
PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN A TEACHER AND STUDENTS 216
Осмонова М.А., Осмонова Л.А.	220
АУДИОВИЗУАЛДЫК ОКУУ КУРАЛДАРЫ 220
АУДИОВИЗУАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ 220
AUDIOVISUAL TEACHING METHODS 220
Райым кызы Альбина	223
ОРТО АЗИЯ АЙМАГЫНДАГЫ ТОПОНИМДЕРИНДЕГИ ЖАЛПЫЛЫКТАР 223
ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ТОПОНИМОВ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО РЕГИОНА 223
COMMON FEATURES OF TOPONYMS OF THE CENTRAL ASIAN REGION 223
Саденова А. Е., Асылбеков Р.Ө.	227
ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮДӨ СӨЗ КЫРДААЛДАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮН КОЛДОНУУНУН	
ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ 227
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТИПОВ РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ 227
ТІЛ МЕНГЕРТУДЕ СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЯТ ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ 227
FEATURES OF THE USE OF TYPES OF SPEECH SITUATIONS IN LANGUAGE ACQUISITION	227
Саденова А. Е.	237
МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК КАТЫШУУДА ЛЕКСИКАЛЫК КОМПЕТЕНЦИЯНЫ	
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН РОЛУ 237
МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ	
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ РОЛІ 237
РОЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В МЕЖКУЛЬТУРНОМ	
ОБЩЕНИИ 237
THE ROLE OF THE FORMATION OF LEXICAL COMPETENCE IN INTERCULTURAL	
COMMUNICATION 237
Садыканова С.Х.	242
КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯНЫ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ОЙЛОНУУНУ	
КАЛЫПТЫРУУ 242
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ТВОРЧЕСКОГО	
МЫШЛЕНИЯ 242
FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND CREATIVE THINKING 242
Сарыбай Майра Шоракызы	248
КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ ЖАНА ШОРА САРЫБАЕВ–ТАРЫХТЫН ТЫНЫМСЫЗ АГЫМЫНДАГЫ	
БИР МАДАНИЯТТЫН МУРАСКОРЛОРУ 248

КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ И ШОРА САРЫБАЕВ – НАСЛЕДНИКИ ЕДИНОЙ КУЛЬТУРЫ В НЕПРЕРЫВНОМ ПОТОКЕ ИСТОРИИ.....	248
KARBOZ DYIKANOV AND SHORA SARYBAEV ARE SUCCESSORS OF COMMON CULTURE IN CONTINUOUS TORRENTS OF HISTORY.....	248
Солгоноев А. М.	252
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ОМОНИМИЯ МАСЕЛЕСИ ПРОФЕССОР КАРБОЗ ДЫЙКАНОВДУН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ.....	252
ВОПРОС ИЗУЧЕНИЯ ОМОНИМИИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОФЕССОРА КАРБОЗА ДЫЙКАНОВА.....	252
THE QUESTION OF STUDYING HOMONYMY IN THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE STUDY OF PROFESSOR KARBOZ DYIKANOV.....	252
Султаналиев И.	255
МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРКҮНҮН» КОТОРУЛУШ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	255
ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» МАХМУДА КАШГАРИ.....	255
TRANSLATION ISSUES "DIVAN LUGAT-T TURK" MAHMUD KASHGARI.....	255
Сыдыкова Т.К.	261
ПРОФЕССОР К. ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ.....	261
НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА К. ДЫЙКАНОВА.....	261
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF PROFESSOR K. DYIKANOV.....	261
Табалдиева А.Б.	263
ЭНЕСАЙ ТЕКСТТЕРИНДЕГИ ЭТИШ СӨЗДӨРҮНҮН СЕМАНТИКАСЫ.....	263
СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ НА ЕНИСЕЙСКИХ ТЕКСТАХ.....	263
SEMANTICS OF VERBS ON YENISEI TEXTS.....	263
Тагаева А.Т.	268
КЫРГЫЗ ТИЛИН, АДАБИЯТЫН ОКУТУУДАГЫ ИННОВАЦИЈАЛЫК ТЕХНОЛОГИЈАЛАР.....	268
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ.....	268
INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING KYRGYZ LANGUAGE AND LITERATURE....	268
Текешова М. Б.	274
“ЖААБАРСТЫН” МИФОПОЭТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ: УЛУТТУК МҮНӨЗДҮН СИМВОЛУ КАТАРЫНДА.....	274
МИФОПОЭТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА «ЖААБАРСА»: КАК СИМВОЛ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА.....	274
MYTHOROETIC NATURE OF “ZHAABARS” AS A SYMBOL OF NATIONAL CHARACTER.....	274
Турдалиева Э.Д., Калкабаева Г.У.	285
КӨРКӨМ АДАБИЯТТА ОКШОШТУКТУ КОЛДОНУУ (Д. Исабеков жана Ч. Айгматовдун эмгектери боюнча).....	285

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРАВНЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ (по произведениям Д. Исабекова Ч. Айтматова).....	285
THE USE OF COMPARISON IN FICTION (based on the works of D. Isabekov and Ch. Aitmatov)	285
Турдугулов А.Т.	294
АКЫН, ЖАЗУУЧУ, ДРАМАТУРГ Т.СЫДЫКБЕКОВДУН ФОЛЬКЛОРИСТИКАДАГЫ ИЗИЛДӨӨЧҮЛҮК ӨНӨРҮ	294
ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЭТА, ПИСАТЕЛЯ, ДРАМАТУРГА Т.СЫДЫКБЕКОВА	294
FOLKLORE STUDIES OF THE POET, WRITER, PLAYWRIST T.SYDYKBEKOV	294
Турпанова Ж. А.	298
КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ САБАГЫНДА ДРАМАЛЫК ЧЫГ АРМАЛАРДЫ ОКУТУУ	298
ПРЕПОДАВАНИЕ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ...	298
METHODS OF APPLICATION OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES	298
Общественные науки	304
<i>Философия</i>	304
Усупова Ч.С., Барынбаева А.А.	304
МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТКЕРДИН ЖООПКЕРЧИЛИГИ ФИЛОСОФИЯЛЫК ПРОБЛЕМА КАТАРЫ.....	304
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА .	304
MEDICINE KYZMATKERDIN ZHOOPKERCHILIGI PHILOSOPHY.....	304
Усупова Ч.С., Барынбаева А.А.	310
КЕСИПТИК-ЭТИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИК: МАНЫЗЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	310
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ	310
PROFESSIONAL AND ETHICAL RESPONSIBILITY ITS ESSENCE AND FEATURES.....	310

Абакиров К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Абакиров К.

КНУ им. Ж. Баласагына

Abakirov K.

KNU J. Balasagyn

**ЖЫЛДЫЗДУУ ПОЭЗИЯ ЖАНА АДАБИЙ СЫН
ЗВЕЗДНАЯ ПОЭЗИЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА
STARRY POETRY AND LITERAL CRITICISM**

Аннотация: Макалада атактуу акын С.Эралиевдин поэзиясы өз мезгилиндеги белгилүү сынчылардын ой-пикирлеринин призмасынан караштырылат. Анын өткөн кылымдын 60-жылдарынан тарта жаралып, адабий коомчулуктун бүйрүн кызыткан жаңычыл поэзиясы эмнеси менен сынчы-адабиятчыларды кызыктырып, кандай өңүттө баа-ченемдерге салынгандыгы талдоого алынат. Адабият сынчыларынын талдоолору жана тыянактары автордун өздүк көз карашы менен жуурулуштуруп берилет да, С.Эралиевдин поэзиясынын идеялык-көркөмдүк нарктуулугу, гуманисттик духу, поэтикалык байлыгы баса белгиленет. Макаланын максаты адабий сын акындын чыгармачылык тагдырында кандай роль ойногондугуна сереп салуу болуп эсептелет.

Аннотация: В статье поэзия знаменитого поэта С.Эралиева рассматривается с призм литературной критики своего времени. Анализируя взгляды критиков автор особое внимание обращает на те качества его новаторской поэзии, которые вызвали огромный интерес литературной общественности. Автор сопоставляя собственные размышления со взглядами критиков, подчеркивает идейно-художественные достоинства, гуманистический дух и поэтическое богатство произведений поэта. Целью статьи является выявление роли критики в творческой судьбе поэта.

Annotation: This article considers how famous poet S. Eraliev's poetry was addressed through the prism of well-known critics in their time. Since the 60th of the last century, his contemporary poetry started, and literary society was keen on learning about it. It was interesting how contemporary poetry attracted literary critics, and analyzed how they were assessed. Literary critics' analysis and reports are given according to their personal points of view, S. Eraliev poetry's ideological value, humanistic spirit, and poetic wealth is also highlighted. The main aim of the article is what role plays literary criticism in the personal life of the poet.

Негизги сөздөр: Поэзия, адабий сын, жанр, тема, жаңычылдык, изденүү, талаш-тартыш, адабий процесс, көз караш, чыгарма

Ключевые слова: Поэзия, литературная критика, жанр, тема, новаторство, поиск, полемика, литературный процесс, взгляд, произведение.

Keywords: Poetry, literary criticism, genre, theme, contemporary, look for, debate, literal process, point of view, work

Сүйүнбай Эралиев айыл жергесинде бой тартып, жаштыгынын жаркыраган, шаңга

толчу мезгилин каардуу согуш майданында кан кечип өткөрүп, жашоо-тириликтин ачуу-таттуусун эл менен бирге көрдү да, адабият-поэзия майданына шашылбай, өзүнчө бир салмак менен келип кирди. Ал деле башка акындардай эле үйрөнчүк доорун, турмушту гана эмес, поэзиянын «сырларын» окуп-үйрөнүү доорун баштан кечирди, башкалардай эле тапталган, социалисттик идеологиянын талаптарынан келип чыккан бир катар чыгармаларды жазды. Бирок салыштырмалуу алганда ал социализм, партия, эски турмуш-жаңы турмуш, эл достугу сыяктуу «дежур» темалардагы ырларды аз жазгандыгын, башынан эле алардан колдон келишинче «качуу» аракетин көргөндүгүн байкоо кыйын эмес. Китеп артынан китеп чыгарууга деле шашылган жок. Мунун өзү акын башынан эле поэзияны жөн эле жазмакерлик, китеп чыгаруу өнөрү деп эсептебей, өтө олуттуу кесип, болгондо да табигат берген талант көрөңгөсүн тынымсыз билим алуу, турмушту, коомду, алардын кан-жаны болгон адамды иликтеп үйрөнүү, бул ишти бир саам болсо да үзгүлтүксүз ишке ашыруу менен айкалыштыруу аракетинде келгендигин айгинелейт. Кийин, кыргыз адабиятынын, кыргыз поэзиясынын албан өкүлү иретинде элдик урмат-сыйга ээ болгондо деле С. Эралиев тынымсыз изденүү жолунда келди, манчыркап калбады, өзүн-өзү жана башкаларды кайталоодон алыс болуунун мээнеттүү аракетин көрүп, элге бараандуу, көбү көөнөрбөс поэтикалык байлыкты тартуулады.

С.Эралиев Рамис Рыскуловго удаалаш кыргыз поэзиясында жаңы башгалыштардын көч башында турган, экспериментчил акын катары өзү чыйыр салган багыттарды даңгыр жолго айлантты, киришкен «ишинин» майнабын чыгарып, кыргыз поэзиясында мазмун жана форманын кынтыксыз биримдигин камсыздай алды. Акындын чыгармачылыгы али да изи сууй элек өткөн кылымдын акыркы 30-40 жылдыгында дембе-дем сөзгө алынып, кылдат жана кеңири талдоодон өткөрүлгөнү бүгүн адабий сындын тарыхына айланып кетти. Бүгүн ошол «тарыхка», С. Эралиев тууралуу сын-пикирлердин азганакай гана тобуна бир саам назар сала кетүү зарыл болуп турат.

Өткөн кылымдын 60-70-жылдары ал кезде көп улуттуу жана бирдиктүү деп аталган совет адабияты, анын ичинде кыргыз адабияты үчүн айрыкча түшүмдүү, өрүш алган учур болгондугу белгилүү. Башкасын айтпаганда да, поэзия жаатында А.Твардовский, Р.Гамзатов, Э.Межелайтис, Р.Рождественский, Л.Мартынов, О.Сулейменов, Д.Кугультинов, Р.Рза, М.Каноат, С.Кирсанов, С.Орлов, М.Танк, Е. Винокуров, М.Карим, К.Кулиев, Ю.Марцинкявичюс, Е.Исаев, М.Дудин, А.Вознесенский сыяктуу ошол кезде даңкы чыккан акындардын чыгармачылык өмүрүндөгү «жылдыздуу учур» адабият айрыкча кастарланган мына ушул жылдарга туш келет. Алардын катарына С.Эралиевди да тартынбай кошууга болот. Анткени поэтикалык дарамети жана андан жаралган туундулардын көркөм нарктуулугу боюнча ал жогорку акындардын эч биринен кем эмес эле. Болгону, анын поэзиясы орус тилине, ал аркылуу башка элдердин окурмандарына Р.Гамзатовдун же К.Кулиевдин деңгээлинде жеттиби деген суроо койгондо, айрым мыкты которулган чыгармаларын эске албаганда, жалпысынан бул жагдайда С.Эралиев өзгөчө жолдуу болуп кеткен жок окшойт деген бүтүмгө келебиз.

Кандай болгон күндө да ошол 60-70-жылдар С.Эралиевди кыргыз поэзиясынын айдыңына биротоло орун-очок алдырды, анын адамдык тагдырын поэзияга ажырагыс кылып биротоло байлады. Көзү өтүп кеткен Ж.Бөкөнбаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, А.Осмоновдордон ал чыгармачылык таалим-тарбия албай койбосо да, Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев, А.Токомбаев, С.Жусуев, Ж.Мамытов, О.Султанов, Р.Рыскулов, Ж.Садыков, М.Абылкасымова, Н.Байтемиров, Т.Кожомбердиев, Э.Турсунов, Б.Сарногоев (ж.б.) өңдүү

улуу-кичүү үзөнгүлөш жүргөн акындар менен поэзиянын ысык-суугун, кайгы-кубанычын бирге башпан кечирип келди. Жалаң акындарды гана тизмелеп, акын акындарды гана окуйт, алар менен гана чыгармачыл алакада болот дегенден алыс болсок да, С.Эралиевдин адабият аренасына акын катары келип, ошол калыбынан жазбагандыгын, башка жанрларда дээрлик иштебегендигин көрүүгө болот. Бул жагынан С.Эралиевдин «сүйгөнү» бир гана поэзия боюнча калды, ага бүт өмүрүн арнады десек жарашат.

С.Эралиев албан акын экендигин алгачкылардан болуп баамдаган Ч.Айтматов 1964-жылы «Советская Киргизия» (13-сентябрь), андан кийин «Правда» (25-октябрь) газеталарына өтө мазмундуу макалалар жарыялайт да, анын кыргыз поэзиясында эркин ыр формасын киргизүүдөгү азаптуу жана татаал эмгегине таң берип, кийинчерээк «жеке эле кыргыз эмес, бүткүл түрк адабиятында жаңы жээкти ачкан» акын катары аны менен сыймыктанарын жашырган жок.

С.Эралиев дамамат эле макталып келди десек жаңылыштык болор. Айрыкча «Жылдыздарга саякат» поэмасы жана бир катар ырлары жаатташкан сынчылардын мактоосуна да, жектөөсүнө да туш болду. Дайым эле «шедевр» жаратып келбегендигин акын өзү деле моюнга алып келет. Маселен, 1969-жылы жазылган «Нукура поэзиянын талабынан» аттуу терең мазмундуу макаласында сынчы К.Даутов акындын сыртынан жакшынакай эле, бардыгы өз ордунда тургансыган бир ырынын чабал жактарын кашкайта далилдеп берсе [1, 247-249-66.], С.Карымшаков: «С.Эралиевдин «мени» кээде бул дүйнөнү, ааламды, күндүн жашоосун жалгыз өзүнө багындырган духка айланып, дүйнөнү таанып-билүүдөгү субъективдүү моменттин ашкере көлөкөлөөсүнө чейин барган фактылар бар» - деп жазды. [2, 132-6.]. С.Жигитов да (О.Сооронов менен бирге) 80-жылдары С.Эралиевдин «жазгы суудай күргүштөгөн чыгармачылык темпераменти күзгү тартылган дайрадай кошунду агымдардан арылып, түбү кашкая көрүнгөнчө тунуп, өзүнчө бир кайталанбас артыкчылыгы бар өнүгүү тилкесине киргенин», бардык лирикалык ырлары телегейи тегиз эместигин, «анын ырларында ойдогудай болбой калгандары, орточо деңгээлде иштелгендери» бардыгын, ошондо да «онунан чыкпаган ырларында деле акын көркөм сөзгө усталыгын, ыр өнөрүнө ашкере маш экенин айрым строфалары же саптары менен, жок эле дегенде ажайып табылган уйкаштыктары менен байкатып» өтөрүн [3, 535- б.] баса белгилеп кетет. Дагы да ал кездеги калеми курч жаш сынчылардын бири А.Эркебаев «азыркы кыргыз поэзиясынын эң эле дасыккан чеберлеринин бири» С.Эралиевдин традициялык жана эркин ыр формаларындагы изденүүлөрүнүн тек жайын, өзгөчөлүктөрүн, адабий процесстеги оошкыйыш жактарын кенен карашпыра келип, акын «бир чети, философиялык жалпылоорлорго кызыгып отуруп, ченемден тыш татаалдаштырууга жол берип койсо, бир чети, өтө эле жөнөкөйлүккө, анча маанисиз ойлорду көркөм каражаттар менен ороп, чулгап көрсөтүүгө жеңдирип» жиберерин белгилейт да, бирок «ойду жылаңач айтпастан, поэтикалык каражаттар аркылуу туюнтуу, тилдин укмуштай байлыгы жагынан С.Эралиевге азыркы кыргыз акындарынан эч ким тең келе албайт» [4, 105-106-б.], -деген ташка тамга баскандай бүтүм чыгарат. Бирок жалпы алганда С.Эралиевдин поэтикалык тагдырында сындоого (терс пикирге) караганда мактоо арбын болду да, анын себебин акындын шексиз таланттуулугу, кынтыксыз чеберчилиги жана талыкпай изденүүчүлүгү менен түшүндүрүү жөндүү болуп чыкты. Ушундан улам сынчыл пикирлердин көбү да "жумшак" мүнөздө айтылып, анын себебин да акын өз поэзиясында оркойгон мүчүлүштүктөргө жол бербегендигине байланышпырсак болот.

С.Эралиевдин «Тандалмаларына» пикир айткан таланттуу сынчы К.Эдилбаев аны

«акындын чыгармачылыкка деген ымандай сыры, мээнетчил өмүрү жана личносттук жаркын жүзү окурман алдында жарк этип чыга келет да элдин берекелүү турмушу үчүн өмүрү өчкөн өз замандаш-курбуларынын алдындагы акындык ыйык парзынан абийирдүү кугулганына, эңсеген максат-мүдөөсүнүн өтөөсүнө чыкканына толук ишендирип» салган китеп катары бааланган эле [5,41-6.]. Бул пикирди биз акындын бүткүл чыгармачылыгына багытсак аша чапкандык болбойт. Белгилүү акын жана сынчы С.Тургунбаев сөз чеберлеринин тагдыры, алардын чыгармачылык талант-дидаарынын ачылыш себептери тууралуу ой жүгүртө келип, мындан 1978-жылы буларды жазган экен: «Ал экинчи бирөөлөр болсо күтүлбөгөн жерден оргуп чыккан булактай кокусунан пайда болуп, бир олуттуу чыгармасы менен коомдук турмушка шарпа салып художниктик кудуретин көрсөтөт да, ошонусу менен окурмандарга таанылып, алардын көңүлүнө бекем орноп, өз даражасынын закондуу ээси катары кала берет жана кийинки чыгармалары менен ал жетишкендигин улам бышыктап отурат. Кыргыз эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылыгы мына ушул экинчи көрүнүшкө жакын» [6, 58-59-6.]. Поэзиядан анча-мынча кабары бар окурман бул жерде сөз акынга чыныгы урмат-сый алып келген, 1958-жылы жазылган «Ак Мөөр» поэмасы тууралуу бараткандыгын илгиртпей баамдайт. Буга чейин акын Алыкулдун таасири таасын байкалган «Биринчи жаңырык» (1949), «Тууган жер» (1950) аттуу ыр жыйнактарын чыгарды да, дээрлик он жылга жакын тыным жасап, бүтүндөй улуттук поэзиянын көрүнөрлүк ийгилиги катары бааланган «Ак Мөөрдү» жарыялады. Ортодогу он жылга жакын мезгил, ошентип, бекер кеткен эмес экен. «Ар кандай жаңы көрүнүш узак убактар бою даярдалып жүрүп отуруп, анан белгилүү болот» [1, 194-6.] деген акын бул мезгилде Алыкул сыяктуу өзүн-өзү таптап, тарбиялап, башкалардын жетегинде калбай, өз жолун, өз тагдырын табуу менен поэзиянын көз кайкыган белестерин багынтуу аракетинде жүрдү. «Жаңы мазмун жана форманы изденүү мурдагылардын негизинде жүрөт» деген принципти карманган акын изденүүнүн ары ийгиликтүү, ары түйшүктүү жолунда болуп, өз алдынча көп окуп, көп мээнет тартты, нагыз сүрөткерлик мамилеси бар авторлор үчүн өзүнчө эле көркөм-эстетикалык жана рухий устаканага тете болгон котормо ишине сүңгүп кирди. С. Тока, А.Твардовский, Э.Межелайтис, Р.Тагор, Р. Рождественский, Ф.Шиллер, У.Уитмен сыяктуу бирине бири дегеле окшобогон акындарды которду. Жаман которгон жок, алардын көбү адистердин алкоосуна татыды.

С.Эралиевдин кыргыз адабиятындагы, улуттук поэзиядагы ордун, салмагын белгилейли десек, дагы да ал тууралуу илгери жазылган сын-пикирлерге кайрылбай кетүү мүмкүн эместей көрүнөт. Анткени таланттуу адамдардын өзү да, чыгармачылыгы да коомчулуктун, адистердин көңүл чордонунда болуп, алар ага дамамат көз салып, ченеп-бычып, баа берип турушат экен. Анын үстүнө, 60-70-80-жылдары кыргыз сыны оголе активдүү, өтө ыкчам болчу, адабияттагы анча-мынча көзгө толумдуу чыгармалардан тарта араңжан, жармач туундуларга чейин А.Салиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Жигитов, М.Борбугулов, К.Укаев, Ш.Үмөталиев, Т.Аскараров, К.Даутов, А.Садыков, А.Токтогулов, К.Бобулов, Ж.Абдраимов, С.Карымшаков, К.Матиев, К.Ботояров, алардан кийин А. Эркебаев, К. Байжигитов, К. Ибраимов, О.Ибраимов, Э.Нурушев, С.Тиллебаев, Б.Шамшиев сымал улуу-кичүү сынчылардын «тегирменине» түшүп, кызыл-чеке талаш-тартыштар болуп кетер эле. Өз маалында С.Эралиевдин граждандык, пейзаж, сүйүү лирикасы, түркүн поэмалары, дегеле анын акындык дарамети сыяктуу «чоң-кичине» маселелер сынчылардын кенири жана кылдат элегинен өткөрүлүп, алардын бир даары бүтүн да маани-маңызын жоготпой келет. Акын-жазуучулардын көбүнөн айырмаланып, С.Эралиевдин поэзиясы

тууралуу орус адабиятчы-сынчылары, акындын замандаш-калемдештери (Э. Межелайтис, Р.Рза, В.Шаповалов, В.Кульчицкий, А.Жирков, А.Михайлов, С.Өмүрбаев, А.Жакыпбеков, М.Абылкасымова, С.Жусуев, Ж.Мамытов ж.б.) жана окурмандардын жоон тобу арбын пикирлер калтырышса, кесипкөй сынчы К.Эдилбаев С.Эралиевдин 80-жылдарга чейинки поэзиясына байкоо салып, буларды жазды: «Автордун кыргыз поэзиясы үчүн олуттуу сабактарды берген чыгармачылык тажрыйбалары, биринчи иретте көнүмүш поэтикалык стихиянын алкагына бекинип отуруп албай, өзүн-өзү танып, калыптанган традициянын эскирген жагын аң-сезимдүү түрдө бузуп, аны жекече жаңы табылгалар менен байытууга жасаган далалаты, жагымдуу изденүүлөрү да бадырайып көрүнүп турат» [5, 42-6.].

Акындын идеялык-тематикалык жактан көп мүнөздүү, жанрдык-стилдик жактан көп түстүү поэзиясын ошол учурдун адабий процессинин алкагында баалап, бир убакта аны менен полемикага да түшө келген, ал түгүл «мүчүлүш бир гана кирди-чыкты авторлордун чыгармаларында эмес, ошол жаңы башталыштын ири өкүлү болгон сиздин айрым ыр, поэмаларыңызда деле учурабадыбы» [1,200-6.] деп бетке чапмалыгы менен белгилүү болгон ал кездеги кашкөй сынчылардын бири К.Даутов «ошол мүчүлүштүктөрдү» ошол эле С.Эралиевдин «айрым» ырларынын мисалында дыкат далилдеп берген. Калыстыктан тайбай кайра эле ошол К.Даутов акындын не бир ажардуу, не бир керемет касиетке эгердер ырларынын бир караганда байкала бербеген нагыз көркөм-эстетикалык нарк-насилин аңтара ачып, «чыныгы поэзия жөнөкөй эле сөздөрдөн жараларын» айгинелеген учурлары арбын. Маселен, сынчы С.Эралиевдин «Күлүктүн чабылышы» деген «Уяң жылдыздар» аттуу (1961-ж.) улуттук поэзиябыздагы реформачыл дейбизби, жаңычыл дейбизби - жыйнагына киргизилген ырындагы:

Түйүнчөк болуп түйүлүп,
Түпкүчтөй бели ийилип.
Тизгинди жулкуп алганда,

Тебетей артка кийилип, -деген кыймыл образын өзүнө топтоштурган, концентрациялаган саптарына айрыкча назар салып (ырды толук келтирген жокпуз - К.А.): «Бир абдан жөнөкөй да, ошону менен эле бирге жогорку даражадагы көркөмдүк күчкө ээ да. Азыр эле кинокадрдан кагаз бетине түшүрө койгон жандуу кыймыл. Ал көзгө урунуп, дабышы кулакка угулуп, сезимге тийип турат, «кармалап көргүң» да келип кетет», - деп жазды [1, 243-6.]. Ушундай эле пикирди ал С.Эралиевдин «Көк сулуу» поэмасындагы балет музыкасын, балет бийин өзгөчө илхам менен тартуу эткен саптары тууралуу ой толгоолорунда суктанарлык сезим менен ортого салды: «Нагыз чеберчиликке жетишүү деп ушуну айтсак болот. Көрүнүштүн бир көзгө ушунчалык илешип-илешпеген майда деталдарынан бери акындын сезим учкундарына урунуп, акыл таразасына түшүп, сырдуу каламынан нур алып, кайрадан жаралган жандуу, кыймылдуу элес.

Мында эч кандай жасалмалуулуктун, курулай экиленүүчүлүктүн үлп эткен эпкини да туюлбайт. Булар ушунчалык табыгый, ушунчалык жөнөкөй, ушунчалык суктанарлык көркөм. Мунун ар бир сабында турмуштук предмет жашап турат. Ар бир сапка жан киргизип салган» [1,225-6.]. Өмүр бою сөз баккан, сөз кадырлаган акын үчүн бул чоң баа, мындан артык мактоо кыйын экендигин узун сөз кылуунун кажети жок сыяктанат.

С.Эралиев 70 жылга жакын чыгармачылык өмүрүндө жогоркуга тете мактоолорго арзый турган арбын чыгармалар жаратып, кыргыз поэзиясын көркөм-эстетикалык, философиялык жаңы бийиктикке жеткирүүдө олуттуу салым кошуп, анын алыстан көрүнгөн сересинен биротоло орун тапты. Белгилүү сынчы К.Артыкбаев акындын «Токой вальсы»

аттуу 1962-жылы жазылган ырына тамшанып: «Автор жаратылыш бийи үчүн музыканы ошо табияттын өзүнөн алды. Көлдүн бийине шатыра-шатман кол чаап, жардана карап турган бак-дарактардын делебесин козгоп, кыймылга келтирип сайрам жаткан сандаган куштардын ширин тили, мукам үнү - акындын сүрөттөөсү боюнча жаратылыш бийине музыка болгон ушулар», - деп жазса [7,503-6.]), К.Эдилбаев болсо, андан ары өз оюн кеңейтип акындын сүйүү лирикасы тууралуу төмөндөгүдөй негиздүү ой толгоолорун ортого салат: «...акын сүйүүнү анчейин биологиялык сезимдин урунуп-беринген кумарлыгы эмес, адам өмүрүнүн социалдык мазмунундагы эң негизги коштоо, маанилүү бөлүкчө экенин ишенимдүү ырга салат; лирикалык каармандын сүйүүгө болгон аяр мамилесинен жалпы эле өмүр, турмуш, адамгерчилик тууралуу мазмундуу ой-пикирди, терең көз-карашты, таалимчил осуятты сезүүгө болот» [5, 42-6.].

Ал эми С.Тургунбаев айтылуу «Ак Мөөр» поэмасын далай муундар тамшанып окуй турган, «ошончолук көркөм күч, мазмун, жүрөктү черткен таасирдүүлүгү» бар чыгарма [6, 59-6.] катары бааласа, белгилүү сынчы К.Укаев: «Эралиев турмушка ойлуу карап, эмнени болсун, жети өлчөп бир кескен, аз болсо да саз болсун деген, өз ишине өлөрчө сарамжалдуу адам» деген [8,27-6.] жыйынтыкка келет. Ошондой эле С.Жигитов менен О.Соороновдун төмөнкү пикири акындын чыгармачылык бөтөнчөлүгүн жалпылап, таасын чагылдырат десек болот: «Эралиевдин лирикасы сырга бай, ойго март, музыкага канык гана эмес ашкере сүрөттөөчүлүк касиетке ээ. Акын карапайым сөздөр менен да, өтмө маанидеги сөз айкалыштары менен да таамай сүрөттөр тарта билет: көп учурда кыска эле ыр жолдору адамдын бир кызыктуу психологиялык абалын, коомдук турмуштун жана табият стихиясынын мүнөздүү көрүнүшгөрүн, кыймыл-аракеттеги кубулуштардын оңой кармалбас элестерин акылга туюмдуу, сезимге жугумдуу бере алат» [3, 533-6.].

Булардын баары өткөн кылымдын 60-70-80-жылдарында С.Эралиевдин таланты ташкындап, чыгармачылыгы өрүш алып, көркөм чабыты чалкып турган маалда айтылган, жазылган, поэзиянын ыйык талаптарына төп келген ак дилдүү, ак пейилдүү пикирлер эле. Айтылгандай, акын жөнүндө андан кийин да полемикалуу, бирок негизинен позитивдүү маанайдагы ой-пикирлер арбын айтылып, жазылып келди. Мурда да, кийин деле ХХ кылымдын экинчи жарым жылдыгындагы кыргыз поэзиясынын эволюциясы жана тарыхы тууралуу жазган сынчы-адабиятчылардын бири да С.Эралиевди аттап кете алышпады. Объективдүүлүктүн өзү – С.Эралиевдин чыгармачылыгынын нукура жаратмандык мүнөзү жана көркөм-эстетикалык нарктуулугу буга жол берген жок. Бирок турмушта да, сөз өнөрүнүн сыймыктуу айдынында да өзүн салмактуу, токпейил алып жүргөн карапайым мүнөздүү, ички маданияты жогору, акыл көрөңгөсү терең С.Эралиев мурдагы басыгынан жазбай поэзиянын көз жетип-жетпеген кереметтүү, ажайып бийиктигин багындыруунун түйшүктүү жолунда болду. «Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң» деген ушул – акын ошентип кылымдык жашты буйлалап, ага байсалдуу жол менен, куржун толо окумдуу поэзия азыгы менен жүзү жарык келди. Адамдык тагдыры менен чыгармачылыгы бир бүтүндүктү түзгөн инсан үчүн муну чыныгы бакыт, өмүрдүн өтөлгөсүнө чыгуу дегенибиз да жөндүү болоор!

Ырасында эле акын адабиятка, поэзияга болгон аздектүү мамилесин өзгөртпөдү, аны ыйык, бийик тутту, кан-жанына сиңген ушул көз карашынын өмүр бою бир саам да тайган жок. Токсонго таяп калганда да мактоого алынган, бирок «эл аралап кетип», оңдоого болбой калган чыгармаларын «кайрадан жаралып калган болсом», «ошолордун баарысын кайрадан жазсак болор эле» деп өкүткө түшкөн учурлары да болду. "Уят болбошум керек..., ийленип,

жетилбеген ырларымды эл окуса, баягы Сүйүнбай ушундай ыр жазып деп ... жаман аттыга калгым келбейт" [9] деген принципти карманып, "балдарың жакшы болсо экен деп тилеген сыяктуу, адабиятыбыз дагы жакшы болсо экен" деген тилек менен тунук өмүр кечирди.

Колдонулган адабияттар:

1. Даутов К. Издегеним тубаса акын, тунук поэзия. - Б., 2008
2. Карымшаков С. Көркөм сөз күчү. Адабий сын макалалар. - Ф., 1978
3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук, 1- том. -Ф., 1987
4. Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. Адабий-сын макалалар. -Ф., 1980
5. Эдилбаев К. Сөз тагдыры. Адабий-сын макалалар. Ф., 1981
6. Тургунбаев С Замандаштын дүйнөсү. Сын макалалар. -Ф., 1978
7. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Окуу китеби. -Б., 2004
8. Укаев К. Турмуш жана ыр. Ф., 1968
9. Адабияттан тукулжураган эл жок болуп кетет. Кыргыз эл акыны, ...карыя акыныбыз Сүйүнбай Эралиев менен маек. Маекти алып барган Жумабек Токтогазиев. - Кыргыз адабияты, № 19, ноябрь, 2008)

УДК:81:808.5 (575.2)(04)

Абасова А. А.

КР УИА, Ч. Айтматов атындагы, тил жана адабияты институту

Абасова А. А.

НАН КР, Институт языка и литературы им. Ч.Айтматова

Abasova A.A.

NAS KR, Ch.Aitmatov Institute of Language and Literature

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕ ЖАЗЫЛГАН КЭЭ БИР ИШ КАГАЗДАРЫНДАГЫ ОДОНО КАТАЛАР ГРУБЫЕ ОШИБКИ В НЕКОТОРЫХ ДЕЛОВЫХ БУМАГ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ COMMON MISTAKES IN BUSINESS LANGUAGE

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасында маалымат алмашуу чөйрөсүндө кездешкен иш кагаздарындагы кээ бир каталар тууралуу сөз болот. Каталардын түрлөрү катары лексикалык маанидеги тил каражаттардын туура эмес колдонулушу, мүчөлөрдү колдонууда кетирилген каталар жана стилистикалык катаар тууралуу айтылат. Андан тышкары орфографиялык каталар да көрсөтүлөт. Иш кагаздарын туура жазуу саясий-ишкердин кызматтарды алып барууда өз таасирин тийгизет.

Аннотация: В статье рассмотрены наиболее типичные ошибки, которые встречаются в языке деловых бумаг на данном этапе развития деловой коммуникации в Кыргызской Республики. Выделены такие ошибки, как введение в деловой текст лишних канцелярских выражений, использование слов в неправильном лексическом значении, использование разговорных слов, речевая избыточность, ошибки в употреблении некоторых предлогов, логические ошибки и др. Знание возможных ошибок будет способствовать более правильному языковому оформлению официально-делового текста.

Annotation: The article discusses the most common mistakes that occur in the language of business papers at this stage in the development of business communication in Kyrgyz Republic. Mistakes such as the introduction of unnecessary clerical expressions into the business text, the use of words in the wrong lexical meaning, the use of colloquial words, speech redundancy, mistakes in the use of certain prepositions logical mistakes are highlighted. Knowledge of possible mistakes will contribute to a more correct language design of the official business text.

Негизги сөздөр: расмий стиль, иш кагаздары, мамлекеттик тил, ишпиктүү кеп, грамматикалык каталар, стилистикалык каталар

Ключевые слова: официально-деловой стиль, деловые бумаги, деловая коммуникация, грамматические ошибки, логические ошибки, стилистические ошибки.

Keywords: official business style, business papers, grammatical mistakes, logical mistakes, stylistic mistakes.

Негизинен иш кагаздары түзүлүшү, мазмуну, орду, маалыматты берүү ыкмасы боюнча ж.б. багытта классификацияланат. Булардын кээ бирлерине кайрылуу менен мамлекеттик тилде жазылган мамлекеттик иш кагаздарынын одоно каталарын көрсөтмөкчүбүз.

Эң алгач өздүк иш кагаздарында көп кездешкен каталар, өзгөрүүлөр тууралуу сөз болмокчу.

Бул ишибизди кароо учурунда кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары кечирээк кызмат кыла башпаганын аңдадык. Мунун себебин арыз, түшүнүк каттан башка көптөгөн документтерди, кайрылуу каттарын карап отуруп билдик. Орус жана башка тилдерден кирген кээ бир элементтер азыр дагы биздин иш кагаздарыбызда пайдаланып жүрөт. Бирок ошондой болсо да иш кагаздарын өз алдынча туура жазууну билбеген жарандар Кыргызстанда көп эле кездешет. Муну биз айыл өкмөттүнүн иш кагаздарын пайдалануу аракеттеринен көрдүк. Мамлекеттик тил жана расмий тил тең укуктуу болгондуктан айыл өкмөткө кайрылган жарандар иш кагазынын белгилери айыл жергесинде көзөмөлгө алынбаганын жарандардын кайрылуу кагаздарынан байкадык. Аларга мисал келтирсек. Адресатка сый формада кайрылууда «жолдош» сөзү кыскартылып аты, атасынын аты аталбай берилген учурлар көп. Мындай учурда «жол» сөзү башка адамга түшүнүктүү болсо дагы адабий тилдин нормасына жооп бербейт. Ал эми адресаттын атын же атасынын атынын жазылбашы мыйзамга ылайык ката болуп эсептелет. Кыргыз тилинин мыйзам ченемдүүлүгү боюнча алгач адресанттын аты, атасынын аты кыскартылып, андан соң фамилиясы толук түрдө барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганып жазылышы керек. Ошондой эле иш кагазынын аталышын кээ бирлер «арыз» деп жазса, кээ бирлер «арыс» ката кетиришет. Бул көрүнүшү оңдоп койгон эч ким жок. Өздүк иш кагаздарынын негизги текстинде эркин ой берүүгө уруксат берилген. Ошондой болсо да, адабий тилдин нормасын, орфография эрежелерин сактоо эске салынат.

Иш кагаздарынын грамматикалык каталарынан тышкары, экстралингвистикалык каталар кездешет. Талапка ылайык иш кагазынын кандай гана түрү болбосун ал А4 форматындагы ак, таза, бырышы жок баракка толтурулушу керек. Бирок, ушул талап да так аткарылбаганын көрдүк. Кээ бир жарандардын мектеп окуучусу пайдаланган кадимки жөнөкөй дептерден айрылып алынган барагына арыз, түшүнүк кат жазып келишип, тапшырганын байкадык. Мунун себебин сураганыбызда: «биз, бул нерсеге талап коё албайбыз, жаран кандай баракка жазып келсе, ошондой кабыл алышыбыз керек, ал: «менин

арызымды жаман баракка жазып келгендигим үчүн кабыл албай койду», - деп арызданышы толук мүмкүн», - деген жообун беришти.

Кыргызстан СССР өлкөлөрүнүн ичинде орус тилине официалдуулук макамын берген өлкө. Демек, иш кагаздары мамлекеттик тилден сырткары шартка жараша орус тилинде да жазылат.

Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүү боюнча атайын типтүү нускама (КР Өкмөтүнүн 2013-жылдын 10-июнундагы № 340, 2015-жылдын 10-марты № 108 токтомдорунун ылайык) кабыл алынган. Анда белгиленген баардык талаптарды мекемелерде иштеген кызматкерлер, жарандар сактоого милдеттүү. Документтерди атайын бузуп, өз кызыкчылыгына колдонуу үчүн документти жок кылган, айрыган адам административдик жоопко тартылат. Ортодо башаламандык болбош үчүн ар бир мекемеде документтер менен камсыз кылуучу кызматкер дайындалат. Ал мекемедеги документтерди сактап, белгиленген жерге өткөрүп берет. Андай эрежелерге баардык эле жаран көнүп, иш кагаздарын так, туура жазууга аракет кылышат.

Интернет айдыңында “чуу” жараткан КР Жогорку Кеңешинин спикеринин КР Премьер-министирине жазган каты көптөгөн сын-пикирди жаратып, өлкөдө иш кагаздарын жүргүзүү көйгөйү бар экенин көрсөтүп койду. Катта көптөгөн каталар бар экенин интернет колдонуучусу кызыл сызыктар менен белгилеген. Башы мамлекеттик тил менен башталган кат аягы расмий тил менен бүткөн. Анын башаламан жазылганын көрүп туруп өкмөттүк аппарат кабыл алганын барактын төмөн жагындагы штамптан көрө алабыз.

Орфографиялык, синтаксистик каталары бар катка спикер кол коюп бергенби же аны өзү жазганбы ким билет. Ал эми өкмөттүк аппарат ал документти кирүүчү документтердин катарына кошуп каттоодон өткөзгөн.

КР Билим берүү жана илим министрлигинин 2018-2019-окуу жылында I жарым жылдыктын окуу сабактарын даярдоо, кышкы эс алуу мезгилинде иш-чараларды уюштуруу жана III чейректеги сабактарынын башталышы тууралуу № 1598/1, 25-декабрдагы буйругундагы котормо каталары:

1) “... республиканын мектептеринин ишин уюшкандыкта өткөрүүнү камсыздоо максатында” деген сөз орус тилинде түшүнүктүү жазылган. Бул жерде кыргыз тилинде “... республиканын мектептеринин уюштуруучулук иштерин камсыз кылуу максатында” - деп которсо түшүнүктүү болмок.

2) Иш кагазынын 2-бөлүгүндөгү (5-абзац) кайрылуу туура эмес жазылган. Анда “билим берүү бөлүмдөрүнүн башчыларына, ... билим берүү уюмдарынын мүдүрлөрүнө” - деп жазыла турган сүйлөм барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү аркылуу эмес, “... уюмдарынын мүдүрлөрү тарабынан” - деп которулган. Расмий тилде жетекчилерге, мүдүрлөргө (директор) кайрылуу экендиги даана көрүнүп турат.

3) “... билим берүү жараянынын баардык катышуучуларына маалымат берилсин” деген сүйлөмдө “жараян” деген сөз “процесс” деген терминдин которулушу. К.К. Юдахиндин “кыргызча-орусча сөздүгүндө” андай сөздү кезиктирбейбиз. Аталган сөздүн ордуна “процесс” деген эле сөз туура келмек.

Бийлик тарабынан ката менен жазылган документке таң калып отурсак, КР транспорт жана жол министрлигинин ЖК депутаты Т.З.Зулпукаровго жазылган катына кадимки калемпир оролуп, базарда сатылып жаткан сүрөтү социалдык тармактарда жарыяланды. Катта жогорудагыдай орфографиялык каталар болбосо дагы өкмөт аппаратына, ЖК депутатына, Ноокат шаарынын мэринен жөнөтүлгөн кат базарда эмне кылып жүрөт? Каттын

түп нускасы экендигин коюлган кол, штамп, чыгуу жана кирүү номерлери көк сыя менен жазылганы даана байкалат. Дагы бир жолу эскерте кетсек, документти атайын жок кылган же бузган адам жазага тартылат. Мунун аягы депутат жардамчысына, жардамчысы министрликке шылтоо менен аяктап, эч ким жазага тартылган жок.

Иш кагаздарын колдонууда көпчүлүктүн пикири боюнча терминдик маселе пайда болот. Көбүнчө орус тилиндеги документтерди көрүп, колдонуп жүргөн адамдар кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөрдү жана сөз айкаштарын түшүнбөй же жаза албай кыйналышат. Мисалы, документтин эң негизги реквизиттеринин бирин “документтин аталышын” көбү кыргызча түшүнө бербейт. Андан тышкары, кээ бир сөз жана сөз айкаштары, терминдик, синтаксистик бирдиктер башка тилден кабыл алынган. Ошол себептен чет тилинен кирген терминдерге –оо, -өө, -уу, -үү созулма үндүүлөрү жалганып жасалууда. (М: ратификациялоо, лицензиялоо, аккредитациялоо, регламенттөө, идентификациялоо, проектилоо ж.б. Ошону менен катар эле көпчүлүк терминдер которулуп колдонулууда (директор-деректир, контролдоо-көзөмөлдөө, обходной лист-айланма баракча, план-иш мерчеми ж.б.) же тескерисинче которулбай колдонулуп келет. (лимит, регламент, отчет, преискуронт, рецензия, акт, ставка ж.б.) 1990-2010-жыл аралыгындагы Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Жарлыкта, концепцияда да кээ бир терминдер расмий тилде колдонулган. М: контрол, указ, граждан.

Үнү тунук, жана **шумдун кошпоосуз** тартылышы шарт. (“шумдун” деген сөз расмий тилде жазылып калган, “шандын кошпоосу жок” деп жазса түшүнүктүү болор эле.

(КР ББИМ жана мтрк “Элтр” телеканалы тарабынан 2020-жылы үчүн “Бүтүрүүчү-2020” иш-чарасын өткөрүү боюнча шарттан үзүндү.) (<https://cabar.asia/ru/russkij-i-kyrgyzskij-yazyki-ravnye-krylya-odnoj-ptitsy>)

Иш кагаздарындагы каталар:

- Котормону туура эмес колдонуу - Арызда почталык адрес көрсөтүлбөгөндүктөн..., Синонимдерди туура эмес колдонуу - акча каражатын ажыратуу билип туруп, жалган жеткирме берүүгө ж.б.

- Жөндөмө, жак категориясын туура эмес колдонуу – жүктөлүнсүн, көзөмөлдөлүнүшүнө ж.б.

- Өздүк иш кагаздарындагы ашыкча эмоциянын берилиши – областтык сотко ишенич билдире албайбыз, (без предел), соттук курам келет деп алдоо жолу менен бизди футбол ойнотуп жатышат, коррупцияга малынган мамлекеттик судьяларды... ж.б.

- Документ багытталган адресаттын туура эмес аты-жөнү же дареги – Кыргыз мамлекеттик улуттук Академиясынын тил илими институтунун директору, академик А.А.Акматалиевге, Урматтуу Президент А.А.Атамбаевге ж.б.

Жогорудагы мисалдар кыргыз тилинин грамматикасын жакшы билбеген адистерден улам келип чыгууда. “Ушундай болуш керек” – деп эле божомолдоп жаза берүү туура эмес.

“Өнүгүү-Прогресс” саясий партиясынын чогулушунун протоколунда да каталар бар. Анда да төрага эч нерсеге көңүл бурбастан кол коюп берген. Аны жазып берген катчы да тилге болгон, ишке болгон кайдыгерлигин көрсөткөн.

Чаек айылдык кеңешинин (XXIX-чакырылышынын) кезектеги X 2019-жылдын 2-августу №1, Чаек айыл аймагынын айыл өкмөтүнүн аймагында мусор салыгын киргизүү жөнүндө токтомунда “мусор” сөзү “ташганды” деп которулбай жазылган.

Бирок, “Москва бир күндө курулган эмес” деген фразага таяна келсек, мамлекеттик тил такыр эле каралбай калган жок.

- Кыргыз тили массалык чогулуштарда, басма сөз кызматтарында, иш кагаздарында кеңири колдонулуп келет;
- Мамлекеттик жетекчилердин кебинде мамлекеттик тил жакшы деңгээлде катышат;
- Оозеки кепте да, жазма кепте да орду менен, туура колдонулуп келет;
- Көптөгөн мекемелерде кээ бир документтердин үлгүлөрү мамлекеттик жана расмий тилде илинип турат;
- Окуу жайлары тарабынан, кээ бир мекемелер тарабынан мамлекеттик тилдеги иш кагаздарын жүргүзүүнүн үлгүлөрү тууралуу эмгектер жарык көрүүдө;
- Ал эми мамлекеттик тилдин колдонулушун экинчи ракурстан карап көрсөк:
- Мамлекеттик тил иш кагаздарын ката менен жазылууда;
- Мамлекеттик жетекчилеринин кебинде мамлекеттик тил орунсуз колдонулган учурлар кездешүүдө;
- Мамлекеттик мекемелердин кызматкерлери орус тилинде маалымат алышат, анткени, көпчүлүгү орус тилдүү;
- Жаш муун орус тилинде сүйлөөнү мода көрүшөт;

Колдонулган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили/Стилистика. Б.:2015
2. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. (факторлор) 4-китеп. Б.: 2004.
3. Богданова Л.И. Стилистика русского языка и культура речи. Лексикология для речевых действий. (Учеб.пособие) М.: 2001, 77- б.
4. К.Артыкбаев. Мамлекеттик тилдин маселелери – Бишкек, 2014.
5. Константинова, Юрманова С.А. Деловой русский язык: Учебное пособие по русскому языку для иностранных студентов продвинутого этапа обучения / - Тула: Изд-во ТулГУ, 2010.-83
6. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги (Кыргыз Республикасынын укуктук маалыматтардын борборлоштурулган банкы
7. Ращевская Е.П. Деловой русский язык: учебное пособие / Кострома: Изд-во Костромского гос. Технол. Ун-та Кострома 2012
8. Русское слово в Кыргызстане №4/2011
9. Соловьева Н.Н. Как составить текст? Стилистические нормы. Нормы русского литературного языка / М.: 000 “Издательство Онис”: 000 “Издательство "Мир и Образование", 2009. – 160 с.
10. Т.Алымбеков. Кыргыз парламентинин тил саясаты, мыйзам тилинин азыркы абалы, www.dem.kg
11. Токтом – маалыматтык укуктук портал.

Абдразакова Г. Ш.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Абдразакова Г.Ш.

КНУ им. Ж. Баласагына

Abdrzakova G.Sh.

KNU J. Balasagyn

**«СУУ» КОНЦЕПТИНИН КЫРГЫЗДАРДЫН ТИЛДИК АҢ-СЕЗМИНДЕГИ
КОННОТАТИВДИК МААНИСИ
КОННОТАТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «ВОДА» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ
КЫРГЫЗОВ
CONNOTATIVE MEANING OF THE CONCEPT "WATER" IN THE LINGUISTIC
CONSCIOUSNESS OF THE KYRGYZ**

Аннотация: Бул макалада сөздүн маанисине тиешелүү коннотация кубулушу көркөм текстте жана улуттук дүйнө тааным, маданий өзгөчөлүктөр менен шартташкан когнитивдик изилдөөлөрдө каралат. Кыргыздардын тилдик аң-сезиминде суу сөзүнүн концепт катары орду окумуштуулардын илимий-теориялык изилдөөлөрүнүн негизинде белгиленет. Концепт аң-сезимдеги менталдык белгилерди тилдик жана тилдик эмес каражаттар аркылуу чагылдыруучу лингвокогнитивдик жана лингвокультурологиялык изилдөөнүн объектиси экендиги маалымдалат. «Суу» концепти антропоморфгук белгилер катары адамдын мүнөзүн, келбетин, жүрүм-турумун туюндуруучу метафора, символ катары катышары жана алардын коннотативдик маанилери факты-материалдардын негизинде аныкталары далилденет. «Суу» концептинин коннотативдик мааниси кыргыз тилиндеги туруктуу тилдик каражаттар, фразеологизмдер жана макалдардын негизинде чечмеленип берилет. Жыйынтыгында суу сөзү катышкан өтмө, образдуу, экспрессивдүү маанилер сууну концепт катары изилдөөгө материал болгондугу, аң-сезимде суу жөнүндө менталдык билимдердин тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу кыргыз улуттук дүйнө таанымын, улуттун дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүгүн көрсөтөрү далилденет.

Аннотация: В этой статье рассматривается функция феномена коннотации, относящегося к значению слова в когнитивных исследованиях, обусловленных национальным мировоззрением, культурными особенностями. Место слова вода как концепта в языковом сознании кыргызов устанавливается с опорой на научно-теоретические исследования ученых. Сообщается, что концепт является объектом лингвокогнитивного и лингвокультурологического исследования, отражающего ментальные признаки сознания языковыми и неязыковыми средствами. Концепт «вода», как антропоморфный знак, представляет собой метафору, символ, обозначающий характер, внешность, поведение человека. Их коннотативные значения доказываются на основе фактов-материалов. Коннотативное значение концепта «вода» интерпретируется на основе устойчивых языковых средств – фразеологизмов и пословиц кыргызского языка. По итогам исследования отмечается, что переходные, образные, экспрессивные значения, в которых участвует слово вода, являются богатым материалом, который служит основой для исследования как

концепта. Доказано, что выражение ментальных знаний о воде в языковом сознании языковыми средствами свидетельствует о кыргызском национальном мировоззрении, об особенностях мировосприятия нации.

Annotation: This article examines the function of the phenomenon of connotation, relating to the meaning of the word, in cognitive studies due to the national worldview, cultural characteristics. The place of the word water as a concept in the linguistic consciousness of the Kyrgyz is established with the support of scientific-theoretical studies of scientists. It is reported that the concept is the object of linguocognitive and linguocultural research, reflecting the mental signs of consciousness by linguistic and non-linguistic means. The concept "water", as an anthropomorphic sign, is a metaphor, a symbol denoting the character, appearance, behavior of a person. Their connotative meanings are proved on the basis of fact-materials. Connotative meaning of the concept "water" is interpreted on the basis of stable language means, phraseological expressions and proverbs of the Kyrgyz language. According to the results of the study, it is noted that transitive, figurative, expressive meanings, in which the word water participates, are rich materials, which serve as the basis for the study as a concept. It is proved that the expression of the mental knowledge about the water in the linguistic consciousness by language means indicates the Kyrgyz national worldview, the peculiarities of the worldview of the nation.

Негизги сөздөр: коннотация, лингвокультурология, когниция, концепт, тилдик аң-сезим, менталдуулук, метафора, символ.

Ключевые слова: коннотация, концепт, лингвокультурология, когниция, языковое сознание, ментальность, метафора, символ.

Keywords: connotation, concept, linguoculturology, cognition, language consciousness, mentality, metaphor, symbol.

Азыркы тил илиминде сөздүн маанисине тиешелүү коннотация кубулушун изилдөөнүн багыты кеңейип, аң-сезимдеги когнитивдик, менталдык белгилердин жыйындысын аныктоочу концепт түшүнүгү менен байланыштуу изилдене башгады. Кыргыз тил илиминде концепттердин коннотациялык маанисин изилдөө актуалдуу маселе болуп эсептелет. Тактап айтканда, коннотация лексикологиянын чегинде гана эмес, коммуникативдик, когнитивдик, концепттик билимдердин алкагында менталдык белгилерди изилдөөнүн бирден-бир каражаты катары каралууда. Бул оюбузду бекемдөө үчүн окумуштуу В. И. Говердовскийдин көз карашына таянсак, «коннотация захватила уже социальнополитические, морально-этические, этнографические и культурологические понятия, отражающиеся в языке», - деген оюн билдирет [4, с.71]. Өзгөчө, окумуштуулардын көпчүлүгү коннотацияны сөздүн маанисине тиешелүү тилдик кубулуш гана эмес, кептик кубулуш, ошондой эле аң-сезимдеги менталдык билимдерди иштеп чыгууда катышкан когнитивдик кубулуш катары ар тараптуу изилдеп жатышат. Маселен, окумуштуу В. Н. Телиянын пикирине таянсак, ал сөздүн маңыздык компоненти – коннотация деп белгилейт. «Это – компонент значения, смысла языковой единицы, выступающей во вторичной для нее функции, наименование которой дополняет при употреблении в речи ее объективное значение ассоциативно-образным представлением об обозначаемом речи на основе осознания внутренней формы наименования...» [14, 15-б.]. Көрүнүп тургандай, В.Н.Телия «коннотация» жана «маңыз» («смысл») түшүнүктөрүн синонимдештирип карайт. Казак тил илиминде изилдөөчү Г.М.Далабаева өз пикирин төмөндөгүдөй билдирет: «коннотация» следует в большей мере связывать с прагматическим использованием слова в речи. Значение

слова представлено в толковых словарях как предметно-объективное значение. Такое значение не дает представление о действительности, поэтому значение следует всегда увязывать со смыслом» [5, с. 16]. Ал эми окумуштуу Т.С.Маразыковдун көз карашы боюнча «сөздүн коннотациялык мааниси – сөздүн өзүнүн түз, лексикалык маанисинен сырткары бир нече кошумча маанилерди туюндурушу. Көркөм текстте сөздөрдүн контексттик, коннотациялык маанилери көркөм эстетикалык кызмат аткарып, көркөм маалыматты ар тараптуу, элестүү, образдуу туюндурууга көмөкчү болушат» [8, 91-б.]. Т.А.Ненашеванын пикиринде: «при более широком понимании коннотации в число коннотативных компонентов семантики слова включается стилистическое значение» [11, с. 44.]. Жогорудагы бирдей көз караштагы, окшош пикирлерден кийин, коннотация – сөздүн маңызы, терең мааниси, кошумча мааниси, экспрессивдүү, элестүү, образдуу, боёктуу мааниси деген жалпылоочу, жыйынтыктоочу негизги ойго өз изилдөөбүздө таянабыз. Ошону менен катар сөздүн элестүү образдуу, боёктуу маанилери менталдык мүнөзгө ээ болуп, белгилүү бир тилде сүйлөөчүлөрдүн аң-сезиминдеги билимдердин натыйжасы экендигин аныктоо көңүл борборунда болууга тийиш деп эсептейбиз.

Сөздүн коннотациялык маанисин маданий компонент катары кароону эң биринчи Н.Г. Комлев белгилеп кеткен. [7]. Ошондой эле В.А.Маслованын пикирине таянганда, «в современных исследованиях культурная коннотация рассматривается как экспонент культуры в языковом знаке [9]. Ал эми Р.Р.Бавдинев өзүнүн көз карашын төмөндөгүчө: «культурная коннотация – это отпечаток исторической, этнической памяти в системе языка, то есть в её самой динамичной и уникальной системе – лексике. Она может отражаться вербально в виде своеобразных концептов, стереотипов, эталонов, символов, фреймов, мифологем и т. п. знаков национальной и общечеловеческой культуры, освоенной народом – носителем языка», - деп билдирет [2, с. 177].

Концепт – сөз анын компоненти катары кирген лингвокогнитивдик, лингвокультурологиялык бирдик катары когнитивдик лингвистиканын, лингвокультурология илимдеринин изилдөө объектиси. Концепт жөнүндөгү аныктамалардын көптүгүнө карабай, эки-үч аныктамага токтолобуз. Концептке карата алгач С.А.Аскольдов төмөндөгүдөй аныктама берет: «концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли определенное множество предметов одного и того же ряда» [1, с. 269]. Ал эми С.Г.Воркачев: «Концепт – это единица коллективного знания/сознания (отправляющая к высшим духовным ценностям), имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой» [10] деген көз карашын билдирет, Ю.С.Степановдун көз карашы боюнча «концепт — это пучок представлений, понятий, знаний, которые сопровождают слово" [3, с. 40]. Демек, концепт – когнитивдик кубулуш катары адамдын аң-сезиминдеги тилдик элестөөлөрдүн, билимдердин жана таанымдардын бирдиги катары менталдык мүнөзгө ээ. Биздин көз карашыбызда концепттеги коннотативдик маани белгилүү бир элдин дүйнө таануу, дүйнө көрүү, дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болот. Бул изилдөөбүздө «суу» концепти кыргыздардын тилдик аң-сезиминде кандай коннотативдик маанилерге ээ экендигин аныктоону максат кылабыз.

Кыргыз дүйнө таанымында «суу» концептине лингвокогнитивдик жана лингвокультурологиялык багыттардан концептуалдык талдоо жүргүзүү, суу сөзү катышкан мазмундуу маалыматтарды иликтеп чыгуу башка концепттерди изилдөөгө салыштырмалуу өзгөчө мааниге ээ. Кыргыздардын мүнөзүндөгү оң жана терс сапаттарды аныктап чыгууда суу өмүрдүн, жакшылыктын, сулуулуктун, жүрүм-турумдун, чындыктын, адам тукумунун

түбөлүктүүлүгүнүн, адамды баалоодогу оң, терс сапаттардын ж.б символу экендиги тилдик жана тилдик эмес маалыматтар аркылуу кеңири чагылдырылат. Маселен, суунун тазалыгы, тунуктугу, аруулугу, таза эместиги, кири, ылайы ой сүрөт аркылуу символ катары адамдык жүрүм-турумдарга, мамилелерге, кейип-кешпирге чейин чагылдырылып, атропоморфтук белгилер катары жыш колдонулат.

Ой сүрөт – аң-сезимде сүрөттөө ыкмасы. Башкача айтканда, ал бейне, символ, метафоранын көмөгү менен таанылат. Ой сүрөт сүрөткердин кыялдануу, сүрөттөө, окшоштуруу чеберчилигинен улам жаралат [15, 38-б.]. Маселен, «суу» концепти кыргыз дүйнө таанымында менталдык өзгөчөлүктөн алып караганда, эң алды, «газа», «тунук» түшүнүктөрү менен ассоциацияланат. Тазалыктын, тунуктуктуктун символу катары төмөндөгүдөй бир нече билимдердин жаралышына негиз түзөт.

- Суунун тазалыгы сулуулуктун, келбеттүүлүктүн белгиси катары колдонулат: Жүзүн суудай тунук болсун! Аталган каалоо-тилек маанисиндеги туруктуу тилдик туюнтмада суунун тунуктугу адамдын жүзүнө карата символ катары колдонулган. Адамдын жүзүнүн суудай тунук болушунун коннотациялык маанисинде «сулуу», «татынакай» деген метафораны байкоого болот. Экинчи бир коннотациялык маанисинен жүздүн тунук, таза болушу фразасынан жаман жолго барбоо, эл алдында таза жүрүү, адамдык улуу сапаттарга ээ болуу деген коннотациялык маалыматты да кабылдай алабыз. Орустун тилчи окумуштуусу В.Н.Телиянын пикирине таянсак, метафора менен символдун ортосундагы чекти аныктоо жеңил эмес. Кандайдыр бир нерсени атоого карата метафора да, символ да чындыктагы башка аталган нерсенин белгисин колдонуп туюндурдуу кызматын аткарат. Бирок символдун (анын ичинде тилдик каражаттар менен берилген символдун) кызматы экинчи бир нерсенин ордун ээлөө, ал эми метафоранын кызматы атоонун жаңы мазмунга ээ маанисин түзүү (смысловое содержание имени) экени белгилүү [14, 9-б.].

- Суунун тазалыгы адамдын мүнөзүн баалоодо оң сапаттардын белгиси катары колдонулат: Ниетин суудай таза болсун! Жан дүйнөнү дайыма суудай таза, аруу болсун! Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген (макал). Аталган мисалдарда суунун тазалыгы ниеттин, жан дүйнөнүн тазалыгына символ болгон. Ал эми ниеттин, жан дүйнөнүн тазалыгы – «жакшылыкты каалаган», «жакшы мамиле жасаган», «жамандыкты ойлобогон», «кечиримдүү», «позитивдүү көз караштагы» ж.б. деген коннотациялык маанилерге ээ метафораны туюндурат.

- Суунун тазалыгы узак өмүр сүрүүнүн, көп жашоонун белгиси катары колдонулат: Өмүрүн суудай узун болсун! Өмүрүбүз суудай узун, пейлибиз көлдөй кенен, акылыбыз деңиздей терең болсун! Аталган каалоо-тилек маанисиндеги сүйлөмдөрдө суунун агымы, кыймылдуу процесси, тазалыгы узак өмүрдүн символу катары колдонулган.

- Суунун тазалыгы адамдын ой-сезимине тиешелүү нерселердин белгиси катары да колдонулат: Суудай таза, тунук, аруу сүйүү, махабат экөөнүн ортосунда түбөлүк жашаса экен деп тилейм. Өзүнө болгон суудай таза, тунук сезимим өчпөй жашап келет ж.б.. Бул мисалдарда адамдын ички сезими таза сууга симолдоштурулган. Ал эми терс коннотациялык мааниге ээ туюнтмаларда да суу символ катары колдонулат: көңүлдүн кири, таза эмес жүрүм-турум, таза эмес мамиле ж.б. Суу бойдун кири кетирет, көңүлдүн кири кетирбейт (макал) ж.б. Макалдын биринчи фразасында суу кадыресе маанисинде колдонулуп, бардык материалдык нерселерди, анын ичинде адамдын сырткы формасы – бойдун кири кетире турган нерсе экендиги жөнүндө денотативдик маалымат берилди. Ал эми экинчи фразасында терең коннотациялык маани бар. Биринчи фразадагы суунун аткарган кызматы экинчи

фразадагы көнүлдүн кири метафорасын баалоодо салыштыруу катарында колдонулган. Терс мамиледен, жагымсыз жагдайдан, терс маалымат алуудан улам адамдын ички дүйнөсүнүн жабыркашы, көнүлү калышы, жийиркеничтүү абалга кабылышы, жактырбоо сезиминин пайда болушу – көнүлдүн кири метафорасы аркылуу туюндурулду. Мындан суу менен жууп кетирүүгө эч мүмкүн болбогон (салыштыруу) көнүл – өтө назик, таза, тунук, кымбат баалуу, бийик ж.б. баага ээ экендиги, ага өтө аяр мамиле керектиги, ошондуктан көнүлдү кирдетпөө, оорутпоо (метафора), керектиги жөнүндө подтексттик маалыматты кабылдоого болот.

Ошондой эле ак суу, кара суу, сары суу деген сөз айкаштары өтмө мааниде, метафораланып, төмөндөгүдөй коннотативдик маанилерде колдонулат: ак суу, жинди суу өтмө мааниде какшык, тергөө иретиндеги сөздөр катары ичимдикке, аракка карата колдонулат. Кара суу өтмө мааниде ачка болуу түшүнүгүн да туюндурат – оозуман кара суу келип турат, оозунан кара суу келгенде ж.б.

«Кара суу» туюнтмасы фразеологизмдерде дагы колдонулат. Маселен, “Кара суудан каймак алат” – машыккан, эптүү, өтүмдүү, айлакер, куу, ичи койнуна кирген деген маанилерди туюндурган фразеологизм. Ичкени кара суу же ичкени сары суу деген туюнтма – суудан, чайдан башка тамак ичпеген деген маанини туюндурат. Жүрөгүнүн сары суусун алды – абдан коркутту деген маанидеги фразеологизм. «Кайгысы жок кара сууга семирет», - макалында кара суу же карандай чай ичсе да, жан дүйнөсү тынч, кайгы-капасы жок, жыргал жашоодо жашаган адамга карата айтылат. «Санаасы жок сары сууга семирет», - деген макал да ушул эле мааниге синонимдеш колдонулат. Бул мисалдарда сары жана кара сөзү лексикалык жактан өңдү, түстү билдирбестен, ал күчөтүү, бөлүп көрсөтүү кошумча маанилеринде колдонулган. Маселен, булар жалаң суу (суудан башка эч нерсе жок) же бир гана суу маанисин туюндурат. Мындай учурларда сары, кара сөзүн көбүнчө экспрессивдүүлүктү билдирүү, күчөтүү маанисинде колдонууга болот [6, 81-б.].

Суунун агымынын агызып кетүүчү, жок кылуучу касиети, кырсык жаратуучу белгилери коннотациялык маанини туюндуруп, адамдык жүрүм-турумду, адамдык сапатты баалоодо кыргыз тилиндеги оң жана терс мааниге ээ туруктуу образдардын, фразеологизмдердин келип чыгышына негиз болгон. Маселен, фразеологиялык жалпы маани фразеологизмдин тутумунда турган компоненттеринин мааниси менен аздыр-көптүр байланышы бар же жалпы маани ошолор аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар – фразеологизмдик биримдиктер суунун агымы менен байланыштуу экендигин байкоого болот. Маселен, «сууга салуу»– жок кылуу, жоготуу, түгөтүү, аягына чыгуу. Малдын башын урдум. Дүнүйөнү сууга салдым. Агын сууга салган нерсе, агып жок болот. Демек, аталган фразеологизм компоненттеринин тике маанилеринин суммаларынан келип чыккандыгын баамдайбыз. Суудан кечкиче деген фразеологизм «бирөө аркылуу зарыл ишин бүтүрүп алгыча, кырсыктан кутулуп, оңолуп алгыча» деген коннотациялык маанини туюндурат. Суудан кечкиче тим эле жаныңды сууруп алгыдай болгону болгон, акидей эле асылат («Ала-Тоо») [16, 646-б.]. Агып жаткан суудан өтүш, өтө кыйын, агызып кетүү коркунучу бар. Мына ушул кырдаал-шарт аталган фразеологизмдин жаралышына символ болгонун көрөбүз. Аталган фразеологизм адамды руханий жактан баалоодо колдонулат. Маселен, зарыл ишин бүтүрүп алгыча, кырсыктан кутулуп, оңолуп алгыча фразаларынын терең маанисинде оң жана терс жагдайлардын бардыгына даяр, макул экендикти билдирип, басымдуу түрдө адамдагы куулук, өзүмчүлдүк, текеберлик ж.б. терс сапаттарды баалоодо колдонулат. Кыргыздардын тилдик дүйнө таанымында коомдук иш-аракеттердеги ар кандай кырдаал-шарттарда оң жана терс мамилелер, тажрыйбалар, жүрүм-турумдар аккан суу лексемасы

катышкан өтмө маанилердин, фразеологизмдердин жаралуусуна шарт түзгөн. Мисалы, «суудан өткөнчө, же сууну кечкиче» деген туюнтмалар «бирөө аркылуу зарыл ишин бүтүрүп алгыча», «кырсыктан кутулуп кеткиче» деген маанини билдирет. «Суу кечирүү» – убактылуу ыраазы кылуу, алдап жолго салуу, алдоо; «суу кечпеген сөз» – жараксыз, орду жок, келжирек, эч нерсеге арзыбаган сөз; «суудан кургак чыгуу» – кандай күнөө кылса да эч билинбей өтө амалкөйлүк менен четке чыга берүү; «суу ашырбоо» – таратпоо, жайылтпоо, жашырып жаап коюу; «чарыгы менен суу кечирүү» - тилинен бал тамуу; «сууга салуу» – жок кылуу, жоготуу, түгөтүү, аягына чыгуу; «сууга кетирүү» - жок кылуу, аягына чыгуу, «аты суу кечпөө» - иштен жеңилүү же ал ишке алы жетпөө; «суу кечип алгыча жарашуу» – кыйынчылыктан өткүчө достошуу ж.б. коннотациялык маанилерди туюнтурат.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө аккан сууда болгон адам кыймылдарынын мүнөзүн адамдык сапаттарга символдоштуруу менен жаралган макалдар арбын. Мисалы, алардын бири «Суудан өткөнчө энемди берейин, суудан өткөн соң эмнемди берейин» макалынын терең маанисинде өтө татаал, зарыл иши бүтүп кеткиче, кырсыктан, кыйынчылыктан кутулуп чыккыча бардыгына, керек болсо, эч нерсеге алмаштыргыс энени да берүүгө даяр экендик, «абийирсиздик», «ыймансыздык», «адепсиздик» маанилерин камтыйт. Ал эми экинчи компонентинде зарыл иш бүткөндөн кийин жакшылыкты унутуп коюу, билсе да билмексен болуу, көрмөксөн болуу деген ж.б. маанидеги туюнтмалар аркылуу «карөзгөйлүк», «алдамчылык», «өзүмчүлдүк» ж.б. маанилер камтылган. Мында адамдык терс сапаттарды баалоонун бирден бир критерийи катары суу түшүнүгү алынган. Суу жогорудагыдай коннотациялык маанилерди, ойду мазмундаштыруунун символу болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, суунун метафоралык, коннотативдик маанилерине талдоо жүргүзүү кыргыздардын тилдик аң-сезимин, тилдик элестөөлөрүн көрсөтө алат. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө жогоруда аталган сууга байланыштуу семантикалык талааны түзгөн коннотативдик маанилер бар. Алар метафораланган талааны түзүп, ошонун негизинде белгилүү бир концептуалдык модель жаратарына жогорку талдоолор күбө боло алат. Суу тууралуу семантикалык талаанын концептуалдык маанилүү белгилери метафоралаштыруунун, концептуалдык моделдештирүүнүн когнитивдик-тилдик негизин түзөт деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология. М., 1997. – С. 267–269.
2. Бавдинев Р.Р. Культурная коннотация и паремические единицы. // Вестник КазНУ, филологическая серия, №8, 2005, С. 177-180.
3. Воркачëв С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии. // Теоретическая и прикладная лингвистика. 2002. Вып. 3. – С. 79-95.
4. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации. Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике // Вопросы языкознания. 1985. № 2. С. 71-79.
5. Далабаева, Г.М. Ценностные концепты и способы их экспликации в языковой картине мира: дис. ...канд. филол. наук. – Алматы, 2006. – 150 с.
6. Исаев Д. Тайны именованной земли и воды.-Фрунзе: Мектеп, - 152 с.
7. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Изд-во Московского ун-та, 1969. – 191 с.

8. Маразыков Т.С. Художественный текст: иликтөө жана окутуу маселелери / Монография – Б.: 2020. -290 бет.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М., 2001. – 208 с.
10. Метафора в языке и тексте / Ответ. ред. В.Н.Телия. – М.: Наука, 1988. – 176 с/
11. Ненашева Т.А. Коннотативная семантика референтно однозначного имени: монография / Т.А. Ненашева. – Н. Новгород, 2012. – 153 с.
12. Сборник пословиц / Сост. Ж. Койчуманов. – Бишкек: [б. и.], 2011. – 580 с.
13. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Яз. рус. культуры, 1997. – 824 с.
14. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / АН СССР. Ин-т языкознания; – М; Наука, 1986. - 141с.
15. Уали Н. Теоретические основы казахской речевой культуры: филол. илим. док. ...дис. – Алматы, 2007. - 330 б.
16. Фразеологический словарь кыргызского языка / Сост.: Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш. Жапаров. - Б.: «Имак Офсет», 2015. - 800 с.

УДК:81: 36.016

Айбашова Т. М.

Ош мамлекеттик университети

Айбашова Т.М.

Ошский государственный университет

Aibashova T.M.

Osh State University

ИШИ КАГАЗДАРЫН ОКУТУУДА СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ОРДУ МЕСТО ЧАСТИ РЕЧИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ДЕЛОВЫХ БУМАГ THE PLACE OF A PART OF SPEECH IN TEACHING STYLISTICS

Аннотация: Макала сөз түркүмдөрү, сөз курамындагы мүчөлөрдүн түрлөрү, ошол мүчөлөрдүн сөздүн грамматикалык жана лексикалык маанилерине тийгизген таасирлери, өзгөрүүгө учураган сөздөрдүн стилистикалык оң жана терс маанилери, стилистикалык боёктуулукка ээ болгон сөздөрдүн адабий тилдин функционалдык стилдеринде керектелишин аныктоого арналды. Оң жана терс маани берген, стилистикалык боёктуулукка ээ болгон мүчөлөрдү мисалдар менен көрсөтүп, алардын адабий тилдин функционалдык стилдеринин кайсы биринде керектелери көрсөтүлдү. Максатка жетүүдө мугалимге коюлган талаптар сунушталды.

Аннотация: Статья посвящена определению словосочетаний, видов членов, их влиянию на грамматические и лексические значения слов, стилистическим положительным и отрицательным значениям слов, которые изменились, употреблению слов со стилистической окраской в функциональных стилях литературного языка. Члены с положительным и отрицательным значением и стилистическими нюансами иллюстрировались примерами их потребности в одном из функциональных стилей литературного языка. Представлены требования к учителю для достижения цели.

Annotation: The article is devoted to the definition of phrases, types of members, their influence on the grammatical and lexical meanings of words, stylistic positive and negative meanings of words that have changed, the use of words with stylistic coloring in functional styles. literary language. Members with positive and negative meanings and stylistic nuances were illustrated by examples of their need for one of the functional styles of the literary language. The requirements for the teacher to achieve the goal are presented.

Негизги сөздөр: иллюстрациялык материал, интеграциялык, ментелитеттик, этномаданий, экспрессивдүүлүк, боёктуу сөз, дифференциялык усул.

Ключевые слова: иллюстративный материал; дидактическое средство, интеграционный, духовный потенциал, патриотизм, менталитет, этнокультурный, экспрессивный, научное доказательство, теоретическая подготовка, стилистически окрашенное слово, дифференцированный метод, фундамент знаний.

Keywords: Illustrative material, didactic means, integration, spiritual potential, patriotism, mentality, ethnocultural, expressive, scientific proof, theoretical training, stylistically colored word, differentiated method, knowledge base.

Улуттун урааны, дили, жан дүйнө байлыгы – анын тили. Кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болгонунан отуз жылдан көп убакыт өткөнүнө карабастан, учурда тилдин практикалык маанисине талаптагыдай көңүл бурулбай келе жатканы байкалып келүүдө. Мындай шартта ар бир тилдин күйөрман адиси элдин маданияты, келечеги, улуттун наркнасили, билим деңгээли жана улуттук интеллектуалдуулугунун жаңыланышы үчүн аз да болсо өз салымын кошуусу – атуулдук парзы. Андыктан тил үйрөнүп, тилдин керемет касиетин, маңыз-кудуретин терең билип чыгуу үчүн тилибиздин окутулуу деңгээлин жогорулатуу максатында орто мектепте тилдин өнүмдүк бирдиктеринин өз ара өзгөчөлүктөрүн, лексика-семантикалык маанилерин жана стилистикалык боёктуулугун айкалыштыра окутуу иши – бир канча натыйжалуу. Мектеп программасында фонетика, морфология, синтаксистин майда бөлүктөрү ар бир класста жаш өзгөчөлүгүнө жараша тиешелүү бөлүктөрү кыска жана чектелүү берилет [1].

Мында мугалимдин китептеги материалдар менен чектелиши баланын тил жөнүндөгү билиминин түптөлүшүнө жетишсиздик кылат, себеби китеп окуучу үчүн жазылган, ошондуктан мугалим кошумча теориялык, илимий маалыматтарды жөнөкөйлөшүрүп, практикалаштырып, темага тиешелүү мисалдар менен берип, илимийлүүлүк методу аркылуу продуктивдүү тапшырмаларды аткарууга алып чыгуусу аракеттин өнүмдүүлүгүн шарттайт.

Мектепте тилдин ар бир чоң бөлүмүнүн майда бөлүктөрү өз алдынча грамматикалык теманын теориялык маалыматы катары берилет, окуучу теориялык билим алат, рецептивдүү көнүгүүлөрдү аткаруу менен чектелет, бирок ал окуучуну тилдик кызыгуудан алыстатат. Бул учурда тилдин бөлүктөрүн бири-бирнен бөлбөй, үйрөтүлгөн грамматиканын кайсы бөлүмү болбосун контексттеги маанисин, коммуникациялык кырдаалын бирге үйрөтүү окуучунун да, мугалимдин да тил үйрөнүүдөгү жетишкендиги болот. Байкалбаганы менен жашгардын өз тилин үйрөнүүдөн качуусунун негизги себеби да ушул деген ойдобуз.

Мектеп программасында тил бөлүктөрүн бир бүтүн организм катары алып, алардын бири-бирине болгон карым-катышын, аткарган кызматын, өзгөчөлүгүн, тилдин бардык бөлүмдөрүндөгү маанисин класс көлөмүн, билим деңгээлин эске алып, окуучулардын психикасына шайкеш келген ыңгайлуу мисал, көнүгүүлөр менен окутуу иши системалуу,

жеткиликтүү берилсе, тилдин окутуудагы ордун, коомдогу милдетин терең түшүнүп, окуучулардын тилден качуу көйгөйү чечилмек.

5-класста сөз түркүмдөрүн окутууда алардын лексикалык мааниси жана категориялар менен өзгөрүшү жөнүндөгү алгачкы түшүнүк берилет. Ал эми 6-класста сөз жасоонун үч жолу (морфологиялык, синтаксистик жана лексикасемантикалык) берилген, андан сөз түркүмдөрүнө өтөт. Бул учурда окутуу процессинин системалуулук принцибин колдонууга туура келет [2].

Сөз түркүмдөрүн окутууну, адегенде эле кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жалпы жонунан маани берүүчү, өзгөчө жана кызматчы сөз түркүмдөрү деп үч чоң топко бөлүп, алардын жалпы саны, бөлүштүрүлүшүнүн себептери, маанилик айырмачылыктары жөнүндө маалымат берип, андан соң ар бир сөз түркүмдөрүнө бөлүнгөн сааттарга жекече көңүл бурулат.

Зат атоочту окутууга киришүүдө, биринчиден, анын лексикалык мааниси, составдык түзүлүшү, конкреттүү жана абстракттуулугу, жандуу, жансыз, энчилүү жана жалпы ат экендиги, экинчиден, морфологиялык белгиси – жөндөлүшү, жакталышы, жак, сан категориялары менен өзгөрүшү, башка сөз түркүмдөрүн жасоо, же зат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн жасалуу жолдорун (лексикалык мааниси), мүчө уланганда, жөндөлгөндө (грамматикалык) өзгөрүшү тууралуу сөз болот. Үчүнчүдөн, зат атоочтун сүйлөм ичиндеги ордун, контексттеги маанисин синтаксистик кызматы менен чектелбей, класс көлөмүн эске алып, анын стилистикалык маанисине көңүл буруп кетүү зарыл. Мындай аракетин менен мугалим окуучуну сөздү кең чөйрөдө түз, кыйыр мааниде колдонуусуна, сөз байлыгынын өсүшүнө, сезимталдыкка, тапкычтыкка, кеп маданиятына багыттайт. Ошондо баланын дүйнөгө болгон көз карашы, ою, ойлоосу кеңейип, маани берүүчү ар бир сөздүн тыбыш менен мүчөдөн айырмаланып, үч мааниге ээ болорун байкайт, өз алдынчалыкка үйрөнөт. Мисалы, зат атооч сөздөрдүн өзүнө тиешелүү төмөнкүдөй үч маанини ажыраталы:

Лексикалык маани: “жинди” деген сөздү алсак, “акыл-эсинен ажыраган адам”.

Грамматикалык мааниси: зат атооч, жөнөкөй, жалпы ат, жекелик сан, атооч жөндөмөсүндө, жандуу жана конкреттүү зат.

Стилистикалык мааниси: кимдир бирөөгө карата сүйлөшүү стилинде үч түрдүү мааниде: а) эркелетүү, же тамашалашуу (сөз мааниси үстүртөн),

б) кемсинтүү, же кордоо (түз маанисине жакындап),

в) түз мааниде (акыл-эсинен ажыраган адам) колдонулат.

Демек, буга чейин сөздүн маанисине көңүл бурбай, же сөздүн эки гана маанисин билген окуучу эми үчүнчү – стилистикалык маани жөнүндө түшүнөт, ар кандай сөздүн кырдаалдык айтылуу маанисин ылгайт. Эгер мугалим окуучунун сөз өнөрү жөнүндөгү кызыгуусун арттыра алса, башка сөздөрдүн да стилистикалык маанисине өз алдынча ой жүгүртүп, ар түрдүү жагдайда кебинде пайдалана баштайт. Ошондо гана стилистика окуучунун сүйлөө жана жазуу маданиятындагы жаңы чөйрөгө багыттап, сөздүн коомдогу кырдаалга карата айтылган стилистикалык маанисин жиктей билет, ой жүгүртүүсү өсөт, кебин өнүктүрөт жана андагы тилге болгон терең чабыт, сезимталдуулукту жаратат.

6-класста “Сөз жасоо жана орфографияга” 16 саат берилген. Анын ичинен “Сөз жасоонун морфологиялык жолуна” 6 саат бөлүнөт. Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздүн жасалышындагы мүчөнүн грамматикалык өзгөчөлүгүнө карап, сөз жасоочу мүчөлөрдүн төрт түрү үйрөтүлөт [2].

Мүчөлөрдүн түрлөрүн, сөз жасоодогу маанилик өзгөчөлүгүн, кайсы сөз түркүмүн жасайт жана жасалат? Бул тууралуу нагыз түшүнүк берүүгө канчалык аракет жүргүзүлсө да, окуучулардын көпчүлүгү түпкү маанисине жеткиликтүү түшүнбөй, жаттоо менен гана чектелгендиги белгилүү. Мында уңгу түрүндөгү сөз кайсы сөз түркүмүндө эле, мүчө улангандан кийин, туунду формага келгенде, кайсы сөз түркүмүндөгү сөз пайда болгонун аныктоо үчүн мүчөлөрдүн өз ара айырмачылыктарын салыштырмалуу мисалдар менен тактап көрсөтүү керек. Буга төмөнкүдөй мазмундагы көрсөтмө курал сунушталат:

Атоочтон атооч жасоочу; манас + чы= манасчы, үчү + лык = үчүлүк.

Атоочтон этиш жасоочу; от +кор+откор, оюн + ла = ойно, ат + ла = атта.

Этишпен атооч жасоочу; ат + кыч=аткыч, өт+(кар)көр+гыч = өткөргүч.

Этишпен этиш жасоочу; кош + ла = кошто, айка + ыш =айкаш.

Сөз мүчөлөрү (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу) айырмаланган шарттуу белгилер менен белгиленбей, жөн гана сызыкча менен бөлүп көрсөткөн учурлар да учурап, айрым учурларда (олимпиадада) ажырым пикирлер кездешип жүрөт. Негизинен, сөз мүчөлөрүнүн туруктуу шарттуу белги менен көрсөтүлүшү чоң мааниге ээ. Сөз жасоочу мүчөлөр калпакча, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр төрт бурчтук, форма жасоочу мүчөлөр жарым төрт бурчтук, тилибизде сейрек колдонулуучу приставкалар (м; бейадеп, нааразы) жарым тик бурчтук, негиз сөздүн асты жагынан жарым тик бурч белгилери менен белгиленерин морфологиялык талдоо учурунда көрсөтүп, нукка салуунун өзү да жоопкерчиликти талап кылат. [3]

Бул белгилерди окуучулар талашып-тартышып туура коюуга, сөз маанилерин, мүчөлөрдүн түрлөрүн туура ажыратууга кызыгышат. Ошондуктан мүчөнүн төрт түрүн салыштырмалуу мисалдарда, дифференциялык усул менен түшүндүрсө, окуучуга мүмкүн болушунча жеңил, түшүнүктүү болору бышык. Ошондой болгондо гана 6-7- класстарда ар бир сабактын түшүнүктүү жана жеткиликтүү окутулушу окуучунун аң-сезимине бекем жетет. Анткени бул мезгилде түптөлгөн билимдин пайдубалы канчалык бекем болсо, кийинки класстарда алынган билимдин сапатына пайдубал болору шексиз.

Тилекке каршы, орто мектептин окуу программасында сөз жасоо стилистикасы киргизилбеген, бирок бул багыт ар бир сөз түркүмүнүн “морфологиялык жол менен жасалышы” деген тема менен бирдикте каралат. Кээде сөз жасоо стилистикасы сөз болуп жаткан сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык белгиси катары каралып гана тим болгон учурлар да кездешпей койбойт. Анда окуучу сөздүн коомдогу чыныгы мүнөзүн түшүнбөй, кептин стилдик өзгөчөлүгүнөн кабарсыз калат. Ошондуктан ар бир сөз түркүмүнүн морфологиялык жол менен жасалышында мүчөнүн стилистикалык маанисин кошо үйрөтсө, окуучунун ойлоосу, кеби, тилдик баамчылдыгы жана сезимталдыгы кошо өнүгөт. Алсак, “Зат атоочтун жасалышы” деген темада алардын морфологиялык (ашпоз, арабакч), синтаксистик (таш бака, темир жол) жана лексика-семантикалык (уюл, борбор, шоола) жол менен жасалышы окутулат.

Ал эми зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышында мүчөлөрдүн сөздөргө кошкон мааниси стилистикалык жактан жиктелет, башкача айтканда, ар бир мүчө боёктуулукка (кошумча мааниге) ээ болушу, ал мүчө уланган сөздөрдүн мааниси жактан алганда, функционалдык стилдердин бирине же бир тобуна тиешелүү болуп, же кайсы биринде колдонууга жарабай калышы да мүмкүн. Ошол себептен сөз түркүмдөрүнүн жасалуу жолундагы мүчөлөрдүн касиетине карай адабий тилдин жазуу стилдеринин өзгөчөлүктөрүнө ылайык колдонулууга жарамдуулугун практикалык мүнөздө бирге кароого

болот. Стилистикалык боёктуулукка ээ болгон мүчө (урматтоо, кемсинтүү, тамашалоо, ж.б.) кандайдыр бир кошумча мааниге ээ болот.

Мисалы: -ке; энеке, жеңеке (урматтоо мааниси)

-чек; иничек, келинчек (кичирейтүү жана урматтоо мааниси) -кай; балакай, кичинекей (эркелетүү, кичирейтүү мааниси).

Мындай субъективдүү баалоочу мүчөлөр кыргыз тилинде өтө көп. Алар уңгунун маанисине да, сүйлөмдүн контекстине да оң же терс маани киргизе алат. Алсак; - поз ээрчибес, же өзгөрбөс мүчө делет, стилистикалык жактан бир канча мааниге ээ:

Орток маани; ашпоз, илимпоз, өнөрпоз.

Кемсинтүү, маскарлоо мааниси; кумарпоз, бекерпоз, ж.б.[4].

Демек, сөз жасоо стилистикасынын өзгөчөлүгүн жана маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жол менен жасалышын окутууда белгилүү бир критерий катары ачык стилистикалык боёктуу сөз жасоочу мүчөлөрдү пайдаланып, сөздүн орток, боёктуу маанилеринин жасалышы жана алардын кеп стилдеринде ылганып колдонуларын көрсөтмөлүү өтүү мугалим үчүн ыңгайлуу. Сөз жасоо стилистикасын грамматиканын ар бир сөз жасоо ыкмаларында карап, окуучулардын тилдик жана кептик көз карашын, ойлоосун жана аң-сезимин жогорулатуу – учурдун тил сабагына коюлган негизги талаптардын бири. Тил сабагында сөз болуп жаткан тема жөнүндө проблемалуу жагдай түзүп, ага туура, бирок ар түрдүү стилде жооп берүүнү талап кылуу менен продуктивдүү тапшырмаларды жөндөө методу менен да сөздүн стилистикалык маанисин, жооптордун синонимдештигин таптырса, ойлоону өстүрүүнүн бир ыкмасы болот. Учурда коом жаңыланган сайын тилибиздин ар тараптуу өсүп, байып турушу, кадрларыбыздын сапаттуу даярдалышы, тил билүү деңгээлдерин аныктоодогу тест системасы, деңгээлдик, улуттук билим берүү аракеттери улуттук тилдин дүйнөлүк өнүккөн тилдердин катарынан орун алышына аз да болсо салым кошот. Мектеп окуучуларына ар тараптуу билим тил аркылуу окутулат, дүйнө таанымга жол ачат. Берилген маалыматты башка предметтер менен канчалык деңгээлде байланыштыра билишине тилдин бай каражаттары багыт берсе, балдардын тилге болгон кызыгуусу артат, билим алуу үчүн жаңы аракет пайда болот, табиятынан тил байланыштырган бардык предметтер карым-катышта аң-сезимдүүлүк менен окутулат. Балдардын тилдик түшүнүгү, аң-сезиминин деңгээли канчалык жогорулаган сайын сөздүн айтылуу жагдайын ылгап, маани-маңызын терең баамдап, сөздөгү интонация, басым, тонго да маани берип, айтылган ойду дилинде талдай башгайт. Ошондуктан тилди окутуудагы эң биринчи максат – орто мектепте кыргыз тилин окутууну тереңдетүү, сөз байлыгын, аң-сезимин, көз карашын, ойлоосун калыптоонун жөнөкөй ыкмаларын усулдук чеберчилик менен өнүктүрүүгө чакыруу болот.

Мугалимдин сабактарда пайдалануучу дидактикалык каражаттары, иллюстрациялык материалдары: тексттер, талицалар, сөздүктөр, иллюстрациялык карталар, дагы көп түрдүү жабдууларды колдонот, бирок баарынан сабактын эффективдүү, жандуу болушу мугалимдин системалуу, таасирдүү, ынанымдуу сөзүнө көз каранды болот. Мугалимдин сөзү педагогикалык, психологиялык жана логикалык мыйзам-ченемдүүлүктөрдүн талаптарына жооп бергенде гана, коммуникативдик ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн арттырат. Өзүнүн сөзү менен далилдеп материалдын мазмунун жеткиликтүү бере алуусу – бул мугалимдин даярдыгынын натыйжалуу аракети. Мугалимдин теориялык даярдыгы менен сөзүнүн таасиринин күчтүүлүгү интеграциялык мүмкүнчүлүктөрдү окуучулардын колдоого алышы максаттуу жетишкендиктерге багыт алуу дегендикке жатат. [5]

Демек, окуучулардын кыргыз тили предмети боюнча билимин жана билгичтикеринин негизинде тилдин практикалык зарылдыгын түшүнүү менен билим алууга, коом менен коммуникацияга барууга күчтүү шыктандыруу жаратат. Ал эми бул максатка жетүүдө мугалимдин баяндамасы илимий далилдөөлөргө толгон, адабий тилдик, стилдик жактан нормативдүү, максаты ачык, логикасы күчтүү, сөз байлыгы чексиз, т.а. предметтик теориялык базасы, кеп маданияты ар тараптан толукталган компетенттүү жаратман болуусун талап кылат. Ошону менен бирге окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, билим базасына, алардын предметти, теманы өздөшгүрүү даярдыгына көңүл бурулуп, кептик жөндөмдүүлүгүн жөнгө салуу менен тарбиялык багытын да эске алуусу – окутуу ишиндеги негизги талаптардын бири. Мугалим кандай гана темада болбосун кептик жаңсоолору, салыштыруу, окшоштуруу, жалпылыктарды ачып берүү ыкмалары окуучунун мүдөөсүнө, ой-чабытына шайкеш келип, элестетип, кыялдануусунун бай каражатын арттырат.

Сабакка киришүү жасаганда жаңы сөздөрдү тааныштыруу менен беш мүнөттүк маалыматка окуучунун көңүлүн буруп, жаңыдан кабыл алынган сөздөрдүн келген теги, лексикалык мааниси, кайсы сөз түркүмүнө кирери, кандай мүчөлөрдү кабыл ала аларына токтолуп, аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзүп, ал сүйлөмдөр тиешелүү стилдерди көрсөтүп өтүүнү адатка айландырган тилчи, сөздөрдүн стилистикалык маанисин дагы бирге үйрөтүп жатканын, окуучунун сөз маанилеринин табиятына болгон потенциалы улам жогорулап баратканын сезет, ал эми бала сезбегени менен, тилге болгон кызыгуусу анын шыгын улам жогорулатат, кеп маданиятына болгон көндүм акырындык менен калыптана баштайт. Ушуга улай эле мугалимдин улуттук асыл нарктар, артыкчылыктар, образдуулугу, экспрессивдүүлүгү даңазаланышы окуучунун руханий маданиятынын көрөнгөсүн түптөйт, эстетикалык табитине шык жаратуусу күтүлөт.

Натыйжада адабий тилдин башка стилдери менен иш кагаздар стилиндеги өзгөчөлүктү даана айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө жетишет. Бул мугалимдик жоопкерчиликти Ч. Айтматовдун: “Мугалим – өлкөнүн улуу күчү, анын руханий потенциалын биздин турмушубузда өтө көп нерселер аныктап турат. Билимдердин, маданияттын патриотизмдин булагы балдардын аң-сезимине мугалимдин сөзү жана күн сайын көргөн камкордугунун натыйжасында уялайт”- деген сөзү менен аныктоого болот [6].

Жыйынтыктап айтканда, сөз түркүмдөрүнүн лексикалык маанисин үйрөтүүдө, биринчиден, ар бир лексикалык мааниге ээ болгон сөздүн лексикалык түз жана өтмө маанисин ачып, түз жана өтмө маанинин кандай стилдерде колдонулушу ылайыктуу экенин аныктоо зарылдыгы, экинчиден, морфологиялык белгисин ачууда, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн грамматикалык маанилерин, сөз жасоочу мүчөлөрдүн касиетин аныктап, оң жана терс маани берүүчү (өнөрпоз, кумарпоз) мүчөлөрүнүн, стилистикалык боёктуулукка ээ болгон (жеңеке, келинчек, балакай) мүчөлөрүнүн сөздөрдүн лексикалык маанисине тийгизген таасирин ажыратып көрсөтүү талапка ылайыктыгы, үчүнчүдөн, оң жана терс маани берүүчү, стилистикалык боёктуулукка ээ болгон мүчөлөр жалганган сөздөрдүн адабий тилдин функционалдык стилдеринин кайсы бирине тиешелүү экендигин мисалдар менен жиктеп жеткирип окутуу баланын сөз маанилерине саресеп салып, сөздөрдү кандай жагдайда, кандай максатта пайдаланыларына таасир берет, логикасын өстүрөт, элестетүүсүн, кебин курчутат [7].

Текстте айтылган мисалдар этикалык, эстетикалык, логикалык маалыматтуулугу менен айырмаланып, менталитеттик этномаданий тарбия берүү менен коштолууга тийиш. Ошондо гана баланын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн арттырып, ар бир сөзүндө кеп наркын

сактай билгенге, бардык убакта адабий тилдин функционалдык стилдеринин талабына ылайык сүйлөө чеберчилигине ээ болуп, кеп маданияты калыптанат. Окуучулар тил сыйкырына арбалып, тил үйрөнүүнүн артынан түшүп, тилдин касиет-кудуретин терең андап билет, туруктуу руханий байлыкка ээ болот.

Кыргыз тили маданий-руханий баалуулуктарды элибиздин өсүп келе жаткан муундарына өткөрүп берүүдө негизги орунда турат. Окуучулар кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн натыйжасында тилдик, кептик жана маданият таануучулук компетенттүүлүктөргө ээ болушат. Кыргыз тилин бүтүн жана өнүгүп жаткан система катары курамдык өзгөчөлүктөрүн, тил бирдиктеринин маанисин жана кызматын түшүнөт, тилдик кубулуштарды жана фактыларды анализдей алат, оозеки жана жазуу кебинде адабий тилдин нормаларын колдонуп, кептин стилдеринин бардык түрлөрүнө ылайыктап кеп куруу маданиятына жеришет.

Окуучу кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө (сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу) жана пикирлешүү маданиятына, түрдүү тармактарында оозеки кебин өз алдынча өркүндөтүүгө жөндөмдүү болуп, руханий-тарыхый мурас катары тилге кылдат мамиле кылууга тарбияланышат, тил системасынын функционалдык маанилерин, тил бирдиктерин фактыны үйрөнүүдөгү функциясынан анын мүнөздөмөсүн андап-түшүнүп, эне тилин үйрөтүүдөгү коммуникативдүү-ишмердүүлүк мамилесин жогорулатат.

Колдонулаган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
2. Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек: Педагогика, 2000.
3. “Эл агартуу” журналы 1999-жыл. 5-6-саны.
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. – Бишкек: Педагогика, 2001.
5. Давлатов С. А. Официалдуу-ишпиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1990.
6. Кыргыз тилинин грамматикасы. (Морфология) – Фрунзе: Мектеп, 1964.
7. Идирисов А. Мектептерде иш кагаздарын окутуунун методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1975.

УДК: 81

Айтибаева Ж. К., Мураталиева У. Т.

Ош мамлекеттик университети

Айтибаева Ж. К., Мураталиева У. Т.

Ошский государственный университет

Aitbayeva Zh. K., Muratalieva U. T.

Osh State University

КОНЦЕПТ, КОНЦЕПТТЕР АЛКАГЫ ЖАНА ДҮЙНӨНҮН КОГНИТИВДИК-ТИЛДИК СҮРӨТҮ

КОНЦЕПЦИЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА И КОГНИТИВНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА

CONCEPT, CONCEPTUAL STRUCTURE AND COGNITIVE-LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Аннотация: Глобалдаштыруу доору адамзаттын концептосферасын интеграциялоого, синтездеп жалпылоого, жогорку деңгээлге көтөрүүгө, окшоштурууга алып келери шексиз. Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмокто. Макалада келечекте адамзат өкүлдөрү кескин айырмаланбаган концепттер алкагына ээ болот деп ишенүүгө болору тууралуу сөз болот.

Аннотация: Эпоха глобализации, несомненно, приведет к интеграции, синтезу и обобщению, возвышению, моделированию концептосферы человечества. Научно-технический прогресс, оперативность интернета, коммуникации и бурный рост в электронном русле станут большим стимулом для сближения недр народов, идентификации концептосфер. В статье говорится о том, как можно надеяться, что в будущем человечество будет иметь не столь разрозненные концепции.

Abstract: Globaldashtyruu dooru adamzattyn conceptosferasyn integratiyalogo, sintezdep zhalpylogo, zhogorku degeelge kotoruugo, okshoshturuuga alyp keleri sheksiz. Ilimiy-technikalyk progress, Internet, communiatiyn operativdyulygu zhana elektronduk nukta katuу osup zhatyshy elderdin oh kazynasyn zhakyndashtyruuga, conceptosferalaryn identifiсationyogo chon turtku bolmokto. Makalada kelechekte adamzat okuldoru keskin ayurmаланbagan conceptter alkagyna ee swamps dep ishenuug болору tuuraluu soz swamps.

Негизги сөздөр: концепт, этнос, билим аймагы, глобалдаштыруу доору, прогресс, интернет, материалдашуу, дүйнө сүрөтү ж.б.

Ключевые слова: концепция, этническая принадлежность, область знаний, эпоха глобализации, прогресс, интернет, материализация, образ мира и т. д.Б.

Keywords: concept, ethnicity, area of knowledge, the era of globalization, progress, Internet, materialization, image of the world, etc.

Концепттер дискреттүү, автономдуу болгону менен өз ара түрдүүчө байланышгарда жашайт. Алар ой казынасында аркы-терки, оң-тетири, алыс-жакын катыштагы, түркүн көлөмдөгү, катмардагы, алакалардагы, татаал түзүлүшпөгү “торчолор” сыяктуу орун алат. Концепттердин жыйындысы өзүнчө когнитивдик-семантикалык алкакты жаратат.

Концепттер – алкагы этностун ой сүрөттөрү, элестөөлөрү, схемалары, символдору, түшүнүктөрү, пропозициялары, фреймдери, гешгальттары уюштурган абстракттуу маанилер түрүндө берилген, сырткы дүйнөнүн ар кыл белгилерин жалпылоочу концепттерден турган билимдердин жыйындысы.

Биз бул жерде концептосфера, билим аймагы [1, 112-114 бб.] концепт же концепттер чөйрөсү [2, 58-60 бб.] концепттер алкагы, когнитивдик мейкиндик, концепттер кору, когнитивдик база ж.б. терминдерин параллелдүү эле колдонобуз. Анткени бул аталышгардын маани-маңызы өтө жакын, бирин экинчиси толуктайт жана аң-сезим элементтеринин жалпы топтомун окшош эле чагылдыра алат. Этностун бүткүл билими, тажрыйбасы, эстутумундагы маалыматы анын концептологиясын түзөт. Концепттер аймагы улуг өкүлдөрүнүн, конкреттүү тилди колдонуучулардын ойлоо көрөнгөсүн, корун, негизин, ой жүгүртүү тереңдигин, багыттарын аныктайт, жүрүм-турумун, сүйлөө-түшүнүүсүн жөндөйт. Алар “менталдык (ойлонулуучу), байкалгыс бирдиктер” [1, 112-б.] ой тутумда потенциалдык мүнөздө жашайт. Концепттер чөйрөсү тилге чейин, тилден тышкары, тилсиз

эле боло берет, вербалдашып гана тилге өтүп материалдашат[3, 36-б.] (Попова, Стернин 2010 :36).

Материалдашканда концепттер алкагынын элементтери тилдик каражаттар аркылуу сыртка чыгат. Буга, албетте, тыбыш-тамгалар (оозеки-жазма кепте), морфемалар, сөз айкаштары, сүйлөмдөр системалары түздөн-түз катышып, концептосферанын бирдиктерин жагдайга, ой-максатка ылайык актуалдаштырып, тизмектештирип вербалдаштырат. “Мунун ичинде лексикалык деңгээл өзгөчө, башка деңгээлдерден айырмаланган спецификалуу системалык-семантикалык байланыштарды реалдаштырарын айтууга болот” [1, 113-б.] .

Бул өнүгтөн алганда концептосферанын түзүүчүлөрү этностук аң-сезимде иреттелип, бир системага баш ийип жашайт деп белгилөөгө болот. Анткени лексика өзүнчө системаны түзөт. Ал өз ичинен подсистемаларды, кичи алкакчаларды ажыратып, иерархиялуу, көп баскычтуу татаал түзүлүштөгү алакалар аркылуу байланыштырат. Бирок концепттер менен лексемалар системалары эч эле шайкеш боло албайт. Анткени эки инсандын (бала менен чалдын, аял менен эркектин, окумуштуу менен балыкчынын же, малчынын ж.б.), эки топтун (тилемчилер менен олигархтардын, европалыктар менен азиялыктардын, буддистер менен католиктердин, эскимостор менен нигериялыктардын ж.б.) баалуулуктары, кызыкчылыктары, түшүнүктөрү, дүйнө карашы, көргөн-билгени, ой-жүгүртүүсү, акыл-эс кору түрдүүчө. Бул жерде менталдык лексикалык системалуулук-асистемалуулук жөнүндө да сөз кылууга болот. Бир адам менен экинчи адамдын эстутумдары бир системага баш ийбейт. Бирөөнүн ой казынасы жана лексикону экинчисинен төмөн, жарды же таптакыр эле тайыз болот. Бирөөнүн ойтутумунда тигил же бул концепттин жоктугу аны атаган сөздүн жоктугу менен кошполот, концепттин орун алышы ага тиешелүү сөздүн эстутумга кириши менен ишке ашат. Сөздүн пайда болушуна концепт негиз. Концепт болсо гана, аны “тышпаган” турпат – сөз болот.

Лексиканы система катары аныктоо – изилдөөчүнүн иреттүүлүккө, сөз корун тартипке келтирүүгө болгон умтулуусунун натыйжасы. Лексикага ошол эле учурда асистемалуулук деле мүнөздүү. Анткени сөз жана анын мааниси, белгиленүүчү менен белгилөөчүнүн өз ара карама-каршылыгы, бир белгиленүүчүнүн бир нече белгилөөчүгө, бир нече белгилөөчүгө бир белгилөөчүнүн туура келиши (омонимия, синонимия, полисемия, супплетивизм ж.б.), деффектүү парадигмалардын болушу (кемтик, “чала” парадигмалар), окказионализмдер, арголор, норманын бузулуулары ж.б.у.с. көптөгөн кубулуштар лексиканын системасыздыгынан, толук системаланбастыгынан кабар берет.

Тилдин лексикалык кору этностун фольклоруна, маданиятына, адабиятына, илимине, билимине, техника-технологиянын, искусствосунун деңгээлине дагы башка көп факторлорго багынычтуу. Элдик оозеки, жазма түрүндө катталган тажрыйбасы анын когнитивдик базасын түзөт. Тажрыйбасы жарды элдердин, демек, концептосферасы да жарды болот, сөздүк кору да өтө тайыз (200-300 чамалуу эле сөздүн кору бар этностор көп) .

Ар бир улуттун өз концептосферасы бар. Бир концептосфера башкалардыкы менен айрым тараптары менен тутумдашып, кайсы бир жагы менен кесилишип же чектешип кетет. Улут аралык концепттер арбын. Кээде концепттер региондук, континенталдык мүнөздө да болот. Идеология, дин да элдердин концепттер чөйрөсүнө таасирин тийгизет, көпүрө катары кызмат кылат. Концепттер алкагына, түзүмүнө маданий, социалдык, саясий, экономикалык, илимий, географиялык, расалык ж.б. факторлор да өз үлүшгөрүн кошот.

Глобалдаштыруу доору адамзаттын концептосферасын интеграциялоого, синтездеп жалпылоого, жогорку деңгээлге көтөрүүгө, окшоштурууга алып келери шексиз. Илимий-

техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмокто. Келечекте адамзат өкүлдөрү кескин айырмаланбаган концепттер алкагына ээ болот деп ишенүүгө болот.

Концепттер алкагын же концептосферага тутумдаш тилдин семантикалык мейкиндиги деген түшүнүк бар. Бул мейкиндик – концептосферанын “тилдик каржаттар аркылуу туюнтулган бөлүгү” [2, 59-б.]. Концепттерди изилдөө сөзсүз тилдин семантикалык мейкиндигин эсепке алат. Бул мейкиндиктин теориялык жоболору XIX кылымда эле иштелип чыккан (М. Бреал, П. Лафарг, М.М. Покровский ж.б.). Мисалы, орус лингвисти М.М. Покровский төмөндөгү постулаттарды сунуштап, аларды семантиканын, семантикалык алкактын принциптери катары белгилеген:

1) семантиканын закондору ар бир жеке сөздө эмес, сөздөрдүн топторунда, системаларында, талааларында аныкталат;

2) бул топтор эки түрдүү болот: а) тил ичиндеги, түшүнүү, элестөө чөйрөлөрүнө карап топтоштурулган алкактар; б) тилден тышкаркы, предметтик аймактарга карап топтоштурулган алкактар: “базарлар”, “оюн-зооктор”, “өлчөм-салмактар” ж.б. Окумуштуунун ою боюнча, тил ичиндеги мейкиндикте психологиялык закон ченемдүүлүктөр, тилден сырттагы мейкиндикте конкреттүү-тарыхый (социалдык, өндүрүшгүк ж.б.) закон ченемдүүлүктөр үстөмдүк кылат;

3) универсалдык закон ченемдүүлүктөр (негизинен синтаксистик) сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жана өзгөрүшү (трансформацияланышы) менен байланыштуу; процесстин абстракциясынан анын материалдашкан натыйжасына өтүү (*токто* → *токтом*, *чеч* → *чечим* ж.б.) ушул универсалдуулуктун бир көрсөткүчү (БЭСЯ 2000: 439-440).

Семантикалык мейкиндикти дүйнөнүн тилдик сүрөтү менен синоним катары кароого да болот [2, 59-б.]. Буларды бириктирген бир нече касиет-белгилер бар:

1) алар ири когнитивдик-семантикалык парадигманы түзөт;

2) бул парадигманын курамына түрдүү кичи парадигмалар, топтор, талаалар, мейкиндиктер кирет да, өз ара татаал, көп кырдуу, ар багыттуу байланыштар аркылуу семантикалык биримдикти уюштурат;

3) аларда тилди пайдалануучулардын социалдык, улуттук, курактык, идеологиялык, профессионалдык ж.б. бөтөнчөлүктөрү аныктаган өзгөчө уникалдуу, эндемикалык семалар болот;

4) дүйнөнүн аң-сезимдеги элементтерине ат беришет, концепттерди материалдаштырып репрезентациялашат;

5) жекече адамдын сезимдик, рационалдык тажрыйбасын элдик менталитеттин контекстинде тартипке салышат, тилдик каражаттар аркылуу эстутумга киргизип сакташат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү лингвистикада жакындан бери эле карала баштады. Ал дүйнө сүрөтү түшүнүгүнө карата гипоним. Айтып кетчү нерсе: дүйнө сүрөтүн аңдоо, түшүнүү, жаратуу аракетин б.з.ч. 7-6-кылымда Анаксимандр баштап, дүйнө түшүнүүнүн парадигмасы Гераклид, Пифагор, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Эпикур, Аристотель, Евклид, Архимед, Клавдий Птоломей ж.б. тарабынан заманына жараша өнүктүрүлүп отуруп, байыркылардын дүйнө сүрөтү калыптанган [2, 63-б.]. 20-кылымдын аягында жалпы илимде дүйнө сүрөтү, дүйнө образы, дүйнө модели, дүйнөнүн жалпы сүрөтү, дүйнөнүн илимий (физикалык, биологиялык ...) сүрөтү сыяктуу түшүнүктөр жайыла баштады.

Дүйнөнүн сүрөтү – 20-кылымдын акырында гуманитардык илимдерде өтө активдүү колдоно баштаган термин. Кыргызстанда бул түшүнүктүн калыптанышына, таркашына жана активдүү колдонуп калышына Л.А. Шеймандын орусча эмгектери зор мааниге ээ болгон. Анын дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн философиялык сүрөтү, дүйнөнүн билингвалдык сүрөтү, дүйнөнүн маданий-тилдик сүрөтү тууралуу пикирлери, сунуштары, табылгалары кыргыз таанууга, лингвомаданият таанууга чоң салым кошкон [6, 225-229-бб.].

Дүйнө сүрөтүнүн маани-маңызын окумуштуулар түрдүүчө аныкташат. Терминди колдонуу чөйрөсү, жыштыгы, мотивациялары да бир кылка эмес. Лингвистика менен маданият таанууда дүйнө сүрөтү термини айрыкча активдүү пайдаланылып жатат. Гносеологиялык көз караштан жалпылап алганда дүйнөнүн сүрөтү деп коомдун, топтун же жеке адамдын аң-сезиминде калыптанган айлана-чөйрө жөнүндөгү билимдердин иреттелген жыйындысын айтууга болот [3, 51-б.].

Когнитивдик лингвистикада дүйнө сүрөтүнүн эки негизги чоң тобу жиктелет:

- 1) дүйнөнүн түзмө-түз (ортомчусуз) сүрөтү;
- 2) дүйнөнүн кыйыр (ортомчулуу) сүрөтү;

Биринчи түр – аң-сезим менен айлана чөйрөнү билип-таануунун натыйжасында жаралган сүрөт. Дүйнө таануу сезүү органдары (көрүү, угуу, жыттоо ...) же абстракттуу ойлоонун жардамы менен жүрөт. Экинчи түр аң-сезимдеги ортомчусуз кабыл алынган дүйнө сүрөтүн материалдаштырган, турпатташтырган экинчи белгилер системасында (китептер, ММК, интернет, сүрөт, ыр, аудиовидеоматериалдар ж.б.) чагылдырылган концептосферанын катталыш натыйжасы.

Дүйнө сүрөтү (ДС) өз ичинен дагы башка кичи түрлөрдү ажыратууга мүмкүндүк берет. Булардын айрымдарын келтирели.

1. Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү (ДТС) – этностун же жеке адамдын аң-сезиминде жаралган айлана чөйрөнүн менталдык образы, алардын концептосферасынын жыйындысы. ДКС түзмө-түз, кыйыр да жолдор менен пайда болот.

2. Дүйнөнүн улуттук когнитивдик сүрөтү (ДКУС) – этностун, анын өкүлдөрүнүн концептосферасын түзгөн жалпы, туруктуу жана кайталанчу концепттердин жыйындысы. ДКУС элдин көз карашында, баалуулуктарында, каада-салттарында, жүрүм-турумунда, ой-пикирлеринде, паремияларында берилет.

3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДКС) – тилдик каражаттарда чагылдырылып, катталып, туруктуу мүнөзгө өтүп калган концепттер алкагы. ДТС улуттук, улут аралык, адамзаттык мүнөздө болот. Кээ бир окумуштуулар ДТСти анын гипероними ДС менен теңештирип коёт. Мисалы, В.В. Красных ДТС менен ДСти ажырым, бөлөк-бөлөк кароо керек дейт Мында ДТС ДСтин бир түрү гана экендиги көңүлгө алынбаган. Элдин ойлоосу, ой-жүгүртүүсү тилсиз эле жүрөт, бирок тилде катталат, аталышка ээ болот, туюнтулат жана турпатташат. ДТС ДКСке салыштырмалуу чектүү, ДТСте урунтуктуу гана концепттер материалдашат, пикир алмашуунун каражаты болуп калат. Окумуштуулар белгилегендей, тилдик бирдиктин коммуникативдик баалуулугу ал туюнткан концепттин элдик маданият үчүн маанилүүлүгү менен байланышат. Тил дүйнөнү мүчөлөбөйт, бөлүшгүрбөйт, топтоштурбайт же талдабайт. Ал когнитивдик мүчөлөөнү, талдоону, топтоштурууну чагылдырат, каттайт, вербалдаштырат (атайт), бөлүшгүрүүнү белгилейт. “Тил болгону мындай мүчөлөшгүрүү тууралуу сигнал берет. Язык лишь сигнализирует о таком членении” [3, 56-б.]. ДКС ДТСке карата негиз, база болот.

4. Дүйнөнүн көркөм сүрөтү да ДКСке багынычтуу. Аны көркөм өнөрдүн өкүлү ДКСтин негизинде жаратат, окуганда, көргөндө же укканда ага тиешелүү элестер рецепиенттин ойтутумунда пайда болот. Ал автордук чыгарма түрүндө берилет. Аны кабыл алуу коом тарабынан ишке ашат.

Булардан тышкары “дүйнөнүн сүрөтү”, “дүйнөнүн материалистик сүрөтү”, “дүйнөнүн астрономиялык сүрөтү”, “дүйнөнүн мифологиялык сүрөтү” ж.б. тектеш түшүнүктөр бар. Алар биздин ишке кыйыр тиешелүү, ошондуктан мында каралбайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Камбаралиева, У.Ж. Когнитивдикт илими – Б., 2019 – 324 б.
2. Саматов К. Концепциялык лингвистика – Б.: Улуу тоолор, 2021 – 176 б.
3. Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ, 2010. – 314 б.
4. Карасик, В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В.И. Карасик, В.И. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики – Воронеж, 2001 – 455б.
5. Красных, В.В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность [Текст] / В.В. Красных – М.: Гнозис, 2003 – 375 б.
6. Ормокеева, К. Лингвистический антропоцентризм – Б., 2016 – 345б.

УДК : 81.373

Алиева С. А., Махамбетова С. К.

М.Тынышпаев атындагы Казак транспорт жана коммуникациялар академиясы

Алиева С. А., Махамбетова С.К.

Казахская академия транспорта и коммуникаций имени М. Тынышпаева

Alieva S. A., Makhambetova S.K.

Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpaev

КАЗАК ЖАНА ТҮРК ТЕКТҮҮ ЭЛДЕРДИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНДАГЫ ЖАЛПЫ ОКШОШТУКТАР

ОБЩИЕ СХОДСТВА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ НАРОДОВ КАЗАХСКОГО И ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

COMMON SIMILARITIES IN PROVERBS AND SAYINGS OF THE PEOPLES OF KAZAKH AND TURKIC ORIGIN

Аннотация: Макалада казак макал-лакаптарынын өзгөчөлүктөрү каралып, айрым түрк элдеринин макал-лакаптары менен салыштырылат. Фольклористтер макал-лакаптарды эң байыркы жанрларга байланыштырышат. Казак фольклорист изилдөөчүлөрү өз изилдөөлөрүндө бул жанрдын өзгөчөлүгүн изилдеп, макал-лакаптарга өзүнчө аныктама беришкен. Макалада казак макал-лакаптарын изилдеген окумуштуу-фольклористтердин эмгектеринин аталыштары, алардын айрымдары берген аныктамалар берилген. Казак макал-лакаптарынын келип чыгышы жана түрк элдеринин жалпы руханий мурасы каралат. Макал - лакаптар элге кылымдык тажрыйбанын негизинде кеңеш берет. Түрк элдеринин көптөгөн макал-лакаптарынын окшошпугуна алып келген факторлор жана жагдайлар сүрөттөлгөн. Бул жерде тарыхый фактордун – түрк элдеринин жалпы тарыхынын жана руханий мурасынын

маанилүүлүгү баса белгиленет. Казак макал-лакаптарынын келип чыгышын кароонун жүрүшүндө тема түрк элдеринин жалпы руханий мурасына келип такалат. Ошондой эле кеп түрк элдеринин макал-лакаптарынын окшоштугуна таасир эткен факторлор жөнүндө болууда. Көчмөн түрк элдеринин жашоосу мал чарбачылыгы менен байланыштуу болгондуктан, алардын тилинде жашоо жана мал жөнүндө көптөгөн макал-лакаптар бар. Ошондой эле, бүгүнкү күндө ушул тилдерде сүйлөгөндөр колдонгон макал-лакаптардын варианттары келтирилген.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности казахских пословиц и сравниваются с пословицами некоторых тюркских народов. Фольклористы относят пословицы и поговорки к древнейшим жанрам. Казахские исследователи-фольклористы в своих исследованиях изучили специфику этого жанра, дали отдельное определение пословицам и поговоркам. В статье приведены названия работ ученых-фольклористов, изучавших казахские пословицы, приведены определения, данные некоторыми из них. Рассматриваются происхождение казахских пословиц и общее духовное наследие тюркских народов. Пословицы дают людям советы, основанные на многовековом опыте народа. Описаны факторы и обстоятельства, которые привели к сходству многих пословиц тюркских народов. Здесь подчеркивается важность исторического фактора – общей истории и духовного наследия тюркских народов. В ходе рассмотрения истоков казахских пословиц и поговорок, тема сводится к общему духовному наследию тюркских народов. А также речь идет о факторах, которые повлияли на схожесть пословиц и поговорок тюркских народов. Поскольку жизнь кочевых тюркских народов было связано с животноводством, в их языке встречаются очень много пословиц о быте и о скоте. Также приведены варианты пословиц, которые сегодня используются носителями этих языков.

Annotation: The article examines the features of Kazakh proverbs and compares them with the proverbs of some Turkic peoples. Folklorists refer proverbs and sayings to the oldest genres. Kazakh folklore researchers in their research have studied the specifics of this genre, gave a separate definition to proverbs and separate sayings. The article contains the names of the works of folklore scientists who studied Kazakh proverbs, the definitions given by some of them are given. The origin of Kazakh proverbs and the common spiritual heritage of the Turkic peoples are considered. Proverbs give people advice based on the centuries-old experience of the people. The factors and circumstances that led to the similarity of many proverbs of the Turkic peoples are described. It emphasizes the importance of the historical factor – the common history and spiritual heritage of the Turkic peoples. During the consideration of the origins of Kazakh proverbs and sayings, the topic is reduced to the common spiritual heritage of the Turkic peoples. And we are also talking about the factors that influenced the similarity of proverbs and sayings of the Turkic peoples. Since the life of the nomadic Turkic peoples was connected with animal husbandry, there are a lot of proverbs about everyday life and about cattle in their language. There are also variants of proverbs that are used by native speakers of these languages today.

Негизги сөздөр: жалпы окшоштуктар, түрк тилдери, каймана сөздөр, макал-лакаптар, маданий мейкиндик.

Ключевые слова: общие сходства, тюркские языки, образные выражение, пословицы и поговорки, культурное пространство.

Keywords: common similarities, Turkic languages, figurative expressions, proverbs and sayings, cultural space.

12 июля 1993 года в Алматы была создана «ТЮРКСОЙ» – международная организация, способствующая развитию искусства и культуры тюркских народов. Организация, членом которой являлось государство тюркского происхождения (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Турция, Туркменистан, Татарстан, Башкортостан и Северный Кипр-турецкие государства), сотрудничает в сфере культурных связей, в интересах развития культуры и искусства «единого тюркского мира», признания, изучения, сохранения и пополнения культурных ценностей тюркского мира, продвигать их в мировом пространстве. Развитие связи ослабленной историческим, политическим и географическим положением. Формирование общего культурного пространства, выявление и систематизация общих культурных ценностей, исторических, культурных памятников тюркского мира. Содействие развитию национальных культур тюркских народов, сохранение их коренных, природных особенностей. Сближение тюркских языков формирование целостной языковой среды, создание общего алфавита, взять на себя вопросы перехода на латинскую графику в гуманитарной сфере, с учетом мировых интеграционных процессов, было продемонстрировано воспитание силы тюркских языков и культуры, создание международного информационного центра по культуре и искусству тюркоязычных государств и др.

Языковая репрезентация словосочетания "тюркский мир" в дальнейшем выдвигает множество вопросов языкознания. Действия ситуации, сформировавшие тюркское единое мировоззрение, следует искать в рельефе пространства и времени. Понятие языковой картины тюркского мира должно стать предметом изучения ученых тюркского происхождения.

Главное чтобы фонд познавательных знаний тюркоязычных народов дополнял друг друга. Мы говорим, что мир общих ценностей, стереотип навыков и культурный образ жизни, а также обобщенность религии основаны на едином ментальном пространстве. А облик этого целого, накопленный и сохраненный кумулятивным свойством языка, свидетельствует о том, что в прошлом есть знак. При этом можно выделить культурологическую интерпретацию тюркской фразеологии и паремиологии.

Обычно фразеологический фонд в языке – это зеркало жизни нации. Здесь проявляется вся жизнь, обычаи и традиции народа, система ценностей. Общая лексика в лексиконе тюркских языков аналогия в их образе жизни, культурные лингвистические следы в истории этноса и общие сюжеты в нашей литературе ставят задачу провести инвентаризацию прошлого тюркским народам.

Один из них – пословицы и поговорки, художественный мир языка этой нации, которые информируют о прошлой жизни любого тюркского народа, точно раскрывают национальные особенности в жизненном дыхании и рассказывают о языковых фактах, хранящихся в памяти народа. Язык пословицы и поговорки, хранящиеся в языке, выделяются феноменальные качества, характерные для всего тюркского мышления и нации.

Казахские и среднеазиатские тюркские языки, поступившие в письма с древних времен

какие бы из общих пословиц мы ни рассматривали, они должны, сохранять словарный состав, грамотную структуру тем не менее, каждое тюркское племя пережило разные ситуации на этапах становления отдельной нации с лед, который они оставили, можно проследить до современных языков. Тюркские языки одного происхождения существенно не изменили своего старого облика. Большинство этих изменений связано с лексическим

составом пословиц. В одном случае сохранилось само древнетюркское слово. Во втором случае значения слова были изменены, широко использовались также процессы синонимов, антонимов, омонимов.

Фразеология тюркских языков сегодня является предметом исследования, основанным на антропоцентрическом принципе взаимной языковой преемственности и сопричастности в научных результатах. Потому что одна нация – это один язык. Если так то только этнолингвистические и линвокультурные исследования этномазма образных выражений, сохранившихся в языке, приведут к их отличиям от других национальностей. [11,стр.18.].

Также в истории происхождения казахских пословиц можно увидеть некоторые закономерности, связанные с периодами правления алтынордейцев, такие как: "Нар шея была вырезана в Бердибеке", "наша страна не будет ни оскорблять Токтамыса, ни бить головой, если увидит".

Народ, как бы то ни было, всегда передавал свои переживания образным выражением и устойчивым произношением.

Национальная культура проявляется во всех сферах жизни нации. Как линвокультурный элемент он проявляется в адресной, хозяйственной обстановке, еде, одежде, воспитании детей. На формирование культурно-языковой семантики влияет естественное состояние нации, язык, религия, менталитет и даже ее психические особенности. Они состоят из следующих факторов: языковой фактор, религиозный фактор и географический фактор. Географическая среда, считающаяся одним из факторов, способствующих формированию культуры нации, в ней прослеживаются особенности развития в зависимости от окружающей среды моделей одежды, условий проживания, т. е. культурно-хозяйственных условий нации [12, стр. 117.].

Поскольку образ мира в сознании каждой нации, народа различен в зависимости от внешних и внутренних факторов, особенности языка также разнообразны. К внешним факторам относим географическую среду, социальную ситуацию, тип хозяйства, влияние религии, историческую ситуацию и т. д. К внутренним факторам относим обычаи, вероисповедания, мировоззрение, этические условия, нравы.

А лексемы, относящиеся к животноводству, являются общими для большинства тюркоязычных, только с фонетическими изменениями. Следовательно, регулярные межъязыковые выражения выполняют в своем составе роль связующего компонента.

Например, слово «торсык» на казахском языке, имеющее отношение к животноводству это емкость для наливания жидких веществ, таких как вода, кумыс. Татар – турсык, башқұрт – турһык, өзбек– турсик, на киргизском языке говорят-торсук. «Жаман атқа жал бігсе, жанына торсык байлатпас» пословица существует на казахском и татарском языках.

Лексема «саба», используемая в быту, - это название сосуда, общее для казахского, кыргызского, башкирского, татарского, ойратского, тувинского языков. «Сабасына қарай піспегі, сақалына қарай іскегі» (қазақ), «Ялғыз бияден саба тулмас» хранится в (татарских) пословицах. Среди них слова «қапшық, дорба». А другие названия предметов, изделий, например, киле, чуман, котыйчык, тубал в татарском, башкирском языках, часто интерпретируются как виды брони, изготовленные из дерева, коры дерева. [14, стр. 61-62.].

«Құс төресі – бидайық, ит төресі – құмайық»; «Бүркігі қартайса – тышқаншыл» пословицы-это пословицы, оставшиеся от культуры хижин и охоты. На птицу «Қырғауыл (фазан)"

казахи охотятся по сей день. По красоте «қырғауыл жүні қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен» рассказывали в сказках. А на татарском языке пословицу «Қызым баласы – кыргавыл баласы, үз итеп торган анасы, Улым баласы – узәгем баласы, ят итеп торган анасы»; «Қызым баласы – кыргавыл баласы» первую половину мы понимаем во фразеологическом словаре в смысле прекрасного [2, стр. 109.]. Однако полная форма встречается на казахском и кыргызском языках. Если заглянуть в общий смысл пословицы, то мы увидим, что «жиен ел болмайды» у казахов, пошутит и оттолкнет сына девушки, и заметят национальную особенность в той же серии пословиц, что и «племянник».

Этническая культура-старейший слой, первичный базис национальной культуры. В обычаях и традициях этого слоя хорошо сохранилось выражение общности и сходства тюркской культуры.

В культурных обычаях тюркоязычных народов часто встречаются суеверия, связанные с дочкой. «Қыз абруе кыл өстенде, кылдан төшсә – юл өстенде»; Кыз – курчакка, малай колынчакка тартыр»; «Қызның кемлеге кемәеннән күренә»; «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда»; «Ғызым, сана айдян, гелиним сен ешит» - түркімен; «Қызым сиңа әйтәм, киленем, син тыңла - татар; «Қызым саған айтамын, келінім сен тыңда» - қазақ; «Қизим, сенга айтаман, келиним сен ешит»- өзбек; «Қызы бардың назы бар»- қазақ; «Қизи борнинг нози бор» - өзбек; «Ғызы барың, нәзи бар» - примеры можно привести на туркменских языках и т.д.

Общие черты, характерные для пословиц и поговорок, встречающихся на языке тюркских народов, населяющих Казахстан и Среднюю Азию, как этнолингвистическое явление привлекали внимание ученых-тюркологов с незапамятных времен. Этимологические особенности происхождения, распространения и характерные для них фонетические, лексико-грамматические особенности пословиц в родственных языках один из исследователей на мировом уровне В. В. Радлов посвятил свои труды сходству устойчивых фраз, пословиц, притч в культуре тюркских народов. А также З.Ализаде Азербайджанские пословицы и поговорки и их лексико-семантический анализ, А.Аннануров Синтаксические особенности туркменских пословиц, Г.Ахунзянов .О стилистических особенностях образных фразеологических выражений (на материале татарского языка), В.Гордлевский Из истории осмонской пословицы и поговорки в своих трудах этимология тюркских пословиц и поговорок также широко рассматривается. В этих работах ученые, наряду с всесторонним доказательством того, что пословицы были очень распространены среди родственных народов, останавливаются на разнообразии пословиц и поговорок, характерных для подавляющего большинства тюркских народов, сформированных на основе этих устойчивых выражений. Среди этих пословиц можно найти ценные данные, относящиеся и к народам тюркского происхождения.

Фразеологизмов и пословиц и поговорок, встречающихся на языке казахского и кыргызского народов известно, что у ученого Д. Медербековой, рассматривавшего пословицы и поговорки, есть работа под названием «Сравнительное изучение фразеологизмов в современном киргизском и казахском языках». В этом ценном труде многогранны типы фразовых выражений, в основном присущие казахскому и кыргызскому народам. Среди научных трудов, посвященных устойчивым фразеологизмам тюркских языков, особое место занимает книга А. Нурмаханова "Тюркская фразеология". В этом произведении ученый поделился своим мнением о тюркских фразеологизмах и пословицах, рассмотрев изложенные выше исследования В. Радлова, А. Аннанурова, В. Гордлевского по

регулярным фразам и пословицам. Среди трудов о пословицах нет и трудов, иллюстрирующих пословицы, встречающиеся в культуре только одного отдельного народа.

Один из них книга С.Закирова, написанный о пословицах кыргызского народа “Кыргыз элинин макал, лакаптары”. Среди таких работ пословицы, поговорки и приметы крымских татар П. Фалева. Фразеология башкирского языка башкирского ученого З. Ураксина, “Особенности стилистического употребления синонимичных и вариативных фразеологизмов в уйгурском литературном языке” казахского ученого А. Кайдара, “Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке ”(в соавторстве с Р. Жайсаковой) и основоположником казахской фразеологии. К вопросу об экспрессивно-стилистических функциях фразеологизмов «Фразеологический словарь казахского языка». Также можно отметить труды русских ученых, которые писали о пословицах и поговорках. В. Виноградов «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке», В. Даль «Пословицы русского народа», М. Копыленко «Исследование в области славянской фразеологии древнейшей пор» и др. А также сведения о пословицах и поговорках, характерных для тюркских народов “ Жами-ат тауарих” (“Сборник летописей”) первого тюркского лингвиста Махмуда Кашгари и Жусупа Баласагуна, а также известного во всем мире ученого Рашида-ад-Дина, впервые опубликовавшего на бумаге историю тюркских народов до Шынгысхана, живших между 1247 и 1318 годами также встречается в произведении. Ценные данные, связанные с пословицами тюркских народов, можно найти также в работах таких ученых, как С. П. Толстов, Д. Е. Хайтун, н.а.Алексеев, л. Расони, Г. Н.Потанин, А. Золотарев. Наряду с этим тувинцы, алтайцы, населяющие Южную Сибирь. Материалы имеющие непосредственное отношение к тотемным верованиям тюркских народов. Казахское, киргизское и др. тюркского происхождения более или менее достоверные сведения о пословицах народов оставили и такие ученые, как Г. Н.Потанин, В. В. Радлов, Ш. Уалиханов, А. Диваев, Н.И.Ильминский, И. И. Ибрагимов. Некоторые ценные данные, связанные с регулярными выражениями и пословицами казахского народа, мы также можем найти в работах академиков А. Х. Маргулана, А. Т. Кайдарова, А. Курышжанова и известного этнографа Х. А. Аргынбаева, лингвистов А. Ахметова, Х. Кожахметовой. Пословицы и поговорки, встречающиеся на языке тюркских народов, населяющих Казахстан и Среднюю Азию, хотя и изучены достаточно полно, являются одной из интереснейших тем для соискателей. В связи с этим в ходе написания исследовательской работы, помимо использования диссертаций по пословицам и поговоркам на туркменском, узбекском, Уйгурском, кыргызском и казахском языках, мы постарались по возможности рассмотреть и рассмотреть отдельные статьи и научные работы на казахском, кыргызском, узбекском и туркменском, уйгурском языках, посвященные данной теме или имеющие непосредственное отношение к ней. Потому что тема, которая рассматривается как часть исследовательской работы, посвящена сравнительному рассмотрению сходства пословиц и поговорок, встречающихся на языке народов казахского и тюркского происхождения.

I. Фонетическая система пословиц и поговорок, общих для тюркских языков.

В этой области большой вклад вносит известный лингвист Махмуд Кашгари. Он указал на основные пути сравнительно-исторического исследования звуковой системы тюркских языков. XIX веке О. Бетлинг, В. В. Радлов и В. Томсен открыли большие новые горизонты тюркского вокализма и звучания гласных. После этого получили широкое распространение исследования тюркского языка, это в частности, В. Гренбек, Ф. Е. Корш, П.

М. Мелиоранский, В. Банг, В. А. Богородицкий, Е. Д. Поливанов, г. Рамстедт, Ю. Немет: М. Ильянен, К. Г. Менгес и др. нашли ясное выражение в трудах тюркологов. Результат применения сравнительно-исторически справедливых языков можно назвать тремя заслугами, обобщающими и анализирующими фонетическую систему тюркских языков. К ним относятся - В. В. Радлов, Эмре и М. Еранен. Мы здесь имеем особое название заслуг В. В. Радлова, в прошлом ученый анализировал ложь, в фонетической системе всех тюркских языков в своем опыте создания словаря тюркских языков, те, кто создал классификацию тюркских языков, выдвинулись на основу фонетического принципа.

В пословицах и поговорках, общих для языков тюркских народов, тюркские отмечается полное сохранение основного словарного запаса слов. Его можно увидеть, сравнивая тюркские пословицы и поговорки друг с другом.

«jарысы ун, jарысы капак»; «Жартысы-үн, жартысы-кебек»; «От душкан jаринда jаныр»; «От түскен жеринде жанар»; «jаман ит самірза jанына кіжі jупас»; «Жаман ит семірсе, жанына кісі жуытпас»; «Аназі жаманың қызын алба - ажікі жаманын уіуна кірба»; «Апасы жаманның қызын алма, есігі жаманның үйіне кірме»; «Адазы көрбээнин - оглу көөр, иези көбээнин - уруу көөр»; «Ана сөте белән кермәгән тана сөте белән кермәс» «Ана сүтімеи кірмеген, тана сүтімен кірмес»; «Юрганыңа карап аяк суз»; «Көрпеңе қарай көсіл»; «Токлуктан этмек куруйд, ацлыктан - кыймалар»; «Токтықтан нан кебеді, аштықтан - ішек». Какое бы слово мы ни брали в этих пословицах и поговорках, не говоря уже о фонетических различиях, современные тюркские языки вполне понятны для всех.

Фонетических закономерностей, выражающих родство тюркских языков в определении, согласные имеют особую функцию. Их самое главное сходство-это то, как они сделаны. J – ж: Якшы — жақсы, Жаман - жаман, Якын - жақын; д - т: одук - етік, душкан-түскен, дери -тері, дүшек - төсек, дабан - табан. дөзүм - төзім, дырناق- тырнақ; с - з: ас - аз, тас - таз, қыс- қыз, кийис - киіз; ч - ш: ач - эщ, кеч - ещ, чанг - шаң, чангал - шенгел, чоп-шеп, ач-аш, чын-шын, чама - шама; п - б: полды - балды, порук - бөрік, пер- бер, пір - бір; б - м; корбоічі - көрмейше, Jібас- жемес, алба - алма, жаңылбас-жаңылмас, самын - сабын; ж - с; паж - бас, кіжі - кісі, ажік - есік; ч - : чок - жоқ, чол - жол, чаксы - жақсы; в - у: кавышмаз - қауышпас, вазір - уэзір; з - с: Жарылза - жарылса, оімэз - оймас, болмаз - болмас; к - у: дақ - тау, ақыз - ауыз; г - к: гыз - қыз, гара - қара, гулак - құлак, гар - қар, гарга - қарға; д ж: дьыл - жыл, дьер-жер, дьок-жоқ, дьымырта - жұмыртка, дьаш - жас, дьылан - жылан, дьатқан - жатқан; г - к: гоз - көз, гору - көрер.

Фонетические процессы этим не ограничиваются. В одном случае строгозастенчивые согласные используются во многих языках, в других случаях личные и только на фоне полугорных языков. Например, башкирский язык возьмем. В этом языке звук, произносимый как «с» в других тюркских языках, - передается это через «h»: «Ер сокорһоз булмас, урман кейекъез булмас», «Балалы өй базар, балаһыз өй мазар».

Какой бы язык мы ни сравнивали, все, что содержится в пословице примечательно, что слово претерпело почти фонетические изменения. Но лексика- грамматическом плане полностью сохранилось построение пословиц, связность смыслов. Это также указывает на изменчивость фонетики, а также на то, что языки одного происхождения отличаются друг от друга. Пословицы и поговорки народов Средней Азии сохраняют основное содержание и лексико-граммовую структуру, но претерпевают лишь некоторые звуковые изменения. Например: 1. У казахов: «Жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы»; кыргыз «Жакшы атқа бир камчы, жаман атқа миң камчы»; өзбек: «Яхши отга бир қамчи, Ёмон отга минг

камчи» ұйғырда «Яхши атқа бир камча, Яман атқа миң камча»; түркімен: «Ягшы ата бир гамчы, Яман ата мүң гамчы»; башқұрт: «Якшы атқа камсы кәрәкмәй».

2.Қазақ «Әркімдікі өзіне, ай көрінер көзіне»; башқұрт: «Һәр кемгә лә үз казы ақкош булып күренә»; өзбек «Хар кимники узига, ой куринар кузига»; ұйғыр «Һәркимниң өзигә, ай көрүнәр көзигә»; түркімен «Хор киминки өзүне, ай гөрнер гөзуне».

3.Қазақ «Керек тастың ауырлығы жоқ»; қырғыз «Керектүү таштын оордугу жоқ»; өзбек «Керакли тошнинг оғирлиги йук»; түркімен «Герекли дашың аграмы ёк», башқұрт «Кәрәк ауырлык таш юк» как мы видим, смысл мы понимаем без каких-либо переводов. Мы принимаем это как доказательство схожести языка народов тюркского происхождения.

Фонетических закономерностей, выражающих родство тюркских языков в определении, звуки имеют особую функцию. На таких примерах можно увидеть, что их самое главное сходство - это то, как они создаются.

Место гласных в звуковой системе тюркских языков необычный. Закон созвучия губ, растяжимость, различение значений на долю этих гласных приходится еще больше процессов, деятельность которых трогают. Здесь в отличие от других тюркских языков гласных, некоторые видно, что они сохранили свои особенности.

Можно сказать, что это характерно для всех стран мира. Среди них встречаются пословицы, которые стали общими для всего мира, а также пословицы, уникальные для каждого народа. Эти проблемы мы узнаем и узнаем при сравнении. Нетрудно заметить, что пословицы и поговорки тюркских народов, имеющих схожие обычаи и традиции, одну религию, одну религию, сходны по смыслу, словарной, фразовой структуре.

Среди среднеазиатских языков **киргизский язык** считается языком, не разорвавшим прямой связи с сибирскими тюркскими языками, сохранившим фонетическую систему и грамматическое устройство. Продолжительные гласные в киргизском и Алтайском языках эа, зэ, өө, уу, үү, ыы, ии, и т.д.: Давайте возьмем пример: киргизский: «Санаа саргайтат, убайым картайтат»; «Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт»; хакас: «Ағырчатхан кізее алтын даа Орған туза полбас»; «Арғаас ардатча, кулук азырапча»; тува «Кырны мурнаан, ады соңнаан»; «Демниг саасқан теде тудуп чиир.Соңгу тедевин чүгү аар». Қырғыз: «Аттын сыры ээсмне маалым, Кыздын сыры төркүнүнө маалым»; «Келгенче конок уялат, келгенден кийин үй ээси уялат». Хакас: «Сухсаан кізее суғ тадылығ»; «Тербенні дее суғ талапча». Тува: «Эки кижээ эш хей, эки аьтка ээ хөй». «Чалгааның мурнунда — кочу, кежээнин мурнунда - хүндү».

Гласных в сибирских языках, отличных от других тюркских в современных литературных языках неизменными являются удлинённость, сохранение созвучия губ, а также некоторые особенности употребления согласных.

Пословицы и поговорки в тюркском языке часто не меняются буквально, когда они переходят друг в друга, но очень похожи по смысловому содержанию. Иногда пословицы приходят совершенно одинаково. Однако абсолютного совпадения не бывает, так как фонетические, лексико-грамматические особенности по законам языка ярко выражены в пословицах и поговорках.

Историческая основа многих пословиц и поговорок казахов пришла из тюркского общего фонда и когда-то являлась общим достоянием всех тюркских народов. Но каждый народ в ходе развития своей личной истории разработал отдельные варианты тюркского общего инварианта.

а) Если рассматривать на основе нескольких языковых материалов, что пословицы являются абсолютными вариантами между двумя или тремя языками, мы видим, что существуют синонимичные или семантические варианты, подобные приведенным ниже.

1. На казахском: «Адам аласы – ішінде, мал аласы- сыртында»; туркменском: «Адам аласы- ичинда, хайвон аласы – дашында»; узбекском: «Мол оласи сиртинда, одам оласи – ичида»; кыргызском: «Адам аласы ичинде, мал аласы тышында»;

2. На казахском: «Ананың көңілі – балада, баланың көңілі – далада»; уйғырском: «Атиниң көңли – балида, балиниң көңли – талида»; татарском: «Ана күңеле – балада, бала күңеле – далада»;

В первой пословице слово мал на казахском, кыргызском, узбекском языках обменивается в туркмене синонимом хайван. В двух вариантах слово ана на казахском и татарском языках обменивается со словом уйгурда ата.

3. На казахском: «Жаңылмас жақ, сүрінбес тұяқ болмайды»; кыргызском: «Жаңылбас жаақ, мүдүрүлбес туяк болбойт»;

4. На казахском: «Емен ағаштың иілгені-сынғаны, ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені» ; эзірбайжан: «Ағач әйилди – сынды, икиду танды - өлдү»; кыргыз: «Жаш бутактын йилгени – сынғаны, жаш жигиттин уялғаны – өлгенү»;

5. На казахском: «Анасын көріп қызын ал, матасын көріп бөзін ал»; эзірбайжан: «Анасына бах, гызын ал, ғырағына бах, безини ал»; түркімен: «Әнесин гөр де ғызын ал».

Хотя слова, содержащиеся в этих пословицах, создают межъязыковые варианты, они не ставят под угрозу общее содержание, образность пословиц. На каком бы языке мы ни читали, мы лучше понимаем значение пословиц. Нет необходимости в переводчике. Я думаю, что это сходство в тюркских языках.

ә). Мы также видим отдельные варианты тюркского общего инварианта в наличии полной версии пословиц на одном из родственных языков, а также сокращенных коротких вариантов на другом языке. Например:

6. На казахском: «Аз асқа бақауыл болма, аз елге жасауыл болма»; кыргыз: «Аз ашка жасоол болбо»;

7. На казахском «Ат баспаймын деген жерін үш басады, ер көрмеймін деген жерін үш көреді»; кыргыз: «Ат баспайм деген жерін үч басат»;

8. На казахском: «Жауды аяған жаралы»; кыргызском: «Жоо аяган жаралуу, катыны каралуу»;

9. На казахском: «Етігің тар болса, дүниенің кендігінен не пайда, әйелің ұрысқақ болса, елдің тыныштығынан не пайда?»; татар: «Аяк киемен тар бұлса, дөнъяның киңлегеннән ни файда»; түркімен: «Әидигиң дар болса, гиң жаһандан не пейда?»; На этих примерах мы можем видеть, что пословицы и поговорки, которые на казахском языке являются двуглавыми, на других тюркских языках являются одноглавыми.

б) компоненты пословиц используются в различных вариациях.

1). Изменение одного компонента пословиц, например:

Қазақ: «Бес саусақ бірдей емес»; ұйғыр: «Бәш қол бирдәк әмәс»; Қазақ: «Шегірткеден қорыққан егін екпес»; түркімен «Серчеден горқан дары екмез»; Қазақ: «Байдың асын байғұс қызғанады»; кыргыз: «Байдын ашын байкуш аяйт»;

2). Изменение двух компонентов пословиц, например:

Қазақ: «Тоғыз қабат торқадан, тоқтышағымның терісі артық»; қырғыз: «Тоғуз қатар торқодан, токтучағымдың териси жақшы»; Қазақ: «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме»; өзбек: «Синамаган отнинг сиртидан утма»;

3) Изменение трех компонентов пословиц, например:

На казахском: «Битке өкпелеп тоңынды отқа жақпа»; на кыргызском: «Битке өчөшүп, көйнөгүңдү отқа салба»;

4) Изменение четырех компонентов пословиц-поговорок, например:

На казахском: «Өзге елде сұлтан болған, өз еліңде ұлтан бол»; на узбекском: «Кишиниг элида подшо булгандан, элингда пода баққаниг яхши»;

в). Помимо структуры, состава и способа представления-существуют и другие, но общие пословицы и поговорки с логической системой мысли, смысловым содержанием, направленной целью. Например, на казахском языке «Тырнамен дос болсаң, төбеңнен қиқу кетпес», значение пословицы у туркменов использует. «Елдашың эшек болса, иймитин саман болар» -

Об этом говорит финский паремиолог М. Кукуси, говоря, что содержание пословиц не связано с образными обарзами, используемыми в них, а общее сообщение, передаваемое в пословицах, может осуществляться с помощью различных образов.[4, стр.17.].

В конечном счете, это также результат идентичности в мировоззрении родственных народов, в умении оценивать различные предметы и явления в бытии, в способе изображения [5, стр.198.].

В то же время мы встречаем множество пословиц и поговорок, которые по-разному звучат например, на казахском языке «Көрпеңе қарай көсіл» на татарском языке «ЙОрганыңа қарап аяқ суз», а на уйғырском соответствует поговорке «Йотканға қарап пут сун». В. Гвоздев отметил, что «Подавляющее большинство пословиц любого языка имеют эквиваленты в пословичном фонде любого другого языка. Структуры эквивалентных высказываний могут как совпадать, так и различаться» [3, стр.194.].

Сопоставление пословиц и поговорок свидетельствует о том, что народы имеют одинаковое понимание одного предмета или одного явления, только языки звучат по-разному.

Поддерживая это мнение, мы говорим, что в пословицах тюркских народов есть смысл, общая мысль, общее содержание, которое, хотя и отличается структурно, личностно. Сопоставление пословиц и поговорок свидетельствует о том, что народы имеют одинаковое понимание одного предмета или одного явления, только языки звучат по-разному. Значение фонетических паттернов для родственных языков в целом очень велико. Фонетические закономерности играют решающую роль в том, что язык претерпевает более быстрые изменения в пословицах, чем в лексическом составе и грамматическом построении. [10, стр. 118.].

Однако, какие бы пословицы и поговорки тюркских народов мы ни рассматривали, несмотря на фонетические, лексико-грамматические различия, тюркоязычным народам содержание-смысл становится понятным. Это связано с тем, что " современные казахские, узбекские, кыргызские, туркменские, азербайджанские, татарские, башкирские и т.д. нации вышли далеко за пределы единого народа и образовали ханство, а единый народный язык еще до того, как стал нацией. Поэтому, несмотря на разделение одного народа на несколько ханств, даже в эпоху феодализма их враждебность друг к другу, Единая речевая система не

нарушена, основной словарный запас сохранил свое первоначальное положение» [1, стр. 95.].

Во время пословиц, которые слишком рано проникли в наш язык, очень трудно различить, у какого народа они появились первыми, потому что они не попали на бумагу, и это непростая задача. Тем не менее, каждый народ, вспоминая свою хозяйственную профессию, в настоящее время использует следующие пословицы и поговорки на казахском языке «Не ексең соны орасың» («Қарким экканин оар»), «Жер қазына су алтын» («Ер - қазына, сув - олтин») можно сказать, что пословицы перешли с узбекского языка. Ведь известно, что среди народов тюркского происхождения татары и узбеки раньше переходили на землевладение и земледелие, раньше занимались легкой промышленностью и ремеслами, занимались обменом, торговлей. Таким образом, только взглянув на некоторые слова, сохраненные в контексте, или на слова, отражающие труд-профессию, образ жизни, характерные для жизни отдельного народа, можно сделать предположение. Например «Халық айтпайды, халық айтса қалп айтпайды» можно предположить, что -это пословица кыргызского народа. Потому что слово "калп" для казахов не очевидно, а в кыргызском языке это слово означает "ложь. [1, стр. 63.]. На кыргызском языке «қалп айт, қалпты чындай» сияқты сөз тіркестері мен «Пазары жақын байыбайт, қалп айтқан киши жарыбайт», «Қалптын арышы қысқа» - сияқты мақал-мәтелдер құрамында кездестіреміз.

Но не все такие пословицы можно рассматривать только как результат перехода. Мы должны рассматривать их как общее наследие, созданное, когда один и тот же язык происхождения не делится на самостоятельную нацию одних и тех же народов. Следовательно, к древним, коренным пословицам следует относиться как к наследию» голова в постели, с таскейдским скотом", нерасчлененной ширины, общей сокровищницы тюркских народов.

Между рассмотренными пословицами и поговорками нет четкой разницы. В соответствии с этим мы считаем, что лексико-семантические, грамматические и фонетические аномалии, связанные с самостоятельным развитием языков, являются законным явлением.

Список цитируемых источников:

1. Адамбаев Б. Мақал-мәтелдің ұлтаралық сипаты // Қазақ ССР ҒА Хабарлары, тіл-мәдениет сериясы, 1974 №1
2. Ақбердиева Б. Лексико-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар: Канд.дисс.- Алматы, 2001.- 114 б.
3. Гвоздев В.В. О структурно-семантических особенностях текста пословиц (на материале французского языка) //Сборник научных трудов. МГПИИЯ им. М.Тореза. – Москва, 1979. - С 186-197
4. Дандис А. О структуре пословиц // Паремнологический сборник. – Москва: наука, 1978. – 320 с.
5. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы: Канд. дисс. - Алматы, 2000. – 153 б.
6. Қалыбаева Қ. Салыстырмалы түркі фразеологиясы. Алматы: 2009.404 б.
7. Қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдерінің ұқсастық деңгейлері // Тілтаным. 2005, № 4. – 6-11 бб.

8. Қайдар, Ә. М.Оразов Түркітануға кіріспе: оқу құралы ;.- 3-ші бас.- Алматы:Арыс,2004.- 358 б
9. Мөгьтәсимова Г.Р. Татар халық мәкальләренең лексикасы. Қазан: 2005. 190 б.
10. Нұрмаханов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998.-272 б
11. Смағұлова Г. Жаһандану және түркі фразеологиясы. //Тіл және жаһандану: бүгін мен болашағы. Алматы: 2008. 216 б.
12. Смағұлова Г. Факторы формирования культурно-языковой семантики. //Концептуальные исследования в современной лингвистике. Вып.12. С-Петербург-Горловка: 2010. 555 с.
13. Сейітхан А. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні: Канд. дисс-ның авторефераты. – Алматы, 2001. – 26 б.

УДК:811.512.154:811.111

Алишова И. К.

Ж.Баласагын атындағы ҚУУ

Алишова И.К.

КНУ имени Ж.Баласагына

Alishova Iz.K

KNU J.Balasagyn

З.КАРАЕВАНЫН «ЖООМАРТКА» ДЕГЕН ЫРЫНА КОНЦЕПТУАЛДУУ ТАЛДОО КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕСНИ З. КАРАЕВОЙ «ДЖООМАРТКА» CONCEPTUAL ANALYSIS OF Z. KARAEVA'S SONG "JOOMARTKA"

Аннотация: Илимий макаланын максаты кыргыз жана англис тилдеринин салыштырмалуу дүйнөсүнүн тилдик картинасынын өзгөчөлүгүн, жалпы жана ар түрдүү улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле З.Караева “Жоомарт” поэмасынын лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо, дүйнөнүн сүрөтүндөгү ыр термининин өзгөчөлүгүн кыргыз жана англис тилдеринде аныктоо болуп саналат.

Аннотация: Целью научной статьи является выявление специфики языковой картины мира сопоставимых языков кыргызского и английского, общего и разного, национально-культурных особенностей, а также выявление лингвокультурологических особенностей стихотворения З.Караевой Джоомарту, выявление специфики термина стихотворения на картинке мира на кыргызском и английском языках.

Annotation: The purpose of the scientific article is to identify the specifics in the picture of the world the comparable languages of Kyrgyz and English, common and different, national and cultural characteristics, as well as to identify the linguoculturological features of Z.Karaeva’s poem to Joomart , to reveal the specifics of the poem’s term on picture of the world in Kyrgyz and English languages.

Негизги сөздөр: дүйнөнүн тилдик картинасы, фразеология, маданият, гносеологиялык мамиле, чечмелөө, менталитет, антропоцентризм, лингвистикалык универсализм, символ, улуттук мүнөз.

Ключевые слова: языковая картина мира, фразеология, культура, гносеологический подход, интерпретация, менталитет, антропоцентризм, лингвистическая универсалия, символ, национальный характер.

Keywords: phraseological world view, phraseology, culture, epistemological approach, interpretation, mentality, anthropocentrism, linguistic universal, symbol, national character.

Кандай гана объективдүү чындыкты албайлы, ал коомдук тажрыйбалардан улам аң-сезимге кабылданат жана моделдештирилет. Улуттун дүйнө кабылдоосунун өзгөчөлүгү, табият мыйзамдарынын алар тарабынан өздөшпүрүлүшү, жашоо образы, тарыхы, маданияты тил аркылуу берилип, тил аркылуу муундан-муунга мурас катары сакталып келет. Сөздүн лексика-семантикалык структурасында элдин бир нечелеген кылымдык тарыхындагы белгикасиеттер тууралуу мазмундуу маалыматтар камтылган. Алар улуттук аң-сезимдин, дүйнө таанымдын негизинде көптөгөн билимдердин “өзөгү” катары кызмат аткарсан, “түйүндүү сөздөр” же “маданий концептер” катары каралат. Адамдын элестөөлөрүнүн негизинде жаралган, анын аң-сезиминен өткөн түшүнүктөр аркылуу дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн (ДТС) бирдиги концептерди изилдөө илимий –теориялык жактан кызыгууну жаратат. Концепт - дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн базалык элементи.

ДТСны изилдөөдө биз практикалык ыкма катары герман тилдерин изилдеген Карасик В.И., Пименова М.В., Кубрякова Е.И, сыяктуу тилчилердин принциптерин колдонобуз. В.И.Карасик концепти кенен мааниде карап аны маданий, коллективдин менталдык өзгөчөлүктөрү катары карап бир маданияттан экинчи маданияттан өзгөчөлүгүнүн бар экендигин көрсөтөт. [Карасик, 2004:27]Бул лингвомаданий концепт улуттун тажрыйбасынан келип чыгат. Кээде концепт образ катары дагы жаралат дагы адамдын аң-сезими пайда болуу менен абстраксияланып кетет. (мындан триада келип чыгат: түшүнүк, образ, символ). Маданий концептер экинчи моделдештирүү системанын белгилери болуп саналат, анда улуттук концептердин өзгөчөлүктөрү белгиленет. Карасиктин классификациясы боюнча концептер универсалдуу жалпы адамзатка тиешелүү болгон этникалык өзгөчөлүккө, социалдык өзгөчөлүктөргө, жеке өзгөчөлүктөргө ээ болгон концептерге бөлөт.

Эң негизи болуп, концептерди изилдөөдө концептуалдык анализ жасоо эсептелинет. Концептуалдык талдоонун максаты ошол концептин маңызын түшүнүү жана алардын натыйжаларын тил аркылуу жазып берүү.

Концептуалдык талдоо Р.М.Фрункинанын айтуусу боюнча жогоруда айтылган авторлордун бирдиктүү ою жок.

Концептуалдык талдоонун ыкмасын түшүнүү ошол концептин структурасын түшүнүүгө байланыштуу болот. Ал эми концептерди структуралаштыруу Н.К.Ряцова сөздүн маңызынын инварианты катары карайт, ал эми концепт өзүнө даана жана так структурага ээ. Концептуалдык талдоо субъективдүү аныктоолорго эксперимент жасоо.

ДТСны изилдөөдө азыркы мезгилде заманбап тил илиминде негизги изилдөө концептерге багытталган. Мындай изилдөөлөр филологдор, лингвистер, когнитологдор активдүү изилденүүдө. Тилдеги жалпы мыйзам ченемдүүлүктөр аң-сезим менен маданияттын өзгөчөлүктөрүн эске алып когнитивдик лингвистиканы психология менен, культурология, философия менен байланыштырып изилдөө концептердин жардамы менен түзүлөт. Тилдеги семантикалык анализ сөздүн маанисин түшүндүрө алса, концептуалдык ыкма ДТСны көрсөтө алат, б.а. сөздөгү айтылбай калган көмүскөдө калган маанилерин ой тутум менен байланыштырып бере алат. [Алишова М., 2019: 22] Буга мисалы З.Д.Попованын, И.А.Стерниндин эмгектерин айтууга болот. Бул илимий макалабызды иликтөөдө контекстуалдык ыкманы колдонобуз.

Концептуалдык метод Амосов Н.Н тарабынан фразеологиялык каражаттардын негизинде изилдеп [Нарынбаева, 2016:125] сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде алардын динамикалык касиеттерин көрсөткөндүгү дадилденет. Мындай ыкманы ДТСны изилдөөдө пайдалануу алардын бири бирине байланыштуу экендигин көрсөтөт да концептуалдык ыкма деп аталат.

1. Концептуалдык каражаттарга логикалык анализ жасоо ыкмасы Ю.С.Степанов тарабынан констант катары каралып маданият менен бирге изилденет. Анын айтуусунда концепт бир нече катмарлардан турган түзүлүш катары кабыл алынат. Биринчиден концепти түздөн - түз маанисин табуу, бул андагы этимологиялык мааниси менен байланышта болот. Экинчиден, концептин айтылбай, көрүнбөй жаткан маанилерин изилдөө. Мындай шартта биз жаңы маанилерин таба алабыз жана адамдардын эс тутумундагы жаңы маалыматтарды алып чыгабыз.

А.Вежбицкая (1997-1999) өзүнүн методикасында концептерди көрсөтүүчү ачкыч сөздөрдү изилдөөнү талап кылат, андан сырткары ошол концепти көрсөткөн сөздөр канчалык денгээлде жыш колдонууларын эске алууну айтат. А.Вежбицкая конкреттүү лексиканын негизинде концептерди изилдөөгө болот деген ойду айтуу менен концептуалдуу анализди ачкыч сөздөр менен иштетүүнү сунуштаган. Мисалы, фреймдик семантика аркылуу(ыкма) ар бир сөздүн аркасында кандай айтылбаган, көрүнбөгөн маани турарын аныктоого болот деген. [А.Вежбицкая, 2001:157]

Айта кетчү нерсе, З.Караева илимпоз эле эмес чыгармачыл адам. Биздин макалынын практикалык предмети болуп З.Караеванын «Жоомартка» деген төрт сап ыры эсептелинет. Төрт сап ыр менен Жоомарттын бүтүндөй жашоо образын ырларынын кереметтүүлүгүн элестетесин. Эмоцияга жыш, экспресивдуулук жогору, стилдик ыраатуулук жеткириле сүрөттөлгөн. Акын болбосо да тилдин теориясын мыкты билгендиги, бул кишини жакындан тааныгандыгы, котормочулук ишмердиги кеңири маалыматтарды камтыды болуш керек.

Жоомартка

Ырларыңыз кымыз менен гүл жыттанат,

Арым суусун жуткандай чаңкоон канат.

Чолпон-Ата тоолорунун нотасындай,

Музыкасы тээ бийиктен обон салат. [З.Караева, 2011:6]

To Joomart

Your verses taste of kumus and flower

You enjoy as if you drink from Arum river

You see music tone of a Cholpon –Ata mountains

The melody is heard with the highest power. [Z.Karaeva, 2011:6]. Жогорудагы ырга концептуалдык анализ берсек, андыктан «тоо», «кымыз» концептерин негизги база катары карасак, Кыргыз өлкөсү – физика-географиялык жайгашкан орду тоолуу Тянь-Шань, Ала-Тоо кырка тоолорунда жайгашкан. Чындыгында жайын кышы ак мөңгүлүү Ала-Тоо бизди коргоп тургандай. Тоо этектеп мал жайытуу жайлоосу, өзөн суулары, жашыл токоюу, көз жоосун алган табийгаты эзелтен ата-бабаларыбыз мекендеп келген. Кыргыз үчүн тоолор – ыйык мекени ошондуктан кыргыздар тоолорго өзгөчө мамиле жасашат. «Тоо» концепти адам баласын сүрөттөөдө тоого салыштырып колдонгон фразеологиялык бирдиктерди көп жолуктурабыз. Мисалы: Тоодой бийик – улуугун, тоо жамынып – тоого жашынып, далдаланып, байырлап, тоону томкоруп – иштин майын чыгарып ишгөө, колунан кандай гана иш келбесин бүткөрүп салуу. Жоомарттын ырлары Чолпон Ата тоолорунан, шаңшып

бизге обондуу ырлар сыяктуу жаңырып тураарын автор элестүү чагылдырган. Ал эми котормодо «Чолпон-Ата тоолорунун нотасындай, Музыкасы тээ бийиктен обон салат.» деген эки сап «You see music tone of a Cholpon –Ata mountains, The melody is heard with the highest power» котормочунун чеберчилигинин натыйжасында адекваттуу берилген.

Кымыз - бул кыргыздардын улуттук суусундугу. «Кымыз»- концептисинин тилдеги маанисин ачып берүү максатында кыргыз тилиндеги паремияларга талдоо жүргүзүүгө болот. Аталган концептке байланыштуу паремия “Кымызды суусаганга бер, кызды сураганга бер” кымыз суусундук кандыруучу касиетке ээ, кыздын колун сураганга бер маанисинде айтылган. Бал кымыз, саамал, кымызды бышуу, бышкан кымыз, ж.б.у.с. Кымыздын өзүнө гана таандык өзгөчө жыты болот. Жайды, жайлоону элестетесин. “Ырларыңыз кымыз - Your verses taste of kumus улуттук реалдарды которууга мүмкүн болбогондуктан транслитерация ыкмасын колдонуу менен ырдын маанисин сактап калган.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө күнүмдүк турмушубуздагы кырдаалдардан баштап көркөм адабий прозалык чыгармалардан баштап, поэтикалык чыгармаларды пайдаланабыз. Натыйжада концептуалдык анализде биз эки багытты көрөбүз. 1. Ар бир улуттун концептосферасын изилдөө аркылуу алардын өзгөчөлүгүн аныктоо. 2. Ошол эле улуттагы адамдардын менталитетин көрүү. Концептуалдык анализдин негизинде биз жалпы эле адамзатка тиешелүү болгон универсалдуу көрүнүшү таба алабыз. Андан сырткары ар бир улутка тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүн көрүүгө болот.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн иликтөөдө ошол жогоруда көрсөтүлгөн чыгармалар, концептуалдык категориялар аркылуу ишке ашат жана андагы ар маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтө алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Алишова М.К. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо. -Б.:2019-330б.
2. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 288 с.
3. Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З.К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
4. Карасик, В.И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. Антология концептов [Текст] в 2т.\-Т.1, Волгоград, 2004.
5. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141-172.
6. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б.Нарынбаева. – Бишкек, 2016.- 389с.
7. Степанов Ю.С. В мире семиотики. - Вступление к. сб. «Семиотика».- М., 1983.
8. Пименова, М. В. Языковая картина мира [Текст]: учеб. пособие / М.В. Пименова. – 3-е изд., доп. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 112 с.

Асанакунов Т.А.

С.Мамбеткалиев атындагы Чүй университети

Асанакунов Т.А.

Чуйский университет имени С. Мамбеткалиева

Asanakunov T.A.

Chui University named after S. Mambetkaliev

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА ЖАҢЫ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ КАК ВТОРОМУ ЯЗЫКУ
METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF USING NEW TECHNOLOGIES IN TEACHING
KYRGYZ AS A SECOND LANGUAGE**

Аннотация: Бул макалада мамлекеттик тилди экинчи тил катары натыйжалуу окутуунун шарттары каралган. Демек, окутуу максаттары окуучунун окуп-үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө карай аныкталуусу зарыл. Ал максаттар окуучуларга маалымдалышы жана түшүндүрүлүшү керек. Окуучуларга ачык-айкын жана түшүнүктүү болуулары зарыл. Окуучулар максатты түшүнгөнүн өз сөздөрү менен билдириши керек. Негиздүү болуусу, билим берүү стандартынын талаптарына ылайык келүүсү тийиш. Ушундан улам жаңы технологияларды колдонуунун усулдук негиздери жана сабактын болжолдуу үлгүсү сунушталган.

Аннотация: В данной статье рассмотрены условия эффективного обучения государственного языка как второй язык. Цели обучения должны определяться соответственно возможностям обучения ученика. Ученики должны быть информированы о целях и цели должны быть объяснены им. Необходимо, чтобы они были ясны и понятны для учеников. Они должны быть обоснованными, должны быть согласны требованию стандарта образование. Исходя из этого предлагается методические основания использования новых технологий и примерный образец урока.

Annotation: This article deals with conditions of teaching national language as a second language. The goals of the lessons should take into consideration students' ability to cope with a material. The goals of the lesson should be clearly explained to students. Students are to speak out their comprehension of lesson goals. The goals of the lesson should be set according to educational standards. After these criteria met, new technologies in teaching Kyrgyz as a second language and lesson plans are to be proposed.

Негизги сөздөр: Мамлекеттик тил, жаңы технология, методикалык негиз, билим, түшүнүү, колдонуу, талдоо, баалоо, практика, окутуу процесси.

Ключевые слова: государственный язык, новая технология, методическое основание, образование, понимание, использование, анализ, оценивание, практика, процесс обучения.

Keywords: National language, new technologies, methodological principles, education, comprehension, use, analysis, evaluation, practice, education process.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде Мамлекеттик тилди үйрөтүү деңгээлин жогорулатууда негизги басым кыргыз тилин окутуунун жаңы технологияларын

билип, түшүнүп, колдонуп, талдап, баалап практикада пайдалана алууга бурулуп, илимий-педагогикалык негизде аныктап, максаттарын көрсөткүчтөр аркылуу натыйжалуу талдоого жана жалпылаштырууга аракет жасоо зарыл.

Окутуу процессинде кандай гана предмет болбосун, ал өзүнүн нукура касиеттүү өзгөчөлүгү аркылуу мугалим үчүн зарыл болгон маселелердин чечилиши, өз алдынча изилдегендиги менен айырмаланат. Мамлекеттик тилди окутуу методикасы да башка предметтер сыяктуу бир топ маселелердин айланасында алдыга көптөгөн максаттарды жана милдеттерди коюп, аларды иш жүзүнө ашырууда. Айрыкча орто мектептерде мугалим менен окуучунун, окуучу менен мугалимдин, окуучу менен окуучунун ортосундагы “ар бир ой баалуу” алтын эрежеси аркылуу эркин ой жүгүртүүнү жүзөгө ашыруу менен билим алуунун, тил таануунун, таалим-тарбия берүүнүн мазмунун тереңдетүүдө бир катар көйгөйлөр чечилсе да, бүгүнкү күндө бир топ кыйынчылыктарга кабылуушуда. Ушундан улам, орто мектептерде ар тараптуу компетенттүү, жигердүү окуучуларды тарбиялоо, «менин» ойготуу, өз алдынча ой жүгүртүүсүн өөрчүтүү, айланага сын көз менен кароого, чындыкты издөөгө жол көрсөтүү, эстетикалык кумарлануусун стимулдоо, адеп-ахлактык аң-сезимин активдештирүү, руханий-эмоционалдык байланышын жогорулатуу, көркөм табитин өстүрүү» (5) сыяктуу маселелер курч коюлууда. Ошондуктан, кандай жол менен болсо да, бул максаттарды жана милдеттерди практикада тастыктоо зарылдыгын пайда кылууда.

Окуучу эс тутуму аркылуу тил таанымы калыптанып, ой жүгүртүүсү өнүгүп ар кандай нерсени билет, түшүнөт, үйрөнөт жана адамдар ортосундагы баарлашууларды талдайт. Ушундан улам, мейли бала бакчада, мейли орто мектептерде болобу, окуучулар эс тутум процесстерин калыптандыруу менен гана чектелбестен, аларды ойлонтууга, өз алдынча иш аракет жасоого, алган билимдеринин негизинде кандайдыр бир жаңы нерселерди изденип, жаңы ойду таап, жаңы натыйжаларды алууда «өзүнүн бүткүл ишкердиги менен түбөлүккө шайкеш эмгектенүүсүнө» түрткү берүү - бүгүнкү турмуш чындыгы. Анткени, совет доору-жалпы теориялык, философиялык ой жүгүртүү аркылуу дүйнөнү ар түрдүүчө андоонун жана көз караштардын ар түрдүү болушун шарттоонун ордуна, бирдей көз карашта болууну талап кылып, мугалимдин позициясы аркылуу рамкадан чыкпоо өкүмү сүргөн. Ошондуктан, бүгүнкү улуттун ден соолугун мамлекеттик идеологиянын денгээлине көтөрүү зарылчылыгынын алдында турабыз. Окуучулардын эс тутумун калыптандырууда алгач ирет сүйлөө кебин өстүрүү керек. Кепти өстүрүү, алгач, үй-бүлөдөн, бала бакчадан, мектептен уланып, алардын практикалык байланышы аркылуу эволюциялык процессте жүрөт. Себеби өз-ара пикир алышуу аркылуу бала адегенде 1-2 адам менен өз оюн кыска, так билдирип диалогго чыгып, айтайын деген оюн кыскача билдирип, пикир алмашканга үйрөнөт, кийин класста өз ой-пикирин ачык-айрым, кенен, аргументтерге таянуу аркылуу бергенге калыптанат. Диалектиканын мыйзамдарында көсөтүлгөндөй, окуучу алгач, класстарда диспут жүргүзүү аркылуу өз пикириндеги ички карама-каршылыктарды ачып берип, акыйкатка жетүү үчүн аракет жасоодо анын ишмердүүлүгү акырындап, чыгармачылык активдүүлүгү калыптанат.

Себеби, кандайдыр бир нерсе жөнүндөгү ой-пикир бүтпөстөн башкасына өтпөө, бир убакыттын өзүндө эки карама-каршы ой-пикирдин болушу таанууну тануу закону. Бир убакыттын өзүндө эки карама-каршы ой-пикирдин - бири ар дайым чын, экинчисинин калпыс болушун жогорку деңгээлде өздөшгүрүшкөндө гана туура ой жүгүртүп, окуучунун жеке компетенттүүлүгүн калыптандырышы ыктымал. Ушундан улам замангабап окутуудагы компетенттүүлүктү калыптандыруунун өнүгүшүн психолог Г. Д. Чистякова:

-көйгөйдүн ишке ашырылышынан, пикир, көз караштын формалдуулукка жол берилбесинен;

-суроого жооп издөөдөн жана ага жооп берүүдөн;

-табылган жоопту субъект жанылыктын ачылышы катары билүүсүнөн;

-айтылган жооптун тууралыгын далилдөөдө, аны башка кишиге негиздеп берүүсүнөн

(12) көрөт. деген пикирлери ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө берген аныктамалар болуп саналат. Анткени, жогоруда белгиленген философиялык категориялар башка предметтерден окуучулардын түшүнүктөрүнүн жалпылагыч касиетке ээ экендигин далилдейт. Мисалы, салттуу окутууда компетенттүүлүк тургай окуучунун өз алдынча ойлонуусуна да мүмкүнчүлүк берилген эмес (себеби мугалим сабак өтө турган болсо, өзү гана түшүндүрүп, сүйлөп, жаздырып анан түшүндүрбү? - деп сурап чыгып кетчү), ал эми окутуунун жаңы технологиялары колдонулуп өтүлгөн сабакта, сабактын максаты окуучунун позициясынан коюлуп анын алгачкы минутасынан акыркы минутасына чейин окуучу чыгармачылык менен ойлонууга шарт түзүлөт. Эгерде окутуунун максатын окуучунун позициясынан коюп сабакты өтө турган болсок, чакыруу жасалып, жаңы тема маалымдалгандан кийин аны ар кандай ыкмада өткөрүү мугалимдин жеке чыгармачылыгына жараша боло тургандыгын төмөндөгү №1 сабактын- модели аркылуу далилдегенге аракет жасайлы.

Натыйжалуу окутуунун шарттары: Окутуу максаттары окуучунун окуп-үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө карай аныкталууга тийиш.

Бул максаттар:

- окуучуларга маалымдалышы жана түшүндүрүлүшү керек;
- окуучуларга ачык-айкын жана түшүнүктүү болуулары зарыл;
- окуучулар максатты түшүнгөнүн өз сөздөрү менен билдириши керек;
- негиздүү болуусу, билим берүү стандартынын талаптарына ылайык келүүсү тийиш;
- ишке аша тургандай болууга тийиш;
- өлчөөгө ылайыктуу болушу керек.

Сабак: Кыргыз тили 6 -класс

Жетинин айынын жыйырма экиси. 2022-жыл

Сабактын темасы: Үйрөтүүчү жана текшерүүчү жазуу жумуштары.

Негизги компоненттүүлүктөр: 1.Маалыматтык-компоненттүүлүк. 2.Социалдык-коммуникативдик. 3.Өз алдынча уюштуруу жана маселелерди чечүү. Предметтик компоненттүүлүктөр: 1.Тил таануучулук 2.Кептик 3.Маданият таануучулук	Сабактын тиби:Аралаш сабак. Сабактын формасы:"Кайчылаш дискуссия",жуп менен иштөө,кичи топтордо иштөө. Керектелүүчү каражаттар:Стикерлер ,сүрөттөр, Предмет аралык байланыш:математика ,тарых.
№ Сабактын максаттары:	Көрсөткүчтөр:
1.Билим берүүчүлүк: Окуучулар жазуу жумуштары боюнча	Эгерде окуучулар

билишет. Жазуу жумуштарын жаза алышат. Сулуу, катасыз, таза жаза алышат. Алган билимдерин турмушта пайдаланышат. Бири-биринин же өзүнүн кталарын оңдоого үйрөнүшөт.	жазуу жумуштарын билишсе. Жазуу жумуштарын жаза алышса. Сулуу, катасыз жаза алышса. Алган билимдерин турмушта пайдаланышса. Бири-биринин же өздөрүнүн каталарын оңдоого үйрөнүшсө.
2.Өнүктүрүүчүлүк: Жазуу жумуштарын жазуу менен сулуу, катасыз, таза жазууга калыптанышат. Кабыл алуусу, ой жүгүртүүсү, эске сактоосу, таза жазуу сабаттуулугу өсөт.	Жазуу жумуштарын жазуу менен сулуу, катасыз, таза жазууга калыптанышса. Кабыл алуусу, ой жүгүртүүсү, эске сактоосу, таза жазуу сабаттуулугу өссө.
3.Тарбиялык: Тазалыкка, адептүүлүккө, ынтымактуулукка, сабаттуулукка тарбияланышат.	Сабаттуулукка, тазалыкка, адептүүлүккө тарбияланышса.

Сабактын жүрүшү

Саба ктын этаптары	Убакыт	Мугалимдин ишмердүүлүгү	Окуучунун ишмердүүлүгү	Компоненттүү лүк		Баалоо
1.Уюштуруу	3мүнөт	Саламдашат. Окуучулардын маанайын көтөрүү үчүн бир окуучуга өз атынын баш тамгасынан башталган өзү жөнүндө сөздөрдү айтууну сунуштайт.	Саламдашат.Окуучулар өз атынын баш тамгасы менен башталган өзү жөнүндө сөздөрдү айтат.Маанайы көтөрүлөт.	НК-1	ПК-1	
2.Сабактын	2мүнөт	Азаматсыңар, балдар сабактын темасы, максаты	Сабактын темасын,максатын угуу,билет.Окуучулар	НК-1	ПК-1	

максаты менен тааныштыруу		менен тааныштырат.	жазуу жумуштарынынын үстүндө ишпешет. Мугалим жаңы теманы айтып жатканда кунт коюп угушат.			
3.Өтүлгөн теманы кайталоо.	3мүнөт.	Мугалим окуучулардан өтүлгөн тема боюнча тапшырманы сурайт	Сабак учурунда бири-бирине жардамдашат жана биринин катасын оңдоого үйрөнүшөт.	НК-2	ПК-1	
4.Жаңы теманы түшүндүрүү	20мүнөт	1.Окуучулардын билимин текшерип алуу максатында жазуу жумушун жаздырууга тандаган текстинен татаал сөздөрдү же колдонулушу жагынан чектелген, бейтааныш сөздөрдү окуучуларга жаздыруу. 2.Окуучулардын жазуу жумушуна канчалык деңгээлде даяр экендигин текшерип алуу.	Окуучулар баракчаны алып, карап чыгат. 1.Окуучулар жазуу жумушунун үстүндө ишпешет. 2.Дептерин ачат, числонужазат. 3.Сабак учурунда бири-бирине жардамдашат жана бири-биринин катасын оңдоого үйрөнүшөт. 4.Окуучулар жазуу жумушунда катасыз, сулуу жазууга аракет кылышат. 5.Жазуу жумушунун эрежелерин сактайт.	НК-3	ПК-2	
Физмүнөт.	1мүн.	Мугалим окуучуларды эс алдыруу максатында темага байланыштуу оюн ойнотот.	Окуучуларга темага байланыштуу оюн ойноо менен сабактарын андан ары улантышат.			
6.Сабакты	10мүн.	Мугалим жазуу жумушун	Окуучулар жазуу жумушун жазып	НК-3	ПК-3	

бышыктоо.		жаздырып бүткөндөн соң бири-бирине текшертет же өзү текшертип жыйынтыгын чыгарып болгондон соңким ката жазса, ошол окуучуну доскага чыгарып, ошол сөздү жаздыртат.	бүтүп, бири-биринин катасын текшерет. Доскага чыгып, өзү кетирген катасын оңдойт. Өздөрү кетирген катага өздөрү күбө болушат.	НК-2	ПК-2	
7.Сабакты жыйынтыктоо.	3мүн.	Мугалим сурайт: Балдар, бүгүнкү сабактын эмнеси менен жакты?	Окуучу сабактын кайсы этабы, эмне үчүн жакканын, өзү үчүн кандай жаңы билим алганын айтат. Сабактын башында айтылган максаттар менен көрсөткүчтөр ишке ашырылдыбы деп далилдешет.	НК-1	НК-2	
8.Үйгө тапшырма.	1мүн.	Кайталоо.				
9.Баалоо.	1мүн.	Окуучулардын иш аракеттерин комментарий аркылуу баалайт.				

Колдонулган адабияттар:

1. Активные формы и методы обучения. Составитель: проф. Мамбетакунов, Э.-б.: 2007. 45 с.
2. Алимбеков А. Окутуунун жалпы методдору. - Бишкек: 2004.
3. Байгазиев С.О., Рысбаев К.С. «Педагогикалык тажрыйба» Изденүүлөр жана тажрыйбалар. - Ф.: Мектеп. 1989. 30 - бет, 58 - бет.
4. Галперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Исследования мышления в советской психологии - М.: 1996. 213 - б.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. I том. - Ф.: «Илим». 1987. (Цитата)
6. Крофорд А. Солсо В. Мэтьюз С.Р., Макинстер Дж. Уроки критических мыслителей: стратегии активного обучения и критического мышления. Публикация проекта развития критического мышления через чтение и письмо. - Режим доступа: www.rwct.net
7. Рубцов В.В., Авгеев В.В.. Формирования школьников в учебной деятельности.

8. Рысбаев С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу. Кут билим газетасы, 2014. – август.????номерин тактоо зарыл
9. Решетников П.Е. Нетрадиционная технологическая система подготовки учителей: Рождение мастера. - М.:2000.
10. Ушинский К.Д. Избранное педагогическая сочинения. иВ 2-х т. - М.: 1974.
11. Ушинский К.Д. Тандалган чыгармалар. 8 - том. - Москва.
12. Чистякова Г.Д. Групповая работа на урока. - М.: 1975.
13. Фердинант де Соссюр. Труды по языкознанию. - М.: 1977. – 57 – бет

УДК: 81-22:621.397.131(575.2)(04)

Аскалиева Г.Б.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Аскалиева Г. Б.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Askalieva G.B.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗ ТЕЛЕБЕРҮҮ ТАРМАГЫНДАГЫ ЖАЛПЫ ТИЛДИК ЖАГДАЙ ЖАНА КЕП
МАДАНИЯТЫНДАГЫ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР
ОБЩАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СФЕРЕ КЫРГЫЗСКОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ И
ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ
THE OVERALL LANGUAGE SITUATION IN THE AREA OF KYRGYZ TELEVISION
AND SOME ISSUES OF CULTURE OF SPEECH**

Аннотация: Тил маселеси – келечекти түптөөдөгү эң чоң маселелердин бири. Бул маселени ар тармакта карап, ага анализ жүргүзүү менен өнүгүү жолун колго алып, бүгүнкү көз карашта баа берүү – мезгилдин талабы болуп калды. Макалада коомдун бир тармагы болгон телеберүү чөйрөсүндө мамлекеттик тилдин колдонулушу боюнча чакан изилдөө баяндалат. Себеби, мамлекеттик тил мыйзамын ишке ашырууда бул тармак өтө чоң роль ойнойт. Акыркы мезгилде теле алып баруучулардын сүйлөө кеби, дикциясы, тил багыты кандай өнүгүп бара жаткандыгын жана анда кандай көйгөйлөр бар экендигин бул макала кыскача изилдөөгө алат.

Аннотация: Языковой вопрос – один из важнейших в строительстве будущего. Всестороннее рассмотрение этого вопроса, анализ этого вопроса и координация развития языка, оценка состояния языка с современной точки зрения – все это требование времени. В статье рассматривается функционирование государственного языка в сфере телевидения как одной из важнейших сфер общественной жизни. Данная сфера играет большую роль в реализации закона о государственном языке. В статье кратко говорится о проблеме разговорной речи дикторов и ведущих телевидения в настоящее время, их дикции, том, как развивается язык в этой сфере, а также другие вопросы.

Annotation: The language issue is one of the most important in building the future. Comprehensive consideration of this issue, its analysis, and coordination of the development of the language, and assessment of the state of the language from a modern point of view, all this is a requirement of the time. The article deals with the functioning of the state language in the field of

television as one of the most critical areas of public life. This sphere plays a big role in the implementation of the law on the state language. It briefly talks about the nowadays problems of everyday speech of announcers and presenters on television, their diction, how the language has been developing in this area, and some other issues.

Негизги сөздөр: кеп маданияты, мамлекеттик тил, чөйрө (сфера); диалектизм, сурамжылоо, коом, телеберүү, контент.

Ключевые слова: культура речи, государственный язык, сфера функционирования языка, диалектизм, опрос, общество, телепередача, контент.

Keywords: culture of speech, state language, a sphere of language use, dialectism, survey, society, TV show, content.

Учурда коомдун ар түрдүү сфераларында мамлекеттик тилдин колдонулушу талап кылынып, бул боюнча байма-бай иш-аракеттер аткарылып жатканы байкалууда. Тактап айтканда тилге болгон көз караш жакшырып, иш алып баруулардын көпчүлүгү кыргыз тилинде жүргүзүлүп, улуттун улуттук тилге масштабдуу маани берүүсү келечектен көптү үмүттөндүрөт. Мындай мамлекеттик тилге болгон олуттуу мамиле кыргыз элинин көзүн ачты десек да жаңылышпайбыз. Негизинен жалпы адамзат үчүн тилдин мааниси чоң. Ошондуктан “Кандай гана тил болбосун, аны ар дайым кеңири колдонуп, изилдеп, окутуп туруу – тилдин өркүндөшүнө негиз болуп саналат”. [1]

Тилдик жагдайды ар тараптан изилдөө биздин негизги милдеттерибиздин бири. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинин байыркылыгын эске алып, тилибиздин көөнөрбөс мурастарын, кеп маданиятын сактоо жана аны келечекке туура жекирүү боюнча коомдун ар түрдүү тармактарында изилдөөлөрдү жүргүү аракеттери жасалып жатат. Башкача айтканда, келечекке туура жана татыктуу кадам таштоо менен коомдун маанилүү чөйрөлөрүнүн бири – кыргыз телеберүү тармагынын тил багытын дыкат иликтөөгө алуу азыркы учурда актуалдуу болуп турат. Мына ушул максатты көздөп, бул тармактын тилдик жана кептик жагдайына болгон олуттуу кадамдарынын азыркы абалына байкоо салып көрүүнү туура таптык. Бул боюнча бир катар тарыхый булактарга кайрылуу, факт-материалдарды чогултуп анализ берүү, ошондой эле бүгүнкү күн үчүн сурамжылоо жүргүзүүнүн мааниси чоң экенин далилдөө да биздин милдеттердин катарын толуктайт. Менимче, аталган тармакта акыркы учурда кайсы багытта, кандай тематика менен, кайсы тилде иш жүргүзүлүп жатканы коомчулукту кызыктырбай койбойт. Бул багыттын сүйлөө кеби, тилдик көркөм каражаттары, кеп адеби жана тилдик багыты кандай деңгээлде өнүгүп жатат деген маселелер арбын. Азыркы күнгө чейин телеберүү тармагы кандай өнүгүп келген, эмнелер өзгөрдү, кандай кыйынчылыктар жаралды, азыркы абалы кандай, эмне тоскоолдуктар бар?- деген сыяктуу иликтөөлөрдү жүргүзүү менен бул макала өзүнүн актуалдуулугун арттырат. Мына ушул жагдай-шартта бул тема терең иликтенүүгө тийиш.

Коомчулукка маалыматты тез жеткирүүчү каражаттардын бири бул массалык маалымат каражаттары, анын ичинен телерадио тармагы болуп саналат. Мамлекеттик тилдин мыйзамдарын ишке ашырууда бул тармак өтө чоң роль ойнойт. Телерадио чөйрөсүндө мамлекеттик тилге болгон бир катар маселелер бар же жок экендигин илимий иликтөөлөрдүн негизинде кеп кылууга болот. Алгач ишеними бийик телеберүү тармагынын тарыхына кыскача токтоло кетелик.

Кыргызстан 1994-жылдан тарта Эл аралык электробайланыш союзунун (МСЭ) мүчөсү болуп, дүйнөнүн башка 103 өлкөсү менен катар, 2006-жылы Женевада өткөн Аймактык

радиобайланыш конференциясында санариптик берүүгө өтүү планына кошулган. “Женева-2006” планында Кыргызстанга бүт өлкөгө трансляциялануучу 15 мультиплекс түзүү мүмкүн болгон жыштык ресурсу бекитилген. [2] Ал эми 2015-жылга карата Кыргызстандын бардык аймагында акысыз көрсөтүлүүчү санариптик каналдар пакетине (социалдык мультиплекс) 8 канал: 4 коомдук-маалыматтык (“КТРК”, “Эл ТР”, “Бешинчи канал”, “Мир”), 1 балдар жан өспүрүмдөр каналы (“Баластан”), 1 маданий-агартуучу канал (“Маданият”), 2 социалдык канал (“СТВ” жана “Пирамида”) кирген. Бул тизмеге дагы 1 аймактык канал (Кыргызстандын 7 облусунун ар биринин өз каналы) кошулат. Ошондой эле Орто Азиянын башка өлкөлөрүнөн айырмаланып, Кыргызстанда санарип тармактарынын курулушу “Кыргызтелеком” мамлекеттик байланыш оператору менен катар жеке байланыш операторлору тарабынан да бирдей эле учурда жүрүп жатат. Бул – кыргызстандыктардын ТВ контент тандоодогу мүмкүнчүлүктөрү жогору болот дегенди түшүндүрөт. Башкача айтканда Кыргызстанда теледен тышкары дагы популярдуу телеканалдар бар. Алсак, O! TV. Бул мобилдик телеберүүнү колдонуучулар абдан көп. Бул каналды колдонуучуларга бардыгы 130 телеканал жеткиликтүү. Эл аралык изилдөөчүлөр, медиа эксперттер акыркы күндө телеканалдардын дүйнөдө өз салмагын жогото баштаганын айтышууда. Буга интернет желелеринин, соц.тармактарынын көбөйүшү себеп болгонун белгилешет. [3]

Медиа эксперт Илим Карыпбеков: “Дүйнө жүзүндөгү телеканалдардын форматтары өзгөрүп, интернет ТВга айланууда. Кыргызстандагы мамлекеттик жана жеке менчик телеканалдардын өзүн-өзү каржылоосу солгун тартып, жарнама берүүчү кардарлар акчасын интернетке салып жатканын” айтат.

Ал эми “Журналисттер” коомдук бирикмесинин төрагасы **Марс Тулегенов:** «Негизинен теле жана радиону карапайым эл так маалымат берүүчү булак катары кабыл алат», – деген. Кыргызстанда сурамжылоо жүргүзүлүп, катышкан жарандардын 94%ы телени тандашкан. Ошондуктан телерадио актуалдуулугун жогото элек. Болгону учур талабына ылайык жаңылануу, өнүгүү, жаңы технологияларды пайдалануу менен кошо кетиши керек. Менимче телерадио жашай берет. Себеби азыркы учурда интернет-сайттардын бардыгына толук ишенүү кыйын - деп айтканы бар.

Сайттан алынган маалыматтарга караганда Кыргызстандын калкынын дээрлик 94%ы дециметрдик аналогдук ТВ көрүшөт. Ошол эле учурда калктын 87%ы ТВны маалымат алуунун эң башкы булагы деп эсептейт, ал эми 86%ы болсо, аны эң ишенимдүү булак катары санайт. [3]

Эми бул тармактын тилдик жагдайына жана кеп маданиятынын айрым маселелерине байкоо салалы. Аталган тармакта мамлекеттик жана жеке менчик каналдар КРнын мыйзамына ылайык мамлекеттик тилди 70% колдонуу боюнча иш-аракеттери аткарылып жатабы деген максатта изилдөө ишин жүргүзгөнүбүздө, бул тармактын мамлекеттик тилге болгон мамилеси өткөн мезгилге салыштырмалуу бир топ жакшырганын байкоого болот. Тагыраак айтканда, акыркы 5 жыл ичинде телеберүүлөр, радиоуктуруулар маанилүү кыргызчаланып, бул тармакта эмгектенген көпчүлүк кызматкерлер, теле алып баруучулар, диджейлер сүйлөө маданияты боюнча аз да болсо такшалып, тажрыйба топтоп калышты десек жаңылышпайбыз. Мындай көрүнүш албетте кыргыз элин кубандырбай койбойт. Ошондой болсо да бул тармактын кээ бир телеканалдарында мамлекеттик тилдин толук аткарылбай жаткандыгын, речтеги бузулуулардын жок эместигин айтпай кетүүгө мүмкүн эмес. Буга окшогон “**чалагайым**” мамиленин паралелл жүрүшү бир катар сын-пикирлерди

туудурат. Айрыкча жеке менчик каналдарда көзөмөл жокпу айтор, тилге болгон кайдыгер мамиле коомчулуктун көз карашын бузуп жатат. Айталы бул туурасында НТС телеканалына болгон иш сапарыбызда аталган каналдын генералдык директору Миржан Балыбаев: **“Мамлекеттик тили телерадиоодо 50% колдонулсун деген мыйзамды бир аз да эмес, таптакыр аткарбай келе жаткан телеканалдар бар. Өзүнүздөр деле барактап көрсөнүздөр жалаң көркөм (голивуддук) фильмдерди көрсөткөн каналдарды кезиктиребиз. Бир дагы кыргызча сөз жок аларда. Алар мыйзамды жылдап бузуп келе жатышат. Мени өкүндүргөнү аларга мамлекеттик деңгээлде эч кандай чара көрүлбөй келет”**,-деп кейүүсүн билдирет. [4]

Көрүнүктүү теле алып баруучу Турусбек Жумалиев агабыздын чет элдик кинолорун кыргыз тилине которгон учурларын көрүп жүрөбүз. Эмнегедир кээ бир учурларда кулакка жат угулуп калган котормолорун байкайбыз. Мында котормочунун сүйлөө речин таңууланып калгандай. Айтайын дегеним, кинодогу каармандардын эмоционалдык абалын билдирүүдө котормочу да ошол образга кирүүдө кыргызча жеткиликтүү болбой калган сыяктуу. Ал өзүнүн интервьюсунда: **“...игра в кальмара” деген көркөм тасмада 20 каармандын сүйлөгөн сөздөрүнүн баарын өзүм которуп, өзүм сүйлөйм. Аны алдын ала кагазга жазып албайм, дароо ошол ордуна (синхрондуу) котормом”** -деген. Менимче мындай котормо “чийки” болуп калат деп ойлойм. Синхрондуу котормо кандайдыр бир чөйрөдөгү оозеки коммуникация пайда болгон жерде ишке аша турган нерсе. Туура, бул жерде профессионалдуулук болушу мүмкүн, ошондой эле убакытты үнөмдөйт, бирок алардын сүйлөө речин башка. Ошол эле чет элдик фильмдин орусча котормосун уксак, абдан түшүнүктүү. Менимче ордуна которууда маани анча жакшы чыкпай калат. Ошондой болсо да кыргызчаланып жатканы жакшы көрүнүш деп эсептейбиз. [5]

Ал эми кай бир алып баруучулардын кебинин таза эместиги - уккан кишини иренжитпей койбойт. Алсак, Тентек кыздар деген передача бар (2.0-канал). Шаардын жаңы конуштарындагы жол көйгөйлөрү боюнча Салтанат Зарнаеванын даярдаган репортажына көңүл бөлөлү: **“Шаардын жамгырларынан бут кийимди кантип сактоого болот? Кокусунан ылай кечүү, же бирөө бутуңузду тебелеп алуудан эч ким камсыздырылган эмес... Кийинки видеодо замшы бут кийимди суу көтөрүмдүк кылуу тууралуу кызыктык кеңеш... Сапошканын багалек жактарына газета, бутылка же катуу картон салабыз... Өз бут кийимиңе канчалык ухад кылсаң, ошончолук чыдайт.”** Ал эми ошол эле берүүдөгү конок катары келген Жан Воиновдун бий мектебинин жетекчиси Толгонай Казакбаева менен алып баруучунун маегине токтолсок: **... - Бий менен алекеттенип жүргөм. ...- Хореографияга кызыктанып жатам. ... - А вот, жакында Казакстанга барат экенсиздер. Ким каржылайт? – Ал жерде акчадай байгелер болот. ...- өзүм дизайнер одежы болгум келет. Берүүнүн дагы бир бөлүгү заманбап чач жасалгалоонун түрлөрү боюнча Сонун Батырованын даярдаган материалы:**

- убактым болсо чачымды плойка же локан кылам.
- Алгач чачыңарды тармалдап алабыз. Ал үчүн плойка же утюжок колдонулат.
- Анча көп объем бербейбиз.
- Прическа жасап жатканда каалаган формага шпилька, невидимка керек.
- Бизге көрсөткөн прическа абдан жакты ж.б. Андан кийин спорт темасына кайрылышкан: **“... – Мен такыр толо албай жатам, кеңеш берчи?**
- Буга фитнес керек. Мисалы мени кара, менин буттарым, колдорум мощный.
- Биз ар дайымкыдай өзүбүздүн машыгуубузду баштайбыз. [6]

Кептин тазалыгы туурасында сөз кылууда, айрыкча телеберүүдө буга окшогон маселелер жаралбашы керек деп ойлойм. Жогорудагы маекте ар бир туура эмес колдонулган кеп сөз маанисин бузуп койгон. **“Жамгыр”** сөзүнөн кийин көптүктүн **-лар** мүчөсүн улоо зарыл эмес эле. **“Камсыздандырылган”, “көтөрүмдүү”, “кызыктуу”** делсе туура болмок. Ошондой эле орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү кыргызча аталыштары менен атоого мүмкүн эле. Мисалы: өтүк, гезит, бөтөлкө, катуу кагаз (картон) ж.б. Ал эми **“уход”, “прическа”, “объем”, “невидимка”, “мощный” ж.б.** деген сыяктуу таза орус тилиндеги айтылган кеп алып баруучунун эфирге кайдыгер мамилеси экени айдан ачык билинип турат.

Айталы, микрофон алдында дайыма иштебеген киши текстти окуп жатканда кандайдыр толкунданып, берилген текстти жасалма окуп коюшу ыктымал. Ошондуктан эксперименталдык изилдөөлөрдө изилдөөчүлөр дикторлорго өзгөчө көңүл бурушат. Бул максат угуучуга эстетикалык таасир этүү болуп саналат. Анын негизги каражаттарынын бири – сүйлөп жаткан адам ошол айтайын деген ойдун көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн ача алган учурда гана ишке ашат. Бул процесс оңой – олтоң иш эмес. Ал белгилүү бир даярдыкты, табитти, билимди талап кылат. Тактап айтканда көркөм сүйлөө угуучуларга эстетикалык таасир берүүчү үндүк, тилдик каражат болуп эсептелет. Адамдын аң-сезиминде канчалаган унутулгус образдар, толкундатуучу окуялар, кайталангыс сүрөттөөлөр сакталат. Мына ушундай эстетикалык сергек сезимди алып баруучу же баяндоочу (көркөм окуучу) зор чеберчиликте аткара алганда гана мыкты натыйжа бере алат. [7] Ошондуктан, мамлекеттин жана тилибиздин келечеги үчүн бул маселе такталып, учурдун талабына ылайык мыкты адистерди мындай жоопкерчиликтүү ишке тартуу эң зарыл экенин айткыбыз келет. Ушул жана башка жагдайда теле же радио алып баруучуларын атайын окуудан өткөрүү муктаждыгы туулат. Себеби булар **“мамлекеттин күзгүсү”** болгондуктан тилге туура мамиле кылуу бийик жоопкерчиликти артат. Мына ушундай учурдун актуалдуу маселесине айланган тилдик жагдай эмнеден улам келип чыгып жатат деген суроо жаралат.

Эгемен дооруна чейин кыргыз тилине деклоративдүү (**“Кыргыз тили-Кыргыз ССРинде жашаган негизги калктын улуттук тили”**) укук берилген деген маалымат бар. Бирок ал иш жүзүндө өнүгүшү, келечек, тагдыры жөнүндө мамлекеттик деңгээлде чечкиндүү чара көрүлбөгөндүгүн маалымат булактардан ала алабыз. Буга мисал катары С. Ибрагимовдун иликтөөсүндө Фрунзе шаары боюнча жалгыз гана №5 мектеп кыргыз тилинде окутулгандыгын айткан. Муну азыркы коом ССРдин майда улуттарга текебер мамиле жасоосу, бир тилди (орус тилин) таңуулоосу, тактап айтканда социалисттик системанын тилге карата туура эмес саясаты деп түшүнгөн. Муну менен тилдик тымызын саясатты байкабай коюуга мүмкүн эмес. Айталы, орусча билгендер кызматка тартылуу артыкчылыгына ээ болушу, башчы же орун басар сөзсүз орус тилин билүү талабы, иш кагаздардын орусча жазылышына өзгөчө маани берүү сыяктуу көрүнүштөр жаш муундардын эне тилге болгон кайдыгер мамилесин күчөткөн. Мындай тымызын саясий басымдын кучагында тарбияланган, орусча сүйлөп, орусча ой жүгүртүп калган кыргыздарды ашыкча күнөөлөгөндөн алыс болуубуз шарт. Себеп дегенде ошол доордун суроо-талабы ушундай болгон. Бирок бул системага таптакыр каршыбыз деген ойдон алыс болуубуз керек, анткени дал ушул доордо кыргыз эли улуттук өзүнчөлүккө ээ болуп, сабаттуулугу арткан. [8]

Ооба, бул жылдарды азыркыга салыштыруу бир топ айырма жаратат. Анткени орусташкан замандан дароо эгемендиктин түрдүү талаптарына көнүп, өтө коюу мүмкүн эмес эле. Кыргыз тилинин тарыхы мына ушундай өткөөл мезгилди өз ичине камтып, оңой эле иш жүзүнө аша койбогонун изилдөөлөр айкындап турат.

Буга чейинки илимий иликтөөлөрүбүздө НТС телеканалына болгон иш сапарда алардын жетекчилиги тарабынан мамлекеттик тил боюнча бир нече суроолорго кыскача маалымат алганбыз. Аталган телеканалдын генералдык директору Миржан Балыбаев менен болгон маекте телеберүү тармагында бүгүнкү күндөгү кыргыз тилинин жана кеп маданиятынын акыбалы туурасында сөз козгоп, төмөнкүдөй суроолорду узаттык:

- НТСтин курамындагы телеканалдардын саны канча?
- Бул каналдардын канчасы мамлекеттик тилдеги берүүлөрдү сунуштайт?
- Башка тилдерден алынган материалдарды ким которот?
- Атайын штаттык котормочуларыңыздар барбы?
- Негизи котормолор көп болобу?

Мындан тышкары:

- Берүүлөрдүн тематикалары көбүнчө кайсы багытта болот?
- Балдарга арналган берүүлөр барбы?
- Сиздердин кызматкерлериңиздерде кеп маданияты боюнча атайын тренингдер, окутуулар өтүлөбү?

- Кеп маданиятына ким көзөмөл жүргүзөт?

Берилген суроолор боюнча мындай маалыматтар алынды:

- НТС телеканалы, Жаша телеканалы менен Санжыра радиосунан турат.
- Тил мыйзамына ылайык берүүлөрдүн басымдуу көпчүлүгүн мамлекеттик тилде чагылдырылат. Ата Мекендик өндүрүшүн Кыргызстанда чыгарылган контентти продукция болуш керек. Андан тышкары башка өнөктөштөр берген видеоматериалдарды, берүүлөрдү да эфирге мамлекеттик тилде чыгарабыз.

• Штатта атайын котормочу жок, сапаттуу которуу үчүн атайын каражат керек. Акыркы жылдары телекөрсөтүү тармагында кризис. Рекламага айланып кеткен каналдардын көбөйүшүнө байланыштуу биздин котормо студиябыз жок.

- Каналга өнөктөштөр менен донорлук мекемелер жардам беришет.

• Чет өлкөлүк контент жапон фонду тарабынан берилип, алар эле лицензиялуу түрдө кыргызча котормосу менен камсыз кылышат.

• Тилдик маселелер боюнча жалпы кызматкерлер менен дайыма кереге кеңеш өткөрүлүп, котормо иштери, кептин тактыгы жана тазалыгы көзөмөлгө алынып, талкууланып турат.

- Берүүлөрдүн негизги багыты маалыматтык.

• Балдарга арналган берүүлөр дээрлик жокко эсе. Анткени балдар контентин жасоо абдан кыйын, каражаты дагы кымбат турат. Кыргызстанда КТРКда “Баластан” студиясы эле бар.

• Алып баруучулар, журналисттер менен сүйлөө маданияты эмес, сүйлөө техникасы боюнча сабактар жүргүзүлгөн. Ал эми кеп маданияты, кептин тазалыгы, туура сүйлөө, стилистикасы боюнча бизде маселе бар. Менимче бүт эле телеканалдарда бар деп ойлойм. Өзгөчө жаштар арасында мыдай көйгөй жаралбай койбойт.

• Терс көрүнүштөр катары кептеги диалектизмдер менен жаргонизмдерди, кыргыз кебине кирип кеткен орус сөздөрүн айтса болот. - деген жоопторду алдык [4]. Бул албетте тилдик жагдайга кайдыгер карабай, атайын адистер болбосо дагы тил маселесине олуттуу көңүл буруп жаткандыгын жакшы көрүнүш катары санадык. Бул сыяктуу иликтөөлөрдүн натыйжасында бүгүнкү күндөгү теледеги эң чоң маселелер деп төмөнкүлөрдү айтсак

болот: кыргыз тилиндеги көркөм берүүлөрдүн өтө аз санда болушу; жаш муундарды кызыктыруучу кыргыз тилдүү программалардын жетишсиздиги; тестиер балдарга арналган кеп маданиятын өнүктүрүүгө болгон кыргызча мультфильмдердин, жомоктордун жоктугу; чет элдик кинофильмдердин кыргыз тилине чар жайыт которулушу; шоу-программалардын жүрүшүндө кыргыз тилинин нукуралуулугунун жоктугу; кай бир алып баруучулардын речинин таза эместиги; акыркы мезгилдеги кыргыз кинолорунда ар түрдүү диалектилердин, жаргондордун чагылдырылышы жана башка толуп жаткан көйгөйлөрдөн улам бул тармактын тил багыты аксап турат.

Эми жыйынтыктап айтканда, бул глобалдуу тема кыргыз мамлекети өнүгүү жолунда турганда эч качан алсырабастан, тескерисинче дагы да тереңделип изилдөөнү мезгил өзү шарттап турат. Себеби бул мамлекеттик тил темасы бүгүнкү күнгө чейин канчалаган оор шарттан өтүп, тилчи-окумуштуулар тарабынан, ошондой эле жалпы кыргыз тили үчүн күйүп-бышкан коомчулук тарабынан жакшы-жаман жактарына түрдүү анализ жүргүзүлүп отуруп, ушул натыйжага келип жетти. Албетте улуу муундун бул маңыздуу иши - түмөн түйшүктү талап кылып, бир топ мамлекеттик интеллигенцияларды, эл башкаруучуларды коркпостон туруп сындан өткөрүп, мамлекеттик тил мыйзамын алуудагы кошкон салымдарын биз тарых барактарынан көрүп барктабай кое албайбыз. Кыргыз тилинин аксаган, опурталдуу мезгилден өтүп, жакшыруу, өркүндөө жагына көпчүлүк коомчулуктун көз карашы, ошондой эле кыргыз тилине мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулуп жатканы эң чоң жетишкендик экенин баса белгилөө зарыл. Азыркы муун да бул тил маселеси келечекти түптөөдөгү эң чоң маселе экенин терең түшүнүп, ата-бабабыз айткандай, “элдин элдиги - анын тили” экенине дагы бир жолу ынанып, биз сыяктуу изилдөөчүлөр эбегейсиз эмгек жаратууга далалат кылып жаткан учуру. Тагыраак айтканда, тил маселесин ар тармакта карап, ага анализ жүргүзүп, анын өнүгүү жолун колго алып, азыркы көз карашка баа берүү биздин, (азыркы муундун) тилчи катары ыйык милдетибиз экенин сыймыктануу менен айта алабыз. Демек, келечек муунга кыргыз тилин таза, так жет кирүү максаты ишке ашса, кыргыз мамлекетинин келечеги да мамлекет катары ошончолук өнүгүү жолуна түшөт деген терең ишеничтебиз. Кыскасын айтканда, тилди изилдөөдө ар түрдүү сфералар боюнча өзүнчө иш алып барылбаса илим өзү чар жайыт болоруна байланышпау, мамлекеттик тилдин телеберүү тармагында колдонулушун изилдөөдө жогоруда аз болсо да бир канча мисалдарды, фактыларды келтирүүгө аракет кылдык. Ошондой эле аталган тармакта тилдин азыркы абалын берүүгө аракет жасалып, мурункуга салыштырып кароо да ишке ашты.

Мамлекеттик тилдин телерадио чөйрөсүн изилдөөдө мына ушул жана башка көйгөйлөрдү эске алуу менен бул тармак мындан дагы терең изилдөөгө муктаж экендигин айгинелейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Дүйшеев Ш. Кеп маданияты.
2. Сайт. Кыргызстандын Санариптик ТВда өтүүдөгү Эл аралык милдеттери.
3. Марал радиосу: “жаңылыгы ишенимдүү, келечеги бүдөмүк телеканалдар” сайттагы маалыматтар
4. НТС телеканалынын генералдык директору Миржан Балыбаев 4.04.2022. интервью
5. YouTube, Kaktus Media, 8 окт. 2021 г. #Новости #Кыргызстан
6. Тентек кыздар (2.0-канал). Салтанат Зарнаеванын репортажы Лучшее Выпуск 36 (видео ролик)

7. Дүйшеев Ш. Сүйлөө маданияты жана стилистика II китеп Б:2007
8. С.Ибрагимов Кыргызстандагы тилдик жагдайга карата. 59-б.

УДК: 371,32(575,2) (043,3)

Атабекова Б.Я.

Баткен мамлекеттик университети

Атабекова Б.Я.

Баткенский государственный университет

Atabekova B. Y.

Batken State University

**КЫРГЫЗ ТИЛИН САНАРИПТИК НЕГИЗДЕ ОКУТУУ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН
КЕП МАДАНИЯТЫН ӨСТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ОБУЧЕНИЯ
КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА ЦИФРОВОЙ ОСНОВЕ
DEVELOPMENT OF SPEECH CULTURE OF STUDENTS BY TEACHING
THE KYRGYZ LANGUAGE ON A DIGITAL BASIS**

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилин санариптик негизде окутуунун жана студенттердин кеп маданиятын өстүрүү жөнүндө сөз жүрөт. Коом өнүккөн сайын тил да өнүгүп турат. Техниканын өнүккөн заманында, кыргыз тилин медиа сабаттуулук менен студенттердин кеп маданиятын өстүрүп, коомдогу ордун өнүктүрүү керек. Санариптешүүнүн оң таасирлери, терс таасирлери жөнүндө маалыматтар.

Аннотация: Данная статья посвящена обучению кыргызскому языку на цифровой основе и развитию речевой культуры учащихся. Вместе с развитием общества развивается и язык. В век передовых технологий необходимо развивать кыргызскоязычную и медиаграмотность учащихся и развивать их место в обществе. Информация о положительных и отрицательных эффектах цифровизации

Annotation: This article is devoted to teaching the Kyrgyz language on a digital basis and the development of students' speech culture. Along with the development of society, language also develops. In the age of advanced technologies, it is necessary to develop the Kyrgyz language and media literacy of students and develop their place in society. Information about the positive and negative effects of digitalization

Негизги сөздөр: кыргыз тили, санарип, өнүгүү, маданият, техника, коом, билим, сүйлөшүү, окутуу, учурдун талабы, замандын өнүгүүсү.

Ключевые слова: кыргызский язык, цифра, развитие, культура, технологии, общество, образование, беседа, преподавание, актуальный спрос, современное развитие.

Keywords: Kyrgyz language, figure, development, culture, technology, society, education, conversation, teaching, current demand, modern development.

Кыргыз тили - тарыхы бар элдин, кылым карытып келе жаткан укумдан - тукумга сактап, ата-салтын, үрп-адатын, маданий мурастарын, улуу журттун улуулугун, элдик оозеки чыгармалары аркылуу, муундан муунга мурас кылып өткөрүп, ыйык милдетти унутпоо улуттун улуу дөөлөтү катары берип турган эне тили болуп саналат.

1989-жылдын 23-сентябрында кыргыз тили мамлекеттик тил статусуна ээ болду. Закон кабыл алынгандан тарта кыргыз тили кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданиятын өнүгүшүн камсыз кылды.

Коом өнүккөн сайын эне тилибиз да өнүгүп туруусу керек. Техниканын жетишкен учурунда, кыргыз тилин санариптик негизде окутуу учурдун талабы.

Санарип - бул маалыматтардын электрондук форматы.

Санариптештирүү менен жашоонун ар тармагына технологияларды колдонуу менен: өнөр жай, экономика, маданият, билим берүү, кызмат көрсөтүү, тейлөө мамлекетти башкаруунун ыңгайлуу жолу.

Билим берүү тармагынын көпчүлүк бөлүмдөрүндө технологияны пайдалануу менен иш жүргүзүлүп жатат. Эскиден жаңыга карай кадам коюп, кыргыз тилин санариптик негизде окутууга өтүү керек.

Кеп маданиятын - бул термин негизинен, сүйлөшүүнүн, жаза билүүнүн негиздерин сапаттарын, сапаттарын теориялык жагдайларын категориялык талаптарын, нормаларын изилдеген илимдин аталышын туюндурат.

Адамдардын сүйлөшүү маданиятын жана алардын жалпы эле маданиятын, адеп-ахлагын, ички жан дүйнөсүн өнүктүрүү максатын көздөйт.

Агартуу тармагында санариптештирүү, бүгүнкү күндө электрондук система менен иштөөнү учуру талап кылынууда. Билим берүү мекемелеринде, окуу процессинде натыйжалуу, жеңил иш жүргүзүүнүн максатын көздөп электрондук жагдай менен иш жүргүзүүгө өтүү керек.

Кыргыз тилин окутуу процесси учурунда, ЖОЖдордо практикалык саатта, технологияны пайдалануу менен бир канча практика жүргүзүү учурларын уюштурууга болот. Мисалы: Экранда үнсүз анимациялык кыймылдардын аткарылышынын негизинде, студенттер өз оюн баяндап текст түзө алуу жөндөмдөрүн өстүрүүгө болот. Технологиянын жардамы менен берилген сүрөттүү тапшырмаларга ылайыктуу жоопторду таап; макал-лакаптарды, жаңылмачтарды, ыр саптарын, чакан аңгемелерди түзүп кеп маданиятын өстүрүүдө эффективдүү натыйжасын бере алат.

Студенттерге лекция учурунда вебинардык процесстерди уюштуруу менен бирге угуп кабыл алуу, көрүп кабыл алуу, тажрыйба бөлүшүү менен кеп маданиятынын өнүгүүсүнө жакшы шарт түзүлөт.

Бул тажрыйбалар студенттердин кругозорун кеңейтип, логикалык, методикалык, аналитикалык тармактарда терең ой жүгүртүп, өз алдынча иштөө компетенциясынын жыйынтыгы, натыйжада кеп маданиятын өстүрүүгө зор таасирин бере алат.

Кыргыз тилинин байланыштуу кеп бөлүмүндө, теория менен практиканы айкалыштырып, креативдүү ой жүгүртүп, изилденишет. Кептин түрлөрүн, кептин стилдерин реалдуу боло турган турмуштан, практикалык тапшырмаларды аткаруу менен бирге, аудиторияда санариптүү экрандын жардамы менен тажрыйба алмашуу жакшы натыйжа берип, узак мезгилдүү эс-тугумда калат.

Кыргыз тилинин ЖОЖдордогу окуу планынын предметтик стандартына санариптик усулдарды пайдалануу менен практикалоону киргизүү жаңыланууну алып келет.

Интернет булактары аркылуу кыргыз тили боюнча көптөгөн маалыматтарды алууга, улуттук маданияттын баалуулуктарын таанып билүүгө көптөгөн мүмкүнчүлүктөр болот.

Кыргыз тилин санариптик негизде окутуу менен кеп маданиятын өстүрүү, кесиптик чөйрөгө, практикада жүзөгө ашыруунун конкреттүү ролунда болот.

Технологиянын жардамы менен ЖОЖ дордо сабак өтүүдө, кадырларды үйрөтүүдө бир топ жеңилдикер менен ийгиликтерге жетүүгө болот.

Студенттердин кеп маданиятын өстүрүүдө, ар кандай таанып - билүү ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн, материалдарды көрсөтүүнүн ар кандай технологияларын (текст, графика, аудио, видео, анимация) пайдалануу менен окутуу курстарын өтүүгө да болот. Жыйынтыктоодо электрондук тесттер менен иштөө ыңгайлуулукту жаратат.

Интернет ресурстарын иштөө менен бирге заман талабындагы кадырларды даярдоо, маалыматтык технологияга киргизүүнү жана өнүктүрүүнү техникалык жана программалык жактан камсыздоого болот.

Студенттер кеп маданиятын өстүрүү үчүн интернет айдыңындагы илим жаатындагы, окууларды, усулдарды, аналитикалык ишперди жүргүзүүгө болот.

Кыргыз тилинин кеп маданиятына жаңыча неологизм сөздөр кошулуп, терминдердин пайда болушу, кыргыз лексикасына жаңыча сөздөр пайда болот.

Студенттердин кеп маданиятын өстүрүү, калыптандыруу үчүн учурдун талабы болгон медиа тармактары аркылуу кыргыз тилин сабаттуулугуна, анын өсүп-өнүгүшү жөнүндө маалыматтарды көбүрөөк жайылтылып, эне тилин сактоо ыйык милдет экендигин, патриоттуулукка чакырып, мамлекеттик тил мамлекеттин пайдубалын түзүп турарын, нукура кыргыздын, кыргыздыгын кебинен билүү, коомдогу ордунан билүүгө болот.

Санарип заманынын эң өкүндүргөн көйгөйү социалдык тармактардагы кыргыз тилдүүлүктүн аксап баратышы болуп жатат. Сөз эркиндигиндеги адабий тилдин, кеп маданиятынын коомдогу ордунун төмөндөп баратышы келечектеги кадырлардын билимдүүлүккө, сабатсыздыкка алып келүү коркунучун туудурбай койбойт.

Кыргыз тилинин аксап баратышы коомдогу кеп маданиятынын, бири-бирине болгон пикир алышуу мамилелеринин жөнгө салынбаганы үчүн келечек жашпарынын (студенттер) арасында вулгаризм, жаргон сөздөр колдонулуп, сүйлөө речибиздин деңгээли төмөндөп жатат.

Кыргыз тилин санариптик негизде окутуу менен студенттердин кеп маданиятын өстүрүү багытын жолго койсок, кандайдыр бир зарылчылыктан, мажбурлуктан улам адабий тилдин нормасын сактап, жөнгө салып, кыргызстанга келип окууну, иштөөнү каалаган чет элдик жарандага да окутуу мүмкүнчүлүгүн алабыз.

Онлайн окуу курстарын көбөйтүү керек. Дүйнөлүк тилдердин рейтингинин катарына кошуу максатында, чет өлкөдөн кирген жаран кыргыз тилинде аңгемелешүү өткөрүп тил билүү деңгээлин текшерүү киргизилсе, мына ошондо гана кыргыз тилин санариптүү окутуунун зор мүмкүнчүлүгүнөн пайдалана алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. <https://www.facebook.com/100008050125039/posts/pfbid079gfGz6UnCbj5L13EKrAeCTTs2HXrhXRMaFQQfjoTv9DKNr4Tk5SUiFbQpuYPbw6l/?sfnsn=mo>
2. Добаев, К.Д., Асанакун, Т.А., Кыргыз тилин озготил каталар окуутуу техникасынын sorun maseleleri, Bishkek,; -2006, 83 б.,
3. Московкин L. V. Методологиянын тарыхы боюнча изилдөөлөрдүн мааниси жөнүндө [С] // Орус тили жана адабияты убакыт жана мейкиндикте: Орус тили жана адабияты мугалимдеринин Эл аралык ассоциациясынын XII конгрессинин материалдары / ред.
4. Л.А.Вербицкая, Лю Лимин, Е.Е.Юркова. Шанхай: Шанхай билим берүү. чет элдик басма үйү Тилдер, 2011. V. 3. S. 538–541.

5. Ляховицкий М. В. Чет тилдерди окутуунун методикасы. М., 1981. С. 15.
6. Щукин А. Н. Орус тилин чет тили катары окутуунун тарыхында окутуу методикасы (теория жана практика) [С] // Орус тили жана адабияты убакыт жана мейкиндикте: Орус тили жана адабияты мугалимдеринин Эл аралык ассоциациясынын XII конгрессинин материалдары / ред. Л.А.Вербицкая, Лю Лимин, Е.Е.Юркова. Шанхай: Шанхай билим берүү. чет элдик басма үйү тилдер, 2011. V.3. 280–287-б.

УДК811811.512.154

Бейшеналиев Ж.

Талас Медиа Борбору

Бейшеналиев Ж.

Таласский Медиа Центр

Beishenaliev J.

Talas Media Center

**ИЛИМДИН КУДУГУН КАЗГАН ОЙЧУЛ ОКУМУШТУУ
ТИЛ ИЛИМИНИН БАБА ДЫЙКАНЫ КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ
МЫСЛЯЩИЙ УЧЕНЫЙ ВЫКОПАВШИЙ КЛАДЕЗЬ НАУКИ
БАБА ДЫЙКАН ОБРАЗОВНИЯ - КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ
THE THINKING SCIENTIST DIGGING THE WELL OF SCIENCE
DYKAN OF LANGUAGE EDUCATION KARBOZ DYKANOV**

Аннотация: Аталган макалада автор орто мектепти аяктагандан кийин 1971-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине окууга өтүп, кыргыз тил илимине опол тоодой салымын кошкон окумуштуулар Абдыгул Жапаровдон жана Карбоз Дыйкановдон билим, таалим-тарбия алгандыгы тууралуу сөз козгойт. Автор аталган окумуштуулардын педагогдук ишмердүүлүгү, сабакка койгон талаптары, студенттерге берген таалим-тарбияларын эскерип, бул анын филологиялык ишмердүүлүгүндө өзүнүн позитивдүү изин калтыргандыгын белгилейт.

Аннотация. В упомянутой статье после окончания средней школы автор в 1971 году поступил на филологический факультет Кыргызского государственного университета, где учился у Абдыгула Жапарова и Карбоза Дыйканова, внесших значительный вклад в кыргызское языкознание. Автор упоминает о педагогической деятельности названных ученых, о требованиях, которые они предъявляли к уроку, о поучениях, которые они давали ученикам, и отмечает, что это наложило положительный отпечаток на его филологическую деятельность.

Abstract. In the mentioned article, after graduating from high school, the author entered the philological faculty of the Kyrgyz State University in 1971, where he studied with Abdygul Zhaparov and Karboz Dyikanov, who made a significant contribution to Kyrgyz linguistics. The author mentions the pedagogical activity of these scientists, the requirements that they made for the lesson, the teachings that they gave to students, and notes that this left a positive imprint on his philological activity.

Негизги сөздөр: кыргыз филологиясы, Абдыкул Жапаров, Карбоз Дыйканов, синтаксис, кыргыз тилинин таблицалары, педагогдук ишмердүүлүк, таалим-тарбия.

Ключевые слова: кыргызская филология, Абдыкул Жапаров, Карбоз Дыканов, синтаксис, таблица кыргызского языка, педагогическая деятельность, образование.

Key words: Kyrgyz philology, Abdykul Zhaparov, Karboz Dykanov, syntax, Kyrgyz language table, pedagogical activity, education.

Илимдин кудугун казган ойчул окумуштуу. Кыргыз тил илиминде изи калган чыгаан окумуштуулардын алдынкы сабында аты аталган филология илимдеринин доктору, профессор Абдыгул Жапаров агай менин оюмдан түк кетпейт. Агай менен сары ооз эне сугу оозумдан кете элек 18 жаштын ар жак бер жагында филология факультетинде окуп жүргөндө кездешкем. Мурун ал киши менен тааныш-билишпигим кайдан болсун. Ал кездеги тил илиминин аалымы А.Жапаровду эмс, Фрунзени биринчи корушум эле да. 1971-жылы буйрук экен аталган окуу жайына келип окуп калдым. А кездеги Кыргызстандагы 9 жогорку окуу жайынын флагманы саналган жападан жалгыз университет Кыргыз мамлекеттик университети болчу. деп аталчу. Калганы ар кайсы багыттагы адистерди даярдоочу (Ош, Пржевальск институттары) жогорку билим берүүчү окуу жайлары эле. Ошолордун ириси жана колго алымдуусу а кезде ректору Жогорку Советинин депутаты, тарых илимдеринин доктору Салморбек Табышалиев болучу. Азыр эсимден чыгып эле калбаса ошо кездеги В.Кулчичский редактору болуп саналган университеттин «Путь к знаниям» деген гезиттен окуган маалыматым боюнча университеттин 10дон ашык факультетинде 14000ден ашык студенттер негизинен педагогика жатында жогорку билим алышчу. Ошо жылы июнь-июль айында, а кездеги Фрунзе шаарында күндүн ысыгы бир тен да, адамдардын бапырап көчөгө батпаганы бир тен эле. Окусам, билим алсам деп дегдеп энсегендер, республиканын түндүк-түштүгүнөн келгендер Фрунзеге келишчу. Мына ошолордун арасында өзүм Таластан, а кездин шартында Казакстандын Жамбыл шаарынын Луговой Мерке аудандары аркылуу каттаган рейстүү автоуска отуруп, Фрунзеге келип, ушул университеттин эшигин сүзгөнүм эсимде. Бир топ жүрүп, кирүү документерин тапшырып, экзамендик баракты башкы корпустан алганымды кантип унутам. Андан бери арадан жарым кылым өтсө да, ошол күн күнү бүгүн эсимден чыкпайт. А кездеги шарт боюнча 4 экзаменди тапшырып, буйрук экен, илинип ушул жогорку окуу жайынын филология факультетине өтүп кеттим. Кантип окуйм, кандай агай-эжелер сабак берет деп буку туку болуп, 1-сентябрда азыркы Улуттук илимдер академиясынын бет мандайындагы филология факультетинде окуп баштадык. Сабак башгалар менен биринин артынан бири келишип, декандын орун басары В.Д.Скирдовдун тааныштыруусу менен лекция окуган агайлар келип, өз сабактарын өтө башташты. Биринчи көргөнүм кабак-башы сүрдүү, өңү кара түстөгү жапалдаш бойлуу, чачын артына кайрыган орто толук кийгени түлкү боюна куп жарашып турган агай а кездеги факультеттеги саналуу экинин бири профессор Абдыгул Жапаров агай болду. А киши шашылбаган жай баскан токтоо адам болучу. Колтугуна бекем кыса кармаган кара папкесин ачып алып, көз айнегин көзүнө илип алып, журналды барактап, ар бир студентти фамилиясын угуза айтып эринбей чакырып, «Отметка» кылчу да, менин лекцияман бир жолу калтырсан кечиримдуу, андан көп болуп кетсе, киргизбейм деп зекип, жаңы окууга келген биздин жүрөгүбүздүн суусун алып, өз лекциясына кафедрага турап алып киришчу. Жаңылбасам, лекциясы «Азыркы кыргыз тили илими» деп аталчу. А кезде окуу китептери да тартыш болгондуктан, улам агайдын оозунан чыкканын жазып алганга ашыкчубуз. Ар бир айткан сөзү үтүр чекитине чейин конспектиге түшпөсө, экзамен алганга келгенде шорубуз

шорподой катып, агайдын «каарына» калып, экземенге күзүндө келесин делип, аудиториядан шылкыйып, паанайбыз пастап, эки алып айдалып чыкчубуз.

Мына ушундай өз ишине кылдат мамиле жасаган жана билимди терең алсын деген агайдын талабы экенин а кездеги балалык түшүнүктөн өтө элек сары ооз балапандар кайдан билдик. Экзамен, зачеттер аяктаганда баягы чала чарпыт конспект жазгандарыбыз сабактан калбай ар бир конспектини жазып алышкандарга жалбарып жатып, анысын сурап алып, кайрадан көчүрүп жазып, агайдын бет мандайына кайта-кайта самасалап барып, «удов.» деген бааны араң алсак да кубанар элек. «Мына, башынан ушинтип окусанар, оубасанар билим кайда силерге» деп алып, чачын алаканы менен артты карай силкип кайрып алып, Улуу Ата Мекендик согушка барганын, согушта аман калганын айтып, акыл кеңешин кошуп туруп, баасын койкойто коюп, аудиториядан кубандырып чыгарчу кайран киши. Ошо кезде биз менен катарлаш окугандар арасынан Гулжамал Жаманкулова, Гулзуура Жумакунова кыргыз тил илиминин изине түшүшүп, кыргыз тили боюнча илимдин доктору, профессор, Күкүн Назарбекова - илимдин кандидаты, окутуучу болуп чыгышты. Назаркул Ишкеев, Калыбек Байжигитов кыргыз адабиятын жаатында илимдин доктору болушуп, көзгө көрүнүшү. Калагандары да Абдыгул агайдан таалим-тарбия алышып, республиканын илим-билим, маданий турмушунда татыктуу орунду ээлешип, эл чарбасынын түрлүү тармактарында үзүрлүү эмгектенип жатышат

Тил илиминин баба дыйканы Карбоз Дыйканов. Мен азыр ойлосо, башынан чыгармачылыкка жакын элем. Бирөө сөз суйлосо жанынан жылбай тыңшап укканга кушгарлыгым бар болчу. Кичинемен эле ушул жагында болсом деген ойду багып жүрүп, а кездеги Ленинполь районунун Кызыл Октябрь орто мектебин бүтөрүм менен а кездеги атагы таш жарып, билим алсам деген жаштардын эңсеп турган СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинен кирүү экзаменин тапшырып бүтөрүбүз менен Жумгал районунун коомдук малына кесек тоют даярдоо үчүн аталган райондун Ленин атындагы колхозго барып, Алай сарайына жайгаштык. Борбордон бизди этектеп барышкан доцент Карбоз Дыйканов менен агай окутуучу Үсөнбек Асаналиев баш болуп Каракеченин оозунан колхоз малы үчүн чалгы ороктоп чөп чаап, бир айдан ашык иштеп жүрүп, жаңы окуу жылы башгалары менен Фрунзеге кайтып келип, жетинчи жатаканадан жатканга жай алып, андан алыс эмес аралыктагы төрт кабаттуу мекемеде окуп башгадык. Жолдун берки тарабы биз окуган экономика жана филология факультеттери болсо, наркы тарабы Кыргыз ССР Илимдер академиясы болчу, ага жанаша СССР Банкынын имараты турчу. Шаарды жаңы көргөн жана көчөлөрүн жаңы баскан айылдан жаңыдан барган бизге алар бир укумушгай көрүнгөн эле. Ошентип ошол жерде илим-билимге болгон кадамыбыз ташталып, ар кайсы предметтер боюнча мугалим агай-эжелер биринен сала бири лекцияларын окушуп, студенттерге болгон талаптарын айтып турушчу. Ошолордун арасынан эсте калгандардын бири - Карбоз Дыйканов агай болду десем жанылышпайм. Агай сулуучасынан келген кырдуу мурун, чачын көгала аралай баштаган агай эле. Басан тураны тың, шайдоот, кийген кийими өзүнө тыкан жана жарашыктуу көрүнчү. А кишин өңү-түсүнө караганда Улуу Ата мекендик согушка катышканын билчү эмеспиз. Өзү деле айтчу эмес. Көрсө жыйырмага чыга элек боз бала чагында согушка Кара-Балтадан эшалонго тушуп жоноп, душман жолун тосконун кийин билдик да. Жыл сайын Жеңиш күнүнүн алдында орден медалдарын жаркырата тагынып, аудиторияга саламдашып киргенде, агайдын төшү толо сыйлыктарына көзүбүздү кадап тиктеп калар элек. Карбоз агай биз окуган жылдары филология илимдеринин кандидаты, кыргыз тил илими кафедрасынын доценти болчу, а

кезде азыркыдай жер жайнаган профессорлук кайда. Илимдин докторлору ошо кезде адабият боюнча М.Борбугулов, Ж.Субанбеков болсо, кыргыз тили боюнча Абдыгул Жапаров жана Калкабай Сартбаев, калгандары илимдин кандидаты, ага окутуучу болушар эле. Карбоз агай сүйкүмдүү, сыпаа жайынан сүйлөгөн акылы тунук адам эле. Экзамен учурунда катуу талап койгону менен ичинен сүйөп таяганы, айылдан барып окуган бизге окшогондорду аяганы сезилип эле турчу. Лекциясын да турмуш менен жакындата жуурулуштурап туруп окучу да, семинардык сабагын да жүргүзчү. Ошондуктан биз агайдын лекциясын калтырбай катышчу элек. Ошого жараша семестрдин этегинде катышканыбызга жана берген жообубузга карап өз баабызды кулабай алып, кудундан калчубуз. Жанылбасам, 1973-жыл болсо керек, Карбоз Дыйканов агайдын «Азыркы кыргыз тилинин таблицасы» деген монографиялык эмгеги китеп болуп чыкты, чыгаары менен аталган көк тышпуу окуу китебин дүкөндөн сатып алып колдонуп, пайдага чечилип жүрдү. Андан бери кыйла эле көп жыл арадан зымырап өтүп кетти. Агайдын көп билимдерин алдык, үйрөндүк, билдик. Бирок аны мугалимдик, окутуучулук ишибизге колдоно албадык. Мен журналисттик кесипке биртоло ооп, алгач Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы кыргыз радио уктуруу жана теле көрсөтүү мамлекеттик комитетинде коомдук кызматкер катары аралашып, бул кесипке баш отум менен киришип, кийин Ленинполь райондук кыргыз-орус тилдүү газетасында радио уюштуруучусу, бөлүм башчы, редактордун орун басары кызматтарында иштеп жатып, КПСС БКга караштуу Ташкент жогорку партиялык мектебинин СМПП бөлүмүнөн эл аралык журналистика боюнча кошумча саясий жогорку билим алып, ошол күндөн ушул күнгө чейин мамлекеттик муниципалдык жетекчи кызматтарды аркалап, Карбоз Дыйканов, Абдыгул Жапаров, Бейшегул Уметалиева, Токтосун Акматов, Сансызбай Иманалиев, Сапар Бегалиев, Шералы Жапаров сыяктуу көптөгөн профессор, окутуучу агай-эжейлердин илим-билим, тарбиясын алып, ушул даражага өзүм курдуу ошо кездеги жаштардын өкүлү катары жеткениме азыр ыраазы болуп калганымды жашырбас элем. Жогоруда мен эскерип аттарын атаган жана аталбаган асыл эмгегин арнаган мугалимдеримдин көздөрү өтүп кетишти. Бирок алардын жаркын өмүрү, берген таалим-тарбиясы мага окшогон көптөгөн алардын колунан окуп, билимин алган адамдардын эсинде сакталып кала берет.

УДК 82.1/-9:82-96

Джаманкулова К.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Джаманкулова К.Т

КНУ им. Ж.Баласагына

Dzhamankulova K. T.

KNU J. Balasagyn

**ПРОФЕССОР К. ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ
НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА К. ДЫЙКАНОВА
SCIENTIFIC ACTIVITY OF PROFESSOR K. DYKANOV**

Аннотация: Макалада профессор К.Дыйканов 1941-жылы Кыргыз пединститутуна окууга кирип, бирок Улуу Ата мекендик согуш башталганда ага катышып, ал жактан мекенге келгенден кийин, окуусун аяктагандыгы айтылат. Анын КР ИАда аспирантурада окуп,

«Кыргыз тилиндеги зат атоочтор» деген темада кандидаттык диссертациясын жактагандыгы жана аталган мекемеде илимий кызматкер, андан соң ЖОЖдордо кафедра башчысы, ага окутуучу, доцент, профессор болуп иштегендиги белгиленет. Макалада окумуштуунун «Кыргыз тилиндеги зат атоочтор», «Кыргыз тилиндеги үндүүлөр», «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүгү» деген эмгектери жарык көргөндүгү жана «Кыргыз тилинин морфологиясы», «Кыргыз жазуусунун тарыхынан» аттуу эмгектерге авторлош болгондугу маалымданат. Кийин «Кыргыз тилинин тарыхынан» кайрадан басмадан чыккандыгы, ошондой эле «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздүгүн», «Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгүн» түзгөндүгү айтылат. К.Дыйкановдун ЖОЖдун студенттери үчүн таблица түрүндө жазган кыргыз тили бир нече жолу басмадан жарык көргөн. Макалада профессор К.Дыйкановдун кыргыз тилинин өнүгүшүнө чоң салым кошкон окумуштуу экендиги баса белгиленет.

Аннотация: В статье говорится о том, что профессор К.Дыйканов поступил в Киргизский педагогический институт в 1941 году, но началом Великой Отечественной войны встал на защиту Родины. После окончания войны возвращается на учебу и заканчивает ее. говорится, что он учился в аспирантуре в АН КР и защитив кандидатскую диссертацию на тему «Существительные в кыргызском языке», работал научным сотрудником в данном учреждении, а затем работал в вузах страны. Был заведующий кафедрой, старшим преподавателем, получил звание доцента и стал профессором. В статье сообщается, что ученым опубликованы такие работы, как «Имя существительное в киргизском языке», «Гласные в кыргызском языке», «Словарь грамматических терминов», а также труды в соавторстве «Кыргыз тилинин морфологиясы» и «Кыргыз жазуусунан тарыхынан». Позже он переиздал «Из истории кыргызской письменности», создал «Жиги алфавитный словарь эпоса «Манас», «Обратно и обратно-алфавитный словарь киргизского языка». Несколько раз издавался кыргызский язык, написанный К.Дыйкановым в виде таблиц для студентов вузов. В статье подчеркивается, что профессор К.Дыйканов – ученый, который внес большой вклад в развитии кыргызского языка.

Annotation: The article says that Professor K. Dyikanov entered the Kyrgyz Pedagogical Institute in 1941, but at the beginning of the Great Patriotic War he defended the Motherland. After the end of the war, he returns to study and finishes it. It is said that he was a postgraduate student at the Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic and having completed his Ph.D. thesis on the topic “Nouns in the Kyrgyz language”, worked as a researcher in this institution, and then worked in the country's universities. He was the head of the department, senior lecturer, received the title of associate professor and became a professor. The article reports that such works as “Noun in the Kyrgyz language name”, “Vowels in the Kyrgyz language”, “Dictionary of grammatical terms”, as well as co-authored works “Kyrgyz tilinin morfologiyasy” and “Kyrgyz zhazuusunun tarynan” have has been published. Later he republished "From the history of the Kyrgyz language", created an alphabetical dictionary of the epic "Manas", "Negative and reverse alphabetical dictionary of the Kyrgyz language». The Kyrgyz language was published several times, written by K. Dyikanov in the form of tables for university students. The article emphasizes that Professor K. Dyikanov is a scientist who has made a great contribution to the development of the Kyrgyz language.

Негизи сөздөр: кыргыз тили, зат атоочтор, үндүүлөр, терминдердин сөздүгү, морфология, жазуунун тарыхы, алфавиттик сөздүк.

Ключевые слова: кыргызский язык, имя существительное, гласные, словарь терминов, морфология, история письменности, алфавитный словарь.

Keywords: Kyrgyz language, noun, vowels, glossary of terms, morphology, history of writing, alphabetical dictionary.

Карбоз Дыйканов (1922-1999)-көрүнүктүү тилчи, окумуштуу, филология илимдеринин кандидаты (1955), профессор (1989), «Элге билим берүүнүн отличниги» (1970), «Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими» (1983), СССР Жогорку кеңешинин Грамотасы, 9 медалдын ээси.

Карбоз Дыйканов 1941-жылы Фрунзедеги Кыргыз пединститутуна кирген. Бирок Улуу Ата Мекендик согушка катышкандыктан, окуусу үзгүлтүккө учураган. Согуш маалында жаракат алып, мекенге кайтып келген соң, болочоктогу окумуштуу пединституттан окуусун уланткан. 1949-жылы окууну аяктап, аталган пединституттун педагогика кафедрасына ассистент болуп иштеп калган. 1950-жылы СССР ИАсынын Кыргызстандагы филиалына аспирантурага өткөн.

К.Дыйканов 1955-жылы «Кыргыз тилиндеги зат атоочтор» деген темадагы кандидаттык диссертациясын Казак Республикасынын ИАсынын Тил институтунда ийгиликтүү жактаган. Андан соң Кыргыз Республикасынын ИАнын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, 1956-1959-жылдары Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик сырттан окуу педагогикалык институтунда кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы, 1964-жылдан баштап Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасына улуу окутуучу, 1968-жылы доцент, 1989-жылдан баштап кафедранын профессору болуп эмгектенген. 1986-жылы аталган кафедранын башчысы болгон.

1955-жылы К.Дыйкановдун «Имя существительное в киргизском языке»[1] аттуу монографиясы жарык көргөн. Бул эмгекте биринчи жолу кыргыз тилиндеги зат атоочтор атайын илимий иликтөөгө алынган. 1-бапта зат атоочтордун лексикалык мүнөздөмөсү берилген. Зат атоочтордун маанилерине жараша бөлүнүшү анализге алынган. Кыргыз тилинде жана Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кездешкен сөздөр төрт топко жиктелип, мисалдар менен талданган. Автор азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бир бөлүгү байыркы жазма эстеликтерде кездешерин белгилеп, аларды маанисине жана формасына жараша төмөнкүдөй төрт бөлүккө бөлгөн: 1) байыркы мезгилден бери формасы жана мааниси дал келген сөздөр; 2) эски мааниси сакталып, бирок айрым фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөр; 3) мурунку формасы сакталып, бирок маанисин өзгөргөн сөздөр; 4) азыркы сөздүк составда кездешпеген сөздөр (колдонуудан чыгып калган же анын ордуна башка сөздөр колдонулган учурлар) жана аларды кыргыз тилиндеги сөздөргө салыштырган [1, 28-32]. К.Дыйканов бул мисалдарды талицалар менен берген. Араб, иран, кытай тилдеринен сөздөр уйгур, татар, өзбек тилдери аркылуу киргендигин жана алар кыргыз тилинин ошол мезгилдеги фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрүүлөргө (кээде маанилик жактан да) дуушар болгондугун белгилеген [1, 32-36]. Ошондой эле XIX к. ортосунан жана XX кылымда орус тилдеринен кирген сөздөр анализге алынган [1, 36-41]. Кыргыз тилинде жана Орхон-Енисей жазууларында кездешкен сөздөр 4 топко жиктелип, алар мисалдар менен талданган. 2-бапта зат атоочтордун жасалышы иликтенген [1, 42-71]; 3-бапта зат атоочтордун сөз өзгөрүүчү формалары талдоого алынган [1, 71-102].

1957-жылы К. Дыйканов жана К. Кудайбергенов тарабынан жогорку окуу жайлары үчүн жазылган «Кыргыз тилинин морфологиясы» [2] деген окуу куралы басмадан чыккан.

Анда сөз түркүмдөрүн: зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактоочторду К.Дыйканов, ал эми этишти аягына чейин С.Кудайбергенов жазган.

Окуу куралында сөз мүчөлөрүнүн формасына карай бөлүнүшү сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр [2, 15-25] деп берилген. К.Дыйканов тарабынан зат атооч [2, 33], зат атоочтун род категориясы, зат атоочтун грамматикалык род категориясы [2, 35-37], зат атоочтордун жандуу жана жансыз зат категориясы [35] тууралуу маалымат орун алган. Энчилүү зат атоочтор [2, 40-42], зат атоочтун составына карай бөлүнүшү [2, 42], зат атоочтун жасалышы [2, 42-54], зат атоочтун сөз өзгөртүүчү категориялары [2, 54-70], зат атоочтордун келип чыгышы [2, 72-76], башка тилден келген зат атоочтор [2, 76-80] кеңири талданган. Ошондой эле сын атооч, сапаттык жана катыштык сын, сын атоочтун даражалары, сын атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү, татаал сын атоочтор, башка тилден кирген сын атоочтор [2, 81-97], сан атооч, сан тоочтун келип чыгышы, түрлөрү [2, 97-106], ат атооч, жактама ат атоочтор, сурама ат атоочтор, ат атоочтун сөз мүчөлөр менен айкалышы [2, 106], тактооч, тактоочтордун морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалышы [2, 106-118] каралып, алар таблицалар, мисалдар менен жабдылган.

1958-жылы К.Дыйканов, С.Кудайбергенов, Ю.Яншансин тарабынан жазылган “Кыргыз жазуусунун тарыхынан” [3] аттуу эмгек жарыкка чыккан. Аталган эмгекте жазуунун түрлөрү жөнүндө кыскача түшүнүк берилген, андан соң Орхон-Енисей жазуусу тууралуу маалыматтар, алардын изилдениши, окулушу, жарыяланышы каралган. Дыйканов: «Археологдор тапкан рун жазуусун окуп-билүү түрк элдеринин тарыхын билүүгө негиздүү булактын бири болуп калды» [3, 10],- деген.

1959-жылы К.Дыйкановдун «Кыргыз тилиндеги үндүүлөр» [4] деген эмгеги жарык көргөн. Окумуштуу эмгектин баш сөзүндө кыргыз тилинин үндүүлөр системасы менен бирге тыбыштарды орфографиялоо маселеси азыркы кыргыз алфавитинин негизинде берилди деп жазган [4, 7]. Мында фонетика тууралуу жалпы маалымат, жазуу тууралуу түшүнүк берилип, алфавит, тамга жана тыбыш, тыбыш жана фонема, үндүү жана үнсүз тыбыштар, алфавиттеги тамгалар, тамгалардын жазылышы, фонемалардын колдонушу каралган [4, 8-26]. Үндүүлөр кеңири талдоого алынган, кыска үндүүлөр, кыргыз тилиндеги сингармонизм кубулуштары талданган, алар бир нече түрк тилдери (казак, хакас, тувин, осмонтүрк, түркмен тилдеринен) жана байыркы түрк тили (орхон-енисей эстелиги боюнча) менен салыштырылган [4, 36-40]. Окумуштуу азыркы түрк тилдери кандайдыр бир убактагы биримдик бир тилден диалектилерге ажырап, ал диалектилер акырындап элдик тилде өсүү процесинде пайда болгон деп жыйынтыктаган [4, 41]. Ошондой эле эмгекте үндүүлөрдү алмашып айтылышы, качкын үндүүлөр, келгин үндүүлөр анализденген, үндүүлөрдүн казак, уйгур, өзбек (Ташкент диалектисинде жана башка диалектилеринде) берилиши салыштырылган [4, 41-48]. Созулма үндүүлөр [4, 41-51] анализденген, алар башка тилдерге (алтай, хакас, шор, тувин, казак, түркмен) салыштырылып, алардын айырмачылыктары талданган. Кыргыз тилинде жана тектеш тилдерде созулмалардын пайда болушу (4, 59), ошондой эле созулма үндүүлөрдүн ээрчиши [4, 64] каралган.

1980-жылы К.Дыйкановдун А.Дыйкановдун “Кыргыз тарыхынан” [5] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн эмгеги жарык көргөн. Эмгекте кыргыз тилинин лексикасында байыркы Орхон-Енисей доорунан тартып, ушул күнгө чейин жашап келген төл сөздөр менен башка тилдерден кабыл алынган чет сөздөр этимологиялык жана статистикалык планда берилген. Анда тилдердин лексикалык карым-катышы, этимология маселелери, кыргыз тилине кабыл алынган сөздөрдүн диахрондук, синхрондук абалы, иран тилинен кабыл алынган сөздөр,

араб тилинен, орус тилинен кабыл алынган сөздөр, кыргыз тилине орус тилинин тийгизген таасири, орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн таасири, статистикасы, үнсүздөрдүн жайгашуу орду, үнсүздөрдүн айкалыш тизими, үнсүздөрдүн топтолушу, сөздөрдүн өздөштүрүлүшү, төл сөздөрдү тарыхый аспектиде талдоо, монгол, кыргыз тилине орток лексика, лексикадагы төл сөздөрдүн тектештиги, сөздөрдү семантикалык маанисине жараша бөлүштүрүү, лексикадагы сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү, кыргыз тилинин байыркыдан калган лексикасы, кыргыз тилиндеги фонетикалык кубулуш деген темалар камтылган [5, 9-149]. Окумуштуу: “Тилдердин генеологиялык жакындыгы, же бөлөкчө экендиги алардын грамматикасы менен тыбыштык курулушунан жана сөздүк фондусунан таанылат”, - дейт [5, 56 3). Окумуштуунун маалымат боюнча азыркы кыргыз тили байыркы көөнө тилден бөлүнүп чыккан. Жогоруда айтылгандай, эмгекте этимология маселелери каралган. Окумуштуу К.К.Юдахиндин «Орусча-кыргызча сөздүгүндө» жол башынан берилген сөздөрдүн жалпы саны – 37511, бул сан сөздүктүн 100 проценти болсо, анын 6,56 – иран тилинен, 5,75 – араб тилинен, 10,52 орус тилинен киргендигин, сөздүктүн 22, 8 проценти башка тилдерден алынган сөздөр, 77,2 - төл сөздөр экендигин белгилейт [56 149]. Аталган эмгекте башка тилдерден кабыл алынган сөздөр этимологиялык жана статистикалык планда берилген.

1988-жылы К.Дыйкановдун «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздүгү» [6] (21 миң сөз) жарык көргөн. Мындай сөздүктөр тилдеги сөздөрдүн активдүүлүгүн, жыштыгын аныктоого багытталат. К.Дыйкановдун аталган эмгеги мына ушундай багыттагы эмгектердин саамалыгы болуп саналат. Аталган сөздүк чет тилди үйрөнүүдө, үйрөтүүдө, окуу китептерин жазууда, окуу процессине байланыштуу сөздүк түзүүдө керектелет.

1989-жылы К. Дыйкановдун “Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү» [7] жарык көргөн. Бул сөздүк - кыргыз тилиндеги терс сөздүгүнүн биринчи түзүлүшү. Окумуштуу кери алфавиттүү сөздүгүнө «Тике жазылган сөздөрдүн сөз башынан эмес, сөз аягынан башталып, алфавит тартибине келтирилсе, аны кери алфавиттүү сөздүгү дейбиз» деген аныктама берет, эмгек мына ошол типтеги сөздүктүн эки түрүн бири-бирине салыштырып көрсөтүүгө негизделгендигин белгилейт [7, 6]. Мында сөздөр аяккы тамгасы боюнча (сен-нес; кыргыз-зыгыз; кет-тек) иреттелет. Сөздөрдүн терс жазылышы фонетикалык принципте, кери алфавитте берилиши орфографиялык принципте иштелген. Сөздөрдүн транскрипцияланып терс жазылышы морфемаларды табууга, андагы фонемаларды аныктап, орфоэпиялык сөздүк түзүүгө жана машина сөздүгүн түзүүгө жардам берет; сөздөрдүн эреже боюнча жазылышы анын транскрипциясына салыштыруу - жазылыштын туура, же натуура экендигин аныктап, орфография эрежесин тактап, ишпөөгө да жардам берет дейт окумуштуу [7, 6]. Сөздүктүн терс бөлүгүндө 28 тамга, кери бөлүгүндө 36 тамга берилген. Окумуштуунун маалыматы боюнча тектеш диалектилердин, тилдердин орфографиясын жакындаштырууга 28 тамга жетишүү болот [7, 10].

Мындан тышкары К.Дыйкановдун «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүгү» [8] жарык көргөн.

1971-жылы К.Дыйкановдун «Кыргыз тилинин таблицалары» [9] жарык көргөн. Анда фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, пунктуация, жазуунун тарыхы боюнча материалдар таблица түрүндө берилген [9, 3-340]. Бул эмгек улам толукталып, бир нече жолу басмадан жарык көргөн.

1989-жылы аталган эмгек «Кыргыз тили таблица түрүндө» [10] деген ат менен жарыкка чыккан. Бул жолку чыгарылышында ал талапка ылайык 80 процентке өзгөрүлдү деп белгилеген автор. Анда алфавит, сүйлөө органдары, үндүү тыбыштар, сингармонизм, үнсүз

тыбыштар, семасиология, этимология, лексикография, морфология, синтаксис боюнча материалдар [10, 3-335] таблица түрүндө берилген. Окуу материалдары «белгилүүдөн белгисизди карай, жөнөкөйдөн татаалды карай» деген дидактикалык принципте жайгашкан. Материалдар салыштырма ыкмада иштелип, эрежелердин тууралыгын далилдеш үчүн Кейде статистикасы колдонулган.

1992-жылы К.Дыйкановдун “Кыргыз тили. Фонетика, лексика” [11] аттуу эмгеги жарык көргөн. Окуу китебинин фонетика бөлүгүндө алфавит, үндүү тыбыштар, үн узундугу, созулма үндүүлөр, үнсүздөр, окшошуу, муун, ташымал каралган. Лексика бөлүмүндө кирме сөздөр, семасиология, омонимдер, синонимдер, антонимдер, лексикадагы төл сөздөрдүн тектешпиги, сөздөрдү семантикалык маанилерине карата бөлүшгүрүү, лексикадагы сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү, кыргыз тилинин байыркыдан калган лексикасы, тилдеги фонетикалык кубулуш деген темалар берилген.

К.Дыйканов – кыргыз илимине чоң салым кошкон, тил илиминде бараандуу орду бар таланттуу окумуштуу. Анын кыргыз тилинин морфологиясы, фонетикасы менен лексикасы, лексикографиясы, кыргыз тилинин тарыхы боюнча жазган эмгектери кыргыз тил илимин илимий-теориялык жактан байытты. Профессор К.Дыйканов өзүнүн артынан келечек муундарга ак кызмат өтөй турган өлбөс-өчпөс баалуу мурас калтырды.

Колдонулган адабияттар:

1. Дыйканов К. Имя существительное в кыргызском языке. – Фрунзе: Кыргыз ССРинин илимдер академиясынын басмасы, 1955. -103 б.
2. Дыйканов К., Кудайбергенев К. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Фрунзе:1957. - 205 б.
3. Дыйканов К., Кудайбергенев С., Яншансин Ю. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. – Ф., «Кыргыззокуупедмамбас», 1958. - 71 б.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. – Фрунзе: Элге билим берүү министрлигинин Кызыл аскер типографиясы, 1959. - 68 б.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан (Жогорку окуу жайлары үчүн). – Фрунзе: “Мектеп” басмасы,1980. - 156 б.
6. Дыйканов К. Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздүгү. 1-бөлүк. - Фрунзе: КМУ, 1988. - 134 б.
7. Дыйканов К. “Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү». – Алматы: 1989. - 456 б.
8. Дыйканов К. «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүгү». – Фрунзе: 1956, 1961.
9. Дыйканов. Кыргыз тилинин таблицалары (студенттер жана эне тил мугалимдери үчүн). - Фрунзе, Мектеп басмасы, 1971. - 340 б.
10. Дыйканов К. Кыргыз тили таблица түрүндө (студенттер жана эне тил мугалимдери үчүн). - Алматы, 1989. - 355 б.
11. Дыйканов К. Кыргыз тили. Фонетика, лексика. - Бишкек: 1992.

Джаманкулова К.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Джаманкулова К.Т

КНУ им. Ж.Баласагына

Dzhamankulova K. T.

KNU J. Balasagyn

ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ – ӨЗ ЗАМАНЫНЫН ЗАЛКАР ОКУМУШТУУСУ

ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ - ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ СВОЕГО ВРЕМЕНИ

PROFESSOR A. ZHAPAROV - THE GREAT SCIENTIST OF HIS TIME

Аннотация: Макалада ф.и.д., профессор А. Жапаровдун педагогдук жана илимий ишмердүүлүгүнүн башталышы 1950-жылдарда башталгандыгы, алгач окуу китебинин автору катары кыргыз тилинин синтаксисин жаңы илимий-теориялык жаңылыктар менен байытып, белгилүү бир системага, ырааттуулукка келтиргендиги маалымданат. Окумуштуунун окуу куралдары, монографиялары, фундаменталдуу эмгектери анализге алынат, синтаксис маселелеринин автор тарабынан илимий жактан терең изилденгендиги, материалдарды берүүдөгү автордун жаңычылдыгы баса белгиленет. Окумуштуунун илимий-изилдөө иштеринин объектиси катары кыргыз тилиндеги сөз айкашы жана кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрү алынып, натыйжада, сүйлөм - сөз айкашы жана сүйлөм жөнүндөгү окуу катары таанылып, алардын чеги ажыратылып, сүйлөмдө аткарган кызматы, синтаксистик байланыштары аныкталып, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, сүйлөм толук мүнөздөмөгө ээ болгондугу айтылат. “Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү” аттуу эки томдук фундаменталдык эмгегинде А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн жалпы маселелерин да, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн структуралык, функционалдык-стилдик өзгөчөлүктөрүн да камтыган бардык категорияларын кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө жараша кеңири жана деталдуу, жаңыча изилдеген. Ал эми А.Жапаровдун «Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасы» - кыргыз тилинин салыштырма грамматикасына чоң салым кошкон олуттуу эмгек болуп саналат.

Аннотация: В статье сообщается, что начало педагогической и научной деятельности А.Жапарова приходится на 1950-е годы, когда он как автор учебника обогащает синтаксис кыргызского языка новыми открытиями, приводит его в определенную систему и обеспечивает систематическое, последовательное изложение учебного материала. В статье анализируются учебные пособия, монографии, фундаментальные труды ученого, подчеркивается глубина научно-теоретических исследований вопросов синтаксиса, материалы которого представлены, их новизна. Подчеркивается, что объектом исследовательской работы А.Жапарова были актуальные темы своего времени, как словосочетание и главные члены предложения в кыргызском языке, после чего синтаксис стал учением о словосочетании и предложении, были разграничены их границы, определены функции, синтаксические связи, охарактеризованы главные члены предложения, определены их синтаксические функции, выявлены их места в предложении, и в целом, проанализирована природа предложения. В двухтомном фундаментальном труде «Синтаксический строй кыргызского языка» автором широко и детально анализированы все категории синтаксического строя, охватывающие как общие вопросы, так и структурные особенности простого и сложного предложений их функциональные стиливые своеобразия с

учетом особенностей кыргызского языка. А основательный труд “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков” А.Жапарова внес большой вклад в сравнительную грамматику кыргызского языка.

Annotation: The article reports that the beginning of A. Zhaparov's pedagogical and scientific activity falls on the 1950s, when he, as the author of the textbook, enriches the syntax of the Kyrgyz language with new discoveries, brings it into a certain system and provides a systematic, consistent presentation of educational material. The article analyzes scientific manuals, monographs, fundamental works of the scientist, emphasizes the depth of scientific and theoretical studies of syntax issues, the materials of which are presented, their novelty. It is emphasized that the object of the research work of A. Zhaparov was the actual topics of his time, such as the phrase and the main members of the sentence in the Kyrgyz language, after which the syntax became the doctrine of the phrase and the sentence, their boundaries were delimited, functions, syntactic relations were defined, the main members of the sentence were characterized, their syntactic functions are defined, their places in the sentence are revealed, and in general, the nature of the sentence is analyzed. In the two-volume fundamental work “The Syntactic Structure of the Kyrgyz Language”, the author analyzes in a wide and detailed manner all categories of the syntactic structure, covering both general issues and the structural features of simple and complex sentences, their functional stylistic peculiarities, taking into account the peculiarities of the Kyrgyz language. And the fundamental work “Comparative Grammar of the Kyrgyz and Russian Languages” by A. Zhaparov made a great contribution to the comparative grammar of the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: синтаксис, сөз айкашы, сүйлөм, баш мүчөлөр, айкындооч мүчөлөр, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм.

Ключевые слова: синтаксис, словосочетание, предложение, главные и второстепенные члены предложения, простое предложение, сложное предложение.

Keywords: Key words: syntax, phrase, sentence, main and secondary sentence, simple sentence, compound sentence.

А.Жапаровдун алгачкы илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү. Абдыкул Жапаров - кыргыз тил илимине, түркологияга, салыштырма грамматикага зор салымын кошкон залкар окумуштуу, тажрыйбалуу педагог катары белгилүү. Табиятынан берилген таланты, илимдеги кыраакылыгы, тынымсыз талбаган эмгеги менен жаш муундарга баалуу мурас – илимий эмгектерин калтырды.

А.Жапаров адегенде эле педагогдук кесипти, агартуу тармагын тандап алган. Ал мектептен кийин Фрунзедеги педагогикалык жумушчу факультеттен окуп, аны 1937-жылы бүтүргөн. 1940-1944-жж. Улуу Ата мекендик согушка катышкан, согуштагы каармандыгы үчүн Биринчи даражадагы Улуу Ата мекендик согушун ордени, Германияны жеңгендиги үчүн орден жана медалдар менен сыйланган. Илимге дилгир, талантуу окумуштуу 1949-жылдан баштап өмүрүнүн аягына чейин Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында окутуучудан профессорлукка чейинки татаал жана машакатуу жолду басып өткөн. Бул мезгил ичинде А.Жапаров кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө зор салымын кошкон, кыргыз тилинин синтаксиси, түркология, салыштырма грамматика боюнча фундаменталдуу эмгектерди жараткан, билим берүүдө, окуу процессинин сапаттуулугун арттырууда, илимий кадрларды даярдоодо зор эмгек сиңирген.

А.Жапаровдун илимий жана педагогикалык ишмердүүлүгү мектепте мугалим болуп иштеген мезгилинен эле башталган. 1950-жылы жети жылдык жана орто мектептердин VI-

VII класстары үчүн “Кыргыз тилинин грамматикасы” (Синтаксис) [1, 183] аттуу окуу китебин жазып, ал республикалык конкурста биринчиликти жеңип алган жана мектептерде 1962-жылдарга чейин окутулган. Аталган алгачкы эле окуу китеби кыргыз тилинин синтаксисин жаңы илимий-теориялык маалыматтар менен байыткан.

А. Жапаров тарабынан окуу китебине кирген жаңылыктар төмөнкүлөр:

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн милдетин аткаруучу сөздөр боюнча: баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөргө көмөкчү сөз кирген. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында «Кызматчы сөздөр» деп берилип, алар көмөкчү сөз, күчөтмө сөз, байламта сөздөргө классификацияланган [2, 25-31].

2. Кыргыз тилиндеги айкындооч мүчөлөр толук классификацияланган: аныктооч, толуктооч, бышыктооч [2, 25-31]. Бышыктооч адегенде 5 түргө [1, 56-68] кийинчерээк 6 түргө классификацияланган. Мурунку окуу китептеринде бышыктооч өзүнчө берилбей, толуктоочтун жана аныктоочтун курамына кирип, натыйжада, алардын аныктамаларында, аткарган функциясында так эместиктер, чаржайыттыктар өкүм сүрүп келген эле.

3. Окуу китебине “Жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү” деген бөлүм киргизилген, ага атама сүйлөм, кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм, ээсиз сүйлөм [1, 79-92] деген жаңы темалар кирген. Жалаң сүйлөм (мурун сыңар сүйлөм), жайылма сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөмдөр [1, 79,88] жаңы материалдар менен толукталган;

4. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр жаңы кирген, алар бир өңчөй ээлүү, бир өңчөй баяндоочтуу, бирөңчөй аныктоочтуу, бирөңчөй толуктоочтуу, бирөңчөй бышыктоочтуу сүйлөмдөр, жалпылагыч мүчө, турпатташ бир өңчөй мүчөлөр, турпатташ бир өңчөй ээлүү, турпатташ бир өңчөй баяндоочтуу, турпатташ бир өңчөй айкындоочтуу мүчөлөргө классификацияланган [1, 99-121].

5. Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөр [1, 121-122] жаңы кирген, алар кошумча ээлүү сүйлөм, кошумча айкындоочтуу сүйлөм, кошумча (түшүндүрмө) баяндоочтуу сүйлөм деген түрлөргө ажыратылган, алардын аткарган синтаксистик кызматтары аныкталган. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында алар «Кошумча (түшүндүрмө) мүчөлүү сүйлөмдөр» [2, 129], ал эми кийин “Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр” деп берилген.

6. “Грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр” [2, 149-154] (сырдык, каратма жана кириңди сөздөр) [1, 125-132] жаңы кирген, алардын синтаксистик кызматтары аныкталган.

7. Кошмо сүйлөмдөр кеңири, ырааттуу сыпатталган. Аларга орток ээлүү (бир ээге багынган) кошмо сүйлөм, бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр, тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөр, чечме сүйлөм [1, 134-159] деген жаңы параграфтар кошулган, ар бирине мүнөздөмө берилген. Ал эми татаал жана жөнөкөй кошмо сүйлөм, баш жана багыныңкы сүйлөм, кыстырынды сүйлөмдөр толукталган.

Окуу китебинин 1951-жылы басылышында аларга байламтасыз жана байламталуу кошмо сүйлөм [2, 156-162], аралаш кошмо сүйлөм [2, 166] кирген, синтаксистик материалдар “I Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси” жана “II Кошмо сүйлөмдүн синтаксиси” деген эки бөлүм менен берилген. Кошмо сүйлөмдүн багыныңкы түрлөрү 5ке – мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат багыныңкы сүйлөмдөргө классификацияланган. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында алар бга бөлүнгөн, жогоркуларга карама-каршы багыныңкы сүйлөм кошулган. Окуу китебиндеги берилген ар бир теманын аягында «Тыныш белгилердин коюлушу» деген параграф киргизилген.

1951-жылы А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы” (педагогикалык окуу жайлары үчүн) [3, 223] окуу куралы жарык көргөн, анда жогоруда каралган синтаксистик материалдар камтылган жана аларга төмөнкүлөр кошумчаланган:

1. Бир составдуу жана эки составдуу сүйлөмдөр [3, 125, 131] деген бөлүм кирген. Бир составдуу сүйлөмдөргө атама сүйлөм, ээсиз сүйлөм кирген, ээсиз сүйлөм - жактуу жана жаксыз сүйлөмдөргө бөлүнгөн. Эки составдуу сүйлөмдөр - жалаң жана жайылма сүйлөмдөргө ажыратылган.

2. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тизмектелиши жана алардын байланышы деген жаңы параграф кирген, байланыштын үч түрү: башкаруу, ыкташуу, ээрчишүү [3, 222] берилген.

3. Баяндооч этиштик жана атоочтук баяндоочтор [3, 41-43] болуп бөлүнгөн. Атоочтук татаал баяндоочтогу негизги сөздүн сын атооч, ат атооч, зат атооч, сан атооч аркылуу айтылышы, ошондой эле негизги сөздүн “бар”, “жок” жана тактоочтор аркылуу айтылышы кирген;

4. Баш мүчөнүн түрлөрү: негизги баш мүчө, биреңчөй баш мүчө; жалпылагыч баш мүчө, кошумча баш мүчөгө бөлүнгөн.

5. Айкындоочтор боюнча: аныктоочко - тике жана кыйыр аныктоочтор [3,89], толуктоочко - тике жана жандама толуктооч [3, 96-100] кирген.

6. Айкындоочтор бир өңчөй аныктооч, бир өңчөй толуктооч, бир өңчөй бышыктооч, жалпылагыч айкындооч, кошумча айкындоочко классификацияланган;

7. Кошмо сүйлөмдөргө төл жана бөтөн сөз [3, 209-213] кирген.

Аталган окуу китептеринде синтаксистик материалдар системага салынып, белгилүү бир ырааттуулукка келтирилген. Окуу китебин түзүүдө илимийлүүлүк принциби жетекчиликке алынган. Бул окуу китептери аркылуу А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксисине - кыргыз тилиндеги жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөргө жаңылыктарды (жаңы бөлүмдөр, параграфтар ж.б.) киргизген, ал эми мурунку темалар жаңыланган, толукталган жана кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен талданган. Натыйжада, жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдүн табияты толук мүнөздөмгө ээ болгон. Ошентип, А.Жапаров илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн алгачкы этабында өзүнүн таланты, илимий көрөгөчтүгү менен кыргыз тилинин синтаксисинин толук моделин түзгөн.

А.Жапаровдун илимий ишмердүүлүгү. А.Жапаров - кыргыз тил илиминин пайдубалын түзүүгө, анын калыптануусуна жана өнүгүшүнө зор салымын кошкон чыгаан окумуштуу. Ал кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп сөз айкашын изилдеген. 1955-жылы профессор Н.М.Насиловдун жетекчилиги менен “Азыркы кыргыз адабий тилиндеги сөз тизмегинин грамматикалык структурасы” [4,23] деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Буга чейин кыргыз тилинде гана эмес башка түрк тилдеринде, ал түгүл орус тилинде да сөз айкашы бирде изилденип, бирде унутта калып, синтаксистен өзүнүн труктуу ордун таба албай келген. Н.М.Лаврентьева белгилегендей, Совет доорунда сөз айкашы жөнүндөгү окуу синтаксистин негизги предмети катары каралган эмес.

Аталган илимий иштеги I бапта (I бөлүк) сөздөрдүн айкалышуусу жана алардын формалары, сөздөрдүн синтаксистик байланыштары: ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, кыйышуу анализге алынып, ар бирине мүнөздөмө берилген [4, 3-7]. II бапта сөз айкашынын табияты терең изилденген жана анын кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду аныкталган [4, 8-14]. Кыргыз тилинде синтаксистик структуралар 3 типке бөлүнүп (сүйлөм, сөз айкашы, комплекстүү формалар), ар бирине мүнөздөлгөн. Диссертацияда сүйлөм - речтин эң маанилүү бирдиги, маанилүү коммуникативдик каражаты экендиги, сүйлөмдүн

белгилеринин бири - сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык уюшулушун мүнөздөп турган интонация болору, баш мүчөлөр: ээ жана баяндооч - сүйлөмдүн скелетин, негизин гана түзөрү ж.б. айкындалган. Сөз айкашы толук маанилүү сөздөрдүн айкалышынан (негизги сөз жана багыныңкы сөз) туруп, анын курамындагы сөздөр бири-бири менен синтаксистик байланышга болору жана номинативдик кызматты аткаары, ал эми предикаттык айкалыштар сөз айкашына эмес, сүйлөм системасына кирери аныкталган. Муну менен сүйлөмдөгү предикаттык байланыштардын изилденишине чыйыр салынган. II бөлүк (III бап) «Сөз айкашынын грамматикалык структурасы» деп аталат, автор сөздөрдүн айкалышуу жолдорунун 3 тибин аныктаган: синтаксистик жолу (м.: сууда сүзүү, мекенге берилгендик ж.б.), локализация (м.: кызык аңгеме, эки киши ж.б.), аналитикалык жолу (м.: шаарга чейин баруу, кечке чейин күтүү ж.б.) Сөз айкашынын грамматикалык структурасы жана синтаксистик мамилелери талданган [4,14-20-бб.]. IV бапта сөз айкашы жана анын татаал жана туруктуу сөз айкаштарына болгон мамилеси анализге алынган [4, 20-23].

Ошентип, кыргыз тил илиминде биринчи жолу сөз айкашынын табияты терең изилденип, аткарган кызматы, сүйлөмдөн айырмасы, синтаксистик байланыштарынын түрлөрү аныкталган жана ушундан баштап синтаксистин изилдөө объектиси катары сүйлөм жана сөз айкашы эсептеле баштаган. Бул ачылыштын кыргыз тил илиминде гана эмес, түркологияда да мааниси чоң болгон.

1964-жылы А. Жапаров “Главные члены предложения в современном кыргызском языке” деген темада докторлук диссертациясын коргогон жана аталган темада монографиясы [5, 272] орус тилинде жарык көргөн. Бул эмгекте биринчи жолу кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү кыргыз тилинин бай факты-материалдарынын мисалында кеңири чагылдырылган. Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара карым-катышы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышуу эрежелери каралган. Монографияда «Сүйлөм», «Сүйлөмдү мүчөлөштүрүү» [5, 39-50], «Ээ» [5, 51-119], «Баяндооч» [5, 119-231], «Баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү» [5, 231-234] деген темалар берилип, ээ менен баяндоочтун табияты, б.а. алардын мүнөздөмөсү, структурасы, семантикасы, өз ара байланыштары, маанилик катыштары ж.б илимий-теориялык жактан терең изилдөөгө алынган. Интонациянын сүйлөмдүн грамматикалык жактан уюшулушундагы мааниси белгиленген. Эмгекте окумуштуу “Сказуемое и сказуемость” деген темада [5, 128-135] “сказуемость” термини тууралуу башка түрк тилдериндеги окумуштуулардын пикирлерин талдап келип, ага өзүнүн аныктамасын берген жана аны баяндоочтун грамматикалык формасы деген термин менен алмаштырууну туура тапкан [5, 132]. Монографияда баяндоочту туюндуруучу формалар аныкталган жана алар баяндоочтун аналитикалык формалары [5, 152-158] деп аталган. Эмгектеги бардык маселелер илимий жактан жаңыча чечмеленген. Бул эмгек – кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүн кеңири чагылдырган бараандуу илимий эмгек болуп саналат.

1966-жылы А.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тили” (Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси) [6, 344] аттуу эмгегинде ээ жана баяндоочтор кеңири каралган: “Сүйлөм”, “Сүйлөмдү мүчөлөштүрүү”, “Ээнин табияты жана анын кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду”, “Ээнин түзүлүшү”, “Ээлик милдет аткаруучу сөздөр”, “Сүйлөм ээлеринин семантикасы”, “Ээнин тутуму”, “Баяндооч”, “Баяндоочтун кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду”, “Баяндоочтук милдет аткаруучу сөздөр”, “Баяндоочтун ээ жөнүндө билдирүүчү маанилери”, “Баяндоочтун составы”, “Баш мүчөлөрдүн байланышы” деген темалар каралган. Окумуштуу сүйлөмдү мүчөлөштүрүүнүн ролу теориялык жана практикалык жактан өтө зор экендигин,

бул же тигил синтаксистик категориялар сүйлөмдүн материалдык оболочкасы, курулуш материалы катары кандайча бөтөнчөлүктөрү боюнча бир-биринен айырмаланып, эмне белгилерине карай алардын функционалдык табияты шартталып турары мүчөлөшпүрүү ишине карай гана белгиленерин маалымдайт [6, XV]. Окумуштуу ээнин жана баяндоочтун кыргыз тилинде алган ордун, тутумун, маанилерин (семантикасын), баш мүчөлөрдүн байланышын кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен талдоого алган.

Мисалы, баяндоочторду жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочторго ажыратып, тутумдаш баяндоочторду төмөнкүдөй түрлөргө бөлүшпүргөн: 1) Аналитикалык тутумдаш баяндоочтор; 2) Модалдык тутумдаш баяндоочтор; 3) Функционалдык модалдык тутумдаш баяндоочтор; 4) Жөлөкчүл тутумдаш баяндоочтор; 5) Сөз жасоочу тутумдаш баяндоочтор; 6) Бириктирилген тутумдаш баяндоочтор; 7) Туруктуу фразеологиялык айкалыштардан болгон тутумдаш баяндоочтор; 8) Татаал аттардан болгон тутумдаш баяндоочтор; 9) Татаал формалуу тутумдаш баяндоочтор [6, 294-295]. Ошентип, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү илимий-теориялык жактан терең изилденген. Эмгекке толугу менен жаңычылдык мүнөздүү.

1979-жылы “Кыргыз тилинин синтаксиси” [7, 321] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы жарык көргөн. Анда “Сүйлөмдүн синтаксиси тууралуу жалпы маалымат”, “Сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө жалпы маалымат”, “Сөз тизмегинин синтаксиси”, “Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси”, “Татаал сүйлөмдөрдүн синтаксиси”, «Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр», «Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан сүйлөмдөр», «Татаал сүйлөмдүн синтаксиси» деген темалар камтылган. Окумуштуунун буга чейинки илимий иликтөөлөрү бул эмгекте жаңы илимий табылгалар менен байыган, толукталган, кошумчаланган. Бул эмгекте сүйлөмдүн табияты эки түрдүү грамматикалык фактордун биримдүүлүгүнө, карым-катышына карай шартталары, анын бири (сүйлөм мүчөлөрү менен сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр) сүйлөмдү материалдык базасын, формасын түзөрү, экинчиси (интонация) формалдык грамматикалык формасы катарында келери айтылат [7, 8]. Интонациянын табияты, анын түрлөрү, сүйлөмдүн жалпы жана структуралык классификациясы каралат [7, 7-14]. Жөнөкөй сүйлөм, анын классификациясы берилет, анын эки негизги түрүнүн (эки тутумдуу жана бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр) базасында окумуштуу сүйлөмдүн татаал формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр деген үчүнчү түрүн аныктайт [7, 16].

Эмгекте татаал сүйлөм, анын өзгөчөлүгү белгиленет. Окумуштуу сүйлөмгө катышкан сөз айкалыштарын синтаксистик-функционалдык касиетине жараша үч түрдүү синтаксистик структурага бөлөт: сүйлөм, сөз тизмеги, аналитикалык форма [7, 56]. Сөз тизмеги багындыруучу сыңар болуп келген сөздөргө карай жети түргө бөлүнөт [7, 57]. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, айкындооч мүчөлөр, алардын сүйлөмдө алган орду, маанилери, алардын милдетин аткаруучу сөздөр, түрлөрү ж.б. кеңири талданат. Мисалы, баяндооч мүчөлөр түзүлүшү жагынан синтетикалык баяндоочтук форма, позициялык баяндоочтук форма, аналитикалык баяндоочтук форма деген түрлөргө бөлүнөт [7, 98-102]. Жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, сүйлөм мүчөлөрүнүн түз жана кыйыр орун тартиптери анализге алынат [7, 188-192]. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр жана алардын сүйлөмдөгү орду илимий негизде иликтенет. Бир тутумдуу сүйлөмдөр, алардын белгилүү жактуу жана жамдама жактуу түрлөрүнө, туюк жактуу сүйлөм жана жаксыз сүйлөмдөргө аныктама берилип, ар биринин өзгөчөлүгү аныкталат. Жаксыз сүйлөм, алардын түзүлүшү жана түрлөрү талдоого алынат [7, 201-214].

Эмгекте атама сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөмдөр изилденет, классификацияланат, ар бирине мүнөздөмө берилет [7, 220-233]. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, жалпылагыч мүчөлөр илимий мүнөздөмөгө ээ болот. Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөрдүн табияты иликтенет, алардын түрлөрү аныкталат, ар бири кеңири талданат [7, 251-266]. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, ар биринин табияты, алардын милдетин аткаруучу сөздөр, аткарган синтаксистик кызматы, жалпылыктары жана бөтөнчөлүктөрү илимий жактан мүнөздөлөт [7, 261-282].

Аталган эмгекте «Татаал сүйлөмдүн синтаксиси» деген тема орун алып, анда окумуштуу татаал сүйлөм, анын түзүлүшү жана түрлөрү тууралуу маалымат берет. Татаал сүйлөмдү анын 1) тең байланыштагы татаал сүйлөм, 2) багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деген эки негизги түрүнөн башка дагы 3) аралаш татаал сүйлөм деген үчүнчү түрүн аныктайт жана ага аныктама берет [7, 283, 289]. Эмгекте татаал сүйлөмдүн тутумдук жактан бөтөнчөлүктөрү талданат. Изилдениш тарыхынан маалымат берилет. Тең байланыштагы татаал сүйлөм жана анын түрлөрү (мезгилдеш, шартташ, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ тең байланыштагы сүйлөмдөр, чечме сүйлөм), байламталуу жана байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, алардын түрлөрү каралат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү (мезгил, себеп, максат, шарттуу, каршы, сыпат, салыштырма, өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр, бир өңчөй багыныңкы сүйлөм, тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөр), ошондой эле кыстырынды сүйлөм, амал багыныңкы сүйлөмдөргө мүнөздөмө берилет [7, 307-321]. Каралган илимий-теориялык маселелердин бардыгы кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен анализге алынат.

А.Жапаров – түрколог окумуштуу. 1992-жылы А.Жапаровдун “Синтаксический строй кыргызского языка” [8, 429, 351] аттуу 2 томдон турган эмгеги жарык көргөн. Эмгекти жазууда окумуштуу кыргыз тилинин синтаксиси боюнча каралган ар бир теманын буга чейинки түркологдордун (Дыренкова, Дмитриев, Убрятова, Коннов, Севортян, Баскаков, Гулямов Гаджиева ж.б. эмгектери) монографияларындагы жана окуу куралдарындагы, ошондой эле орус тилиндеги эмгектерге, ар кыл көз караштарга, алардагы жалпылыктарга жана өзгөчөлүктөргө анализ жасаган. Бирок окумуштуу буга чейинки иштелип чыккан жоболорду кайталабастан, көптөгөн маселелерди жаңыча чечкен, ал түгүл кабыл алынган калыптанган жоболорго карама-каршы планда чечилген учурлар арбын. Эмгекте синтаксис маселелери кыргыз тилинин өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жараша илимий жактан терең изилденген. Автор өз алдына башка окумуштуулардын эмгектеринде аз чагылдырылган маселелерди изилдөөнү максат кылган жана аны ийгиликтүү ишке ашырган.

Аталган эки томдук эмгек автордун өз каражаты менен жарык көргөн. Эмгек Казак Илимдер Академиясынын Тил институтунун азыркы казак тили бөлүмүндө, В.И.Ленин атындагы Ташкент мамлекеттик университетинин өзбек тили кафедрасында, А.Навои атындагы Самарканд университетинин өзбек тили жана жалпы тил илими кафедраларында талкууланган. Илимий эмгектин рецензенттери ф.и.д. Х.М.Есенов, профессор А.К. Калыбаева, ф.и.д. А.Г.Гулямов, ф.и.д. Р.К.Кунгуров, проф. Бердияров, ф.и.к. Н.Б.Бейшекеев, к.ф.н.Шериев, к.ф.н.Шатмановдор болуп эсептелет.

Эмгекте жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн жалпы маселелери, структуралык өзгөчөлүктөрү, алардын функционалдык-стилистикалык бөтөнчөлүктөрүн камтыган кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн бардык категориялары кеңири жана деталдуу талдоого алынган.

I томдун I бөлүмүндө сүйлөм, анын жалпы структурасы жана типологиясы [8, 3-21], сүйлөмдүн структурасы боюнча классификациясы [8, 22-31], сүйлөмдөгү ойдун айтылуу мүнөзүнө жараша классификациясы [8, 31-61], сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары [8, 61-108], сөз айкашы, анын түрлөрү [8, 108-153], II бөлүмдө жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, б. а., эки тутумдуу сүйлөмдүн структурасы, жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөнүшү, ээ, баяндооч, айкындооч мүчөлөр, алардын түрлөрү сыпатталган. II томдо бир тутумдуу сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөм, эллиптикалаык сүйлөм (кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм), жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө конструктивдүү формасы - жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм жана анын өзгөчөлүгү [8, 117-118], синтаксистик түрмөктөр жана алардын түрлөрү [8, 118-141], түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр жана алардын түрлөрү [8, 141-168], бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр жана алардын түрлөрү [8, 168-177], сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын түрлөрү [8, 178-199] илимий негизде иликтенген.

III бөлүмдө татаал сүйлөмдүн синтаксиси каралган. Татаал сүйлөм тууралуу жалпы маалыматтар, анын структуралык өзгөчөлүгү, түрлөрү, кыргыз тилинде жана башка түрк тилдеринде (алтай, шор, хакас, башкыр, казак, өзбек) изилдениш тарыхы талданган [8, 199-241]. Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, табияты, түзүлүшү, семантикасы, өз ара байланышы, классификациялары [8, 244-286], тике жана кыйыр сөз [8, 286-289], пунктуация, алардын жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө коюлушу [8, 290-343] ар тараптан илимий негизде кеңири анализге алынган жана кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен далилденген.

Эмгек - ар бир теманын жаңычылдыгы, илимий-теориялык базасынын тереңдиги, аныктамалардын, жоболордун илимийлүүлүгү, аргументтүүлүгү, материалдардын жаңыча берилиши жана чечмелениши, классификацияларынын жаңычылдыгы, синтаксистин тигил же бул бөлүмдөрүнүн жаңы параграфтар менен толукталышы, структурасынын, семантикасынын, өз ара карым-катышынын ж.б. дыкаттыкта ийне-жибине чейин терең изилденгендиги, факты-материалдардын молдугу ж.б. менен өзгөчөлөнүп турат. Натыйжада, бул эмгек синтаксис материалдарын толугу менен камтыган оригиналдуу, фундаменталдуу эмгек катары кыргыз тили илиминде гана эмес, түркологияда өзүнүн татыктуу ордуна ээ болду.

А.Жапаров – салыштырма лингвистикада. А.Жапаров “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков” [9] аттуу (2007) эмгегинде биринчи жолу орус тилинин грамматикалык түзүлүшү менен кыргыз тили салыштырылып талданган. Негиз катары орус тилинин түзүлүшү алынган, ага кыргыз тилиндеги эквиваленттер салыштырылган. Анализдин өзөгүн тилдин синтаксистик курулушу түзөт.

Орус жана кыргыз тилдеринин салыштырма грамматикасын изилдөө объектиси – сүйлөмдүн структурасынын жалпылыктарын жана айырмачылыктарын аныктоо, алардын эквиваленттерин салыштыруу болуп эсептелет. Мында сөз түркүмдөрүн салыштыруу жана сүйлөмдүн моделдерин салыштыруу эң эле маанилүү. Эмгекте ар бир синтаксистик категория касиеттери боюнча орус жана кыргыз тилдеринде толук сыпатталат, орус жана кыргыз тилдеринин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылыктары жана айырмачылыктары берилет, ошону менен катар окумуштуу орус тилиндеги синтаксистик категориялардын кыргызча варианттарын берет. Аталган эмгектин теориялык жана практикалык мааниси өтө зор. Бул фундаменталдуу эмгек салыштырма грамматикага өзүнүн зор салымын кошту.

А.Жапаров - кыргыз тилинин синтаксисиндеги көптөгөн түйүндүү, чаташ, башы ачылбаган көйгөйлүү маселелеринин чечилишин көрө билген жана аны жогорку деңгээлде ишке ашырган кыраакы, таланттуу, залкар окумуштуу болуп эсептелет. А.Жапаров - кыргыз тил илимине гана эмес, түркологияга, ошондой эле салыштырма грамматикага зор салым кошкон залкар окумуштуу. Окумуштуу жаш муундарга илимге кандай кызмат кылуунун үлгүсүн көрсөттү, өзүнүн эмгектери менен кыргыз элине баалуу мурас калтырды.

Окумуштуунун илимий фундаменталдуу эмгектери, окуу куралдары бүгүнкү күндө, келечекте да далай жаш муундарга билимдин, илимдин булагы катары өзүнүн ак кызматын өтөй бермекчи!

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары үчүн. Биринчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1950, 183 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары үчүн. Экинчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1951, 211 б.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, Синтаксис, Педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Фрунзе. Кыргызмамбас, 1951, 123 б.
4. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Москва: 1955. - С. 23.
5. Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке.- Ф.: «Мектеп» басмасы, 1964, 272 б.
6. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1966-жыл, 344 б.
7. Жапаров А. “Кыргыз тилинин синтаксиси”. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1979-жыл, 321 б.
8. Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. I, II том. – Бишкек: «Мектеп», 1992, I том, 429 б., II том, 351 б.
9. А.Жапаров “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков”. – Бишкек: 2007-жыл.

УДК 81-11(575.2) (04)

Джунушалиева Г. Дж.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Джунушалиева Г. Дж.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Djunushalieva G. Dj.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**«ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТҮРК» ЖАНА «КОДЕКС КУМАНИКУС» ЖАЗМА
ЭСТЕЛИКТЕРИ ЖАНА АЙРЫМ КЫРГЫЗ-КЫПЧАК ӨЛЧӨМ АТОЛОРУНУН
ТУЮНДУРУЛУШУ**

**ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ «ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТЮРК» И «КОДЕКС
КУМАНИКУС» И ВЫРАЖЕНИЯ НЕКОТОРЫХ КЫРГЫЗСКО-КЫПЧАКСКИХ
ТЕРМИНОВ ИЗМЕРЕНИЯ
«DIVANI LUGAT-AT TURK» AND «CODEX KUMANICUS» WRITTEN MONUMENTS
AND EXPRESSION OF CERTAIN KYRGYZ-KIPCHAK TERM NAMES**

Аннотация: Кыргыздар менен кыпчактар бири-бирине көчмөндүк жана дыйканчылык байланышта болуп, байыркы замандардан бери саясий-экономикалык жана маданий карым-катнашта жашаган. Генетикалык жактан кыргыз тили түрк тилдеринин кыпчак тобуна кошулат. Кыпчак тобу бир нече жарым топтордон турган ондон ашуун улуттук тилдерден куралат. Кыргыз-кыпчак жарым тобуна кыргыздар жана түшпүк алтайлыктар кирет. Орто кылымдарда жаралган "Дивани лугат-ат түрк" жана «Кодекс Куманикус» жазма эстеликтери теңдеши жок тарыхый булактар. Энциклопедист, аалым Махмуд Кашкаринин "Дивани лугат-ат түрк" сөздүгү түрк тилдерин өзүнчө тилдерге жана тилдик топторго бөлүшгүргөн алгачкы эмгек. XIII-XIV-кылымда жазылган «Кодекс Куманикус» же «Кыпчактардын китеби» аттуу кол жазма кыпчак тилинин кутун, ооматын камтыйт. Эстеликте эски кыпчак тилиндеги ырлар, табышмактар, баталар сакталуу. Бул материалдык байлыктар азыркы баардык түрк элдерине бирдей таандык орток мурас. Алардын тили – бизден миң жылдын ар жак, бер жагындагы аралыкты бөлүп турган тил. Андан бери тилде лексика-грамматикалык жактан гана эмес, тыбыштык түзүлүш жагынан да өзгөрүүлөр болду. Азыркы учурда жазма эстеликтерде кездешкен өлчөм атоолорунун колдонулуш чөйрөсү фольклордук чыгармаларда, тарыхый жазууларда, сөздүктөрдө, тарыхый романдарда, оозеки жана сүйлөө тилинде

Аннотация: Кыргызы и кыпчаки с древних времен жили друг с другом кочевническими и земледельческими связями и были политико-экономических и культурных отношениях. Генетически кыргызский язык относится к кыпчакской группе тюркских языков. Кыпчакская группа состоит из более чем десятки национальных языков, состоящих из нескольких полугрупп. К кыргызско-кыпчакской подгруппе относятся кыргызы и южные алтайцы. Созданные в Средние века письменные памятники «Дивани лугат-ат тюрк» и «Кодекс Куманикус» являются уникальными историческими источниками. Словарь ученого-энциклопедиста Махмуда Кашкари «Дивани лугат-ат-тюрк» является первым трудом, в котором тюркские языки были разделены на отдельные языки и языковые группы. Рукопись «Кодекс Куманикус» или «Книга кыпчаков», написанная в XIII-XIV веках, содержит слова и выражения кыпчакского языка. В памятнике хранятся старинные кыпчакские песни, загадки, благословения. Эти материальные ценности в равной степени принадлежат всем современным тюркским народам и служат общим наследием. Их язык-это язык, который отделяет нас на расстоянии более тысячи лет. С тех пор в языке произошли изменения не только в лексико-грамматическом отношении, но и в звуковой структуре. В настоящее время область применения терминов измерения, встречающихся в письменных памятниках, часто встречается в фольклорных произведениях, исторических записях, словарях, исторических романах, устной речи.

Abstract: The Kypchaks were connected to each other by nomadism and agriculture, and lived in political, literary and cultural relations since modern times. Genetically, the Kyrgyz language belongs to the Kypchak group of Turkic languages. The Kypchak group is made up of about ten national languages, consisting of several semi-assistants. The Kyrgyz-Kipchak half-group

includes Kyrgyz and Southern Altai. The «Divani Lugat-at Turk» and «Codex Cumanicus» written monuments created in the Middle Ages are unparalleled historical sources. Encyclopedist Mahmud Kashkari's dictionary «Divani lugat-at Turk» is the first work that divides Turkish languages into separate languages and language groups. The manuscript «Codex Cumanicus» or «Book of the Kipchaks» written in the XIII-XIV centuries contains the words and phrases of the Kypchak language. Songs, riddles, and blessings in the old Kypchak language are preserved in the monument. These material treasures are the common heritage of all modern Turkic peoples. Their language is a language separated from us by more than a thousand years. Since then, the language has been changed not only in terms of vocabulary and grammar, but also in terms of sound structure. At the present time, the world of dimension names found in written records is often found in folk works, historical records, dictionaries, historical novels, and colloquial language.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, кыпчак тили, Дивани лугат-ат түрк, Кодекс Куманикус, жазма эстелик, өлчөм атоолору, сөздүк, жуп, бир кат, катар, төрткүл, жарым, аршын ж.б.

Ключевые слова: кыпчакский язык, кыргызский язык, Дивани лугат-ат тюрк, Кодекс Куманикус, письменный источник, термины измерения, словарь, пара, одна буква, ряд, четверть, половина, аршин и др.

Keywords: kypchak language, Kyrgyz language, Divani dictionary-at Turkish, Codex Cumanicus, written record, names of dimensions, dictionary, even, single letter, row, quarter, half, arshin, etc.

Дүйнөлүк тилдерди тектештирүүдө окумуштуулар кыргыз тилин түрк тилдеринин кыпчак тобуна кийирет. Кыпчак тобу бир нече жарым топтордон турган ондон ашуун улуттук тилдерден куралат. Кыпчактар Иртыштан Дунайга дейре жайылып, азыркы кыргыздын курамындагы үркөрдөй урук-уруулардын да эне тили болгон. Бул кыргыз-кыпчак жарым тобуна кыргыздар жана түшүк алтайлыктар кирет. Кыпчактар менен кыргыздар бири-бирине байланышта жашап келишкен.

Кытайлык кыргыз тарыхчысы Анвар Байтурдун маалыматында: "Орто кылымда тяньшандык кыргыз урууларынын чоң бир бөлүгүн ээлеген кыпчактар байыркы ханзу (кытай) тарыхы маалыматтарында Орто Азиянын чыгыш түндүгүндөгү каңгылардын району менен Эдил өзөнүнүн аралыгында жашап, кыпчак уруусу өз доорунда бир топ урууларды камтыган кеңири территорияга таралган жана Орто Азиянын коомдук-саясий турмушунда чоң роль ойногон", -дейт [1. 3]. Бизге белгилүү болгон тарыхый маалыматтарга таянганда, кыпчактар менен кыргыздар бири-бирине байланышта жашап келишкен жана эки эл байыркы замандардан бери карым-катышта болгон.

"Кодекс Куманикус" эстелигин изилдөөчү Р. Коңурбаеванын белгилөөсүндө: "Бүгүнкү күндө кыргыз элинин курамында кыпчактар ичкилик уруулары катары Кыргызстандын Чүй областынын Аламүдүн районунда, Ош областынын батыш бөлүгүндө, Жалал-Абад областынын кээ бир айылдарында, Баткен областы бүтүндөй, Тажикстанда, Өзбекстанда жана Кытайда жашаган кыргыздардын курамын түзөт. Кыпчактар ошондой эле Египет менен Сирияда, Батыш Украина менен Чыгыш Европада жашашкан. Конуш алган жагынан географиялык биримдиги жоктугуна байланыштуу кыпчактар жашаган аймактарына жараша ар түрдүү аталышкан..." [2. 13]. Ошентип кыпчактар Кыргызстандын жети дубанына таруудай чачырап жайгашкан уруу. Ааламдагы кыпчактын түрү дагы бир кыйла: армян кыпчактары, калмак кыпчактары, венгр (мадьяр) кыпчактары, мамлюк (Мисир) кыпчактары, дербент (Түндүк Кавказ) кыпчактары ... Кыпчак уруу (эриш-аркак этникалык

бөлүк) макамында он чакты түрк тилдүү улуттун уюткусунда учурайт.

Махмут Кашкаринин "Дивани лугат-ат түрк" жазма эстелиги түрк тилдерин өзүнчө тилдерге жана тилдер топторуна бөлүшгүрүүнүн алгачкысы деп айтылып келет. Улуу аалым: «Ар бир түрк урууларынын эсепсиз көп уруктары болуп, алардын саны Алла Тааланын өзүнө гана маалым. Мен булардын эң негизгилерин, чоң урууларын жаздым, майда урууларын жазганым жок. Огуз түркмөндөрүн кичи урууларына чейин китепке кийирдим, анткени аларды билүүгө ынтызарлар көп болчу. Рум өлкөсүнөн күн чыгышка карата бардык түрк урууларынын туурар жайларын катары менен көрсөтүп өттүм», - деп жазган [3. 14]. Бул тууралуу М. Муталибовдун "Дивани лугат-ат түрк" котормосунда берилген маалыматтар боюнча: "Кыргыздар бир түрк тайпасы, караханийлер доорундагы 24 чоң тайпанын бири экендиги жана кыргыз, кыпчак, огуз, ягма, чигил, играк тилдери бүт бойдон түркчө" [4. 66] деген маалыматтар бар.

Кыргыз-кыпчак жана жалпы эле түрк элдеринин турмуш тиричилиги дайыма эле көчмөндүк менен аныктала бербестен, отурукташкан эл катары жашаган жерлери ошол аймактар болуп, дыйканчылык өнөрлөрүн аркалаган коңшулар менен саясий-экономикалык жана маданий карым-катнашта жашаган доорлорду башынан кечиришкен. Ошону менен бирге маданий дөөлөттөрдү жаратууга жетишкен. Кыпчактардын "Кодекс Куманикус" жазма эстелиги кыргыздардын тарыхына да, маданиятына да түздөн-түз тиешеси бар.

XIII-XIV-кылымдагы «Кодекс Куманикус» же «Кыпчактардын китеби» аттуу кол жазма кыпчак тилинин кутун, ооматын камтыйт. Кыпчактардын бул мурасында: эски кыпчак тилиндеги ырлар, табышмактар, баталар сакталуу. Кызыккан кыргыз окурмандар кыйналбай окуп, маанисин боолголоп түшүнсө болот. Бул эмгектин бир нускасы Франческо Петрарка тарабынан 1303-жылы Венециядагы Сан-Марио китепканасына тапшырылган. «Кодекс Куманикусту» латын тилинен которгондо "Кумандардын китеби" – Кыпчак тилинин сөздүгү, жалпы кыпчак тили тууралуу жыйнак деген маанини туюнтат. Кол жазма бир бүтүн китеп эмес, бири-бирине ырааттуу байланышы жок майда-майда бөлүктөн турат, бирок анын баары бир мукабага бириктирилген [2. 10].

Окумуштуулар кол жазманын мазмунуна, графикалык жана тилдик өзгөчөлүктөрүнө карай салттуу түрдө эки бөлүккө бөлүшкөн: биринчи бөлүгү 40 топко бөлүнүп, 1-111-бетке чейин бир кишинин колу менен жазылган – **италияча** деген бөлүккө "**сүйлөшмө**" аталышын беришкен. Экинчи бөлүгү – **немисче** деп аталып, "**миссионердин**" китеби 111-164-беттерде Библиядан (Инжилден) үзүндүлөр берилип, сөздүктөргө арналат. Анда куманча-латынча, персче-латынча, немисче-латынча, эски латынча, жаңы латынча сөздүктөр жана Венгер академиясы бастырып чыгарган эмгектердин тизмеси берилген.

Ал эми биз изилдөөгө ала турган сандык маанидеги аталыштарды «Кодекс Куманикустун» эки лексикалык тобунан кездештирүүгө болот. Шарттуу түрдө биринчи бөлүктөгү тематикага кирген лексемалардын курамында жалпы түрк сөздөрү менен катар кээде кабыл алынган сөздөр да кездешет. Алар тыбыштык өзгөчөлүктөр менен кабыл алынган: «Кодекс Куманикуста» кездешкен айрым сан өлчөмдүк атоолорду "Дивани лугат-ат түрк" сөздүгүндөгү маанилери менен салыштырып карап көрсөк: Кодекс Куманикуста: жифт - жуп [2. 99]. Бул аталышта фонетикалык айырмачылык байкалат, кыргыз тилинин сөздүк корунда жуп атоосунда кездешет. Жуп эки нерседен турган бир бүтүндүн түгөйү, эки даананын бири, эки нерседен турган бир түгөй, жалгыз эмес экөө, түгөйлөш деген сандык маанини туюндурат.

Дивани лугат-ат түрктө да бул атоо жолугат: жуп - кесилген нерсе. "бир жуп иигил" -

Бир кесим тутмач. Бул сөз ошондой эле ар бир камырдан жасалган кесменин кесиндисине айтылат [5. 563. 1691].

Кодекс Куманикуста: биркат – бир кат, бир катар;

эки кат – эки кат, эки катар, эки кабат;

эки кат – эки кат, эки катар, эки кабат сыяктуу атоолор кездешет.

Эки кат термини түп нускада эки жолу кайталанып берилет. "Кодекс Куманикустун" латынча вариантыда "simplex" да, "duplex" да эки кат деп көрсөтүлгөн, бирок латын сөздүгүндө "simplex – одинарный" маанисин түшүндүрөт. Бул өңүттөн алып караганда "simplex – бир кат", "duplex – эки кат". Азыркы кыргыз тилинде эки кат кош бойлуу аялга карата дагы колдонулат [2. 99].

Дивани лугат-ат түрктө: кат - бүгүш, бырыш. Мисалы: тон каты - тондун бырышы, кабаты. кад рак - тоонун бүктөөсү, колоту [5. 565. 1703].

Бул атоо эсептик бир жана эки саны менен берилип, бир нерсенин кабаты, бир нече беттен турган катмары, бир каттан, эки каттан турат сыяктуу маанини туюндурат.

Кодекс Куманикуста: төрткүл – төрткүл, төрт бурчтук. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде ушул эле формада сакталып, төрткүлүн төрт кат уруптур фольк. 3. городище (развалины древнего населённого пункта); бузулган эски төрткүлдөй атаңдын шаар-калаасы фольк." деген маанилерди билдирет, азыркы учурда сейрек колдонуп, эскирген сөздөрдүн жана топонимдердин (Төрт-Күл) курамында кездешет [2. 100].

Дивани лугат-ат түрк жазма эстелигинде төрткүлгө маанилеш бучкаг атоосу жолугат. бучкаг - ааламдын төрт тарабынын бири. "йер бучкагы"-жер бөлүгү [5. 801. 2795].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: Төрткүл. 1. Төрт бурч, төрт бурчтук. 2. коргон, чеп, сепил. 3. Байыркы шаардын, калктуу жерлердин урандысы деген маанилерди туюндурат [7. 528].

Кодекс Куманикуста: экинчи – экинчи; үчүнчи үлүш – үчүнчи үлүш; төртүнчи үлүш – төртүнчү үлүш деген иреттик сандагы аталыштар бар. Заттардын мындай сандык тартиби - иретти, катарды көрсөтөт.

Дивани лугат-ат түрктө мындайча берилет: Онго чейинки сандардын уңгусуна "н" андан кийин "ч" тамгалары кошулса, эреже боюнча, иреттүү сан атооч болот: "**икинч**" – экинчи, иреттик сан атооч [6. 42. 702]; "**үчүнч**" – үчүнчү [6. 42. 701]; "**төргинч**"-төртүнчү; "**бешинч**"-бешинчи дегендей. Бул ариптерди ондук сандын уңгусуна кошуу мүмкүн: "**онунч**"-онунчу; "**йигирминч**"- жыйырманчы (бул он тогуздан кийин келген сан деген сөз). Мисалы: "**онунч**" – онунчу. "**онунчу йармак**"- он сомдук (акча, тыйын) [6. 42. 713].

Бул мисалдардагы экинчи, үчүнчү, төртүнчү онунчу, жыйырманчы деген иреттик сандар эки, үч, төрт, он, жыйырма деген эсептик сандардан жасалган. Мында негиз сөз да, туунду негиз да сан атооч сөздөр, бир сөз түркүмүнө жатат. Эки, үч, төрт, он, жыйырма негиз сөздөрүнүн маанисине иреттик сандын жыйырманчы, онунчу деген маанилери кошулган б.а. негизги сандык мааниден иреттик сан мааниси жасалган. Иреттик маани негизги сөзгө толукталып, кошулган маани. Ошентип негизги сан менен туунду маанидеги сандын мааниси бирдей эмес болуп чыкты. Бул – мыйзамдуу кубулуш. Келтирилген мисалдар ушу принципти далилдеп турат. Демек туунду сан атоочтун б.а. негизги сөздүн мааниси ар убакта негиз сөздүн маанисинен кең болууга тийишпүү демекчибиз.

Кодекс Куманикуста: йарым – жарым өлчөм атоосу кездешет [2. 100]

Дивани лугат-ат түрктө: **йарым** - бөлүк, бардык нерсенин жарымы. "**бутык йарымы**"- бутактын бөлүгү. Негизги мааниси-жарылган.

Бир нерсенин теңи, экиге бөлүнгөн бир нерсенин бир бөлүгү, бир бүтүндүн орто жери же жартысы сыяктуу өлчөмдү туюндурат.

«Кодекс Куманикуста» кары, каруу ул аршун – каруу, каруу ал аршын (каруу аршын менен кездемени ченөөдө айтылган) өлчөм атоосу кездешет [2. 117]. Аршын дене мүчөсү менен аталган бир чыканак (болжол менен жарым метрге барабар эскиче өлчөөнүн узундук чени), кээ бир учурларда метрге жакын өлчөмдүк мааниде белгиленген. Аршын кыргыз элине да, кыпчактарга да чыгыш элдеринен кирген бөтөн сөз болгону менен, эки тилде тең төл сөзүбүздөй синип кеткен. Ал бир тилден экинчи тилге оошуп, сан түркүн фонетикалык, лексика-семантикалык өзгөрүүлөргө учурап, тарыхый сөздүктөрдө, көркөм чыгармалардын тилинде ж.б. узундук өлчөмдү туюндурган түшүнүк катары кеңири колдонулган. Аршындын узундугу азыркы, өлчөм менен айтканда - 71,12 см. туура келет. Бул болсо, метрге жакын узундук өлчөмү. Чыгыш өлкөлөрү менен кездемелерди соода-сатык мамилелеринде колдонулган узундук өлчөмүнүн бир түрү.

Жыйынтыктап айтканда, Махмуд Кашкаринин "Дивани лугат-ат түрк" жана "Кодекс Куманикус" жазма эстеликтери көөнөргүс тарыхый баалуулуктар. Кыргыз-кыпчак өлчөм атоолору айрым фонетикалык айырмачылыктар болбосо, жалпысынан бирдей маанини туюндурат. Бул тилдердин ортосундагы грамматикалык жана лексикалык окшошдуктардын проценттик катышы кыргыз жана алтай тилдериндеги окшошдуктардай эле жакындык абалында турат. Анткени кыргыз тили аглютинативдүү типтеги тилдердин катарында, алтай бүлөсүнө караштуу, түрк тилдер тобунун чыгыш-хунн тармагындагы кыргыз-кыпчак тобуна бөлүнүп, элибиз байыркы мезгилден бери өз эне тилинде сүйлөп келген. "Дивани лугат-ат түрк" жана "Кодекс Куманикус" тарыхый эстеликтери орто кылымда түрк элдеринин илими калыптанып, маданияты өскөн калктар болгондугун айгинелейт. Бул эмгектер ошол доордо эле лингвистика, тарыхый этнографиялык билимдер жогору өнүккөндүгүнөн кабар берет. Ал эми сандык маанидеги атоолор бардык мезгилде колдонулуп келген жана элдин өлчөө-ченөө муктаждыгын калыптандырган. Мындай лексикалык бирдиктер тилибизде сөздүк курамдын басымдуу катарын түзүп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. Фрунзе, 1992. 3-б.
2. Коңурбаева Р. Э. "Codex cumanicus" (xiii-xiv к.) жазма эстелигинин кыргыз тилине катышы. Бишкек. 2011. 13-б.
3. М. Кашкари. Дивани лугат-т түрк (китепте) И. Абдувалиев. М. Кашкари жана анын сөздүгү. Бишкек, 2013. 10-б.
4. Муталибов С. М. Махмуд Кашкари Түркий сузлар (дивани лугат-ит түрк) Ташкент, 1960. 1-том. 66-б.
5. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Бишкек. 2011. 1-том.
6. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Бишкек. 2013. 2-том.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек. 2016.1-том

Джунушалиева Г. Дж.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Джунушалиева Г. Дж.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Djunushalieva G. Dj.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НУМЕРАТИВДИК ЛЕКСИКАЛАРДЫН
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСЫ
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ НУМЕРАТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
DIFFERENTIATION OF NUMERATIVE VOCABULARY IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Адамзат кылым карыткан тарыхында жашоо ыңгайына ылайык ар кыл жагдайда эмгектенип келгени маалым. Буга байланыштуу кыргыз тили элдик нукура өлчөмдүк сөздөргө бай. Элибиз турмуш-тиричилик бөтөнчөлүгүнө байланыштуу, жашоо тарыхында нумеративдик атоолорду колдонгон. Тилдин лексикалык системасындагы нумеративдик сөздөр өз ара туш келди эмес, белгилүү закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде бири-бирине байланышта колдонулат. Бул изилдөөбүздө нумеративдерди өтмө маанилүү сөздөрдүн мүнөзүнө карата метафора, метонимия жана синекдоха деп аталган түрлөргө дифференциациялоо аракети жасалат.

Аннотация: Как известно, в зависимости от образа жизни человечеству за свою многовековую историю приходилось трудиться в самых разных условиях. В связи с этим и кыргызский язык дополняет ряд языков, богатых подлинными словами измерения. В силу особенностей быта, народ применял нумеративные термины в истории жизни. Нумеративные слова в лексической системе языка не являются случайными между собой, а устанавливают отношения друг с другом только на основе определенных закономерностей. В этом исследовании делается попытка дифференцировать нумеративные слова в зависимости от природы переходных слов на виды, известные как метафоры, метонимия и синекдоха.

Annotation: As you know, depending on the way of life, mankind has had to work in a variety of conditions over its centuries-old history. In this regard, the Kyrgyz language also complements the number of languages rich in genuine measurement words. Due to the peculiarities of everyday life, the people used numerative terms in the history of life. Numerical words in the lexical system of the language are not random among themselves, but establish relationships with each other only on the basis of certain patterns. This study attempts to differentiate numerative words, depending on the nature of the transition words, into types known as metaphors, metonymy, and synecdoche.

Негизги сөздөр: нумеративдер, өлчөм атоолору, лексика, закон ченемдүүлүк, метафора, метонимия, синекдоха, өтмө маани, дифференциация.

Ключевые слова: нумеративы, слова измерения, словарный запас, закономерности, метафора, метонимия, синекдоха, переходное значение, дифференциация.

Keywords: numeratives, measurement words, vocabulary, patterns, metaphor, metonymy, synecdoche, transitional meaning, differentiation.

Дүйнөлүк тил илиминде сөздүк курамдын байлыгы тигил же бул элдин дүйнөлүк маданиятка, маданий аралык байланышка кошкон салымын чагылдырган баа жеткис нарк-дөөлөтү жана маалыматтар базасы экендиги белгилүү. Мындай нарк-дөөлөттөрдүн дифференциациясы эмгектин ар түрдүү формалары, анын коомдогу бөлүнүшү, өндүрүшпүк мамилелердин калыптанышы, кесиптин түрлөрү, илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү аркылуу жаралып, тилдин лексикалык базасынан орун табары анык.

"Дифференциация" сөзү латын тилинен алынган, кыргызча "айырмачылык" дегенди билдирет. Дифференциация ар башка тармактардын маселелерин бөлүп көрсөтүп, аларды бөлүктөргө ажыратат. Ошондой эле дифференциация француз тилинде *différenciation* – айрымалуулук, ажыратуучулук – өнүгүп – өсүүдөгү бүтүндүктү бөлүктөргө, баскычтарга, деңгээлдерге ажыратуу, бөлүү менен байланышкан өсүү процессинин маанисин туюндурат [1].

Биз нумеративдик лексиканын дифференциациясын иликтөөгө алып көрсөк. Чынында, нумеративдерди изилдөө теориялык жактан да, практикалык жактан да олуттуу мааниге ээ. Мындай изилдөөлөр аркылуу нумеративдик терминдердин курамы аныкталып, алардын келип чыгышы, калыптанышы жана сөз жасоо моделдери такталат. Жоголууга кириптер болгон улуттук өзгөчөлүктөрү калыбына келтирилет, тарыхый катмарлары аныкталат.

Жалпы терминология маселеси, анын ичинде нумеративдик атоолор өзүнүн ичине элдик жана илимий терминдерди камтыйт. Элдик терминдерге кесипчилик чөйрөсүндө, оозеки сүйлөөдө нерселердин атын атоо, белгилүү түшүнүктү туюнтуу үчүн кызмат кылган өлчөм терминдери кирет. Анын тутумунда күндөлүк турмуш-тиричиликте колдонулган өлчөм сөздөр, тууганчылык байланыштар боюнча адамдардын жаш курагына байланыштуу өлчөм атоолору, жаратылыштагы көзгө көрүнгөн нерселердин алыс-жакындыгына байланыштуу аталыштары, жаныбарлардын жашына, ар түрдүү буюмдарга байланышкан өлчөм аттары, ар кандай соматикалык маанилерге байланышкан башка касиеттерди билдирген сөздөр ж. б. көптөгөн нумеративдик сөздөрдүн топторун ажыратууга болот.

Нумеративдик терминдер теориялык ой жүгүртүүнүн зарылчылыгынан жаралган. Аларга адистер тарабынан жасалма жол менен түзүлгөн терминдерди да кошууга болот. Белгилей кетчү нерсе, тилибизде колдонулган өлчөм атообу же терминби экөө тең эле жаратылыштагы кубулуштардын, предметтердин адамдын аң-сезиминде чагылдырылып, аны белгилүү тыбыштык түзүлүш менен атайт да, пикир алышуунун каражаттарына айлантат. Бир нерсени атоо, туюнтуу функциясы сөзгө да, түшүнүктү атаган терминге да тиешелүү болуп, ал аркылуу ага туура келген нумеративдик түшүнүктү пайда кылат.

Элдин тарыхына кайрылсак, XIX-кылымдын экинчи жарымынан кыргыз лексикасын байытуучу булак катары орус тили аркылуу кабыл алынган нумеративдик сөздөр көп. Орустар, негизинен, Кыргызстандын түздүктөрүнө эгин эгүүгө ыңгайлуу, суулуу, кара топурактуу семиз жерлерин ээлешип, жер иштетүү маданиятын үйрөтүшүп, салмак, ченем, көлөм өлчөмдөрүнүн жаңы атоолорун таратышкан. Нумеративдик терминдердин мындай жол менен кошулуусу, эл арасына акырындан сиңип, Октябрь революциясынан кийин гана калыптанып, иретке келтирилип, жөнгө салына баштаган. Мисалы, метр, сантиметр, километр, грамм, килограмм, тонна, батман, аршын ж.б. терминдери ченем-өлчөм катары активдүү колдонула баштаган. Ошондой эле сан атооч менен биргелешкен сөздөр: бир килограмм, тогуз тонна, сегиз километр, он беш метр сыяктуу нумеративдик маанилер кепке сиңген. Жалпысынан алганда, орус тилинен техникалык, экологиялык, биологиялык,

химиялык, механикалык, индустриялык ж.б. нумеративдик түшүнүктөр башка улуттук тилдерге да арбын байкалат. Азыркы учурдагы кыргыз тилиндеги нумеративдик терминдердин өнүгүшүнө жана байышына орус тилинен түздөн-түз кабыл алуу аркылуу гана эмес, аларды кыргыздын төл сөздөрүндөгү эквиваленттери менен алмаштыруу, төл сөздөгү даяр унгуга мүчөлөрдү жалгоо аркылуу: килограммдап, литрлеп, тоннадай, минутасына, секунддук ж.б. жасалган.

Ушул эле учурда сөздүк курамды толуктоонун олуттуу булагы катары диалектилик лексика экенин айтпай кетүү мүмкүн эмес. “Ал эми адабий тил алгачкы түзүлгөн калыбында эле тура бербестен, тескерисинче, өз эрежелерин тынымсыз толуктап, лексикалык жана стилдик өзгөчөлүктөрүн уламдан-улам байытып, ырааттуу тартипке келтирип турат. Бирок андан зарыл керектүү талаптарды канааттандыруучу түшүнүктөрдү жана сөздөрдү гана өздөштүрүп алат» [2]. Демек, сөздүк курамдын өнүгүү мезгилдери, диалектилер менен болгон карым-катыштар, алардын маданиятындагы болгон өзгөрүүлөр ж.б. көптөгөн факторлор тилдин лексикасында чагылдырылып, тарыхый баскычтарды айгинелеп турат. Бул ойлорго эски эсептөө системасындагы нумеративдик атоолорду далил катары пайдалансак болот. Сагымбай Орозбаковдун “МАНАС” вариантында өзгөчө белгилей кетүүчү жагдай бар. Бул – байыркы эсептөө системасынын сакталгандыгы:

Он беш жүз миң сексен миң

Ошончолук кол эле (З. 338).

Он эки жүз миң кол калган,

Түрк аскери мол калган. (З. 343).

Азыркы учурда мындай эсептөө системасы бизге түшүнүксүз санды туюндурат. Биринчи мисалдагы “он беш жүз миң сексен миң” – азыркы биздин эсептөө системабыздагы “сексен миң жүз он беш” санын туюндурат. Экинчи мисалдагы “он эки жүз миң” дегенде, “жүз он эки миң” санын түшүндүрөт.

Кыргыз тилиндеги нумеративдердин дифференциациясы биринчиден, алардын лексика-семантикалык жактан санга жана өлчөм атоолоруна катышы бар тилдик бирдик.

Экинчиден, нумеративдер сан атооч менен зат атооч сөз түркүмдөрүнүн арасында колдонуп, ойдун белгилүү компонентин билдирип, өлчөм сөздөрдүн ар түрдүү маанилерин ачып берүүдө колдонулат.

Жогоруда белгилегендей, нумеративдик лексикалар башка толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле тилибизде кеңири тараган жана өз алдынча функцияга ээ болгон сөздүн тобуна жатат. Алар – заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн ченин, санын, салмагын, аралыгын, бүтүндүк топтун бөлүгүн, дифференциациясын аныктоо үчүн колдонулган жалпы бирдиктердин жыйындысы. Азыркы мезгилде күнүмдүк турмушубузда: кадам, карыш, кулач, чымчым, ууртам ж.б. чен бирдиктерди кеңири пайдаланабыз. Бирок ага карабастан, көп сөздөрүбүздүн унутулуп бараткандыгы, алардын семантикасын тактап, азыркы окурманга жеткирүү, ошонун эсебинен сөздүктөрдү байытуу бүгүнкү күндүн талабы экендиги талашсыз.

Тилдин лексикалык системасындагы нумеративдик сөздөр өз ара туш келди эмес, белгилүү закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде бири-бирине байланышпа колдонулат. Алар тилдин системасындагы белгилүү гана лексика-грамматикалык топтогу сөздөр менен байланыш-катыш түзүп, нерсе же көрүнүшүн өлчөмүн, кыймыл-аракеттин аралыгын, сандык жана ченемдик өзгөчөлүгүн билдирет. Мындай нумеративдерди өтмө маанилүү

сөздөрдүн мүнөзүнө карата метафора, метонимия жана синекдоха деп аталган түрлөргө дифференциациялайт.

“Адамдар бир нерсеге экинчи бир нерсени окшоштуруп, кейиптештирип, ошого жараша анын маанисин башкача (нерсе, зат, көрүнүш, кубулуш ж.б.) көчүрүп айтышат” [4]. Нумератив сөздөрдөгү өтмө маанилердин метафоралык жол аркылуу уюшулушу нерселердин ортосундагы ар түрдүү окшоштуктарга негизделет: Эки тизгин, бир чылбыр, эт бышым, төрт тарабы кыбыла, миң гүлүнүн бири ачыла элек, жердин жети түбү, жети атасын таанытуу, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу, бир ичеги, бир казанга кайноо, аарынын уюгундай ж.б. Мындай метафоралар заттардын өз ара окшоштуктарынын, жалпылыктарынын негизинде уюшулат. Бул сыяктуу ооштуруп окшоштуруу сөздөргө образдуу, элестүү маани берет. Нумеративдердеги ошол белги анын заттарга карата өтмө — метафоралуу колдонулушуна негиз болот. Нумератив сөздөрдүн маанилеринин оошу – татаал көрүнүш жана татаал процесс. Себеби, мындай окшоштуруулар жылма, пардалуу жол менен өнүгөт, аларды чечмелөө бир кыйла машакаттуу. Мисалы: Жүз кубулуп аракет жасасаң да, бүкүрлүгүн түзөлбөйт. Мында адамдар өздөрүн курчап турган көрүнүшгөрдү, нумеративге айкашкан кыймыл-аракетти өз ара салыштырат, окшоштурат, көркөм ой жүгүртөт. Жүз кубулуп амалданса да, оңолбогон адамга тиешелүү мүнөз берилет. Жүз ирет кубулган кыймыл-аракеттин өтмө маанисин туюндурду. Бир чымчымдап бергенибиз ага кочуштап сузгандай болбойбу. Мындагы бир чымчымдап берген аз нерсе көптөй сезилеби деп, салыштыруу маанисиндеги ойду айтып жатат.

Ал эми нумеративдердин өтмө маанисинин метаномиялык жолу нерселердин же кубулуштардын ортосундагы орундук, мейкиндик. материалдык ж.б. ички жана тышкы байланыштарына негизделет: жарым стакан, эки чанач, алты бакан, эки өркөч, он эки канат, беш манжа, ай арасы, беш өрдөк, беш көкүл, жети өмүр, төрт тарап ж.б.

Бир нерсенин атын мейкиндик (орун), мезгил жактан катышына карай экинчи түшүнүктүн ордуна атоо. Мисалы: эки аяк суу ичти (чынында аякты ичкен жок, аяктын ичиндеги – сүт, жарма, ботко ж.б. ичти) [5]. Ушул сыяктуу: Үч кишиге бир табактан. Бир табак кеппи, жөн эле ичип коет. Табактын ичиндеги нерсе көмүскөдө, белгисиз тамак тууралуу кеп болуп жатат. Биринчисинде, үй ээсинин шартына ылайык “үч кишиге бир табак” эт тартылды. Экинчисинде, табакты ичпейт, ичиндеги куйулган тамакты ичип түгөтөт деген маанидеги өлчөм маанилери айтылды.

Нумеративдик атоолордун ички жакындыгына карай оошусу же жакындаштырып айтылышы контекстен бөлүнүп айтылса, туюнтма эки башка маани берип калат. Синекдоха бүтүн нерсени бөлүк катары, тескерисинче, бөлүктү бүтүн нерсе катары колдонуу: миңдеген кол, жылдын жайы, беш бармак, эки ооз, жүз жыл, отуз күн ж.б. нумеративдик атоолорду айтууга болот. Миң өнөр бир башка көптүк кылбас. Мында “өнөр” атоосу жалгыз сөз, “миң” деген нумератив менен айкашып, өнөрдүн көп маанисин туюндурат.

Стилдик жактан алганда, индивидуалдуу жана жалпы элдик нумеративдик өтмө маанилер өз ара айырмаланат. Индивидуалдуу нумеративдик өтмө маанилердин мааниси биз үчүн жаңы болуп саналат, ошондуктан баамга тез урунуп, чыгармачылык менен кабылдоону талап кылат. Мисалы: Жүздөн бирөө чечен, миңден бирөө көсөм. Көктөмдө жерге түшкөн бир дан, күздүн күнү миң дан болот. Чындык сегиз, бакыт эгиз. Жалкоого миң шылтоо. Жигит бир сырдуу, сегиз кырдуу болсун деген өлчөм маанисин туюндурган мисалда семантикасы боюнча адам мүнөзүн, ар нерсеге жөндөмдүү, колунан иш келе турган тың каармандын турпатын түздү. Каармандын чыйрак, бышык, тың болушун окурманга

туяндурдуу иретинде тилдеги даяр текст колдонулду. Өз ишин коргой алган, көп өнөрлүү, ар ишке даяр маанисин камтыган текст менен жазуучу өз максатына ийгиликтүү жеткендиги берилет.

Ал эми жалпы элдик нумеративдик өтмө маанилер мурдатан бери эле көркөм каражат катары колдонулуп жүргөндүктөн, алардын мааниси жаңылык катары кабыл алынбайт жана чечмелеп-тактоону талап кылбайт. Бир жакшы дос, жүз туугандан артык. Эки кочкордун башы бир казанга сыйбайт. Эки кылыч, бир кынга сыйбайт. Бул мисалдарда шарт, убакыт, мезгил, доор, орун, табигый нерселердин ж.б. факторлор менен шартталат.

Жалпысынан эле тилдин өнүгүү мыйзам ченеми өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу изилдөө мүмкүнчүлүктөрү арбын. Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы нумеративдердин дифференциациясынын метафоралык, метонимиялык жана синекдохалык жолдор аркылуу изилдөө аракеттери, бир жагынан, нумеративдердин образдуулугун, элестүүлүгүн арттырса, экинчи жактан, өлчөм атоолорунун мазмундук структурасынын кеңейишине жана байышына ыңтайлуу шарттарды түзөт. Ошондой эле өтмө маани нумеративдик сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө тикелей катышы бар, байланыштуу да маселе болуп саналат. Анткени сөздүн айрым өтмө маанилери семантикалык жактан өнүгүп олтуруп, туруктуу мааниге да айланып кетиши мүмкүн. Ошентип, нумеративдик сөздөрдүн өтмө мааниси анын түз маанисине өлчөм сөздөр менен бирге айтылуусунун негизинде ар түрдүү жолдор аркылуу пайда болот. Алар тилде аткарган функциясы жана маанилик структурасы боюнча көп пландуу, туунду маанидеги нумеративдер болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Философиялык энциклопедиялык окуу курал. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. -Б.: 2004, ISBN 9967-14-020-8.
2. Орузбаева Б. О. Биздин жетишкендиктер жана милдеттер [Текст] 168 / Б. О. Орузбаева. – Ленинчил жаш. – 1959. - № 152. – 20 – дек.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. / С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан. 1995. – 800 б.
4. Ахматов Т. К, Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Фрунзе, 1978. 91-92-бб.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек. 2016. II-бөлүк.

УДК 81-2(575.2)(04)

Дыйканова Ч.К.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Дыйканова Ч.К.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Dyikanova Ch.K.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КӨТӨРҮҮ ЖӨНҮНДӨ
К ВОПРОСУ О ПРОДВИЖЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ**

GIVING PROMOTION TO THE STATE LANGUAGE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Макалада автор мамлекеттик тил жана аны өнүктүрүү маселелерине токтолот. Профессор К.Дыйканов тарабынан жазылган макалаларга баа берилип, анын көптөгөн сунуштары дагы эскерилет. Мамлекеттик кызматкермердин бардык өкүлдөрү милдеттүү түрдө кыргыз тилин күнүнкү ишинде жана жазуу түрүндө иш кагаздарында колдонулушунун жолдору жазылган. СССР ыдырагандан кийин көптөгөн тилчилер кыргыз тилине болгон өздөрүнүн көз караштарын жана аны өнүктүрүү жолдорун атап кетип, бир топ программалардын жазышканын автор эске салат. Алардын ичинде Б.Орузбаева, А.Эркебаев, А.Акматалиев, К.Токтоналиев жана башкалар. Ошол менен бирге автор профессор А.Орусбаевдин программасы жөнүндө сөз кылмакчы. Атуулдук сезим менен өзүнүн элине, тилине иш кылган К.Дыйканов жөнүндө кеңири маалымат берилет.

Аннотация: Статья освещает вопросы государственного языка в республике, дает информацию по отдельным публикациям К.Дыйканова, написанным в девяностые годы после развала СССР. Автор останавливается на программах и отдельных предложениях Б.Орузбаевой, А.Эркебаева, А.Акматалиева, К.Токтоналиева по развитию кыргызского языка и использованию его в различных сферах общественно-политической жизни общества. Большое внимание автор уделяет вопросу использования кыргызского языка в деловых бумагах и делопроизводстве государственных структур. Автор подробно рассматривает программу по кыргызскому языку, предложенную А.Орусбаевым. Статья дает хорошее представление о преданном служении профессора К.Дыйканова родному народу и языку.

Annotation: The article is on the state language in republic, it gives information on different publications of K.Dyikanov written in the nineties after the collapse of the USSR. The author writes about programs and proposals given by well-known researchers B.Oruzbaeva, A.Erkebaev, A.Akmataliev, K.Toktonaliev on development of the Kyrgyz in different socio-political spheres of life. Special attention is given to the problem of using Kyrgyz in official and business papers. The author analyses A. Orusbaev's program with some ideas on promotion of the state language. The article gives good example of service to the native people and language.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил, өнүктүрүү жолдоруу, долбоор, колдоо, тилдин ченемдери, маалымдоо каражаттары.

Ключевые слова: государственный язык, программы, предложения, общественно-политическая сфера, делопроизводство, публикации.

Keywords: state language, collapse, programs, proposals, promote, socio-political, official, business papers.

После приобретения независимости Кыргызстана многие филологи предлагали свои предложения по продвижению кыргызского языка в сферы политической и социально-экономической жизни страны, разрабатывали свои программы.

Одним из первых ученых кыргызоведов, предлагающих свое видение в развитии и расширении функций кыргызского языка был профессор К. Дыйканов. Еще в 1991 году в статье «Мамлекеттик тил кимдики», опубликованной в газете «Кыргыз туусу», он предложил свою программу развития государственного языка, остановился на преимуществах и проблемах двуязычия, остановился на определении терминов «государственный язык», «официальный язык» в контексте этнополитики и социокультурной жизни Кыргызской Республики. По мнению К.Дыйканова, соблюдение

языкового законодательства страны и регулирование применения государственного и официального языков должно было осуществляться как государственными, так и негосударственными органами. Большую работу могли бы проводить общественные организации, такие как, например, неправительственная организация «Киргизский язык», что он и предлагал создать для координации проводимых работ по киргизскому языку. В этой же статье он также ставил перед правительством вопросы обеспечения организации необходимыми материальными условиями для ее успешной работы.

- Обеспечить зданием и материальной базой.
- Для издания газет, книг, пособий обеспечить организацию минитипографии.
- Создать коммуникационные условия для работы с республиканскими, региональными и местными отделениями.

- Привлечь к организационной работе народных депутатов, журналистов радио, телевидения, активистов и патриотов с оповещением результатов работы в прессе, радио, телевидении.

- Регулярно регистрировать предложения и вопросы граждан республики с постоянным поиском модели успешного сотрудничества.

- Изыскать возможности государственного и негосударственного финансирования и материально-технической поддержки Программы развития государственного языка [2,49].

По мнению профессора К. Дыйканова, для успешной реализации Закона о языке необходимо провести работу по систематизации деловых писем и бумаг.

- Издать формуляры и образцы деловых бумаг на киргизском языке.
- Вести оформление анкет, бланков, вывесок на двух языках.
- Нормализовать применение и правописание географических названий на наружных вывесках.

- Повышать культуру речи населения с использованием терминологии близко родственных тюркских языков.

К.Дыйканов считал, что обучение киргизскому языку необходимо начать еще в дошкольных образовательных учреждениях.

- Поставить в правильное русло ведение воспитательной работы на киргизском языке с детьми в дошкольных детских садах.

- Помочь с изданием красочных и привлекательных книг для детских садов, школ и вузов республики [2,82].

Как историк киргизского языка, он был уверен, что знакомство с достижениями близких тюркоязычных народов в написании языковых материалов, будет способствовать сближению языков и их носителей. По его мнению, было бы полезным:

- Разработать единый алфавит для тюрко-язычных народов.
- Создать словарь единой, общей лексики тюркских языков.
- Опубликовать Опыт словаря тюркских наречий В.В.Радлова по принципу алфавита русского языка.

- Проводить исследования по истории киргизского языка.

К.Дыйканов осознавал важность проведения работы по региональному принципу, учитывая социально-экономические особенности различных областей республики. Его предложение о разработатке целевых государственных программ по киргизскому языку республиканского и регионального масштаба с обозначением главных направлений работы

по производственно-экономическим и социальным-административным секторам общества, считаю своевременным и стратегическим решением данного вопроса.

Девяностые годы двадцатого столетия были плодотворными и запоминающимися промежутками времени, когда ученые кыргызоведы предлагали смелые и своевременные предложения по продвижению кыргызского языка во все сферы общественной жизни общества. Ученые вели жаркие споры по поводу государственного и официального статусов языков, их правовых и реальных возможностях в выполнении государственных нагрузок.

В 1991 году 26 марта прошел Первый республиканский съезд по организации Общественного фонда “Кыргыз тили”, где рассматривались правовые аспекты введенных указов и законов о государственном языке. Предлагались первоочередные задачи по переходу делопроизводства на кыргызский язык, по активному его использованию в различных сферах государственной и общественной деятельности общества.

На этом съезде выступила с докладом «Кыргыз тил кому, максаттар жана милдеттер» академик Б.О.Орузбаева, она отметила трудности в реализации Закона о языке, обозначила главные препятствия, замедляющие функциональное развитие кыргызского языка. По ее мнению, это недостаточность и несоответствие требованиям времени методических и учебных материалов, учебников для дошкольных, школьных, средних и высших учебных заведений, а именно:

- консервативное и трудоемкое продвижение новых идей и технологий в обучающие практики, энергозатратное прохождение инстанций для получения одобрений со стороны Министерства Образования КР и издательских домов.

- ресурсные и технологические ограничения в возможности печатной деятельности типографий и издательских домов

- отсутствие квалифицированных специалистов по проведению экспертных и опробационных работ.

Указанные причины безусловно отталкивают желающих изучать язык, затрудняют освоение языка и притупляют их стремления и благие намерения [5,99].

О путях развития государственного языка также писали академики А.Эркебаев и А.Акматалиев. По мнению А.Эркебаева кыргызский язык должен быть не только объектом для филологических исследований, он в первую очередь должен использоваться для написания книг по другим предметам и приводит в пример Учебник по ядерной физике для студентов технических вузов, написанный Д.Мамбетовым [3].

Академик А.Акматалиев отмечает использование государственного языка СМИ, увеличении программ и рубрик на кыргызском языке, однако в них часто отмечаются отклонения от норм современного литературного языка [3].

Известный педагог, специалист по методике преподавания кыргызского языка, профессор Н.Ишекеев в газетной статье “Мамлекеттик тилдин мартабасы бир указдабы...”, опубликованной в газете “Эркин Тоо” от 16 сентября 2005 года, отмечает, что даже после пятнадцатилетнего периода после принятия Закона о языке оснащенность школ республики учебниками по кыргызскому языку и литературе составляет 50-60%. По его мнению, обучение кыргызскому языку необходимо начать с раннего детства в дошкольных учреждениях [4].

Профессор К. Токтоналиев часто выступал на страницах периодической печати о состоянии кыргызского языка, описывал языковую ситуацию в столице республики, о пассивном и безразличном отношении кыргызской интеллигенции в своему родному языку.

С болью и сожалением он отмечает факты вымирания языков в СССР, в 1917 году в России проживало 196 народов и народностей, говорящих на своем языке, по данным Всесоюзной переписи населения в 1979 году лишь 100 народов и народностей говорили на своем языке, за 62 года советской власти 96 языков прекратили свое существование, об этом он написал в статье “Улуттук тил жана улуттук аң-сезим” [7,91].

Вопросы развития государственного языка в Вузах, написание учебников для широкого круга заинтересованных лиц отмечают деканы, заведующие кафедрами кыргызского языка, учителя школ. Например, завкафедрой Бишкекского гуманитарного университета Б.А.Кодоров описывает современное состояние по написанию учебников по кыргызскому языку, приводит пример, когда учебник С.Омуралиевой и С.Кундузаковой “Изучаем кыргызский язык” был переведен Ганс Йогон Арнольдом на немецкий язык и издан на его же средства. Этот пример говорит о востребованности учебников не только для жителей республики, но и для иностранцев, этот пример он приводит в статье “Мамлекеттик тилдин бугунку абалы эртенки келечеги” [7,112].

Вклад ученых-языковедов, педагогов значителен и по сей день, их предложения требуют самого пристального анализа и изучения. Профессор И.Абдувалиев, автор многих статей по государственному языку, пишет, что нет нужды защищать язык, никто ему не угрожает, просто необходимо его использовать в повседневной жизни [1].

Автор статьи считает нужным остановиться на трудах профессора А.О.Орусбаева, ведущего специалиста по социолингвистике, написавшего много работ по проблемам двуязычия в республике, предлагающего свое видение в решении языковых проблем. Считаю необходимым дать полное содержание Программы А.Орусбаева, написанной для широкого ознакомления и обсуждения положений документа.

В программе обозначены приоритеты и задачи по укреплению кыргызской государственности, по культурному возрождению и обновлению Киргизии как светского государства. По мнению А.Орусбаева, достижение этой цели связано с установлением основных принципов государственной политики в области кыргызского языка в контексте оптимального и гармоничного взаимодействия его как государственного языка с другими языками, функционирующих в Киргизии. Особое внимание им было уделено разделу Киргизский язык в научном освещении. Цель раздела исследование кыргызского языка с учетом и использованием успехов современной лингвистики.

Достижение этой цели требует решить следующие задачи:

- расширение и углубление изучения фонетико-фонологической системы, морфемики, словообразования, лексики и грамматического строя кыргызского языка;
- изучение языковых и внеязыковых функциональных стилей;
- исследование форм бытования и сфер применения кыргызского языка в экспериментальных, сопоставительно-политических (контрастивных), статистико-квантитативных направлениях;
- обоснование и подготовка новых правил орфографии, издание словарей различного назначения, и разработка научных основ культуры речевого общения.

По моему мнению, стоит обратить внимание на раздел Киргизский язык в зеркале средств массовой информации. Целью данного раздела является контроль за соблюдением норм современного кыргызского литературного языка в средствах массовой информации, управление процессом стихийных заимствований и «новаций» в языке, повышение речевой культуры граждан страны. Профессор А.Орусбаев уверен, что достижений этих целей

возможно, если решить задачи повышения уровня владения журналистов, корреспондентов и редакторов средств массовой информации выразительными средствами и нормами киргизского языка. По его мнению, организация постоянно действующих курсов, конференций, консультативных служб, семинаров по практическим вопросам киргизской словесности помогли бы поднятию уровня профессиональной компетентности. Издание научной и справочной литературы для журналистов средств массовой информации, создание «Кодекса речевого поведения» для работников печатного слова, телерадиовещаний, рекламных агентств, менеджеров вербальных средств коммуникации и информации также были бы полезны для поднятия уровня владения государственным языком [3,385].

Как видно из приведенных выше примеров, авторы программ уделяют большое внимание применению киргизского языка в общественно-политической жизни общества, но при этом не достаточно рассматривается роль киргизского языка в делопроизводстве экономического и промышленного секторов. Автор статьи убежден, что для получения достоверных данных по функциональным возможностям государственного языка на данном этапе, необходимо уточнить уровень его использования в сфере делопроизводства бизнеса, определить его роль и обозначить возможные пути для расширения функциональной нагрузки, что способствовало бы влиянию киргизского языка на развитие экономики в будущем.

Страна обладает весьма ограниченными возможностями пополнять и развивать информационный поток на государственном языке за счет государственного бюджета, необходимо изыскать другие источники поддержки государственной программы, механизмы реализации языковой политики, помочь найти эффективные поощрительные методы для контроля и введения делопроизводства на государственном языке. На основании социолингвистических результатов и данных ситуационного языкового исследования хорошо бы дать прогноз развития на 5-10 лет, разработать несколько сценариев, например, низкого роста (пассивный), среднего роста (активный) и высокого роста (реформированный).

Сценарий низкого роста предполагает ситуацию в соответствии с существующим состоянием языковой политики и в том случае, если правительством и научно-образовательными учреждениями не будут приняты никакие меры для ускоренного развития функций государственного языка, включая регулятивные улучшения.

Сценарий среднего роста предполагает существенно активную работу исполнителей, вовлечение новых кадров в значимые сферы экономики и общественной жизни, увеличение финансовых вливаний в реализацию проектов.

Сценарий высокого роста рассматривает максимально продуктивную работу при сопутствующей благоприятной ситуации, включая финансовые поощрения исполнителей. Действующая система оплаты и поощрения исполнителей государственной программы по государственному языку несовершенна, не стимулирует на результат и не привлекает талантливых высококвалифицированных специалистов. Создание электронной базы данных на государственном языке также является первоочередной задачей в отношении систематизации информации на государственном языке. Для активного употребления киргизского языка в общественно-политическом, государственно-правовом и социально-экономическом сферах общества необходимо представлять пользователям готовые образцы документов, формуляров, различных бланков, квитанции и т. д.

Однако многие наши пожелания остаются лишь благими намерениями, реальная обстановка после развала СССР, слабое управление и нестабильная экономика, стихийные

политические события, случайные и посредственные лидеры у власти сделали свое дело, многое было пущено на самотек, упущено самое главное время, а вместе с ним и возможности. Догонять всегда тяжелее, ведь идущий впереди не стоит на месте.

В начале 2000х годов многие обвиняли интеллигенцию за ее молчание и равнодушное отношение к происходящим событиям. Однако стоит вспомнить ее состояние в тот период, у нее не было ни физических, ни интеллектуальных возможностей выступать в роли рупора и совести народа. Материальная ущемленность и несостоятельность, потеря привычной работы заставили многих педагогов и врачей сменить работу на базарную коммерцию.

Бывшим же руководителям общественных и хозяйственных органов было не до руководства страной, ведь шел передел государственной собственности, им нужно было успеть к раздаче собственности и стать ее владельцами, вернее, прихвизаторами народного добра. Вопрос о том, сможет ли он работать и владеть этой собственностью на должном уровне во благо общества не стоял. Личная нажива становится самоцелью, нужно было стать богатым, во что бы это не стоило. Не задумывались и не знали тогда о пагубном влиянии богатства, добытого легко, без усилий и пота, не ведали о развращающей силе нечестно добытых деньгах. Если сюда еще добавить коррупцию и криминализацию общества, ведущего к деградации личности и обнищанию народа, то можно понять, что некому было прислушиваться к предложениям и пожеланиям ученых языковедов, искренне болеющих за страну и родной язык.

Язык - это зеркало нашей жизни, и по его положению в обществе можно судить о жизни его носителей. Реальное состояние государственного языка в республике, его активное распространение и использование в регионах, особенно в селах, и слабое использование в столице, даже среди государственных учреждений, указывают на пробелы работы по реализации Закона о языке. Может возникнуть резонный вопрос кто и как будет это реализовывать. Гражданское общество, которое у нас сложилось и стало играть решающую роль, а материально будут его поддерживать бизнес структуры, желающие участвовать в улучшении жизни и сохранении своей государственности и культурной идентичности. Необходимо собрать все публикации по государственному языку в Кыргызской Республике, выбрать оттуда дельные предложения, изучить положительный опыт бывших союзных республик, и создать программы по различным направлениям для успешной реализации Закона о языке и его программы.

Список цитируемых источников:

1. Абдувалиев И. Башаламандыктан баш айланат. – Кыргызстан маданияты, 15. 09. 1993. Мамлекеттик тил колдонууга муктаж. - Кыргыз тили, 22 май, 2009.
2. Дыйканов К. Кыргыз тилим – тагдырым, Бишкек, 2002, с. 93 - 94.
3. Кыргыз тилинин кечеги барбы – Кыргыз Туусу- 9.10.2012
4. Мамлекеттик тилдин мартабасы бир указдабы...- Эркин Тоо-16.09.2005
5. Орузбаева Б. Кыргыз тил коому. Максаттар жана милдеттер.//Улуттук идея – тилде. Бишкек, 2018
6. Орусбаев А. Профессор К.Д. Дыйканов, каким я его запомнил. В кн. Кыргыз тилим – тагдырым. Бишкек, 2002, с. 398 - 402.
7. Токтоналиев К. Улуттук тил жана улуттук аң-сезим.// Улуттук идея – тилде. Бишкек, 2018
8. Шукуров Дж.Ш. Сочинения и материалы. Чыгармалар жана материалдар. - Бишкек, 2003. – 238-б., сур.

Дыйканова Ч.К.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Дыйканова Ч.К.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Dyikanova Ch.K.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**ПРОФЕССОР К.ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ ТУУРАЛУУ
О НАУЧНОМ ТВОРЧЕСТВЕ К.ДЫЙКАНОВА
THE CREATIVE RESEARCH OF K.DYIKANOV**

Аннотация: Макалада профессор Карбоз Дыйкановдун илимий изилдөлөрү жөнүндө сөз болот. Анда автор К.Дыйкановдун жазылган эмгектерине илимий жактан баа берип, морфология, фонетика, лексика тарабынан жазылган китептерин атап, ага тиешелүү мисалдарын келтирет. Тилдин тарыхы элдин тарыхы менен, элдин тарыхы тилдин тарыхы менен тыгыз байланышкандыктан, К.Дыйканов кыргыз тилдин тарыхына өтө басым жасаганы айтылат. Ошол менен бирге түркологиялык иштери, түрк тилдердин генеалогиялык жакындыгын грамматикасы менен таанылганын ырастайт. Макалада лексикографиялык эмгектер, алардын кыргыз тилине кошкон салымы дагы чагылдырган. Профессор К.Дыйкановдун мамлекеттик тилдин тагдыры тууралуу көз караштары, патриоттук, илимий демилгелери да автор тарабынан анализге алынат.

Аннотация: Статья посвящена освещению вопросов творческого наследия профессора Карбоза Дыйканова. В ней дается краткое описание написанных им трудов, содержание и структура исследований профессора по вопросам морфологии, фонетике, лексикографии кыргызского языка. Также автор останавливается на его тюркологических исследованиях, сопоставляя современные тюркские языки с кыргызским языком, генеалогические сходства которых доказываются на примерах грамматики. В статье также рассматриваются лексикографические труды К.Дыйканова, написанные им обратные и ономастические словари.

Annotation: The article is devoted to the creative research of professor Karboz Dyikanov. The author of the article describes the structure and content of the works in morphology, phonetics and lexicology of the Kyrgyz language. Special attention is given to the origin of Kyrgyz short and long vowels, they are studied from the historical point of view. There is also information on comparative grammar and history of Kyrgyz and other modern turkic languages. The article gives information on lexicographical works of K.Dyikanov, his contribution to publication of onomastics and random vocabularies of Kyrgyz languages.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, мамлекеттик тил, фонетика, грамматика, түркология, лексикография, тилдин тарыхы.

Ключевые слова: кыргызский язык, тюркология, морфология, фонетика, лексика, лексикография, сопоставительная грамматика.

Keywords: research, morphology, phonetics, vowels, comparative grammar, lexicographical works, onomastics.

Видный исследователь кыргызского языка, тюрколог и педагог высшей школы профессор Карбоз Дыйканов, столетие со дня рождения которого отмечает научная общественность в 2022 году, оставил по себе добрую славу труженика, кропотливого и скрупулезного лингвиста, оперирующего точными примерами с подачей статистических данных.

Результатом его многолетней деятельности явились более четырех десятков научных трудов, представленных в виде монографий, учебников и методических работ, около двух сотен научных и публицистических статей на темы языкового развития и планирования в республике.

Ныне, обращаясь к обширному наследию К.Дыйканова, мы видим основные линии его научного творчества – изучение современного кыргызского языка и сравнительное исследование современных тюркских языков с привлечением данных из дореволюционной литературы. Путь ученого интересен и поучителен тем, что дает возможность осмыслить и осознать путь научного поиска в движении и во времени. Прошлое каждого ученого – это непосредственные его учителя и тот уровень науки, который он застал в начале своего научного пути.

Непосредственными учителями Карбоза Дыйканова в области тюркологии были академики, посвятившие свои труды исследованию современных тюркских и кыргызского языка, И.А.Батманов, К.К.Юдахин. Его наставниками в сфере кыргызоведения были К.Тыныстанов, Б.М.Юнусалиев.

Несомненно, что плодотворное воздействие на формирование его лингвистического кругозора оказало научное наследие предшествующей тюркологии, в частности, труды крупнейшего тюрколога В.В.Радлова (1837-1919), что проявилось в обостренном внимании К.Дыйканова к изучению и исследованию истории тюркских языков, и кыргызскому в частности.

Многотомные труды В.В.Радлова всегда находились на видном и легко-доступном месте среди многочисленных книг личной библиотеки К. Дыйканова. В каждом из трудов и положений, доказывающих единство и общность тюркских языков, специфичность и многообразие частных проявлений их современного грамматического и лексического строя, К. Дыйканов приводит примеры из словаря тюркских наречий В.В.Радлова [10]. Труды и идеи В.В.Радлова вдохновляли К.Дыйканова к новым открытиям истории кыргызского языка, делали его почитателем и поборником идеи древности и чистоты кыргызского языка, он глубоко верил, что именно древние кыргызы имели самое непосредственное отношение к древне-тюркским памятникам. Древние кыргызы являются создателями и прямыми наследниками древне-тюркской письменности. Об этом писал еще С.Е.Малов, однако ввиду недостаточной изученности истории и государственности кыргызского самодержавия, особенностей исторического развития лексики и синтаксиса языка древних кыргызов древне-тюркские рунические памятники причислили к общему наследию древних тюркских народов.

Богатейшие знания В.В.Радлова по языку и культуре древних тюрков, его опыт собирателя полевых экспедиционных материалов языка народов Сибири, Монголии, Центральной Азии, его неопределимый вклад в организацию и основание научных обществ по изучению языков и культур Сибири, Центральной и Восточной Азии делают его дело и научный вклад бесценными и эпохальными. Начиная В.В.Радлов свои научные исследования с изучения языка крымских татар и караимов. Позже в начале девяностых годов 18 века он

возглавил экспедицию в Монголию и Восточную Азию, изучил надписи на каменных стелах, расшифровал их и сделал достоянием научной общественности никому ранее не ведомые рунические памятники древних тюрков, перевел 40 енисейских рунических надписей, опубликовал 15 выпусков Сборника трудов Орхоно-Енисейской экспедиции. В 1898 году В.В.Радлов организовал Турфанскую экспедицию и изучил древне-уйгурские памятники, опубликовал уйгурский текст Сутры золотого блеска.

В 1903 году он инициировал создание и возглавил Русский Комитет по изучению Средней и Восточной Азии, был его бессменным председателем до самой смерти.

Глубокий интерес к проблемам истории тюркских языков и киргизского в частности К. Дыйканов воспринял от трудов дореволюционных ученых-тюркологов П.М.Мелиоранского (1868-1906), А.Е.Крымского (1871-1941), А.Н. Самойловича (1880-1938). Их труды он перечитывал в фотокопиях, сделанных в Российской библиотеке в Москве, и бережно хранил дома. Каждый год К.Дыйканов посещал библиотеки Москвы, чтобы поработать в фондах редких книг. Труды указанных великих ученых оказали решающее влияние на формирование его научных взглядов, на его приверженность сравнительно-историческому методу при ведении исследовательской деятельности.

К.Дыйканов ценил и понимал значение дореволюционных публикаций киргизских, казахских и татарских языковедов, издававших свои труды в далекие годы начала двадцатого столетия на арабской графике. Он всегда подчеркивал наличие письменных изданий, газет, а также образовательных учреждений у киргизов и казахов еще в дореволюционное время.

Труд Ахмета Байтурсунова, изданный в Оренбурге в 1914 году, назывался “Казакча Алифбеси” и был переиздан на средства К.Дыйканова. В предисловии к переизданному варианту К.Дыйканов представил факты из творческой биографии просветителя и тюрколога А.Байтурсунова, сохранил и издал тексты без каких-либо изменений, неоднократно указывал, что тексты понятны и доступны для легкого понимания как казахов, киргизов из-за особенностей арабского письма, приспособленного для тюрко-язычных народов Средней Азии. Книга предназначалась для широкого ознакомления и распространения среди общественности республик Средней Азии.

К.Дыйканов мечтал увидеть молодых ученых-лингвистов, знающих и читающих древние и средневековые письменные источники, бесценное наследие народов Средней Азии.

Наблюдаемые фонетические, грамматические и лексические сходства и различия современных тюркских языков он рассматривал как результат определенных исторических процессов развития общих для всех тюркских языков лингвистических единиц-фонем, морфем, слов, основ. К.Дыйканов обращается к вопросам сравнительной фонетики близкородственных тюркских языков. В работе “Өзбек жана киргиз тилинин салыштырма фонетикасы”, изданной во Фрунзе в 1986 году, он останавливается на проблеме звуковых соответствий в отдельных тюркских языках, описывает фонетические особенности гласных звуков в киргизском и узбекском языках. Еще одна проблема сравнительной фонетики освещалась в трудах К.Дыйканова, это проблема долготы гласных в тюркских языках “Кыргыз тилиндеги үндүлөр” (Фрунзе, 1959). Изучение обширного фактологического материала киргизского и других современных тюркских языков еще раз подтвердили теорию Н.К.Дмитриева о двух типах долготы гласных звуков - первичную фонематическую и вторичную, возникающую в следствии определенных фонетических преобразований [1].

К.Дыйканов простым, доступным языком с подачей языковых примеров объясняет студентам, что в некоторых тюркских языках – кыргызском, якутском, туркменском, гагаузском наравне с краткими гласными звуками существуют и долгие гласные звуки двух типов.

В указанных работах К. Дыйканова исследуются проблемы сингармонизма или гармонии гласных. Сущность этого явления состоит в том, что характер гласного корневого слога определяет состав гласных, присоединяемых к данному корню морфем. Если в корневом слоге имеются гласные заднего ряда, то все присоединяемые к данному корню морфемы будут иметь гласный заднего ряда. Если же корень слова содержит гласный переднего ряда, то все присоединяемые к нему морфемы будут иметь гласные переднего ряда.

В кыргызском языке, как и в других тюркских языках, наблюдается такое явление, когда последующий согласный уподобляется предшествующему согласному, это явление называется ассимиляцией.

К.Дыйканов описывает явление консонантизма в кыргызском языке, когда наблюдаются ограничения на встречаемость фонем в позиции начала слова, ограничения на сочетаемость фонем, тенденция к открытому слогу в корнях и словах. Заслуга К. Дыйканова в том, что он систематизировал это явление на большом фактическом материале и показал их наглядно в форме таблиц в книге “Кыргыз тили таблица түрүндө” [3].

К.Дыйканова интересовали и вопросы морфологии кыргызского языка, уделял большое внимание изучению частей речи и описывал их лексические особенности.

Работа “имя существительное в киргизском языке” была издана в 1955 году и явилась своеобразным открытием в науке о кыргызском языке и его морфологии, ибо части речи еще не были достаточно изучены, в практических руководствах по кыргызскому языку и при грамматическом разборе предложений в школах часто смешивались существительные и прилагательные. Неправильное изложение материала в школьных грамматиках вело к непониманию и путанице при изучении состава слова и словосочетания. В работе было дано описание существительных как части речи, материалы излагались с точки зрения словообразования и словоизменения, описывались функции существительных при их употреблении в предложении.

В работе описывались лексические особенности существительных, описывались их грамматические категории, характеризовались особенности собственных и нарицательных имен. Особый акцент делался на источниках пополнения существительных за счет собственных источников и заимствований из других языков. И в данной работе К.Дыйканова интересуют вопросы истории кыргызского языка, он дает описание и характеристику словам, повторяющимся в кыргызском языке и в языке памятников орхоно-енисейской письменности.

Среди знаменательных частей речи по своей грамматической значимости выделяются две поляризованные части речи – существительное и глагол, составляющие основу грамматического строя тюркских языков. Из всех частей речи только существительное и глагол обладают самой многочисленной системой словоформ, которые и представляют их грамматические категории, исключая использование одной из них в роли другой [3].

Карбоз Дыйканов много работал над проблемой унификации орфографии и выработки норм письменного кыргызского языка. В работах “Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери боюнча методикалык колдонмо” (Фрунзе,1988), “Кыргыз тилиндеги кыйын

маселелер жана тугра жазув” (Бишкек,1994) он останавливается на вопросах орфографии, описывает принципы нормализации написания слов в литературных языках, объясняет трудности для понимания некоторых правил орфографии. Орфография – это свод правил обработанной формы письменного языка, закрепленная нормой. Норма языка создается осознанно, на основе действующих правил и законов, постулируемых системой языка, и корректируются в соответствии с изменениями, происходящими в языковом коллективе под действием разных лингвистических и социальных факторов. Нормативность и обработанность – основные свойства литературного языка.

К.Дыйканов посвятил себя написанию лексикографических трудов, его частотный словарь “Манас эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү” (Фрунзе,1988) достаточно хорошо известен научной общественности республики. Актуальность этой работы неоспорима для прикладных и исследовательских задач, ибо на базе частотных словарей формируется статистическая лингвистика или так называемая лексикостатистика, предмет изучения которой составляет лингвистическая и статистическая интерпретация распределений слов в языке и тексте. Составленный К.Дыйкановым Алфавитно-частотный словарь эпоса Манас является первым такого рода лексикографическим трудом в республике. В настоящем словаре насчитывается около 70 тысяч словоупотреблений, объединенных 16 тысячами словоформ [8,4]. Данный словарь, составленный по первому тому эпоса, помогает определить границы активного и пассивного словарного состава фольклора и определить функции словоизменяемых аффиксов киргизского языка на материале эпоса.

Изданный в 1980 году Обратный словарь киргизского языка, опубликованный во Фрунзе, в 1980 году назывался “Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү” и представлял собой первый опыт создания таких словарей в киргизском языке и содержал наиболее полную информацию о структуре киргизских слов. Материал словаря подается по принципу структуры слога, с выделением групп односложных, двухсложных, трехсложных и многосложных слов, что создает удобства не только для практического пользования словарем, но и для проведения структурных лексических, фонетических, морфологических и иных исследований по их степени сложности.

Другой лексикографический труд по ономастике киргизского языка, изданный в 1988 году, в городе Фрунзе “Кыргыз ысымдары боюнча колдонмо” имел большое практическое значение, предназначался для широкого круга читателей, студентов, преподавателей и сотрудников органов регистрации и оформления документации. В словаре было собрано 21 тысяча имен, которые были собраны на материале сельских регистрационных книг по всей республике [7]. Словарь был востребован молодыми семьями и органами ЗАКС для поиска нужных имен при регистрации и выдаче Свидетельств о рождении для новорожденных детей.

Профессора К.Дыйканова всегда интересовали вопросы истории киргизского языка, в любой из затрагиваемых им тем он дает объяснение появлению данного феномена с точки зрения истории языка и истории носителя этого языка, связывая внутренние и внешние факторы формирования и развития структурных особенностей языковых явлений.

Книга К.Дыйканова” Кыргыз тилинин тарыхынан” (Фрунзе,1980) была несколько раз переиздана ввиду большого спроса у студентов и преподавателей вузов республики. Книга широко использовалась как учебник при чтении лекций по грамматике киргизского языка, морфологии и лексике, лексикологии и стилистике современного киргизского языка. В книге дается богатый материал по лексике киргизского языка, по исконным и

заимствованным словам, указываются источники их пополнения. Более того сама книга является неопенимой в плане подачи материала по алфавитам, которые использовали кыргызский и другие тюркские языки. В виде приложения к книге даются древне-тюркский, уйгурский, арабский, армянский алфавиты. И это не случайно, ведь до сих пор сохранились турецкие тексты, написанные готическим, греческим, славянским, армянским и грузинским алфавитами [5].

И так мы подошли к теме педагогической деятельности К.Дыйканова в вузах республики, к его неутомимому энтузиазму и желанию помочь учителям кыргызского языка содержательно и легко объяснять материалы, привлечь молодежь к изучению кыргызского языка, к его истокам и основам. Желание сделать материал доступным и понятным при объяснении тех или иных морфологических, фонетических и лексических правил подталкивали его к использованию методов наглядности в форме таблиц и графиков, о чем свидетельствуют примеры при объяснении тех или иных правил. Возьмем к примеру Кыргызский язык в таблицах (“Кыргыз тили таблица түрүндө”), тоже переизданную несколько раз, где автор любые правила морфологии, фонетики, лексики подкрепляет наглядными примерами в форме таблиц, что и объясняет популярность этой книги у учителей [3].

К.Дыйканов написал большое количество методических пособий и разработок, программ по различным аспектам кыргызского языка. Этими разработками и сегодня пользуются студенты вузов и преподаватели.

Завершая статью о творчестве замечательного ученого, хочется сказать, что его книги и сегодня являются настольными книгами студентов и преподавателей кыргызского языка. Как ученого и педагога высшей школы его отличали острый ум, широкий научный кругозор, большая любовь к научному исследованию кыргызского и тюркских языков. Карбоз Дыйканов оставил ценные лингвистические работы и показал пример подлинного служения науке о родном языке.

Список цитируемых источников:

1. Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.1, Фонетика, М.,1955
2. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955
3. Дыйканов К. Кыргыз тили таблица түрүндө Фрунзе, 1980
4. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүлөр. Фрунзе, 1959
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан Фрунзе, 1980
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин терс жана кери алфавит сөздүгү. Фрунзе,1980
7. Дыйканов К. Кыргыз ысымдары боюнча колдонмо. Фрунзе, 1988
8. Дыйканов К. Манас эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү. Фрунзе, 1988
9. Дыйканов К. Озбек жана кыргыз тилинин салышпырма фонетикасы. Фрунзе, 1986
10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.1-4 т., СПб., 1888-1911

Дыйканова Ч.К.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Дыйканова Ч.К.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Dyikanova Ch.K.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

ТҮРК ТИЛДЕРИНИН АЛФАВИТИ ЖАНА ЛЕКСИКАСЫНЫН УНИФИКАЦИЯСЫ УНИФИКАЦИЯ АЛФАВИТА И ЛЕКСИКИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ UNIFICATION OF ALPHABETS AND LEXIS IN TURKIC LANGUAGES

Аннотация: Макалада кыргыз жана азыркы түрк тилдеринин лексикалык жана грамматикалык жакындыгы тууралуу изилдөөлөр жазылат. Автор орток түрк тили боюнча изилдеген окумуштуу К.Дыйкановдун түрк тилдерин орток тилге келтирүү, орток алфавитти иштеп чыгуу түрк элдеринин маалымат алмашуусуна оң таасирин берет деген көз караштарына токтолот. Мындан тышкары кыргыз алфавитинин келип чыгуусуна араб, латын, орус тамгаларынын таасири бар экени маалымдалат. Автор кыргыз тилиндеги кыска жана созулма үндүүлөрдүн айтылыш өзгөчөлүгүнө көңүл бурат. Макалада сөздөрдүн лексико-семантикалык калыпка түшүүсү каралат жана фонетикалык дублеттердин иретсиз колдонулушу сынга алынат.

Аннотация: Статья посвящена исследованию лексической и грамматической близости кыргызского и современных тюркских языков. Автор рассматривает указанные вопросы с точки зрения профессора К. Дыйканова, который занимался вопросами создания общетюркского языка и считал, что унификация алфавитов и лексики будет способствовать сближению тюркских языков и сделает возможным общение на одном усредненном языке. В статье также освещается история создания алфавита кыргызского языка на основе арабской, латинской и русской графики. Автор останавливается на фонетических особенностях первичных и вторичных долгих гласных звуков, получивших широкое распространение в кыргызском языке. В статье освещаются вопросы систематизации лексико-семантических значений слов и ставится под сомнение нерегулируемое употребление фонетических дублетов.

Annotation: The article is devoted to the relationship of grammar and lexis of Kyrgyz and other modern Turkic languages. The author of the article describes these questions from the point of view of professor K.Dyikanov working on problem of the averaged Turkic language's formation. K.Dyikanov was sure that unification of alphabets and lexis will make the turkic languages closer to each other and communication between speakers will be possible without translation. In the article there is also information on Arabic, Latin and Russian alphabets used by the Kyrgyz in the past. The article gives explanation on the formation of long vowels in the Kyrgyz. Irregular usage of phonetic doublets of words and the same lexical meanings for different words raise uncertainty among speakers.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, кыргыз тили, фонетика, алфавит, лексика, орток түрк тил.

Ключевые слова: кыргызский язык, общетюркский язык, унификация, сближение, алфавит, лексика, долгие звуки, фонетические дублеты.

Keywords: relationship, Kyrgyz, Turkic, grammar, lexis, unification, alphabets, communication, long vowels, phonetic doublets.

Вопросы общности лексики современных тюркских языков и их грамматической близости тесно связаны с тюркологической наукой, отпочковавшейся от мировой ориенталистики в двадцатом веке.

Многочисленные тюркские народы и народности привлекали внимание исследователей особенностями материальной и духовной культуры, самобытными традициями и обычаями, богатой историей и устно-поэтическим творчеством, близостью и схожестью языка.

Еще Н.И.Аристов и В.В.Радлов отмечали наличие единого письменного языка для тюркских наречий в 19-20 веках.

Н.А.Аристов в статье – Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей_ отмечает, что обитающие на огромном пространстве от Охотского моря и Ледовитого океана до Адриатического моря 26 миллионов тюрков говорят на одном языке, делящемся только на диалекты, так что среднеазиатский тюрк может понимать и якута и тюрка-осмона [1].

По мнению В.В.Радлова, для изучающих тюркское поднаречие необходимо прежде всего оставить в стороне письменный, т.е. искусственный язык, и избрать исключительным предметом исследования разговорный язык простого народа [9].

Появление новых национальных литературных языков на основе тюркских диалектов, предание забвению старописьменного тюркского литературного языка, приближение норм литературного языка к нормам общенародного разговорного языка, введение новой формы графики на основе кириллицы с последующей разработкой алфавита для каждого отдельного тюркского языка привели к разобщению близкородственных тюркских языков.

В республиках СССР было представлено большинство тюркских языков мира – 20 письменных языков, на котором говорили свыше 50 миллионов человек [2,65].

По своим фонетическим, лексическим и грамматическим особенностям тюркские языки подразделяются на большие группы и подгруппы.

1.Обширную группу образуют кыпчакские или северо-западные языки с подгруппами:

а) западнокыпчакские - карачаево-балкарский, караимский (бесписьменный), крымско-татарский и кумыкский;

б) северокыпчакские – башкирский и татарский;

в) восточнокыпчакские – казахский, каракалпакский, кыргызский и ногайский.

2. Огузские или юго-западные языки - азербайджанский, гагаузский и туркменский (к этой группе близок и турецкий язык).

3. Северо—восточные или сибирские тюркские языки - алтайский, шорский, тувинский, хакасский, тофский и якутский.

4. Юго-восточные или карлукские языки - узбекский и уйгурский.

5. Отдельно стоит чувашский язык [3,96].

До конца 20-х годов двадцатого века большинство тюркских литературных языков пользовались арабским алфавитом. Кыргызы пользовались старым арабским алфавитом вплоть до 1924 года, с 1924 по 1928 годы стали пользоваться реформированным арабским алфавитом. Интересно отметить что в 1923 году на арабском алфавите издавались три газеты, пара журналов, несколько десятков названий книг [10].

В январе ЦИК вынес решение об окончательной ликвидации арабского алфавита в письменности тюркских языков СССР и все тюркские языки, кроме чувашского, стали пользоваться алфавитами на основе латинской графики. Чувашский язык использовал алфавит на основе русской графики.

По мнению Дж Шукурова, впервые вопрос о переходе кыргызского языка на новый латинский алфавит был поставлен в мае 1925 года на научно-педагогическом съезде в городе Фрунзе. В начале 1926 года Всесоюзный тюркологический съезд вынес решение о переходе на новый латинский алфавит, во второй половине 1926 года сессия Облисполкома КАО (Кыргызской Автономной Области) вынесла решение об организации комитета нового алфавита [10].

В июне 1927 года в Баку состоялся первый пленум Центрального комитета нового тюркского алфавита, где обсуждался вопрос об унификации нового алфавита для тюркских языков.

В этом же году в декабре месяце кыргызское правительство вынесло постановление о признании нового латинского алфавита государственным алфавитом. В 1928-1929 учебном году приказом Наркомпроса преподавание в школах и делопроизводство в органах просвещения переводится на новый алфавит. До 1930 года существовало параллельное использование арабского алфавита.

Сравнительно легкое написание и произношение латинских букв способствовали быстрому освоению нового алфавита среди кыргызов. За три года обучения с 1929 по 1931 годы показатели грамотности населения республики достигли 44%. В 1937 году грамотность населения составляла 63%. Исходя из данных по уровню грамотности, переход тюркских языков на латинизированный алфавит способствовал широкому применению среди масс и был одним из условий быстрого развития грамотности населения, ускорил развитие и формирование письменных литературных языков и национальной литературы [10].

Алфавиты на основе латинской графики состояли в общей сложности из 39 знаков, из которых для разных языков было использовано разное количество знаков—35 - в башкирском, 34 - в татарском и кумыкском алфавитах, 33 - в азербайджанском и карачаево-балкарском, 32 - в крымско-татарском и ногайском, 31 - в туркменском, уйгурском, каракалпакском, кыргызском и хакасском, 30 - в шорском, 29 - в казахском и алтайском, 28 - в узбекском, 26 - в якутском алфавите.

Уже в конце 30-х годов в прессе Киргизской ССР обсуждаются вопросы о переводе киргизской письменности с латинского алфавита на русский, проводятся собрания интеллигенции и рабочих города Фрунзе с обсуждением вопросов перехода на новый алфавит. К осени 1938 года Институтом киргизского языка и письменности был разработан проект нового алфавита. В газете “Советская Киргизия” от 24 февраля 1940 года в республиканской газете Советская Киргизия был опубликован Проект нового киргизского алфавита на основе русской графики. В мае 1940 года было проведено Республиканское совещание по вопросу о переходе киргизской письменности на русский алфавит, с этого года и начинается переход на русскую графику.

В 1941 году был издан Указ президиума Верховного Совета Киргизской ССР о переходе на новый алфавит на основе русской графики.

Для обозначения 39-40 фонем в современных тюркских языках используются 115 графем.

На современном этапе своего развития тюркские языки пользуются латинской, русской и арабской графикой.

В 90-х годах двадцатого века после развала СССР начинается переход тюркских языков на латинский алфавит. Не останавливаясь подробно на истории изучения данного вопроса в кыргызском языке, ее важности в контексте глобализации экономики и компьютеризации информации и технологий, остановимся на взглядах профессора К.Дыйканова о сближении тюркских языков и народов через создание усередненного общетюркского языка [4, 94].

Суверенизация бывших союзных республик, говорящих на тюркских языках, придание кыргызскому языку статуса государственного языка, сближение дипломатических, культурных, экономических связей с Турцией окрылили К.Дыйканова, работающего на склоне лет увлеченно и плодотворно, дали стимул сравнительному изучению языкового материала близко-родственных тюркских языков и вопросов унификации их алфавитов, орфографии, терминологии [4,121].

В 1992 году президент Кыргызской Республики, выступая в ООН, предложил ввести турецкий язык седьмым официальным рабочим языком ООН. Это предложение А.Акаева вызвало полемику как среди политиков, так и среди ученых филологов тюркоязычных народов, которые уже представили, как они предстают в ООН понятным для всех тюркских народов общим тюркским языком.

По мнению К.Дыйканова, ядром тюркских языков, наиболее сохранившим древние языковые особенности и первичные исконные корни, является кыргызский. Для разработки общетюркского языка необходимо оказывать поддержку и содействие в развитии всех современных тюркских языков, ибо только развитые и богатые лексически современные тюркские языки создадут предпосылки и благоприятные условия для разработки общетюркского языка [4,246].

Он был уверен, что сближение родственных тюркских языков не повредит языкам как малочисленных, так и многочисленных народов. Принятие одного языка как основного, без сближения, приведет к исчезновению других языков.

Общетюркский язык, как это понимал К.Дыйканов, - это уменьшение фонетических и лексических различий современных тюркских языков, приближение к его историческим истокам, прошлым формам языка.

Одним из путей решения данной проблемы К. Дыйканов видит в принятии общего алфавита, состоящего из 28 букв, в который не включаются буквы заимствованные из чужих языков (я, ю, е, ц, щ, ц, ф, ь, ь). Переход на латинскую графику исключил бы использование данных букв вообще.

В кыргызском языке существует 34 фонемы, 24 из них являются древнетюркским. Если к ним добавить 4 новых заимствованных звука, то будет 28 [4,306].

Основными препятствиями для сближения тюркских языков являются различия в звуковом строе, чему также способствует искусственное увеличение графем.

Наличие дифтонгов и долгих гласных, получивших в тюркологии название первичных и вторичных, также усугубляют различие языков. Слова с долгими гласными (ГГ) являются результатом либо стяжения согласного с гласным (СГ), либо слияния двух гласных после выпадения согласного между ними (ГСГ), сравните примеры уу2 “охота” происходит от корня аб, ав; слово уу1 “яд” - от корня агу, ээ “хозяин”- от корня эгэ.

Анализ односложных слов, состоящих из согласного и долгого гласного (СГГ) показывает, что этимологическая долгота гласных в этих словах свидетельствует о наличии

более сложной первичной основы. Сопоставление фактов киргизского, других современных тюркских языков и древнетюркского показывает, что первичными корнями киргизских слов типа СГГ являются в основном типы СГС, СГСГ. Тюркские корни типа СГГ генетически восходят к односложным корням закрытого слога типа СГС и прослеживаются они почти во всех современных тюркских языках, отличаясь лишь фонетическими разновидностями, например, кирг. тоо “гора”, каз. тау, алт. туу, тув. даг, хак.таг, уйг.таг, ДТС (Древнетюркский словарь) таг.

Переход древнетюркских слов типа СГС в СГГ – явление длительного фонетического развития, прошедшее промежуточный дифтонгоидный период, сохранившийся в казахском языке [5].

Некоторые работы К.Дыйканова были написаны на основе 28 букв с использованием первичного вида слов и основ.

Из других фонетических явлений, усугубляющих различие современных тюркских языков, он считает утерю сингармонизма. К.Дыйканов убежден, что восстановление первичных фонетических форм, подчинение законам сингармонизма способствовали бы сближению фонетического облика слов в тюркских языках и созданию общетюркского языка.

Ограничение использования фонетических дублетов с последующим отбором лишь одного литературного варианта привело бы к унификации орфографии и терминологии современных тюркских языков.

По его мнению, предстоит большая работа по систематизации лексико-семантического состава словарей тюркских языков, закреплению единого лексического значения за отдельными вариантами слова, например, азыр, казыр, казыркы со значениями сейчас, данное время. Закрепление одного значения за одним вариантом слова способствовало бы созданию единой базовой лексики общетюркского языка и в дальнейшем способствовало бы обогащению словаря общетюркского языка.

Лексико-семантическая дифференциация и интеграция тюркских языков тесно связана с отношением состава лексики групп языков и отдельных языков к основным источникам ее формирования. Формирование состава лексики каждой из групп современных тюркских языков происходит от основного Общетюркского фонда и производных от него и Нетюркского фонда с их производными. Удельный вес этих фондов и их употребление в различных языках разнятся и колеблются по отдельным языковым группам и языкам.

Здесь необходимо отметить, что не все совпадения в лексике и семантике могут служить показателем общности источника. Немалое число совпадений отражает результат исторического взаимодействия между соседними ареалами разных тюркских языков.

По мнению профессора Кенесбая Мусаева, в тюркских языках есть много общих лексических элементов в именах существительных, прилагательных, глаголах, местоимений и числительных, которые обладают высокой частотностью употребления в языке и повседневной речи, что и дает возможность общения на родных языках для представителей различных современных тюркских языков без помощи переводчика [7,15].

Вопросы создания общетюркского языка также рассматривались учеными из других стран. Например, профессора Б.Каримов и Ш.Муталов пытались создать общетюркский язык и его моделью считали усредненный тюркский язык, созданный путем математического отбора наиболее часто употребляемых лексических единиц [6]. Их научные труды несомненно заслуживают внимания и дальнейшего изучения методов отбора материала, идея

создания усредненного словаря для среднетюркского языка, как его еще называют некоторые исследователи, требует дальнейших исследований и изысканий. По вопросам создания общетюркского языка была проведена большая конференция в Ташкенте в 1993 году с дальнейшей публикацией материалов [8].

Создание общего фонда лексики для всех современных тюркских языков не только способствует созданию общетюркского языка, но и обогащает каждый тюркский язык в отдельности и создает благоприятные условия для унификации лексики, терминологии и облегчает межэтническое общение. Никто не будет отрицать, что современные тюркские этносы с близкой духовной и материальной культурой имеют право на единство языка через его унификацию, способствующее развитию и сближению братских народов в век глобализации.

Список цитируемых источников:

1. Аристов Н.И. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. Живая старина, 1896, вып. 3-4
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
3. Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад, 1988
4. Дыйканов К. Кыргыз тилим – тагдырым. Бишкек, 2002
5. Дыйканова Ч.К. Структурные типы односложных корней и основ в киргизском языке Бишкек, 1998
6. Каримов Б., Муталов Ш. Уртатурк тили. Ташкент, 1992
7. Мусаев К.М. Языки и письменности народов Евразии. Алматы, 1993
8. Проблемы создания среднетюркского языка “Ортатюрк” (Сборник тезисов докладов научного семинара). Ташкент, 1993
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий
10. Шукуров Дж.Ш. Сочинения и материалы. Чыгармалар жана материалдар. - Бишкек, 2003. – 238-б., сур.

УДК 372.8. 943. 41. (575.2)

Жапаралиева Н. Ж.

М.Рыскулбеков атындагы КЭУ

Жапаралиева Н. Ж.

КЭУ им.М. Рыскулбекова

Japaraliev N. J.

M. Ryskulbekov KEU

**“МАНАС ТААНУУ” ДИСЦИПЛИНАСЫН ҮЙРӨТҮҮДӨ КОЛЛЕКТИВДҮҮ ОКУТУУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУНУН МҮМКҮНДҮКТӨРҮ
ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ КОЛЛЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ
В ИЗУЧЕНИИ ДИСЦИПЛИНЫ “МАНАСОВЕДЕНИЕ”
THE POSSIBILITIES OF USING THE TECHNOLOGY OF COLLECTIVE LEARNING
IN TEACHING THE DISCIPLINE "MANAS STUDIES"**

Аннотация: Аталган макалада “Манас” таануу” курсун окутуунун коллективдүү ыкмасын сунуштоо жана кандай принциптер, каражаттар жана формалар аркылуу ишке ашуусу тууралуу учкай кеп болот. Ошондой эле, өз кезегинде практикалык же семинардык сабак өтүлө турган болсо, илимий маалыматтар, методикалык ыкмалар, анын ичинде дидактикалык маалыматтык топтомдор, жаңы технологиялык жабдуулар, таянуучу каражаттар, алдыңкы тажрыйбалар, инновациялык заманбап методдор ж.б. жардамга келери тууралуу баяндалат. Ишмердүүлүктүн бардык компоненттери бирдикте каралууга аракеттер жасалат. Айрым учурда педагогикалык технологияны окутуу процессинин натыйжалуу өтүшү үчүн колдонула турган инструмент, каражат катары каралат. Бул учурда педагогикалык технология окуу процессинин эффективдүү жүрүшүнүн аныкталган методдорунун, формаларынын, каражаттарынын педагогикалык, психологиялык жыйындысы, башкача айтканда, окуу процессин уюштуруунун методикалык жыйындысы болуп саналары айтылат.

Аннотация: В данной статье представлен краткий обзор предлагаемой методики преподавания курса «Манасоведение», принципов, средств и форм ее реализации. Также, в свою очередь описаны, что при проведении практического или семинарского занятия придут на помощь научная информация, методические подходы, в том числе пакеты дидактической информации, новое технологическое оборудование, справочные материалы, передовой опыт, инновационные современные методики и т.д. Будут предприняты усилия для рассмотрения воедино все компоненты мероприятия. В ряде случаев педагогическая технология рассматривается как инструмент, с помощью которого можно эффективно проводить процесс обучения. В этом случае говорят, что педагогическая технология представляет собой совокупность педагогических, психологических методов, форм, средств эффективного процесса обучения, т. е. методологический комплекс организации процесса обучения.

Annotation: This article will tell you how to offer a collective approach to teaching the course “Manas studies” and what principles, means and forms will be implemented. Also, in turn, scientific data, methodological techniques, including didactic information packages, new technological equipment, reference materials, best practices, innovative modern methods will help to conduct the practical or seminar lessons. Efforts will be made to ensure that all components of the activity are considered together. Pedagogical technologies are sometimes considered as a tool that can be used for the effective passage of the educational process. In this case, pedagogical technology is a pedagogical, psychological set of identified methods, forms, means of effective flow of the educational process, that is, a methodological set of the educational process organization.

Негизги сөздөр: “Манас таануу” дисциплинасы, илимий маалыматтар, методикалык ыкмалар, методдор, формалар, каражаттар, педагогикалык, психологиялык жыйынды.

Ключевые слова: дисциплина «Манасоведение», научные данные, методологические подходы, методы, формы, средства, педагогический, психологический сборник.

Keywords: discipline “Manas studies”, scientific data, methodological techniques, methods, forms, means, pedagogical, psychological set.

“Манас” таануу курсун окутууну изилдөөнүн жана окутуунун методдору, принциптери, формалары жана каражаттары орто окуу жайларынын пайдубалын түзгөн мектеп. Студенттер алгачкы маалыматтарды мына ушул мектептен угушат. Мектептен айырмаланып, жогорку окуу жайында сабакты уюштуруу башкача нукта ишке ашырылат. Сабак деп аталган процесс окутуучунун чыгармачылыгынан көз каранды болуп, ал мектеп

сабагынын 45 мүнөтүнүн ордуна 1 академиялык убакытта (болон системасы боюнча 100 мүнөт) болуп өтүп, бир канча этаптардын негизинде ишке ашырылат. Алсак, өтүлө турган темага арналган дарстык маалыматтар (документалдык далилдер, негизги ойлор, илимий-теориялык фактылар, тиешелүү аргументтер ж.б.) баш аламан берилбестен, ырааттуу түрдө берилет; ал эми өз кезегинде практикалык же семинардык сабак өтүлө турган болсо, илимий маалыматтар, методикалык ыкмалар, анын ичинде дидактикалык маалыматтык топтомдор, жаңы технологиялык жабдуулар (компьютер, проектор, интерактивдүү доскалар ж.б.), таянуучу каражаттар (слайддар, сүрөттөр, көрсөтмө куралдар ж.б.), алдыңкы тажрыйбалар (окутуучунун көп жылдык иш тажрыйбасы), инновациялык заманбап методдор ж.б. жардамга келет. Практикалык, семинардык, лабораториялык сабактар окутуучудан да, студенттерден да заманбапчылдыкты жана эркиндикти талап кылат. Ал эми дарстык сабактарда: анын дисциплиналык мазмуну, структуралык компоненттери, стилдик өзгөчөлүктөрү, теориялык аспектилер каралып, рамканын чегинде, бир жактуулук өкүм сүрөт. Анткени, лекцияда негиздүү гана маалыматтар айтылып, далилдер келтирилип, андан кийинки ой окурмандар менен студенттердин талкуусуна коюлат. Лекция монологдук кеп катары мүнөздөлүп, бир гана адам тарабынан окулат. Башка сабактар болсо көпчүлүктүн катышуусу менен өтөт. Лекциянын структуралык түзүлүшү (бөлүктөрү, мазмундук олуттуу маселелери жана алардын байланыштары) компоненттери боюнча төмөнкүдөй системада аткарылышы керек:

Лектордун кириш сөзү: Лекцияда сөз боло турган окуу материалдары тууралуу жалпы маалымат берип, лекциянын планы менен аткарыла турган иш. Мисалы, С.Орозбаковдун варианты боюнча “Манастан” үзүндү:

Эрте туруп кыргыздар,
Эки жагын карады,
Алоокенин аскери
Анжиянга бет алып,
Түндө качып тарады.
Чанчышканда бабаңыз
Талабына жетиптир,
Тарап алып Анжиян
Таң атырбай кетиптир.
Эки күн уруш салыптыр,
Үч жүз миң эле келгени,
Жүз миңге толбой калыптыр.
Жарадарын ташташып,
Аман-соо калганын
Анжиянга башташып,
Урушка мурун көнө албай,
Бирин бири көрө албай,
Өлгөндөрүн көмө албай,
Атка жүрбөй бошгору,
Артылбай калып кошгору,
Алооке колу кетиптир,
Суншоонун эли нетиптир?
Култка дуу-ду өлүптүр,

Маңгулдун бир уругу

Дугулдар көзү көрүптүр.-деген сыяктуу үзүндүдөн мисал кылып, лекцияда негизги мазмундагы олуттуу маселелерин ажыратуу менен маалымат жасоо жана багыт берүү, зарыл болгон окутуу каражаттарына таянып, маселени чечүүгө жетишүү. Ошол эле учурда, ар бир ЖОЖ багытына, адистигине жараша, лексикалык топтому шайкеш келген жерден үзүндү тандап алууну унутпашы зарыл. Мисалы, жогорудагы үзүндүдөн:

Эки күн уруш салыптыр,

Үч жүз миң эле келгени,

Жүз миңге толбой калыптыр – деген сыяктуу жерлери экономика жана так илимдер адистигине туура келет. Эскерте кетчү нерсе убакытты рационалдуу пайдалануу жана жыйынтыктоо керек.

Окумуштуу-дидактиктердин белгилөөсүндө студенттер бул билимдерге сугарылып анан жашоого түртүлүп чыгарылган пассивдүү контейнер эмес. Алар активдүү жана өз алдынча таанып билүүгө ар дайым умтулган жөндөмдүү индивиддер. Студенттердин билим алуудагы жигердүүлүгү алардын билиминин сапатын жогорулатуу менен өнүккөн активдүү инсанды калыптандырат. Инсандын өз алдынча болуу сапаты жана анын жекече таанып билүүчүлүгү анын инсандык сапаттарынын ичинен эң негизгиси болуу менен, ал ар кандай ишмердүүлүктүн ийгилигин камсыз кыла алат. Дидактиканын негиздөөчүсү Ян Коменский акыл – эстин өз алдынчалуулугун өнүктүрүүчү окутуу катары караган “Акыл менен кабыл алынып түшүнгөн нерседен башканы жаттатып кыйноо жарабайт, адамдын таанып билүү жөндөмдүүлүгүн эрте ачуу керек, себеби өмүр бою ал көп нерсени жеке таанып билет, изилдейт жана аткарат” – деп белгилеген. Ал көрсөтмөлүүлүктү “дидактиканын алтын эрежеси” деп, аң сезимдүүлүктүн жана удаалаштыктын принциптерин да аныктаган [2, 485-б].

Советтик философ М.С.Каган таанып билүү ишмердүүлүктүн төмөндөгү компоненттерин белгилеген: “мотивациялоо, ориентация, операция, энергетика. Тактап айтканда: субъектин ар бир багыттуу активдүүлүгүндө ички мотивация болуш керек; ишмердүүлүктүн процессинде мотивация бара-бара конкреттүү процесстин ориентациясына алып келиши керек (максат коюу, план менен иш алып баруу, аракет); ишмердүүлүктүн стратегиясы жана тактикасы кандайдыр бир базасы бар болгондо гана ишке ашат.

Көптөгөн адабий булактардан алынган маалыматтар боюнча окутуу технологиясынын төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтсөк болот. Аларга төмөнкүлөрдү белгилейли.

Ийкемдүүлүгү: коллективдүү окутуу технологиясын колдонууда, студенттер сабактарга ийкемдүү жүгүртмө боюнча, ар бири өзүнө канча керек болсо, ошончо билим ала алат;

Модулдуулугу: коллективдүү окутуу технологиясын колдонууда окуу методикалык комплекстер модулдук принциптердин негизинде түзүлөт. **Удаалаштыгы:** Негизги кесиптик билимин кош диплом алуу үчүн окуу жай менен болгон келишимдин жардамы менен айкалышырып жүргүзүүгө болот. **Асинхрондуулугу:** Окуу процесси онлайн болгон учурда студент өздөрүнө ылайыктуу убакытта, жерде жана темпте окуй алат.

Жаңы маалыматтык технология: Коллективдүү окутуу технологиясында маалыматтык коммуникациялык технологиянын бардык түрлөрү пайдаланылат, б.а. компьютер, компьютердик тармактар, электрондук почта, чат, маалыматтык системалар, интернет айдыңы ж.б. анын каражаттары болуп саналат. Окутуучунун жаңы ролу: окутуучуга таанып билүү процессин уюштуруу, өтүлө турган дисциплиналардын жумушчу программаларын түзүү, консультация берүү, окуу проектилерин жетектөө жана башка функциялар жүктөлөт.

Окутуучу бири – бирине жардам көрсөтүүчү тайпаларды башкарат, студенттердин кесипкөйлүүгүн өркүндөтүүгө жардам берет.

Азыркы мезгилде педагогика илимине «педагогикалык технологиялар», «билим технологиясы», «окуу технологиясы», «инновациялык технологиялар» терминдери колдонулат. “Технология” термининин уңгусу байыркы грек тилинде “техно” - искусство, чеберчилик, аткаруучулук, ал эми “логос” - окуу, үйрөнүү деген маанилерди түшүндүрөт. Демек, технология тигил же бул ишмердүүлүктү жогорку чыгармачылык деңгээлде жүргүзүү жана аны үйрөнүү болуп саналат. Ал эми педагогикалык технология бул - бир жагынан, окуу материалын иштеп чыгуу, аны өзгөртүү жана берүүнүн методдору менен каражаттарынынын жыйындысы болсо, экинчи жагынан, техникалык жана маалыматтык каражаттардын негизинде педагогдун студенттер менен бирдикте окуу процессин жүргүзүү жөнүндөгү илим болуп саналат. [5.138-б.] Айрым учурда педагогикалык технологияны окутуу процессинин натыйжалуу өтүшү үчүн колдонула турган инструмент, каражат катары карашат. Бул учурда педагогикалык технология окуу процессинин эффективдүү жүрүшүнүн аныкталган методдорунун, формаларынын, каражаттарынын педагогикалык, психологиялык жыйындысы, башкача айтканда, окуу процессин уюштуруунун методикалык жыйындысы болуп саналат. Азыркы мезгилде билим берүү системасына ылайыкташтырылган көптөгөн педагогикалык технологиялар даярдалып, билим сапатын жогорулатууга өбөлгө түзүүдө. Алардын негизги түрлөрү төмөндөгүлөр:

1. коллективдүү окуу технологиясы;
2. активдүү окуу технологиясы;
3. модулдук технология;
4. проблемалуу окуу технологиясы;
5. оюн технологиясы жана башка технологиялар; Коллективдүү окуу технологиясынын багыты салттуу окутуудагы айрым кемчиликтерди жана жетишпегендиктерди жоюуга багытталган, башкача айтканда, салттуу окутуудагы төмөнкү туура келбестиктерди чечүүгө арналат:

1. Тышкы стимул менен окуу мотивинин туура келбестиги. Себеби, салттуу билим берүүдө окутуучулар окуу материалын берүүдө стимулду түзүүгө аракет жасашканы менен, ал окуунун оң мотивине айланбайт. Ал эми коллективдүү окуу технологиясында өзүнө жана калган студенттерге ишеним пайда болуп, студенттердин арасында атаандашуунун негизинде окуу мотиви жогорулайт.

2. Пассивдүү жөнөкөй кабыл алуунун активдүү өзгөртүп, түзүү ишмердүүлүгүнө айланбашы. Салттуу окууда көпчүлүк студенттер окуу материалын жөн гана кабыл алып, аны кайра айтып берүү менен гана чектелет. Ал эми коллективдүү окуу технологиясында ар бир студент өзүнүн ишмердүүлүгүнүн натыйжасында окуу материалын түшүнүү менен кабыл алат.

3. Окуу процесси учурундагы студенттердин психологиялык “коркунучтуу”, “жагымсыз” абалынын “жагымдуу” абалга айланбашы. Белгилүү болгондой, окуу процесси студент үчүн дагы, педагог үчүн дагы “жагымдуу” болушу зарыл. Тилекке каршы, салттуу окутууда окуучулардын көпчүлүгү суроого жооп берүүдөн тартынып “жагымсыз” абалда болушат. Ал эми коллективдүү технология мүмкүн болушунча ар бир окуучунун өздүк каалоосу менен окуу процессине активдүү катышууга шарт түзөт.

4. Тарбиялоо менен окутуунун шайкеш келбеши. Салттуу окутуу процессинде тарбиялоо, негизинен алганда, тигил же бул аракетти башкарууга гана багытталат. Ал эми коллективдүү

технологияда ар бир студент өзүн эркин сезип, болгон мүмкүнчүлүгүн толук ачууга аракет жасайт. Демек, коллективдүү окуу технологиясында студент окуу процессине активдүү катышуу менен, өзүнө зарыл болгон касиеттерди, сапаттарды калыптайт. Коллективдүү окуу технологиясы төмөнкү принциптердин негизинде орун алат:

- Улам өзгөрүп туруучу студенттердин жуптары, топтору;
- өз ара окутуу;
- өз ара текшерүү;
- өз ара башкаруу;

Коллективдүү окутуу технологиясы сөзсүз түрдө алдын-ала даярдалып, аныкталган ирээтте жүрүшү зарыл. Коллективдүү окуу технологиясынын уюштурулушу төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт: эрежелерди иштеп чыгуу жана аны бекитүү; ар бир катышуучуга аныкталган ролдорду бөлүү; тапшырмаларды берүү жана аткаруу убактысын аныктоо; жыйынтыкты талкуулоо жана жалпы чечимдерге келүү.

Окуу материалы кандайдыр бир аныкталган абалды ар тараптан анализдөөнүн негизинде берилет. Аныкталган абалдын анализинде окуу процесси эки багытта жүрөт. Биринчисинде, аныкталган абал студенттерге алдын-ала жеткизилет, ар бир студент абалдын анализи боюнча такталган тапшырма алат жана аны өз алдынча чечкенге аракет жасайт. Бул учурда окуу процесси ар бир студент активдүү катышкан талкуу катары жүрөт. Экинчисинде, аныкталган абалдын чечилиши түздөн-түз окуу процессинде орун алат. Бул учурда абалдын анализи боюнча ар бир студенттин көз карашы талкууланат. Негизинен алганда, абалдын анализи окуу материалын аналитикалык талкуунун негизинде белгилүү болгон маалыматтарды пайдалануу, өз алдынча чечимдерди кабыл алуу жана жалпы бир ой толгоого келүүнү пайда кылат.

“Мээге чабуул” же “Акыл-эс чабуулу” максатка ылайык коюлган маселени жогорку деңгээлде чечүүнүн аныкталган ыктарынын бири болуп саналат. “Мээге чабуул” ыкмасынын негизги максаты коюлган маселе боюнча коллективдүү ойлонуунун натыйжасында анын “жаңыча”, өзгөчө чечилишин пайда кылуу саналат. “Акыл-эс чабуулу” окуу процессинин жүрүшүндө төмөнкү милдеттерди аткарат:

- Окуу материалын чыгармачылык изденүү менен кабыл алуу;
- Теория менен практиканын байланышын чыңдоо;
- Окуу процессинде окуу-таануу ишмердүүлүгүнүн жаңы багыттарын аныктоо;
- Коллективдүү ойлонуу ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн тажрыйбасына ээ болуу жана башка ушул сыяктуу. “Акыл-эс чабуулу” натыйжалуу жүргүзүү үчүн төмөнкү эрежелерди кабыл алышат:
- Талкуу учурунда бардык катышуучулар бирдей укукка, шартка ээ болот;
- Ар бир сунуш, пикир кабыл алынат;
- Канчалык көптөгөн сунуштар пайда болсо, коюлган максатты чечүү ошончолук жеңил болот; “Акыл-эс чабуулун” өткөрүүдө окутуучу студенттерди чечилүүгө тийиш болгон маселе жана өткөрүү эрежелери менен тааныштырат. Студенттердин санына жараша 3-5 студенттерден турган топ түзүлөт жана топтун ичинен пайда болгон пикирлерди, сунуштарды топтоп туруу үчүн эксперт шайланат. Топтордогу студенттер бирдей санда жана мүмкүн болушунча бирдей деңгээлдерде болушу керек. Андан кийин топтордун баарына бирдей суроо берилип, бир-эки суроо жооп уюштурулат. Андан кийин окутуучу дагы бир жолу эрежелерге токтолуп, аудиторияга негизги маселени коет. Ар бир топ активдүү

ишмердүүлүктү жүргүзөт, ал эми эксперт бардык пикир, сунуштарды атайын кагазга түшүрүп, аларды топтойт. Андан кийин эксперттер “акыл-эс чабуулунун” натыйжасында пайда болгон пикирлерди, сунуштарды талкуулоо менен корутунду чыгарышат. Эксперттерден кийин окутуучу “акыл-эс чабуулуна” катышкандарга ыраазычылык билдирип, эң кызыктуу ойлорго токтолуп, жалпы жыйынтык чыгарат [4.33-б.].

Демек, жогорудагыларды эске алуу менен ар бир окутуучунун ишмердүүлүгү заманбап мезгилден артта калбастан жана айрыкча, студенттин өз алдынча иш алып баруусун окутуучу тийишпүү денгээлде жетекчиликке алса, жемишпүү натыйжа берери шексиз.

Колдонулган адабияттар:

1. С.Мусаев “Манас” [Текст]./ С.Мусаев, А.Акматалиев С.Орозбаковдун варианты боюнча.- Бишкек, 2010. 560-бет
2. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. [Текст]./ Бекбоев И. –Бишкек, 2004. 485-б.
3. Константинов Н.А. История педагогики. [Текст]: Учебное пособие –/ Константинов Н.А. М., 1971. 447 б.
4. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү ыкмалары. [Текст]./ Саалаев Ө. –Бишкек, 2006. 119 б.
5. Сияев Т.Педагогиканын негиздери.[Текст]./ Т.Сияев, Э.Мамбетакунов.Бишкек, 2008.304 б.

УДК 82

Жумаева Г.З

И.Арабаев атындагы КМУ

Жумаева Г.З.

КГУ им. И. Арабаева

Zhumaeva G.Z

KSU I. Arabaev

БАЙЫРКЫ ОРТОК ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ

К.АРТЫКБАЕВДИН РОЛУ

РОЛЬ К. АРТЫКБАЕВА В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНИХ ОБЩЕТЮРКСКИХ

ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

THE ROLE OF K. ARTYKBAEV IN THE STUDY OF ANCIENT COMMON TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Аннотация: Бул чакан макалада байыркы орток түрк жазма эстеликтерибизди кыргыз адабиятындагы алгачкы мезгилдеги изилдөө тарыхына кайрылып, адабиятчы окумуштуулардын ой-пикирлери кыскача кепке тартылды. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерди (Жусуп Баласагындын “Кут алчу билими”, Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы”) кыргыз жазма адабиятыбыздын баштоочуулары катары кароо маселесин көтөрүүдө алгачкылардан болуп, К.Артыкбаедин эмгеги эске алынып, өз кезегиндеги карама-каршы пикирлерге баа берилди.

Аннотация: В этой короткой статье рассматривается история изучения наших древних общетюркских письменных памятников в ранний период кыргызской литературы и кратко обсуждаются взгляды литературоведов. В творчестве К. Артыкбаева одним из первых поднялся вопрос о признании древних общетюркских письменных памятников («Благословенное знание» Жусупа Баласагына, «Сборник турецких слов» Махмуда Кашкари) пионерами нашей кыргызской письменной литературы.

Annotation: This short article briefly discusses the history of the study of our ancient common Turkic written monuments in the early period of Kyrgyz literature and discusses the views of literary scholars. In the work of K. Artykbaeva, she was one of the first to raise the issue of recognition of ancient common Turkic written monuments ("Blessed Knowledge" by Jusup Balasagyn, "Collection of Turkic Words" by Mahmud Kashkari) before the discoverers of our Kyrgyz writer.

Негизги сөздөр: байыркы орток түрк жазма эстеликтери, түрколог, фольклор, адабият, сын, саясат, тарых, маданият, дидактика, философия, дастан, акын, тилчи, сөздүк.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, тюрколог, фольклор, литература, критика, политика, история, культура, дидактика, философия, дастан (поэма), поэт, лингвист, словарь.

Key words: ancient Turkic written monuments, Turkologist, folklore, literature, criticism, politics, history, culture, didactics, philosophy, dastan (poem), poet, linguist, dictionary.

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын калыптануу тарыхына кайрылганыбызда, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийинки, тактап айтканда, 1917-жылдын 7-ноябрынан кийинки мезгилге кайрылуунун кыябы келип, В.И.Ленин жетекчилик кылган коммунисттик партиянын идеологиясынын адабият менен маданиятка тийгизген оң жана терс таасирлерине токтолбой, айланып өтө албайсың. “Ленин” темасы СССР элдеринин көркөм искусствосунун түбөлүктүү темаларынын бирине айланып, кыргыз профессионал жазма адабияттын жаралышына негиз болгон деген ойлорго шыкак берген. Кыргыз адабиятынын тарыхынан “Ленин” темасына кайрылбаган эл акындары, акын - жазуучуларды табуу кыйын. Мисалы, төкмө акындар чыгармачылыгында 1918-жылдагы Т.Сатылгановдун “Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду” ырынан башталып, ж.б. акындардын чыгармачылыгында учугу уланып, “Ленин” темасы жазма адабиятка караганда, активдүү өнүгүүдө болуп, акын-жазуучуларга таасири күчтүү болгон. Эл ырчылары оозеки формада жаңы заман тууралуу эски заманга салыштыруу менен ырдап, даңазалап, өз ойтуюмдарынын деңгээлинде ички эмоциялык абалдарын көркөм чагылдырууга жетише алышса, жазма адабиятта бир топ татаалдыктар жаралган. Анткени кыргыз тилинде басманын жоктугуна байланыштуу 1911-жылы Молдо Кылычтын “Зилзаласы” Казан шаарында, С.Карачевдин чыгармалары, тактап айтканда, Ленинге арналган ыры 1918-жылы “Шуро” (“Совет”) деген татар тилиндеги газетасына жарыяланса, 1919-1924-жылдарга чейин казак тилиндеги “Көмөк”, “Ак жол” газеталарына “Шолпан”, “Жас кайрат”, “Аелдер теңдиги” ж.б.ырлары жарык көрөт. Ошондой эле ушул жылдары К.Тыныстановдун “Жастарга”, “Кыс карындастарыма” ж.б.чыгармалары казак, татар тилдеринде жарык көргөн [6.28.]. Мындай көрүнүшкө карата өз кезегинде А.Токомбаев “Эненин тили” макаласында кыргыз окуучуларынын 1924-жылга чейин жазуу, окуулары казакча, өзбекче, татарча болгондугуна токтолуп: “...ошого жараша окуучулардын тилдери да кубулуп, жаңыра берди. Казакча да, өзбекче да, татарча да эмес, “аргын” тилге айлана баштады” [11.51.], -дейт.

Демек, 1924-жылдарга чейин жарык көргөн чыгармалар кыргыз жазма адабиятыбызды башпоочу чыгармалар болбой калганында эмес, кеп, алгачкы кыргыз газетасына кыргыз тилинде жарыялангандыгында болуп, А.Токомбаевдин “Октябрдын келген кези” ыры кыргыз жазма адабиятынын башпоочусу катары сыпатталып келген.

Түрк элдеринин тарыхын, маданиятын изилдөөгө бүт өмүрүн арнаган окумуштуу В.В.Бартольд: “...кытайлардын өздөрү, ошондой эле европалык окумуштуулар “кыргыз” деген сөздү билдирүү үчүн пайдаланылып келген ушул (гэгунь) транскрипциясы менен жакындатышат. Демек, б.з.ч. 201-жылдагы окуялар кыргыздар жөнүндөгү биринчи маалымат деп эсептөө менен, кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир дагы эл жок болуш керек” [7.127.],-дейт. Ушундай жана башка тарыхый даректерге ээ кыргыз элинин тарыхый жана адабий мурастары кайда? Баардыгы фольклорго айланганбы? Жазмасы тууралуу маалыматтарды таш беттерине калтырып өтө беришкенби деген учугу үзүлбөгөн суроолор жарала берет. Жогоруда байыркы кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, адабиятын жана дүйнөтаанымын камтыган Орхон-Енисей таш-жазма эстеликтеринен кыргыз жазма адабиятын башпоо керектигин туюшса да, окумуштуулардын үн катпагандыгына объективдүү да субъективдүү себептери болгон. Буга “адабияттын партиялуулугу” тууралуу 20-кылымдын 2-жарымынан баштап, В.И.Ленин саясий эмгектеринде кенен колдонуп, акырында “Партиялык уюм жана партиялык адабият” деген макаласы бүтүндөй совет адабиятын бир багытка салгандыгы тууралуу А.Садыков: “...РСДРПнын 1903-жылдагы 2-съездинен кийин меньшевиктер өздөрүнүн бузуп-жаргыч иштерин активдүү жүргүзө башташкан. ...Мына ушундай шартта В.И.Ленин жумушчу табынын адабиятын уюштуруунун чоң программасын берди. Макалада социал-демократиялык адабияттын, айрыкча ошол маалда партиялык идеяларды эл арасына таратуудагы маанилүү каражат болгон публицистиканын (демек, адабий сындын да) партиялуулугу жөнүндө сөз болот” [10.157.],-деп, кыргыз адабиятынын жана маданиятынын өнүгүүсү да социалисттик идеологияга негизделген бир методдун негизинде өнүгө баштагандыгына токтолот. Ушундай саясий жагдайлар ар бир адабий чыгармалардан социалисттик коомго коркунучтуу идеяларды издеп, акын-жазуучулардын үшүн алган мезгилдерди көз жаздымда да калтырууга болбойт. Кыргыз адабиятынын тарыхы “Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы” менен башталып, 1924-жылдын 7-ноябрындагы “Эркин –Тоо” газетасы менен уланып, кыргыз элине тиешелүү байыркы жана орто кылымдардагы адабий мурастар түгүл, кыргыз элинин кол жазма адабиятынын өкүлдөрү Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Багыш Молдо сыяктуу акындарыбыздын чыгармачылыгына бир беткей көз караштан баа берилип, чыгармалардын өзөгүндөгү адам менен коомдун, адам менен жаратылыштын байланышынан жаралган гумандуулук ойлор жокко чыгарылган. Жогорудагыдай маанидеги көз караштар кыргыз элинин байыркы мурастарына, тарыхына жана маданиятына кайрылууда кыргыз адабий изилдөөчүлөрү сактыкка өтүшүп, керт баштын да коопсуздугун эске алышып, мезгилдин саясатына ылайыкталган орус элинин таасиринен улам гана кыргыз элинин жазма адабиятына жол ачылды деген калпыс ойдун жетегинде калышат. Мындай адабият менен маданияттагы саясий кырдаалдар кыргыз адабиятынын тарыхы байыркы орток түрк жазма мурастарынан гана эмес, 19-кылымдын экинчи жарымындагы жазма адабиятынан да кур жалак калган. Академик А.Эркебаев кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурастарынын өнүгүш жолдорун, тагдыры менен абалын, жанрдык составы менен структурасын тарыхый-филологиялык жактан так изилденбей жаткандыгын жана

кыргыз эли менен тектеш элдерде (казак, өзбек, тажик, түркмөн) бул багыттагы маселелер эбак изилдөөгө алынып, өз адабияттарынын тарыхын байыркы адабий мурастардан баштаган көп томдуу эмгектерди жаратышкандарына токтолуп келип: “...биз кыргыз фольклору менен адабиятынын бар болгону бир томдук “очерктери” (1943, 1960, 1973) жана тарыхы (1970) менен тим болуп келатабыз”, -дейт [13.4.]. Кыргыз жазма адабиятынын пайда болуу, калыптануу мезгили, бүгүнкү күндөгү өнүгүү процессин илимий теориялык жактан жалпылап чыгуу маселесине кайрылып, С.Жигитов 20-50-жылдардагы “Ырлар жана жылдар”, кийинчирээк ушул эле эмгектин негизги мазмунун камтыган “Жазма адабиятыбыз жана фольклор”(-Ф., 1976.) жана “20-жылдардагы кыргыз адабияты”(-Ф., 1984.) деп аталган эмгектерин жазат. Бирок тилекке каршы, аталган эмгектерде да өткөндөгү адабий мурастарыбыз тууралуу маалыматтар сөзгө алынган эмес. Бул тууралуу С.Жигитовдун чыгармачылыгын изилдөөгө алган адабий сынчы К.Даутов да төмөндөгүдөй белгилеп өтөт. “Дагы бир башка маанидеги өксүк бар. Адабияттын бүтүндөй бир тилкеси изилдөө объектисинен түшүп калган. Жазма профессионал адабиятыбыздын генезисин карап жатып, 1918-жылдан 24-жылга чейинки жазма адабиятыбызды (казак, татар тилдеринде чыккан С.Карачев, К.Тыныстанов, К.Баялинов ж.б.ырлары) айкын кеп сөзгө албай, алардын кайсы поэзияга, кайсы адабиятка тиешелүү экендиги тууралуу маселенин башын ачпай, С.Жигитовдун өзү - мурдагы адабиятчылардын кемчил жолун кайталап басып өтүшү. Алдыда сөзсүз каралууга тийиш” [3.308.]. Дагы адабий сынчыларыбыздын бири - Ш.Үмөталиев да социалисттик коомдун өзгөчөлүктөрүн сыпаттап келип, мындай турмушту көркөм чагылдыруу кыргыз адабиятынын тарыхынын мазмуну экендигине кайрылып: “Мына ушундай аябагандай зор тарыхый мезгилдеги кыргыз адабияты, башкача айтканда, 1924-жылга чейинки кыргыз адабияты оозеки массалык түрдө болду. Кыргыз элинин мурдагы шартына байланыштуу анын жазма адабияты болбогондугу белгилүү. Бирок жазма адабияты болбогону менен бай оозеки адабияты бар болучу”[12.10.], -деп, кыргыз элинин байыркы жазма булактары тууралуу кеп учугун да тартпайт. Демек, кыргыз адабият таануусундагы мындай өксүк жагдайлар бир гана адабиятчыга эмес, жалпыга мүнөздүү көрүнүш болуп, “панисламчыл” жана “пантүркчүл” деген кооптуу түшүнүктөр бир топ кыргыз адабий сынчыларын да чоочутуп, Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейинки адабий мурастарга кайрылуу мүмкүнчүлүгү токтоп келген экен. Адабий сынчы К.Асаналиевдин адабияттын өнүгүү процессине карата айтылган оюнда:”... бул кандайдыр бир жеке адамдардын карасантайлыгынан эмес, (андайлардын болгондугуна карабастан), мунун эң негизги себеби, баарынан мурда, авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып күчүнө кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей саясатташкан көз карашка, демагогиялык системага, ар кимдин жекече ойлоону касиет-сапатын, жеке чыгармачылык мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тыптыйпыл жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат” [2.4.], - деп, адабий мурастарга гана эмес, бүтүндөй эл өткөн тарыхынан, эне тилинен ажырап калуу коркунучуна жетип, руханий жакырчылыкка кабылган мезгилдин катаалдыгын реалдуулук менен мүнөздөп өтөт.

Акыры мезгилдин саясатын артка таштап, орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөдө, кыргыз жазма адабиятын тарыхын 1924-жылдагы А.Токомбаевдин “Октябрдын келген кезинен” эмес, байыркы орток түрк жазма эстеликтеринен баштоо керектиги тууралуу ой айтуу маселеси адабий сынчы К.Артыкбаевдин калемине таандык. Ал 1967-жылдагы “Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди үйрөнүү маселесине карата” [1.274-292.] деген

макаласында: “Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүбүздүн чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы” менен Баласагындык Жусуптун “Кут табуу билими” турууга тийиш”, - деп, башка түрк элдери эбак эле адабиятына жана тарыхына киргизишип алышкандарына токтолот. Бирок ошол кезде бул адабий мурастар кыргыздарга эч тиешеси жоктой караган көз караштар басма сөздөрдө басымдуулук кылып, адабиятчыны бир топ бушайманга салган. К.Артыкбаев ал мурастар кыргыз элине да тиешелүү экендигин далилдөөгө далалат кылып, кыргыз эли тууралуу жазылган тарыхый эмгектердин мисалында тастыктаган. Мисалы, А.Н.Бернштамдын “К вопросу о происхождении киргизского народа” (“Советская этнография”, 1955, №2.), “О появлении киргизов на Тянь-Шане в 9-10- в.в.” (“Советская востоковедение”, 1956, №4.) жана тарыхчы К.И.Петровдун “К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойротами в 13-15-вв” (Фрунзе, 1961.), “Очерк происхождения киргизского народа” (-Фрунзе, 1963.) жана Ө. Караевдин “Арабские и персидские источники 9-12-вв. о киргизах и Киргизии” (т.и.к., изденип алуу үчүн жазылган дисс. -М., 1963, 14-б.) ж.б. тарыхый эмгектеринен көпкө тартып, кыргыз элине да байыркы орток түрк адабий мурастары тиешелүү экендигин ишенимдүү далилдеген. Жусуп Баласагындын чыгармаларына адабий талдоо жүргүзүп, макаласынын аягында: “Демек, ал эстеликтерди үйрөнүү жагын илимий мекемелердин атайын иш пландарына киргизип, тезинен которууга жана изилдөөгө киришүүдө турат”, - деп жыйынтык кылат. Тилекке каршы, бул көтөрүлгөн маселе өз убагында коомчулук тарабынан эч көңүлгө алынган эмес.

Ушундай маанайдагы К.Артыкбаевдин 1967-жылдагы байыркы орток мурастарга карата макалаларынын жазылышына боордош түрк элдеринин байыркы орток түрк жазма эстеликтерине карата көз караштары жана иш аракеттери негиз болгон. Мисалы, 1965-жылы казактардын “Жазушы” деген басмасынан “Үч кылым ырдайт” (18-20-к.ч.) деген жыйнагы чыгарылган. Бул жыйнактын мазмунунан социалисттик коомдун атеисттик идеологиясына дал келбеген диний мазмундагы ырлар бар экендигине карабастан, мындай түшүнүктөрдү улуттук дүйнөтаанымдын критерийинде карашып, чыгармалардын элдүүлүгүнө басым коюлат. Керек болсо, казак адабиятынын тарыхын 18-кылымдан эмес, андан да байыркылыгына токтолушуп, байыркы түрк жана чагатай тилдериндеги адабий эстеликтер жалпы түрк элдерине тиешелүү орток мурастар экендиги тууралуу ойлорун ортого салышат. Казак адабиятчысы Б.Кенжебаевдин: “... жогоруда аталган жазуу-сызууларды, жазма адабият нускаларын, адабий чыгармаларды, жазуучулар менен илимпоздорду азербайжан менен түркмөн да, кыргыз менен каракалпак да, казак менен өзбек да өз адабиятыбыз деп ээлик кылууга, адабият тарыхына киргизүүгө акылары бар, ошондой кылууга милдеттүү да!” [5.18.], - деген пикири бир топ окумуштууларды жандандырат. Мисалы, “Талашкан тактык жаралат” деген теманын астында 1967-жылы “Кыргызстан маданияты” газетасына байыркы адабий мурастарга (Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари ж.б.) карата талкуу жүрөт. Бул талкууга алгачкылардан болуп, адабий сынчы К.Артыкбаев “Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак...” (1-январь, 1967-жыл) [4.163.] деген макаласы жарыяланат. Бул макаласында автор Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин чыгармаларынын тилине, табиятына жана кыргыз элине тиешелүү адабий мурас экендигине басым коюп, “...бир кездеги Европа элдеринин адабий тили латын тили болгон сыяктуу, түрк, чагатай тилдери да өз учурунда Орто Азия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгон. Муну биз Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак,

өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык жактан азыркы кыргыз тилине да өтө жакын турат”, -деп, С.Е.Маловдун “Байыркы түрк жазууларынын эстеликтери” (М-Л.,1951), Б.Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” (Фрунзе, 1959) деген монографиясы, Ү.Асаналиев жана К.Ашыралиевдин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү” (Фрунзе,1965) деген эмгектери менен таанышкан адамдарга ачык түшүнүктүү боло тургандыгын айткан. Ошондой эле Баласагын шаары азыркы кыргыз жергесиндеги Токмок шаары экендигин, демек, “Кутадгу билигдин” автору ушул шаарда туулгандыгын белгилеп, бул чыгарманын варианттары, алардын кайсы шаарларда сакталып тургандыгы тууралуу кеп кылат. Дастандын мазмунундагы жалпы адамзатка мүнөздүү төмөндөгүдөй дидактикалык ойлорду камтыган ыр саптарынан которуп, сунуштайт.

Бактыңа душман болбой таза сакта,
Орунсуз жаман сөздү эч кимге айтпа.

Акыл сөз жана мыкты эмгек менен,
Эстелик калтырасың өчпөс, терең.

Жатсаң да топуракта жарык көрбөй,
Эл жаттап акыл сөзүң калат өлбөй.

...Арзыган адам деген атка, Адам.
Байлыкка намыс-арды сатпа, Адам.

Кордосоң байлыкка бүт жан дүйнөңдү,
Ал соёт өзүңө жаап жок күнөөңү.

Дүнүйө азыркыдай турат жолдо
Байкатпай жөргөмүштөй чырмайт торго.

Андан соң илим сенден алыс калат,
Анткени тор өткөрбөй камап салат...

Ошондой эле К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасындай эле даражада Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагынын” да кыргыз элине тиешелүү байыркы мурастардын бири экендигин ырастап, андагы жалпы түрк элдерине таандык турмуш - тиричилик белгилерди, жыл эсептөө системасына ылайык он эки түрлүү айбандардын аттары берилгенин, айрым согуш тарыхтары жана “Сөздүктүн” адабий маанисине токтолуп, мазмунундагы дидактикалык чыгармалардан мисал келтирет. Мисалы: “Тайган йүгүригин тилкү севмас” (“Тайган күлүгүн түлкү сүйбөс”), “Күч алдын кирсе, тору түңкүлүктөн чыгар” (“Зулум эшиктен кирсе, ырыс түндүктөн чыгар”), “Хан ышы болса, катун ышы калыр” (“Хандын иши чыкса, катындын иши калар”, “Кокка сагурса, йүзга түшүр” (“Көккө түкүрсө, көзгө түшөр”), “Кош кылыш кыга сыгмас” (“Кош кылыч кынга сыйбас”) ж.б. Макаласынын аягында К.Артыкбаев орток түрк адабий мурастары тууралуу ойлорун жыйынтыктап, “Казак адабиятынын тарыхы” (1966), “Өзбек адабиятынын тарыхы” (1959) байыркы орток түрк жазма эстеликтерден башпаларына токтолуп: “... Албетте, ошол эле “Кутадгу билигден” кээ бирөөлөр талап кылган таза идеалдуулукту, чаташсыз көз

караштарды дайыма эле жолуктура албайбыз. Жогоруда эскерткен акыл-насааттар, философиялык ойлор менен бирге, анда да диндик түшүнүктөр, жакшы падыша жөнүндөгү жаңылыш утопия кездешпей койбойт. Ошого карабастан ал мурасты тартынбастан эле жазма адабий мурастарыбыздын өткөндөгү бир мыкты көрүнүш катары адабиятыбыздын тарыхына киргизип үйрөнүүгө болот”, -деп аяктайт.

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиги” менен Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы” тууралуу жазылган бул макала өз кезегинде туура кабыл алынбай, бир топ карама-каршы пикирлердин талкуусуна кабылат. Айтсак, Э.Абдулдаев ошол эле газетага (10-февраль, 1967-жыл.) “Орток адабий мурас маселеси тууралуу” деген макаласын [4.170.] жарыялап, анда К.Артыкбаевдин макаласындагы негизги үч маселеге макул эместигине токтолот. **Биринчиден**, жогорудагы адабий мурастардын тилине байланышпау маселелерге токтолуп: “Эгерде К.Артыкбаев 11-кылымдагы Баласагундук Юсуптун “Кутадгу билиг” (бул 1069-жылы жазылган) жана андан беш жылдан кийин пайда болгон Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” деп аталган сөздүгү чагатай тилинде (тактап айтканда, эски өзбек адабий тилинде жазылган деп ойлогон болсо, анда автор чоң жаңылышат. Анткени эски өзбек адабий тили (муну К.Артыкбаев эски терминология боюнча “чагатай тили” деп атап жүрөт) жогорку аталган эки эстеликтин доорунан бир нече кылым кийинки мезгилге -14-16-кылымдарга туура келген адабий тил экендиги белгилүү. Демек, бул тил 11-кылымдагы “Кутадгу билиг” дастаны менен Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн тили боло албаса керек. ...**Экинчиден**, автор өзгөчө белгилеп көрсөткөндөй, бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү. Автор бул оюн далилдеш үчүн өз, ай, кой, тай, күмүш, угут, кан, алп, тап, чап ж.б.у.сыяктуу сөздөрдү ушул калыбында, ушул маанисинде “Кутадгу билигден” кездешпиребиз деп жазат. К.Артыкбаевдин **үчүнчү аргументи** катарында жогорку аталган эстеликтерде берилген ар кандай этнографиялык фактылар, макал-лакаптар пайдаланылган. Алардын баарынан тең ошол кездеги Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушун көрөбүз дейт. Автор эч кандай кыргыздар тууралуу тарыхый даректер жок туруп, жогорудагы адабий мурастарды атоого болобу деген суроонун тегерегинде кеп кылып, фактылык материал катарында **Узбек ССРинин тарыхынын 1-томундагы** проф. Ю.А.Якубовскийдин караханиддер мамлекетинин составына карлуктар, чигилдер, ягмалар, аргулар сыяктуу уруулар киргендигин белгиленгендигин, бирок кыргыздар тууралуу маалымат жок десе, проф. В.В.Решетовдун (“Узбекский язык” ч.1. Ташкент, 1959, С.34.) Караханиддердин уруулук союзундагы башкы роль уйгурларга да таандык болгон деп болжолдойт дейт.

Жогоруда белгиленген адабияттардын мазмунуна кыргыздар тууралуу маалыматтарды эмнеге басым коюп, жазыш керек эле да, автор эмнеге белгиленген адабияттарга гана таянуу менен жыйынтык чыгарыш керек эле. Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг” чыгармасында эч ким талашка түшпөй турган: “Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым, Окуурда мага арнап дуба кылгын”, - деп айтса, байыркы түрк элдеринин ичинен тарыхта атыбыз биринчилерден болуп чагылдырылса, тарых тастыктагандай түрк мамлекетинин курамындагы бийлик талашкан ак сөөк элдердин биринен болсок, орток түрк тилинде жазылган адабий мурастардан эмнеге баш тартуу керек эле. Тескерисинче, өзбектерден эбак байыркы эл болгонун өзбектердин тарыхтарынан эмес, дүйнөлүк илимий булактар менен далилдөө керек эле. Ошондой эле илимий чөйрөдө “Кутадгу билигдин” уйгур жазмасындагы вариантына карап, конкреттүү уйгур улутуна тиешелүү деген калпыс көз карашты негиз кылуунун зарылдыгы жок эле. Анткени бул чыгармага жыйырма жылдай

өмүрүн арнаган түрколог окумуштуу В.В.Радлов изилдөөсүнүн аягында: “ 1891-жылы мен Г.Вамбердин көз карашы менен макул болуп, “Кутадгу билиг” байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. “Кутадгу билигде” уйгур деген бир дагы сөз кездешпейт. Менин “Кутадгу билиг” уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме дагы бир нерсе, өз эне тилинде китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп турат” [9.№4.], - деген аргументи менен жогорудагыдай талаш пикирлерге чекит койсо, ал эми С.Е.Малов “Кутадгу билигдин” тили – уйгур тили деген түшүнүктөргө карата токтолуп: “...Кутадгу билигди” автор биринчи араб алфавитинде жазган, андан соң, уйгур тамгасына которулган” [8.451.],- деген пикирин билдирет. Бирок Э.Абдулдаев буга чейинки С.Е.Маловдун “...эски уйгур тилинде жазылган жана өзү да уйгурлардын эң эски эстелигинен болот”, - деген сөзүн өз оюн бышыктоо үчүн келтирип кетет. Жогорудагыдай бир эле чыгармага мезгилдин өтүшү менен мурдагы көз караштар өзгөрүүлөргө учурап, алымча-кошумча фактылык мисалдарга таянуу менен бири-бирин толуктаган же бирин-бири жокко чыгарган айрым учурлар боло тургандыгы аксиома. Диалектиканын мыйзамын эске албастан, жогорудагы макаланын автору: “...Эгерде К.Артыкбаев 11-кылымдагы Баласагун Юсуптун “Кутадгу билиг” (бул 1069-жылы жазылган) жана андан беш жылча кийин пайда болгон Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” деп аталган сөздүгү чагатай тилинде (тактап айтканда, эски өзбек тилинде) жазылган деген ойдо болсо, анда автор чоң жаңылышат”, - дейт [4.171.]. Албетте, мындай жыйынтык байыркы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин байыркы тарыхын саясатка аралаштырбай тереңден изилдөөдө гана реалдуулук өзүнөн өзү жаралмак эле.

К.Артыкбаев кийинки “Маалыматтарга таянганда” (31-март, 1967-жыл) деген макаласында мындайча тактаган: “Түрк, чагатай тилдери дегенде мен түрк, чагатай деген эки башка доорлордо кызмат кылгандыгын эске тутам. Мисалы, менде: “Махмуд Кашкаринин 11-кылымда түзгөн “Диани лугат ат-түрк” деген китеби, чагатай тилинде жазылган адабий эстеликтерди ...” деп ажыратылып көрсөтүлгөн. Муну албетте, Махмуд Кашкари чагатай тилинде жазган деп эч ким түшүнө койбойт” [4.191.], - жооп кылат. Ошондой эле Э.Абдулдаев бул макаласында азыркы Токмок шаары 11-12-кылымдарда Баласагын деп аталып, Карахандар борбору болгондугун да жокко чыгарып, илгерки Баласагын шаарынын так орду кайсы жер экендигин илим азырынча далилдей элек деген пикирине токтолуп, тарыхчы Ө.Караев, К.Артыкбаев менен Э.Абдулдаевдин макалаларына анализ жүргүзүп, Орто Азиядагы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элдеринин жайгашкан жерлерин тактоодо тарыхый фактылык мисалдарга таянуу менен тастыктаган. К.Артыкбаевдин 11-кылымда кыргыздар Тянь-Шанда жашаган деген оюн туура көрүп, ага каршы Э.Абдулдаев Тянь-Шань тоолорунда жашаган элдерди бириктирген караханиддер мамлекетинин (10-11-к.) составында кыргыз болгон эмес деген пикирине каршы тарыхый даректерден мисалга тартат. Мисалы: “Мындай жазма эстеликтердин биринде кыргыздар Тянь-Шань тоолорунда уйгурлар менен салгылашкандыгы, ал эми 843-жылы Куча, Бешбалыкка чабуул жасагандыгы жана ал шаарлар менен кошо беш аймакты басып алгандыгы жөнүндө айтылат (Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын түркология бөлүмүнүн кол жазмасы, 131, 217-б.); Араб географтары аль-Истахри жана Ибн Хаукалдын (10-к.) жазгандыгына караганда, кыргыздар кымак, карлук, тогуз гуз жана хахлажия уруулары менен чектеш жашаган. ...10-кылымда Орто Азиянын жана Тянь-Шандын гана аймагында жашагандыгы айтылган. Аль-Истахринин китебинде Кыргыздардын Фергана, Илак, Шельджи жана Лабандын чыгыш жагындагы тоолордо жашагандыгы жөнүндө да баяндалат (Аль-Истахри. “Китаб масалик аль-мамалик”,

Лейден, 1870, 286-б., Ибн Хаукал. “Китаб алмасалик ва-лмамалик”, Лейден, 1872, 335, 391-б.); Ал эми Лабан деген ат азыркы Кемин тоосунда 9-10-кылымдарда жашаган карлуктардын бир уруусунун ысмы болгон (Истории Киргизии, 1-том, - Фрунзе, 1956, Ст.111.); 10-кылымда жашаган белгисиз автордун (“Худуд аль-алам”, Лондон, 1937, параграф 15, 16.) маалыматы боюнча кыргыздар чигил жана тухсы уруулары менен коңшу жашагандыгы баяндалат”,-деп, ж.б. тарыхый маалыматтарды айтып, 9-10-кылымдарда Чүй, Ысык-Көл жана Тянь-Шань тоолорунда жашагандыгына токтолот. Демек, Жусуп Баласагындын жана Махмуд Кашкаринин азыркы кыргыз жергесинде жашап өткөндүгүнөн гана кыргыздарга да таандык деп айта берүүдө эмес, кеп, эки адабий мурастын мазмунуна карап, андагы тарыхый жана маданий маалыматтар, байыркы дүйнөтаанымдары бизге тааныш, жакын болгондугуна маани берип Ө.Караев: “...Э.Абдулдаевдин пикирин убактысынча колдоп, кыргыздар М.Кашкаринин доорунда Тянь-Шань тоолорунда жашаган эмес деп эсептеген күндө да, баары бир 11-кылымда Кыргызстандын аймагында жашаган, М.Кашкари өзү жашап кеткен көп сандаган түрк уруулары кийинчирээк кыргыз элинин составына кошулгандыгын эч ким жокко чыгара албайт”, - дейт (10-март, 1967-жыл.) [4.181.]. Ошентип, “Кыргызстан маданияты” газетасынын кийинки сандарына орток түрк адабий мурастары – Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгү кыргыздарга да тиешелүү деген К.Артыкбаевдин көз карашын колдогон Ө.Караевдин “Тарыхый кабарлар менен таанышканда”, Т.Сыдыкбековдун “Ата мурасы жөнүндө сөз”, Ж.Таштемировдун “Орток мурас жөнүндөгү ойлор”, З.Белековдун “Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө” макалалары жарыяланат. Ал эми бул орток адабий мурастар кыргыздарга тиешеси жок деген көз караштагы Э.Абдулдаевдин пикирин колдогон Б.Аманалиевдин “Талаш жемишгүү болсо”, Т.Назаралиевдин “Талаштын предмети тагыраак болсо” деген макалалары жарыяланат. Акыры бири – бирин танган мындай макалаларга редакция:”... Дискуссияга катышкан авторлордун көпчүлүгү, натыйжада бир эле фактынын өзүнө бири - бирин жокко чыгаруучу түшүнүктөргө шарт түзүлдү, бир беткейликке жол берилди деген жыйынтыгын берип, ошондой эле В.И.Лениндин абсолюттук чындык жана салыштырма (чектелген) чындык тууралуу жоболорун эске салып, бул адабий мурастардын кайсы элге, кайсы маданиятка тиешелүү экендигин аныктап алуу милдети – абсолюттук чындык. Бирок дискуссияда колдо турган тарыхый материалдардын илимий жактан так иштелип чыкпагандыктан, абсолюттук чындык табылган жок деп, кийинки талкууларды токтотуп, али “чийки” материал катары эсептеп, кийинки мезгилдеги улам жаңы тарыхый табылгаларга таянуу менен: “проблеманы илимий жактан изилдөөнүн эң туура методологиялык принциптерин табуунун жана аны практикада колдоно билүүнүн негизинде орток мурас маселесин үйрөнүү жумуштарынын мындан ары да улантыла берилиши табигый нерсе” (23-июнь. 1967-жыл.) [4.226.], - деп жыйынтык чыгарат. Мындай жыйынтыктарга карабастан К.Артыкбаев “Кыргызстан маданиятынын” 1969-жылкы 22-январдагы санына “В.В.Радловдун “Кутадгу билигке” акыркы сөзү жөнүндө” деген макаласын жарыялап токтойт. Арадан жыйырма жыл өткөндөн кийин 1987-жылдардан баштап, кайра куруу саясатынын шартында мурдагы социалисттик идеологиянын ордуна демократиялык принциптер кире баштап, байыркы тарыхка, адабиятка, маданиятка кайрылуунун оң жагдай шарты түзүлүп, филологиялык багыттагы ЖОЖдо “Байыркы кыргыз адабияты” боюнча дарстар окулуп, айрым чыгармалары мектептин адабият сабагынын программаларынан орун алып, илимий макалалар, окуу программалары, окуу куралдары, окуу китептери жазыла баштайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө. -Б.: “Адабият”, 1991.
2. Асаналиев К. Башат. (Молдо Кылыч. Казалдар). -Ф.: “Адабият”, 1991.
3. Даутов К. Доорлор чындыгы көркөм адабиятта. –Б.: “Улуу Тоолор”, 2016.
4. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары. –Б.: ОсОО “Полиглот”, 1999.
5. Кенжебаев Б. Казак адабиети. –Алматы, 1966.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. -Б.: 2002.
7. Кыргыздар. –Б.: “Кыргызстан”, 1991.1-к, 2-к.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменностью. –М-Л.: Изд: АН СССР, 1951.
9. Радлов В.В. “Куттуу билим” жөнүндө акыркы сөз. –Ф.: // Кыргызстан маданияты. -1964. - №4.
10. Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө. –Ф.: “Кыргызстан”, 1983.
11. Токомбаев А. Турмуш күзгүсү. –Ф.: “Кыргызстан”, 1966.
12. Үмөталиев Ш. Өркөнү өскөн адабият. [Текст] / Ш. Үмөталиев. –Ф.: “Кыргызстан”, 1968. - 114 б.
13. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско... . –Ф.: “Адабият”, 1990.

УДК 821.512.154

Жумаев М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Жумаев М.

КНУ им. Ж. Баласагына

Jumayev M.

KNU J. Balasagyn

ЧЫГАРМАДАГЫ ОБЪЕКТИВДҮҮЛҮКТҮН КАРТИНАСЫ КАРТИНА ОБЪЕКТИВНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ THE PICTURE OF OBJECTIVITY IN THE WORK

Аннотация: Макалада кыргыз адабиятында турмуш чындыгын көркөм түзүүдө объективдүүлүктүн чыгармада конфликт жана мүнөз ачуу маселесиндеги ролу жана анын коомдук, идеологиялык шарттар менен байланыштуулугу талданылат.

Аннотация: В статье рассмотрена роль объективности в проблеме воссоздания характера и конфликта в произведениях кыргызской литературы во взаимосвязи с общественно идеологическими обстоятельствами.

Resume: The article considers the role of objectivity in the problem of recreating character and conflict in the works of Kyrgyz literature in connection with social and ideological circumstances.

Негизги сөздөр: Конфликт, мүнөз, чыгарма, коомдук шарт, образ, идеология, соцреализм, тап душманы, саясий процесс.,

Ключевые слова: Конфликт, характер, произведение, общественные обстоятельства, образ, идеология, соцреализм, классовый враг, политический процесс.

Keywords: Conflict, character, work, social circumstances, image, ideology, socialist realism, class enemy, political process.

Кандай гана чыгарма болбосун анын мазмунунда калемгердин көз карашы, турмушта болуп жаткан же болуп өткөн окуяга карата баасы, мамилеси, кыскасы, реакциясы орун алышы шарт. Мындай мамиленин бир беткей болуусу да, жалпыныкынан айырмалуу чыгышы да толук ыктымал. Андайды эгерде жеке адамдын позициясы иретинде карасак, эч деле опурталы жок. Бирок, көркөм чыгарманын сюжетиине сиңирилген андай мамиленин коомдук аң-сезимге карата таасири эстетикалык ыңгайдан эле кабылдана бербейт. Себеп дегенде көркөм чыгарманын фактурасында этикалык, эстетикалык сапаттар менен бирге идеялык, керек болсо пропагандалык, таанып билдирүүчүлүк да маанилердин болушу лазым. Дал ушул өңүткөн караганда көркөм чыгармадагы объективдүүлүк менен субъективдүүлүктүн чен өлчөмү тууралуу маселе адабият таануудагы орчундуу объект экендигине ынанууга туура келет. Анткени калемгер турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантуу маселесине келгенде эч качан фиксатордук менен чектелүүсүнө жол берилбестигин билүүсү керек. Антпегенде мындай жол адабиятта натурализм деген термин менен аныкталып калган. Ошондуктан ал турмуштагы окуяга карата коомдо орун алып турган көз карашын бирин гана эликтебестен, мүмкүн болушунча ар түрдүү баамдарды талдоо менен объективдүү турмуш картинасын түзүүгө жетишүүсү зарыл.

Алгач кыргыз тилине **объективдүүлүк** деген термин башка тилдерден келип киргендиктен түп нускасына кайрылалы. С. Ожегов менен Н. Шведованын “Толковый словарь русского языка” [1] деген сөздүгүндө “**объективдүүлүк** - сырткы шарттар менен байланышкан, кимдир бирөөнүн эркине, мүмкүндүгүнө караштуу болбогон турмуш чындыгы” экендиги көрсөтүлгөн. (441-б.) Кыргыз адабиятындагы прозалык, лирикалык, драмалык чыгармалардын мазмунуна үнүлгөндө кыйла мезгил объективдүүлүк маселеси өксүп, мазмуну саясий флюгердик позицияда болуп келгендиги ачык байкалып турат. Мындан башкача да болуусу мүмкүн эмес эле, анткени, адабият өлкөдөгү ХХ кылымдын башындагы социалисттик курулуштун түздөн түз жемиши болучу. Ошол себептүү ал адабият биринчи кадамынан тарта жаңы мезгилдин ырын ырдап, анын “мазмуну социалисттик, формасы улуттук” делинген принцибин ар тараптуу даңазалоого кубатын арнап келди. Бир кездеги социалисттик делинген жер шарынын кургак жеринин алтыдан бир бөлүгүн ээлеп турган өлкөдө “кайра куруу” деген ураан астында башталган саясий процесстин кесепетинин аркасында СССР деген мамлекет тарыхта гана калуу менен ыдыроого дуушар болду. Мындай процесстин аркасында СССРдин составындагы республикалар суверендүү өлкөлөргө айланды. Дал ушул саясий өзгөрүштөн кийин ар кайсы эгемендүүлүк алган мамлекеттердин көркөм чыгармаларында объективдүүлүктүн арааны жүрө баштады. Бул процесс алгач шыдыр, сөздүн так маанисинде объективдүү орбитага чыкты деш кыйын. Анткени, кайра куруунун илеби биринчи жылдарда айкын эмес болучу. Бул өткөөл мезгилдеги чыгармаларда көбүнесе өткөнгө текебердик, а тургай кесирдик менен катар нигилисттик мамилесин билдиргенге ашыгыш, ошонусу менен жаңыга умтулган кейп жасоого ынтызар болгондук байкалды. Натыйжада мурункуну жериген, а тургай нигилисттик да кылган мамиледеги чыгармалар жарала баштады. Муну менен катар өткөндөн кол үзө албагандыктан замандын өзгөрүүсүнөн декаденттик маанайды көргөн чыгармалар да жазылды.

XX кылымдын сексенинчи жылдарынын соңунан XXI кылымдын алгачкы он жылдыктарын биздин адабиятыбыз үчүн **өткөөл мезгил** деп сыпаттоо, менимче, туура. Дал ушул жылдар аралыгындагы кыргыз адабиятынын процессине баам салганда ар түрдүү тенденцияны байкоого болот. Тактап айтканда али социалисттик реализмдин принциптерин сактаган чыгармалар менен нигилисттик, декаденттик, неореалисттик, неомодернисттик, магиялык реализмдеги чыгармалар катар жарыялана баштаган. Ал гана эмес авторитардык системанын учурунда чыгармачыл ойлорун толук өлчөмүндө чагылдыра албагандыгын бетке кармап, мурдагыларына кайра алымча, кошумчаларын кийриген фактылар да болду. Мындай кадамдарга түшүнүү менен кароо керек деген ойдобуз. Бирок ошондой калыпка салынгандай жүргөн менен мезгил өзгөрө баштаганда чыгармачылык жигеринде бугуп жаткан демин сыртка чыгарып, турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантуу процессинде объективдүүлүктүн картинасын түзүүгө белсене батынган сүрөткерлерибиз да болбой койгон жок. Оңойбу, дээрлик 70 жылдан ашуун мезгил бир линия менен басуу, калыпка салынгандай жүрүү.

Жогоруда эскерилгендей, өткөөл мезгилдин жаралышы менен мурдагыларга итере да, ностальгиялык да мамилелер ачыкка чыга баштады. Бардык эле калемгерлер өткөнгө кылдат объективдүү позицияны сактоого жетише алышпады. Аныгында бул ар кимдин жеке табиятына жараша болот окшойт. Антпесе авторитардык деп саналган мезгилде деле турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантуу маселесинде антипатия менен симпатиянын чен өлчөмүн так сактаган кыргыз калемгерлери болгондугу анык. Мисалы, К. Акматовдун “Мезгил” [2] романынын сюжети. Кезинде сүрөткердин ал мамилесинен саясий айып таап, бир далай жеке айтылган. Айрыкча анын романындагы Россиянын ичкери жагынан алынып келинген зоот айгыр менен кыргыз жылкыларын аргындаштыруудан жаңы тукум чыгаруу илимий багыттагы иш чаралары менен Красин жана Зейнептин интимдик мамилелеринен параллель табуу боюнча адабий сынчылардын көз караштары идеялык өөн табууга шыкак берген. Калемгердин мындай тагдырга тушуккан татаал жолу кийинки кыргыз калемгерлери үчүн сабактык өрнөк болууга тийиш эле. Тилекке жараша кайра чечкиндүүлүк менен репрессиянын масштабына биринчи кезекте бир чөйрөдө жашаган жакын деген адамдардын жеке мамилелери кандай роль ойногондугун, андайлардын тар пенделик максаттарын карьералык трамплин катары үчүн алардан да пас, напсилери сууктар кантип пайдаланууга жетишкендиктерин көркөм ачып берген чыгармалардын саны акырындык менен арбый берди. Буга биз бир факты иретинде М. Абакировдун 1982-жылы жарыяланган “Алмалуу бак” повестин атай алабыз. [3] М. Абакировдун бул повестин мисалга тартуунун жөнү мында: “Мезгил” романы жарыяланып, ур токмокко алынганына карабастан романда көтөрүлгөн турмушук окуяларга башка өңүттөн кайрылышында. Негизи М. Абакиров чыгармачылыгында өткөн мезгилдин коомдук турмушунда орун алып жана “жеке адамга сыйынуунун кесепеттери” саналган окуяларга кайрылуу арбын. Атай өтсөк, ири “Алчалуу төр”, “Байтерек баяны” жана “Айыл аңгемелери”, “Куугунда өткөн балалык” сындуу майда жанрдагы чыгармаларында орун берилген. Алгылыктуу жери сүрөткер бул багыттагы чыгармаларында өткөндү бир беткей каралоого таптакыр кунт салбайт, тескерисинче, турмушун агымындагы окуяларды ортого көркөм салуу менен ар бир окурмандын ага жеке көз карашынын жаралышына, калыптанышына, таразалай алуусуна ыңгай түзөт. Муну менен ал коомчулукка официалдуу бийлик тарабынан таңууланган, дозаланган жана “чыпкаланган” чындыкка окурмандын объективдүү мамилеси иштелип чыгышына түрткү берип келет.

Сөз анда М. Абакировдун айрысөм чыгарамалары тууралуу. Мелис Абакировдун чыгармачылык палитрасы көп кырдуу. Ал ХХ кылымдын 60-жылдарында адабият астанасын аттап, андан бери анын калеминен адам баласынын жашоосунун ар кыл маселелерин таамай чагылткан аңгемелер, повесттер жана тарыхый темадагы «Көкөйкесте», «Барымта» наамдагы ички панорамдуулукка ээ романдары жарыяланды. Айрыкча анын чыгармачылык жигери постсоветтик деп аталган мезгилде бийиктикке көтөрүлдү десек болот. Советтик мезгил кайрылгыс болуп кеткенде кыргыз калемгерлеринин басымдуу бөлүгү абдырай түшүп, көбүн эсе тарыхый, криминалдык темаларга жана фантазмагориялык сюжеттерге кунтун бура башташкан. Бул да мезгилдин агымы эле. Менин жеке оюмда, мезгил татаалдыгын, жаңы талаптарды акындар биринчилерден болуп туюп колго алышты. Тактап айтканда 90-жылдарда ушундай чапчандыкты А. Өмүрканов жана Ш. Дүйшеев көрсөтүшү. Анатай Өмүрканов мезгил бурулушун конкреттештирип, бийликтегилерден пейили бузулгандыгын тике багыттап берүүгө жетишсе, Ш. Дүйшеев жалпылаштыруу ыкмасын пайдаланган. Ал эми прозаиктерден М. Абакиров гана мезгилдин өзгөрүшү кишилердин ички туюмундагы терс энергетиканы сыртка чыгарып, жалпыга кандай кедергиси тиерин көркөм анализдөөгө чыгынган калемгерлердин ири алды десем болот. Бир аз мезгил өткөн соң, 2000-жылдардан кийин гана азыркы күндүн темасына кайрылуулар башталды. Бирок бул чыгармаларда кримчөйрө менен бийликтин жалгашуусу кандай болуп жаткандыгы же байлыкка умтулгандардын иш аракеттерин констатациялоо биринчи орунга коюлду. Ошондуктан М. Абакировдун чыгармачылык жигери постсоветтик деген мезгилде айрыкча баамга түшү дегенимдин жөнү мында. Айтсак, анын коомдун ичинен иришин таамай чагылткан «Кумар» повести 1988-жылы, эгемендүүлүктүн илеби астыртан согуш турганда, ал эми «Канталамай» 1998-жылы приватизациянын ордуна «прихватизация» апогейине жеткенде жазылып жатпайбы. Бул учурда башка жоон топ калемгерлер эгемендүүлүктүн эйфориясына батып, эртеңки күн тууралуу мынчалык аналитикалуулукка ээ чыгарма жазмак турсун, ойлошо да элек болушчу. А тургай айрымдары советтик учурда жазгандарын жаңы мезгилдин шарданына ылайыктоо максатында кайра оңдоп, түзөй башташпадыбы! Ал гана эмес совет бийлигине идеологиялык ишенимдин каршылыгынан эмес, согуш жылдарында кара башын алакчылап кеткендерди «баатыр» дегенге аз эле калдык ко! Качан кыргыз баласы элине саткындык кылгандарды, мисалы, Көзкамандарды же Кыргызчалды, Абыке, Көбөш алты арамды оң деп баалаган эле?

Жазуучунун турмуштан алган темалары жана каармандары кыргыз баласынын жашоосундагы маанилүү окуялар, маселелер менен түйүндөш. Маанилүү дегенде коомдук турмуштагы саясий, экономикалык, социалдык мазмунга ээ омоктуу саналган окуялар эске алынып жаткан жок. Тескерисинче, адам баласынын кадыресе күн кечирүүсүндөгү түйшүк тизмегинен чыпкаланып, демейки көрүнүштөн коомдук мааниге ээ окуя кантип токулары, курулары чечмеленет. Башкача айтканда жеке тагдыр картиналарынан жалпынын тагдырына катышы бар маселелер түйүндөлөрү көз алдыга көркөм тартылат.

“Алмалуу бак” повестинин сюжети согуш алдындагы жана согуш жылдарындагы бир айылдагы адамдардын өмүр тагдырларын чагылткан чыгармадан. Чыгарма ички панорамдуулугу менен айырмаланып турат. ХХ кылымдын 70-жылдарынан кийин советтик адабият таанууда повесть жанры “романдаша баштады” деген аныктама кабылданганын эске сала өтөлү. Повесть жанрындагы мындай формалык жана мазмундук жаңыланууларды “жаңы типтеги роман” деген термин менен аныктоо киргизилген болучу. Буга биринчи кезекте Ч. Айтматовдун “Гүлсарат” чыгармасын атоо менен М. Мураталиевдин “Сары

карын” да кошуп кетсек болот. Бул чыгармаларда мезгил рамкасы пресстелип, роман жанрына мурда сыйдырылып келген дээрлик кылымга тете окуялар, адам тагдырлары чагылдырылган. Ошондой эле каармандары бир колдун манжаларына жетер жетпес санда болуп, бирок баяндалган мезгилдин кеңдиги (узактыгы) романдын фактурасына сыя тургандай.

“Алмалуу бакта” эки жигит Шаршеналы менен Асылбек коңшу айылдагы Бүкөн аттуу кызды жактырып калышат. Кыздын көңүлү кимде экенин билиш үчүн ачык сөз айтышпаса да, акыры аны алыш келүүгө эки дос жетишет. Бирок нике кыяр маалда Бүкөн өзү ойлогондой болочок жары Асылбек эмес, Шаршеналы экенин билгенде каршы сөзүн айтып алынып келген үйдүн босогосунан чыгып берки жакка бет алышат. Эки достун ортосундагы тымызын конфликт өөрчүп, Шаршеналы өчүн досунун атасынын үстүнөн “ак ниет комсомолдун” атынан жазган тоголок арызы менен алат. Жаңы заман орной баштаган учур, тап душманы, эл душманы дегенди табууга мамлекетте ынтызар кадрлар аз эмес. Келген арыз кайдыгер болбогон тергөөчү Талканчиевдин колуна тийип ал ишке баш оту менен киришип, Өтөгөндү кулак, эл душманы иретинде кесүүгө жетишет. Муну менен жазуучу мезгилдин кийин Сталинге гана жүктөшкөн догурунуусун, ошентип, катардагы жандардын пенделик майдалыгын объективдүү түрдө түзүп түшүндүрүүгө жетише алган. Мындай мамиле анын “Байтерек баяны”, “Алчалуу төр”, “Канталамай”, деги койчу, бардык чыгармаларынын лейтмотивинен болуп саналары талашсыз маселеден.

Мына азыр бизде Сталиндин “мен өлгөндөн кийин СССРди бүлдүрөрү бышык” деген сөзү болгондугун төгүндөбөгөн кептер айтылып жатпайбы. Мындай аныктаманы М. Абакировдун чыгармаларынын мазмунунан табууга болот. Анда мындай ойду анын каармандарынын иш аракеттери, а тургай коомчулук деген ыйык саналган иштерге карата айрымдарынын мамилеси кандай экендигинен байкоого болот. Чыгармадагы объективдүүлүк турмуш чындыгын атап коюу менен чектелбейт. Ал баарынан мурда ага карата жазуучунун көркөм тариздеги, тактап айтканда, анализинен сызылып чыгуусу керек. М. Абакировдун чыгармаларында бул маселе XX кылымдын соңундагы саясий флюгердикке байланышпаганы менен актуалдуу. Анда, мезгилге көз чаптырсак, кыргыз адабиятындагы чыгармаларда өткөнгө нигилисттик мамиле менен катар декаденттик жана порно тибиндеги чапмалай чыгармалардын саны күчөп тургандыгын көрөбүз. Мезгил өтөт, учурунда Чыңгыз Айтматов белгилегендей, киши өлтүрүүнүн, зордуктоонун, зомбубулукту көтөрмөлөгөн “массалык адабияттын” күнү батары шексиз. Анан көркөм идеялык жактан алдыга адамды умтулган, эстетикалык тазалыкка чакырган чыгармалардын саны кайрадан арбый тургандыгына ишеним артарыбыз бышык.

Колдонулган адабияттар:

1. Ожегов С., Шведова Н. “Толковый словарь русского языка”. 2005
2. Акматов К. “Мезгил”.1979.
3. Абакиров М. “Алмалуу бак”. 1982.

Исаева С.Н

Жусуп Баласагын атындагы КУУ

Исаева С.Н

КНУ им. Жусупа Баласагына

Saira ISAEVA,

KNU J.Balasagyn

ОМОР СУЛТАНОВ – МОДЕРНИСТ АКЫНЫ
ОМОР СУЛТАНОВ – АКЫН МОДЕРНИСТ
O. SULTANOV IS A MODERNIST POET

Аннотация: Макалада Кыргыз эл акыны Омор Султановдун поэтикалык изденүүлөрү талдоого алынды. Анын «Тоо күндөрү», «Жылдыздуу түндөр» аттуу алгачкы жыйнактарынын "Отузунчу станция" жыйнагына чейинки изденүүлөрү салттуу поэзия менен катарлаш жаңычылдыкка умтулуу аракеттерин айгинелесе, «Чарчоонун жүзүнчү ыры» ырлар цикли анын жаңычыл гана эмес, модернистик багытка жол салган акындардын бири экендигин айгинеледи. Макалада кыргыз поэзиясында жаңы көрүнүш катары кабылданган мына ушул «Чарчоонун жүзүнчү ыры» кеңири талдоого алынат. Андагы ырлардын формалык жана мазмундук өзгөчөлүктөрү бирдикте каралып, акындын чыгармачылык индивидуалдуулугу айкындалат. Акындын поэтикалык ой-толголоорунун тереңдигин жана аларды ачып берүүдөгү чеберчилигин талдоо бул эмгектин негизги максаты болуп эсептелет.

Аннотация: Объектом исследования данной статьи является поэтические искания народного поэта Омора Султанова. Его первые сборники, как «Горные дни», «Звездные ночи» являются результатом сочетания традиционных и новаторских находок. В стихах «Сотая песня усталости» поэт предстает перед нами не только как новатор, но и как поэт проложивший путь к модернизму в кыргызской поэзии. Исследователем предприняты попытка дать развернутый анализ книги «Сотая песня усталости», была воспринята обществом как новое явление кыргызской поэзии. Формально-содержательные особенности его стихов рассматриваются в сравнении творчеством других поэтов, что способствует выявлению творческой индивидуальности поэта. Раскрытие мастерства поэта, определение глубины его поэтических размышлений является основной целью данного исследование.

Annotation: This article attempts to explain how the creative quest of the Kyrgyz national poet, the classic Omor Sultanov, found its plays in Kyrgyz poetry, especially as a modernist poet. The first two collections of the poet “Days of the Mountains” (1961) and “Starry Nights”(1965) played an important role in the growth of creativity, and the collection “Thirtieth Stop” introduced the poet to the Kyrgyz people as a creator, innovative, modernist poet.

The poet’s collection The Hundredth Song of Fatigue, in which the eponymous poetic cycle is a new phenomenon in Kyrgyz national poetry both in content and form, opened with an analysis of poet’s poems in the formation of a free form of Kyrgyz poetry. From the first to “the hundredth song of fatigue”, each of them has a theme, which considers the artistic depiction of real events from the poet’s life as a feature of the work, emphasizing that such a poetic cycle is a new phenomenon. in Kyrgyz poetry songs such as “Longing”, “Hearing”, “Voice”, “Refugee”, “Gloves” were cited as examples.

Негизги сөздөр: поэзия, модернизм, жаңычылдык, чыгарма, поэтикалык цикл, мазмун, форма, эркин ыр.

Ключевые слова: поэзия, модернизм, новатор, произведение, поэтический цикл, содержание, форма, стихи

Key words: poetry, modernism, innovation, work, poetic cycle, content, form, free song.

Кыргыз поэзиясынын классиги аталган **Омор Султанов** поэзия астанасын аттаган учурда, тагыраак айтканда, 1960-жылдардын баш ченинде дүйнөнү көркөм андап билип, кабыл алууда жаңычыл процесстер башталып, кыргыз поэзиясына, прозасына, драматургиясына да турмушгук даярдыгы жеткилең, теориялык билими терең, дүйнөлүк адабиятты да мыкты билген күжүрмөн жана чечкиндүү чыгармачыл топ келип кошулуп, саясаттан кыйла алыс көркөм-эстетикалык көз караштардын ачык да, көмүскө да таймашууларына, тирешүүлөрүнө жол ачылган. Көп жагынан мурдагыга окшобогон адабият жүз ачып, окурмандардын да ага көз карашы өзгөрүп, активдешип, экөөнүн ортосунда эриш-аркак мамиле жаралган. “Күмүш кылым” (О.Ибраимов) катары мүнөздөлгөн бул мезгилде кыргыз адабияты союздук аренага, андан ары дүйнөлүк окурманга сапар таштаган эле. Дал ушундай “формалык, стилдик ар түрдүүлүгү, мазмундук, философиялык тереңдиги артып, сапаттык жаңы жетишкендиктер көбөйгөн” [1,257] мезгил О.Султановдун акындык тагдырына чоң мектеп болуп берди. Балалыгы согушта өтүп, андан кийин жетимдик турмушгун каатчылыгын баштаган кечирсе да, билимге умтулган жаш акындын чыгармачылык тушоосунун кесилиши дал ушундай кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүүсүнүн кайнап турган учуруна туш келген. Акындын тагдырындагы мындай “шыбага” бир чети жакшы болсо, бир чети кооптуу да болчу. Анткени, дүйнөнү көркөм-эстетикалык жактан өздөштүрүүнүн жаңыча жолуна түшкөн ошол кездеги кыргыз поэзиясынан өз ордун, өз стилин таап, акын катары “жашап калуу” оор жана түйшүктүү, тынымсыз жана ар тараптуу чыгармачылык изденүүнү талап кылаары айтпаса да түшүнүктүү эле.

Ошол мезгилде көп акындарга муза болгон Алыкулдун поэзиясын туу тутуп, алгачкы чыгармачылыгында ага канчалык таасирленсе да, ошончолук тездик менен анын таасиринен чыгып, О.Султанов өзүнүн акындык жүзүн, өздүк стилин таап кеткен саналуу акындардын бири болду. Буга биринчиден ошол кездеги көркөм-адабий кырдаал, андагы ыкчам жана ар тараптуу изденүүлөр таасир этсе, экинчиден аны акындын өзүнүн тынымсыз чыгармачылык чабыттарынын натыйжасы катары караганыбыз туура болот. Акындын алгачкы “**Тоо күндөрү**” (1961) аттуу жыйнагында Алыкулдун “үнү” угулуп, жаш акын улуу акындын жетегинде турганы кадимкидей сезилип турса, арадан көп өтпөй жарык көргөн “**Жылдыздуу түндөр**” (1965) аттуу экинчи жыйнагында эле акын өсүү жолуна түшүп, “эмоциялык –психикалык мааниге ылайык интонациялык, ритмикалык темп менен жана лексикалык–синтаксистик колорит түзгөн, өзүнүн ар түрдүү абалдагы акындык толгонууларына шайкеш келген сүрөттөө, туюнтуу каражаттарын табууга, кыскасы, мазмун менен форманын гармониялуу биримдигине жетишүүгө”[2] умтулганы байкалган. Качан гана 1968-жылы “**Отузунчу станция**” жыйнагы жарык көрөөрү менен акын кыргыз журтчулугуна өз стилин биротоло тапкан, жаңыча көз карашка каныккан, сезим–туюмду берүүнүн жаңы кырларын чебер ачып бере алган новатор, б.а., модернизмге ыктаган акын катары көрүнө алды. (Советтик адабият таанууда буржуазиячыл коомго гана тиешелүү деп эсептелген терс маанидеги “модернизм” термини анын чар тарабын толук чагылдырбаса да аныгында мына ушул эле “жаңычыл же новатор” түшүнүгүн бере тургандыгын эске алып,

аны мурдагыдай жаап-жашырбай эле тикелей маанисинде колдонууга болот деп эсептедик - С.И.). Дал ушул жыйнагынан башгап О.Султанов Алыкулдун таасиринен арылып, өзүнүн индивидуалдуу акындык жүзүн ачты да, кыргыз поэзиясына дагы бир өзгөчө таланттуу акын келгени дайын болуп калды. Салттуу формада жазылган ырларга караганда эркин формадагы ырлардын басымдуулугу анын сырткы бөтөнчөлүгү болгону менен иш жүзүндө акындын дүйнөнү көркөм-эстетикалык чагылдыруунун, б.а., көркөм-поэтикалык аң-сезимдин Алыкулга таптакыр окшобогон концепциясын тутунганы айдан ачык көрүндү. Дал ушул жыйнагында ачыкталган акындын стилдик өзгөчөлүгү **“Чарчоонун жүзүнчү ыры”** жыйнагында биротоло калыптанып, кыргыз поэзиясында эркин ыр формасынын мүмкүнчүлүгү андан кем эмес экендигин айгинелеп, С.Эралиев баш болгон бир катар акындар менен бирдикте ал аны улуттук поэзиянын жат эмес, өздүк менчигине айландырууга кайталангыс эмгек сиңирип, ушунун өзү менен андагы жаңычыл-модернисттик багыттын көрүнүктүү өкүлү болуп калды.

Модернизмдин сырткы, же көзгө көрүнө турган көрүнүштөрү катары көркөм тексттеги “сөзгө” болгон мамиленин өзгөрүшүн, ар бир адабиятта кылымдардан бери келе жаткан салттуулуктан четтеп, чыгарманын мазмунун жана формасын бир башкача жаңыртуу аракеттерин эсептесек, анын андан аркы себебин коомдук аң-сезимдеги, андан тереңирээк алганда акындардын поэзияга болгон мамиле-көз караштарындагы өзгөрүүлөрдөн издесек болот. Натыйжада дүйнөлүк поэзияда узак убакыт үстөмдүк кылган формалык жана мазмундук салттарды жерип, жаңыларын издөө аракетинде кеңири “эксперименттерге” чыйыр салынат. Бирок ал эксперименттер совет адабиятында түшүнүктүү себептерден улам Европа адабиятына караганда кыйла кеч ишке ашты. Ошондо деле жаңы эксперименттердин баары тең алынып кетпей, алардын айрымдары гана өнүгүп-өрчүп, бирок анын убакыт таразасынан өтпөй калган түрлөрү кийин деле маал-маалы менен поэзияда кайра жаңырып, бирде күчөп, бирде басаңдап, же дымып, өчүп калган көп учурлар болгон. 60-70-жылдардагы кыргыз поэзиясында деле ушундай болду да, О.Султановдун чыгармачылык изденүүлөрү анын бир айкын жана натыйжалуу мисалы катары кызмат өтөдү.

Модернизмдин дал ушул өзгөчөлүктөрүн эске алсак, **“Чарчоонун жүзүнчү ыры”** жыйнагы, андагы ушул аталыштагы поэтикалык цикли кыргыз улуттук поэзиясында мазмундук жактан да, формалык жактан да жаңы көрүнүш болуп калды. Чарчоонунун биринчи ырынан жүзүнчү ырына чейин ар бирине тема коюлуп, алардын ар бир бирин акындын жашоосунда болуп өткөн чыныгы окуялардын көркөм-философиялык интерпретациясы катары карасак болот. Мына ушундан улам “О. Султановдун кошо жүтүн тартышкан дагы бир жаңылык - биздин поэзиядагы психологизм. Аталган көрүнүш султановдук поэзияда ички интеллектуалдуулук, жаркын драматизм менен айкалышып, андагы сыр жашырбагандык окурманды өз дүйнөсүнө ого бетер байырлантып, ырларды көңүлүнө жат кылат,” - деген тыянак өтө жөндүү көрүнөт [3,437]. Акын өзүнүн поэтикалык романы тууралуу “Мен “Адамдын турмушуна” чейин жалаң өзүм жөнүндө жазып келиптирмин. Ал эми “Адамдын турмушунда” ХIХ-XX кылымдарда жашаган адамдардын ким экендигин, алар кандай турмуш өткөргөнүн, эки кылым учурундагы өзгөрүштөргө дуушар болгонун, коом кандай өзгөрүштөрдү алып келгенин айткым келди” [4, 4], - деп айтканы бар. Бул акындын ымандай сыры. Анткени чынында ыр менен жазылган романына чейин ар бир ырында акындын өзүнүн личносттук жүзү көрүнүп,

дүйнөнү кабыл алууда, аны көркөм чагылдырууда башкаларды кайталабаган жол менен кетти.

Модернизмдин белгилери сүрөттө, скульптурада көзгө көрүнүп, музыкада салтка сыйбаган ыргактар абалында кулакка угулуп турса, көркөм адабиятта анын “каны-жаны” болгон сөздө (текстте) жатат. Сюжет, композиция же жөн гана ой толгоо иретинде белгилүү бир ыраатка салынган мына ошол сөздөрдү (тексттердин) жыйындысы аркылуу гана адабий чыгарманын идеясы, маани-маңызы, образдары ачыкка чыгарылып, поэтикалык ажардуулугу канчалык экендиги көрүнөт. Поэтикалык жана прозалык көркөм тексттин тулкусунда сөздөн башка эч нерсе жок. Сөз гана анын ажарын ачат же кутун качырып, карапайым “сөздөр жыйындысына” айлантат. Ал эми поэзияда орду менен колдонулган сөз же сөз айкалыштары айрым строфаларга бириге келип, семантикалык түр-түспөлүн өзгөртөт да, кадимки оозеки кепте колдонулуп келгендей болбой, башкача жаңырып, кубулуп кетет: тике маанисинен тышкары кошумча, көмүскө, кыйыр, өтмө маанилерге ээ болуп, кулпуруп чыга келет. Дал ушул сөз менен зергердей иштөө жөндөмү О.Султановдун “Чарчоонун жүзүнчү ырында” даана көрүнөт. Бул албетте, акындын сөздүн касиет-сапаттарын сезип-туя билген табигый-интуитивдик сапатына, так ошол текстте (строфа, ыр сабында, сөз айкалышында) башкача жаңырган сөздү анын ондогон-жүздөгөн эквиваленттеринин ичинен таба билүү шык-жөндөмүнө (изденүүсүнө) байланыштуу эле. “Чарчоонун жүзүнчү ырында” акын дал ушул “кудурети чексиз” сөздүн тереңдигин жана көп кырдуулугун ача алган чеберчиликтин потенциалын кашкайта далилдеди. Аң-сезимине катуу таасир этип, өмүр бою өчпөс болуп калган окуялардын тизмегин акын шарттуу түрдө **“чарчоо”** деп атайт да, ага көп катмарлуу семантика тартуулайт, б.а., ал өтө көп маанилүү, экзистенциалдык функция көтөргөн көркөм-философиялык термин болуп чыга келет. Жыйнактын биринчи ыры **“Кусалык”** деп аталып, анда “сыры кетсе да, сыны кетпеген”, жүрөктүн түпкүрүндө сакталып калган бала кезде бир болгон иш баяндалат:

Чарчоонун биринчи ыры
Жазылган күнү
Эсимде
Турат бүгүн.
экинчиби,
үчүнчүбү класста элек

Каникулга тарагандын эртеси болсо керек,
эч кимге айтпай
качып чыккан Мцыридей
сагынычым кусага өтүп
жүдөп жедеп
жөнөдүм апакемди издеп...
Убакыт - күн чыга элек.
Алыстан
Же бийиктен караганга
Жердин бити сыяктуу
болсом керек.
Колумда таягым бар
өзүмдөн чоң
жол билбейм
Бирок, барам тоо аралап –

апамды издейм...
апам болсо көкүрөк оорулуу эле.
Жан талашып
жылкычынын жанына
тигип алып
бир алачык,
кымызга барган эле...
Кусалык - коркунучтан жырткычыраак.
Чоң кайкы ашып,
Узунду күнү жол басып
(билбептирмин, жол дагы ушунчалык
болобу ыраак?)
калган кезде көз байланып
өзүмдөн чоң таягымды
колума алып
алачыкка кирип барып
бир “баа-а” деп жыгылыпмын
апама канат жайып...

Бар эле
коркунуч да,
кубаныч да
бир өмүргө созулган ошол “баа-а” да.

Мени оорулуу көкүрөккө кысып алып
апам дагы ыйлап жатты
кусалыктын бугун жарып.
Ошондо чарчаптырмын ушунчалык
эстей калсам азыр да
баардык жолду басып өткөн
таманымдын алдында
зуу – зуу этип жер зулдайт
башка нерсе угулбайт... [5,288]

Бір эмоционалдык-экспрессивдик жаңырыгы күчөтүлгөн, же башка түспөл алган мүнөзгө ээ. Тике, өтмө, кыйыр, көмүскө, кошумча маанилер бириктирип турган сөздөр айкалышып келип, көркөм тексттин эстетикалык, экспрессивдик күч-кубатын пайда кылып, аны образдуу жана көркөм кылып салган. Кызык жери - акын мына ушул биринчи ырга окурманга анча байкала бербеген, бирок бүтүндөй жыйнакты кабылдоонун талабын кыйыткан ой киргизип койгон.

О.Султанов – модернист акын (2-макала)

Акын "чарчоонун биринчи ыры жазылган күн" деп эмнени айтып жатат, чын эле экинчи-үчүнчү класста ыр жазганын айтып жатабы же анда башка маани барбы? Албетте, бул сөз айкашында башка маани, терең поэтикалык подтекст бар. Акын ошол экинчи-үчүнчү класстын окуучусу кезинде ыр жаза баштаганын эмес, жүрөгүндө кеткис болуп калган алгачкы турмуш сабагын айтып жатат. Ал апасына болгон балалык сүйүүгө жана сагынычка,

болгондо да өмүр өткөнчө мээриминен менен кайгысы өчпөгөн эне-бала сагынычы менен сүйүүсүнө байланыштуу. Символикалык мааниге ээ болгон ушул "кичинекей окуя" жыйнактагы ырлардын, андагы бардык "чарчоолордун" семантикасын аныктайт да, акындын өзү эле эмес, дегеле адам аттуунун бүткүл өмүрү так мына ушундай жаркын жана мунайым, кубанычтуу жана өкүттүү, ырахаттуу жана кайдыгер (ж.б.) чарчоолордон кураларын жалпылаштырып, ага философиялык-социалдык түр-түспөл берип, жыйнактын "Чарчоонун жүзүнчү ыры" деген аталышын аныктап койгон. "Жүз" деген сан албетте, шарттуу, ал ар бир адамдын турмушунда ар башка же эсепсиз десек болот. Ырдын тексти аркылуу берилген ой-идея, сезим-туюм палитрасы, көрүнүш, кичинекей окуя окурманды өзүнө тартып, ойго салат. Ырды окуп жаткан окурман көнүмүш болуп калган кынтыксыз уйкаштыктын жок экенин (ушул жерде уйкашкандын баары ыр экен деген ойдун туура эмес экенин даана баамдайсың) эстен чыгарат да, жашоонун оң-терс, жагымдуу-жагымсыз жактарына ой жүгүртүп, жаш баланын психологиялык абалына көңүлү ооп, ага ортоктош болуп калат. Демек, ой-идея, сезим-туюм жетегинде жүргөн адам (окурман) үчүн поэтикалык текстте ошолордун (ой-идея, сезим-туюм) үстөмдүгү көрүнүп турганы кажет. Андай болбосо, кубулган сөздөр канчалык көп болсо да, алар адамдын аң-сезимине жукпайт, таасир этпей, жан дүйнөсүн козгой албайт. Ал эми ой-сезим менен түркүн касиеттеги сөздөрдүн кереметтүү айкалышуусуна, гармониясына жетишүү ар кимдин эле колунан келе бербейт. Акындык өнөрдүн оордугунун эң орчундуусу болгон мына ушул жагдайды эске алсак, О.Султанов сөз менен иштөөнүн зергери экенин, бирок анын артында ойдун тереңдиги менен чындыгы жаткандыгын далилдеген акын болуп чыгат. Ырдын негизинде турмуш чындыгы жатат. 1945-жылы Тосор айылын чоң тумоо каптап, сегиз адам каза болот. Анын бири акындын көкүрөк оорудан жапа чегип жүргөн апасы эле. Жасалмаланбай, турмуштун чындыгына төп келе жазылган чыгармалардын таасири гана ушундай болот. Жада калса, поэзияга эч жараксыздай көрүнгөн "баа-а" деген сөз да мында өзгөчө көркөмдүк жүк көтөрүп, салмагы оор көйгөйлүү маани камтууга жөндөмдүү болуп турат.

Алтындай балалыгы, эс тарткан курагы согушка туш болгон акындын тагдырында далай кайгы-муң, айыкпас дарт сыяктуу эстеген сайын чарчаткан окуялар бир топ эле болуптур. Алардын бири "Чарчоонун жүзүнчү ырындагы" экинчи "Угузуу" деген аталыштагы ырында жогорку ырдагыдай эле кыска, трагедиялык доош жаңырыгына толтурулган маанайда көркөм сүрөттөлөт.

Чарчоонун экинчи ырын
жаздым күздө.

Күндүн нуру алтын эмес,
күмүшгөнүп калган кезде,
желаргы уруп эрте-кечке

күздүн күчү
кайтып кайтпай турган эле.

Төлөмүшгүн фронттон өлгөн атасын
угузушгу.

О, кудай пенде?!

Андай үндү угузбасын
пендем десе!

Энеси жок, атасы өлгөн

Төлөмүш он төрт жашка жаңы келген

Күнүгө таң куланөөк

Эртең менен э-эң тереңден

Озондогон үн чыгарып турчу белем:

“Эми кайдан көрөйүн, байкем!” деген.

Дал ушул жан дүйнөгө, мээге сиңип, дүйнөнү чарк айланып жүргөн жоктоо сөзү акынды өмүр бою чарчатты. Биз дайыма маркумду узатууга барганда угуп жүргөн «эми кайдан көрөйүн» деген сөз айкашы аркылуу (деги ушу сөздү колдонуп ушундай ыр жазууга болооруна да таң каласың) согуш убагындагы кайгы-мун, жакынынан ажыраган адамдардын чексиз ички кайгы-касирети типтештирилип берилгендей сезилет. Анткени, ал кезде мындай трагедияны баштан кечирген он жашар Төлөмүш жалгыз эмес эле, андай жетимдер ондоп-жүздөп саналчу. Демек, жашоо-турмуштагы бул азап далай адамды чарчатып, өмүрүн көзүнө көрүнбөй жандай келген мүшкүл экени окурмандын жүрөгүнө жетип, аны уйгу-туйгу сезимдерге курчабай койбойт.

“Чарчоонун” кийинки ырларында деле өйдө-төмөн кырдаалдардагы адам психологиясы улам тереңдетилип, турмуштун чечилгис жана ченемсиз татаалдыктарынын улам бир кыры ачылып жүрүп отурат. Акындын поэтикалык бул циклдеги ар бир ыры өзүнчө талдоого алынып, өзүнчө сөз кылууга татыктуу жана кенен материал болуп бере алат. Ошондуктан бул жерде акындын балалык кезиндеги кайгыга сугарылган окуяларын сүрөттөгөн айрым гана ырларын мисалга алуу менен чектелдик. Ал эми калган ырларында акын ар кыл жылдардагы турмуш көрүнүштөрүн жогорудагыдай эле бийик көркөмдүк деңгээлде сүрөттөп, алардын ар биринин сабактарын жүрөгүнөн өткөрөт, өзү менен кошо окурманды да "бирде отко, бирде сууга" салат. Алгачкы чарчоодон башталган турмуштун көркөм-поэтикалык жаңырыгы менен чындыгы узак жылдардын тарыхын ичине камтыйт. “Чарчоонун” ар бир ырында акын башынан өткөн турмуштун кадимки кино тасмага тарткандай эле сүрөттөп, монтаждап жүрүп олтурат. Аларда ыксыз ойкуп-кайкуулар, түшүнүксүз же туюк маани, маңыз жок. Ар бир сөз өз ордунда туруп, ырлардын ар бири жана баары бир дем менен окулат да, өз-өзүнчө объектиге ээ болгону менен алардын баары кайра эле биригип келип ажырагыс, бузулгус бүтүндүктү түзүп, турмуш көйгөйлөрү тууралуу зор жана мунайым поэмадай кабылданат. Аларда майда-барат же маанисиз эч нерсе жок. А түгүл, акын ырларындагы үтүр, сызыкча, чекитке дейре көркөмдүк функция жүктөйт, аларды тушкелди колдоно бербейт. Булардын баары ошол кездеги улуттук поэзиядагы шексиз күтүүсүз көркөм-стилдик ыкма-каражаттардан, поэтикалык сүрөттөө объектисине болгон жаңыча концепциянын жаралганынан кабар берген көрүнүштөрдөн эле.

Даңазалуу япон акыны Акутагава Рюноскенин: “Сыртынан канча заңгырап көрүнсө да ортозаар чыгармалар терезеси жок бөлмөгө окшош. Анда турмуш өтөөгө мүмкүн эмес”, - деген таасын сөзү бар. Ошол сыңары О.Султанов да жакшы менен жаманды, ортозаар менен мыктыны ажыратып, терең түшүнүп, уйкашкандын баары ыр эмес экенин аңдап билди да, турмуш чындыгын көркөм чагылдыруунун жаңыча жолдоруна издөө салып, бул жаатта поэзиянын мүмкүнчүлүгү чексиз экендигин “Чарчоонун жүзүнчү ыры” менен толук далилдеди. Ырды ыр кылгандай салттуу сырткы форма, ритм жана рифма сакталбаган учурда деле, ички уйкаштык менен ойдун логикалык тереңдиги шайкеш келсе, чыгарма кулпуруп, предметтүү, конкреттүү, образдуу болуп каларын көрсөттү. Көп сөз менен айтчу турмуш көрүнүштөрүн акын турмуштук бир деталды таамай, так сүрөттөө менен жүрөгүнө мөөрдөй басат. Ал эски теманы жаңылап, же жаңы теманы жаңыча форма берүүгө гана умтулбастан, ойду, сезим-туюмду берүүнүн эч кимге окшошпогон жаңы ыкмаларына издөө

салат, башкача айтканда, эскини жаңыртып, белгилүү салттуулукту бузуп, туюнтуунун башка бир жаңы формаларын жаратат. Чыгарманын аталышы эле окурмандын оюнда түкшүмөл суроолорго себеп болуп берет. Чарчоо жөнүндө эсепсиз ырлар жазса болобу? Ал деги өзү эмне? Чарчоо деген сөздүн мааниси канчалык терең жана көп маанилүү, ошол эле учурда абстрактуу болсо да, алар акындын поэзиясында кантип конкреттүү жана таасын ой-сезимди чагылдырып, кантип көз алдыбызга көп нерселерди чубатууга салган сапатка өтүп кетти деген жоопту деле талап кылбаган суроолор калкып чыгат. Анткени анын жообун турмушпук тажрыйбасы арбын адамдардын ар бири билип, туюп турат. Болбосо, биз чарчоо дегенде эле иштен, оорудан чарчаган, адамдык өөдө-төмөн мамилелерден чарчаган, жокчулуктан, саткынчылыктан чарчаган деп, деги койчу, турмуштагы чарчоолордун көп түрүн элестетebиз да, алардын жагымсыз жактары гана көңүлгө уюп, алар кантип жаркын поэзиянын предмети болсун деген ойдун жетегинде турабыз. О.Султанов болсо, ошол жагымсыз көрүнгөн чарчоо түшүнүгүн бийик поэзиянын жагымдуу жана мунайым маанайга, турмушпук терең философияга сугарылган объектиси экендигин далилдеп, көркөм-эстетикалык секирик жасаган ырлар циклин жаратат. Анда интеллектуалдуу каныккан терең поэтикалык ойлор биз көнүп калган уйкаштыкка эмес, интонацияга негизделип, өзгөчө стилистикалык курулушу менен өзгөчөлөнгөн саптар окурманга аларды жөн салды окуп өткөнгө мүмкүнчүлүк бербейт. Акын дал ушул сөздөгү полисемия менен турмуштагы ар кандай чарчатчу көрүнүшпөрдүн, деталдардын ортосундагы гармонияны, үндөшпүктү табат да, аларды өзүнө төп келген формада берүүгө жетишип, ушунусу менен да жаңычыл-модернист акындардын көрүнүктүү өкүлү катары чыгат десек болот.

Акындын “лирикалык менинин” сыр жашырбастыгы, чынчылдыгы, окурманга жан досундай ишеничи андан аркы «чарчоо ырларында» улам тереңдеп, улам бир кыры ачылып отурат. Бала кездеги согуштун мүшкүлү, анын жүрөктө өчпөс болуп калган ачуу тагы «Угузуу», «Качкын», «Мээлей», «Дарбаза» аттуу ырларында турмуштун чакан, атүгүл кенедей көрүнүштөрү аркылуу көз алдына тартылып, аныгында алар кенедей эмес эле зор жана өтө маанилүү нерселер экендиги ачыкталып, сезимиңди селт эттирет. Чарчоонун үчүнчү ыры экинчи ыр жазылгандын эртеси эле жаралат. Анын да айтууга ооз барбагандай себеби бар экен. Атасы да, энеси да жок, баягы эле Төлөмүш шордуунун эми кичи агасы Курскиде окко учканы белгилүү болот. Мындай адам чыдагыс ачуу кайгыны жүрөктүн түпкүрүнөн чыккан: «Атаны кокуй – наалат шорум менин, эми кайдан көрөмүн, байкелерим» деген ачуу кыйкырык ошол айылды: мал дебей, жан дебей - баарын чарчатканын акын кыска, бирок окурманды өзү менен кошо кыйкыртчудай эмоционалдык энергияга жеткире жазат. Ырда ашыкча эч нерсе жок. Болгону 28 саптан турган чакан ырда согуштун адам баласына салган кайгысынын каардуу элеси тургандай сезилет. Акын дал ушундай ыкма менен кыска формага терең мазмунду батырууга жетишкен. Ырда бир эле адам эмес бүтүндөй калайык калк тагдыры жатат. Ал эми «Мээлей» деген онунчу ыры 25 саптан туруп, дагы да согуш темасына арналып, анда ар бир сап согуштун азабын ичине камтыйт да, ар бир сап салмактуу идеялык жүк көтөрүп, акындын такшалган, чебер калеминен жаңы түс, жаңы мааниге ээ болот. Алгач мээлей менен согуштун эч кандай тиешеси жоктой көрүнүшү мүмкүн. Акын жеңишти камсыз кылууга салым кошуу аракетиндеги эненин чымырканган, ак пейил мээнетин бир караганда майда көрүнгөн деталдар менен ачып берет. Ырдын «түн сагаалап сыртта турган» деген алгачкы саптары эле турмуш-шарттын жакшы маанайда өтүп жатпаганынан кабар берет. Мына ошол сагаалап турган түндө апасы, Үмөт жана лирикалык каарман шишеси жок сокур чыракты күйгүзүп, кунарсыз үйдө жүн тытып отурушат. Эки

кичинекей бала уйкулары келип, топ этип кулап, уйкуга кетишет. Жалгыз сокур чырак менен отурган эне түнү менен мээлей түйүп чыгат.

Эртең менен көздү ушалап
Турсам үч жуп мээлей турат.
Фронтко жардам берчү
Үч жуп мээлей.

Сталинградка бара турган үч жуп мээлей (301).

Эшикте сагаалап турган кунарыз түн, шишеси жок сокур чырак, эри жок, эки баласын эш туткан эне. Согуш алып келген азаптуу күндөрдүн картинасын тартууга кызмат кылган мындай деталдарды табуунун өзү оңой иш эмес. Ашыкча бир да сөз, бир дагы турмуштук деталь жок. Баары ордунда. Чеберчилик деп мына ушуну айтсак болот. Ушул өңдүү эле «Дарбаза» деген ырда фронттон жалгыз уулун күтүп, ачылган боюнча жабыла элек Саалакундун дарбазасы согуш башка салган кайгылуу турмуштун дагы бир символу болуп калат. Ачылып-жабылбай калган дарбазаларды санаса бир доорго жетет эле дейт акын.

Акын чакан ырларында адамдардын кадимки турмуштагыдай кебете-кешпирин, турпатын тартып салат. Мисалы, Чарчоонун бешинчи «Тегирменчи» деген ырындагы:

көзү кызыл
кайыш ычкыр
жаргак шымчан киши эле, -

деген кыска саптардан улам жашоодо анча жакшылык көрбөгөн, куу турмуштун азабын тарткан адам көз алдыңа келип, эмнеге? деген көмүскө суроо жаратат. Көрсө, Мамыт жездесинин көзү жөн жерден кызыл эмес экен. Анткени, ал жайдыр-кышпыр ачкыл бозо ичип, тегирмен жайгашкан капчыгайда жалгыз эшегин эш тутуп, жалгыз үй жашайт. Бекеринен ычкыры кайыш, шымы жаргак эмес экен. Булар анын жырлаган турмушу жоктугунан кабар берсе, кыш мезгилинде каарман эшегине шактык эгинин артып Мамыт жездесиникине келгендеги окуя анын кулк-мүнөзүн таасын ачып берет. Каарман тегирменге келсе, тегирменчи өтүктүн кеп жыгачын кармап, үйдүн төрүндө отурган болот. Баш багып жаңы эле киргенде:

Тарс эле кетти.
Бозо куюп отурган Зыйнаш эже
Кулап кетти.
Чекесинен сызылган кан
Сол ууртуна агып жетти. (295)

Бейкапар отурган Зыйнаш эжесинин чекесиндеги сызылган канды көргөн «лирикалык мен» ал күнү денеси, бүткөн бою жанчылып үйүнө кетти. Бирок, акын «Аялы Зыйнаш эже, Төрөбөгөн киши эле» деген эки сап менен баарын чечмелеп берет. Көрсө, ачуу бозо ичип, жаргак шымын чечпеген, бир колотто жалгыз жашап, аялына кор мамиле жасаган тегирменчиге берген турмуштун жообу ушундай тура. Зыйнаштын бейкүнөө Мамыттан кордук күргөнү анын төрөбөй калганы тура. Акын кичинекей ырга ушунчалык оор адам тагдырларын майда деталдар аркылуу кылдат батыра билип, аны натыйжалуу ыкма катары кийинки чыгармаларында өркүндөтүп жүрүп отурат (бул ыкма кийин «Адамдын турмушу» романында мындан да ачыгыраак көрүнөт).

Ошентип, "Чарчоонун жүзүнчү ырындагы" ар бир ырга ар башка тема коюлуп, ар башка убактагы түркүн турмуш көрүнүштөрү менен адам тагдырлары чагылдырылса да, аларды бүткөн бир чыгарма катары бириктирип турган поэтикалык образ же «лирикалык

каарман» бар. Ал - акындын өзү. Бардык окуялар, көрүнүшгөр, сезим-туюмдардын көп түстүү палитрасы же акындын сөзү менен айтканда, "чарчоолордун" баары өтө баамчыл, ойчул жана сезимтал лирикалык каармандын - акындын жан дүйнөсү менен жүрөгүн аралап өтүп, окурманга да ошол аркылуу жетет. Мындай поэтикалык гармонияга жетишкен акындар сейрек болсо, алардын эң залкарларынын бири Омор Султанов экендиги талашсыз чындык.

Колдонулган адабияттар:

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
2. Ибраимов К. Изденүүнүн зарылдыгы // Кыргызстан маданияты, 1977, -8-сентябрь.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2017. VII том.
4. Султанов О. Адамдын турмушун кандайча баштап калдым. – Китепте: О.Султанов. Адамдын турмушу: ыр-роман. –Б, 2017, -296 б.
5. Султанов О. Чыгармаларынын көп томдук жыйнагы: Ырлар жана поэмалар. 2-том – Б.:Турар, 2015.

УДК 811.512.154

Искакова Э.С.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Искакова Э.С.

КНУ им. Ж.Баласагына

Iskakova E.S.

KNU J.Balasagyn

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАНА ТАШКА ЧЕГИЛГЕН ЖАЗУУЛАРДАГЫ СЫН АТООЧТОРДУН ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ОБЩИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И КАМЕННЫЕ НАДПИСИ GENERAL DEFINITIONS OF ADJECTIVES IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE AND STONE INSCRIPTIONS

Аннотация: Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги жана ташка чегилген жазуулардагы сын атоочтордун жалпылыктары кыскача салыштырылып берилет. Жазуулардагы өң-түстөрдүн берилиши, буга чейинки тил илиминде изилдениши тууралуу маалыматтар анализге алынат.

Аннотация: В данной статье кратко сравниваются общие черты прилагательных в современном кыргызском языке и каменных надписях. Будут проанализированы данные о представлении цветов в письмах, предыдущие исследования в области языкознания.

Annotation: This article briefly compares the common features of adjectives in the modern Kyrgyz language and stone inscriptions. Data on the representation of colors in letters, previous studies in the field of linguistics will be analyzed.

Негизги сөздөр: сын атооч, өң-түс, сөз, семантика, лексика, текст.

Ключевые слова: Прилагательное, цвет, слово, семантика, лексика, текст.

Keywords: adjective, color, word, semantics, vocabulary, text.

Сын атоочтор лексика-грамматикалык маанилери жагынан да, морфологиялык курулуш өзгөчөлүгү, башкача айтканда, сөз өзгөртүү, сөз жасоо жагынан да сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы жагынан да өзүнө тиешелүү белгилери бар сөз топтору болуп эсептелинет [1., 277]. Ошондой эле, сын-сыпатты билдирүүчү сөздөр (сын атооч, этиш, тактооч сөздөр сыяктуу эле) дайыма өзүнүн маанилик көлөмүн өзгөртөт [5., 64]. Бул сын-сыпаттын заттык, сапаттык, сандык, убакыттык, таандык жана башка категориялардын белгилерин көрсөтөт. Негизинен чындыкты таанууда заттын сын-сыпат түшүнүгү, жаңы байланыш жана коммуникациянын жаралышы менен кеңейгендиги белгилүү. Сын атооч жана зат атооч менен берилген, заттын сын-сыпат грамматикалык түшүнүктөрү сапаттуу өзгөрдү десек болот. Мындай түшүнүктөр референттердин составынын кеңейиши менен зат ташка чегилген жазуулар менен салыштыруу аркылуу байкаса болот.

Маселен, эстеликтердеги жазууларда: **ач, аз, арык, ак, бош, бай, бек, боз, калың, кара, кары, кир, көк, кула, кызыл, семиз, сыңар, ток, түз, тың, узун, эркин** деген сыяктуу сын атооч сөздөр таптакыр өзгөрүүгө учураган эмес. Бул сын атоочтор V кылымдардан бери азыркы кыргыз тилинде да дал ушундай колдонулуп, жазылып келет. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн эстеликтеги жазуулардан бир канча мисал келтире кетели. Бул мисалдар аркылуу байыркы жазуудагы сын атоочтун жалпылыктары белгилүү болот деген ойдобуз.

Тонукукка арналган эстеликтен (эстелик 1897-жылы Е.Н.Клеменец тарабынан табылган. 1898-жылы жазуунун эстампажы менен сүрөтү тартылып, В.В.Радлов тарабынан которулган) [6., 82] бир канча сын атооч сөздөр кездешкен үзүндү мисал келтирели.

Семиз сын атоочу; Сакынтым: турук букалы, семиз букалы аркада билсер, - семиз бука, турук бука, тийин, билмез эрмис, - тийин. [6., 82]. Кыргызча окулушу: Ойлондум: торук (арык) букалары, семиз букалары аркада (экенин) билсе, семиз бука, торук бука деп, билбес эле деп, - канча ойлодум. [6., 86].

Түшүндүрмө сөздүктө эти толук, майлуу. Кой семизи койчудан (макал) [3., 284] деп берилген. Демек, жогорудагы мисалдардан улам семиз сын атоочу мал жандыктарга карата айтылган, малдын эти толук, эттүү, семиз, майлуу экендигин сыпаттаган, малдын абалын, кандай экенинен кабар берет. Чындыгында кыргыз эли байыртадан көчмөн эл катары жашоо өткөргөндүктөн, негизги жашоо турмушу мал жандыктар менен болгондуктан, малдын жакшы абалда болуусу кажет эле. Бүгүнкү күндө да түрк элдери, анын ичинде кыргыз элибиз да жакшы эттүү, семиз малга басым жасап, алар менен сыймыктанып, ошондой эле ар дайым этүү тамактар менен азыктангандыгы боюнча жогорку орунда турат. Байыркы жазууда семиз буканын айтылышы ушуга да байланыштуу болушу керек. Ошондой эле **семиз** сын атоочу эч кандай өзгөрүүсүз азыркы кыргыз тилинде колдонулуп келе жатат.

Кызыл, кара, узун; Түн удыматы, күнтүз олурматы, кызыл каным төкти (төкети?), кара терим йүгүрти, исиг күчиг бертим өк, бен өзүм узун йелмег йеме ыт(т)-ым ок [6., 85]. Кыргызча окулушу: Түн уктабай, күндүз отурбай, кызыл каным төгүп (төкети?), кара терим чыгарып, күч-кубатымды (ишти, күчтү) бердим мен, о, өзүм алыс (узун) жортуулдарга жиберип турдум, о [6., 90].

Узун жортуулга жиберүү, демек алыс жактарга да чалгындоо иштерин жүргүзүү жана кол салуу деген түшүнүктү берсе, калган эки сын атооч өң-түстү билдирет.

Бул тексттеги өң-түстү билдирген сын атоочтор өз орду менен колдонулуп, өң-түстү гана билдирбестен, көмүскөдөгү катылган ойду да билдирип жаткансыйт. Маселен, “кызыл

кан синтагмасы согуштук информацияны түз кабарлап, өзгөчө образ түзүп, эмоциялык жана физиологиялык функцияны аткарат” [7., 19]. Бул жакта кызыл каным төгүп дегенде каардуу душман менен салгылашуу, дайыма жоокерчилик өмүр сүрүү, элди коргоо, душмандарга кол салуу, согуш майданында тынбастан күн өткөрүү деген маанини түшүнө алабыз. Анын сөздүктөгү маанилерин карап көрөлү:

Кызыл: 1) Кандын ыраңындай түс.

2) Революциялык кыймылга тийишпүү, совет өкмөтүнө, советтик түзүлүшкө байланыштуу адамдар.

3) Көбүнчө көгүш түстөгү, ак түс аралаш жылкыга карата айтылат.

4) өтмө мааниде – эт

5) өтмө мааниде – бастырылып, бөлүнүп алынган эгин, таза дан [3., 69] деген негизги түшүнүктөргө ээ экендигин байкадык. Демек, кызыл сын атоочу бир гана түстү билдирбестен, бир канча маанини берет.

Экинчи сын атооч “**кара**” лексемасы бул контекстте “көп” маанисин туюндурат” [7., 19]. Тактап айтканда кара терим деген сөз айкашында, көп тер төктүм, көп тер агыздым дегенди билдирет. Демек, талыкпастан эмгектенүү, эмгек кылгандан чарчабоо, ар дайым кыймылда болуу. Бул түшүнүктүн негизги төркүнү ушул ийгиликке жетүүдө эч качан талыкпай, чарчабай башчылык кылып келдим дегендик.

Изилдөөлөрдүн негизинде сын атоочтордун маанилик өзгөрүүлөрү көп маанилүүлүк касиети менен эмес, анын жаңы лексика-семантикалык байланыштарды жарата алуусу менен да өзгөчөлөнөөрү белгилүү болду. Сөздөрдүн эмоционалдуу, баа берүүчүлүгү сөздүн белгилүү бир лексика-семантикалык, тематикалык топко тиешелүүлүгү жана бул топко тиешелүү сын атоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн көптүгүнө байланыштуу келет.

Демек, өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун тематикалык тобу, негизинен, семантикалык бир типтүүлүк жана эмоционалдуу бир тондуулук менен айырмалана алат. Ошондой эле, символ идеялык образдуулук менен так белгилөөнү талап кылат да, «жөн гана белгиленген шарттар» - сын атооч менен зат атоочтун айкашы – өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун жалпы мазмуну ачылбайт. Мындай көрүнүштү изилдөөдө көркөм идеялык контекст жана анын тарыхый маданий байланышы өзгөчө мааниге ээ. Негизги оорчулукту өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун семантикасында пайда болуучу «маанилик обертондорду» табуу үчүн жалпы масса колдонуп жүргөн сөз айкаштарды билүү. Анткени сөз көркөм контекстке түшкөндө ага баш ийип, бүтүндөй чыгарманын таасиринде каларын билебиз. Тексттеги сөздөрдүн байланышын ташка чегилген жазуулардан карап көрсөк:

1) Күл тигин Байыркун (ың **ак** адгырыг) бинипмоплайу тегди; бир эриг оюн урты, эки эриг удышуру санчды; ол тегдукде Байыркунуң **ак** адгырыг удлыкын сыйу урты [6., 58]. Кыргызча окулушу: Күл-Тегин Байыркундан (алынган ак айгырды) минип опуруп тийди; бир эрди ок менен учурду, (окко) эки эрин да сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын жамбашы сынды.[6., 66].

2) Бир отуз йашыңа Чача сеңүнке сүңишдимиз; эң илки Тадыкын Чурың **боз** (атыг бинип тегди, ол ат анта). өлти. Акинти Ышбара йамтар **боз** атыг бинип тегди, ол ат анта өлти;[6., 57-58]. кыргызча окулушу: Жыйырма бир жашында Чача Сеңүң менен (Чача-Сеңүңдө?) сүңгүшпүк (сайыштык) эң алгач Тадыкын-Чурдун боз (атын минип тийди, ал ат анда) өлдү. Экинчи жолу Ышбара-Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү; [6., 66].

Келтирилген мисалдардагы **ак, боз** түстөрү түстүк атоо маанисинде колдонулду. Кээ бир учурларда контексттеги сын атооч лексикасынын маанилери ар башка маанини берип же болбосо сүйлөмдүн артында көмүскө маани берип калган учурлар кездешет. Маселен, жогоруда мисал келтирилген кызыл, кара, көк түстөрү түстүк мааниден тышкары кыйыр, өтмө маанидеги түшүнүк берип калды.

Жыйынтыгында сын атоочтун ташка чегилген жазуулардагы жана азыркы кыргыз тилиндеги жалпылыктары төмөнкүлөр:

1. заттын сын-сыпатын билдирет;
2. заттын өңүн-түсүн билдирет;
3. заттын тулкусун билдирет;
4. заттын формасын билдирет;
5. заттын көлөмүн көрсөтө алат.
6. Ошондой эле байыркы жазууда кездешкен - ач, аз, арык, ак, бош, бай, бек, боз, калың, кара, кары, кир, көк, кула, кызыл, семиз, сыңар, ток, түз, тың, узун, эркин [6., 29] деген сын атоочтор эч өзгөрүүгө учураган эмес.
7. Ар кандай абстрактуу сөздөргө карата сын атооч сөздөр;
8. Сын атоочту жасоочу мүчөлөрдүн да кездешет;
9. Салыштырма даражаны уюштура турган мүчө –сы+раак. [6., 30]

Жогоруда аталган жалпылыктар сын атооч сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндегидей эле ташка чегилген жазууларда алган орду жана заттын ар кандай абалын көрсөтүүдө сын атооч сөз түркүмүнүн ролу чоң, баа жеткис. Ошондой эле сын атоочтор жазууда “түрк уруусун даңазалоодо (көк түрк), согуштук сценалардын катышуучусунун – аттын түсүн сыпаттоодо, эл менталитетинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырууда, геосимволикалык, саясий түшүнүктөрдү туюндурууда өз орду менен колдонулуп поэтикалык чыгарманын идеясын ачууга, образдар системасын жаратууда өбөлгө түзүп, көркөм сүрөттөгүч функция аткарган” [7., 19], - деген пикирди колдойбуз.

Ошондой эле, окумуштуу Т.Аширбаевдин: “...сын атооч сөздөрдү тексттен же сүйлөмдөн алып таштасак, мазмундун сапатына доо кетет, тексттин эстетикалык баалуулугу төмөндөйт, натыйжада тексттин таасир этүү мүмкүнчүлүгү жоюлат” [2., 30] – деген пикирин ырастайбыз. Андыктан оюбузду бекемдөө үчүн төмөндө мисал келтире кетели.

Күл-Тегинге арналган эстеликтен (1889-жылы Н.Я.Ядринцев тарабынан Орхон суусунун Кошо-Цайдам деген жерден табылган. 1891-жылы окумуштуу В.В.Радлов тарабынан изилдөөгө алынып, эстеликтин окулушу такталган) [6., 52] мисал келтирели. Алтун, күмүш, исигди, кутай буңсыз анча бирүр табгач будуң сабы сүчиг агысы йымшак эрмис; сүчиг сабын йымшак агын арып, ыраг будуныг анча (инче деп да окулат) йагутыр эрмис; йагру контукда кисре аныг билиг анта йүр эрмис эдгү билге кисиг, эдгү алп кисиг йорытмаз эрмис; [6., 53]

Кыргызча окулушу: алтын, күмүш, ичимдикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жүргөн табгач элинин сөзү таттуу, оозу (сөзү) жумшак эди (эле); таттуу сөзү менен, жумшак асылы менен азгырып ыраак калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүшгү. Эстүү, билги кишини, эстүү алп кишини буза албас; [6., 60-61]

Мына ушул эле тексттен сын атооч сөздөрдү алып салалы. Жалпыбызга түшүнүктүү болсун үчүн кыргызча окулушун колдонолу.

Алтын, күмүш, ичимдикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча берип жүргөн табгач элинин сөзү, оозу (сөзү) эди (эле); сөзү менен, асылы менен азгырып ыраак калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүшкү. кишини, кишини буза албас;

Тексттен сын атооч сөздөр алынгандан кийин табгач элинин сөзү жана кишинин элеси жөн гана супсак, кунарсыз болуп калды. Жазуудагы сын атооч сөздөрдү орду менен пайдаланып, ошол учурду элестүү берген. Демек, сөз түркүмдөрдүн ичинен сын атооч сөз түркүмү жок текст толук маалымат бере албайт. Тилде грамматикалык жактан эч кандай өзгөрүү болбогону менен, текстте семантикалык жактан кемтик толук байкалды. Мисалдан улам төрт негизги кемчиликти көрсөтө алабыз:

1) айтылган ой же окуя тууралуу кеп чындыктан алыс сезилет;

2) семантикалык жактан кемтик байкалат;

3) кеп маанисиз, түшүнүксүз болот;

4) жазуунун эстетикалык боёктуулук, көркөмдүүлүк, таасир этүүчүлүк жагын бир топ эле басаңдатат.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй сын атоочтун семантикалык табиятынын мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээли ар кандай келет. Андыктан сын атооч сөздөр көркөм стилде гана эмес, илимий стилде да, публицистикалык стилде да, иш кагаздар стилинде да, сүйлөшүү стилинде да белгилүү тексттин негизги өзөгүн түзүп, ар бир стилдин өзгөчөлүгүнө жараша кеңири, жыш пайдаланылат. Анын натыйжасында тексттин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, эмоционалдуулугун, баалуулугун жогорулатат. Жыйынтыктап айтканда ташка чегилген жазуулардагы сын атоочтордун пайдаланышы азыркы кыргыз тилиндегидей мааниге ээ экендиги аныкталып, узак убакыт өтсө да жалпылыктары сакталып калгандыгын көрүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили., - Б.: 2015
2. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби / Т.Аширбаев; жооп. ред. А.Оморов. –Бишкек: 2001. – 3-китеп. -172 б.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / түз.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. -624 б.
4. Мигирин, В.Н. Тил дисплей категорияларынын системасы катары [Текст] / Мигирин В.Н. -Кишинев: Штиинца, 1973. -. -237 с.
5. Мурзалиева А., М.Гапаровдун чыгармаларынын эстетикалык кудурети (сын атоочтун мисалында). -Бишкек: 2014.
6. Орхон-Енисей тексттери. –Ф.: “Илим”, 1982, 240 б.
7. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекти) [Текст]: филол. илимд. докт. ... дис.: 10.02.01 / К.Саматов. –Бишкек, 2003. -330 б.

Карымшакова А.Т.
К.Карасаев атындагы БМУ
Карымшакова А.Т.
БГУ им. К.Карасаева
Karymshakova A.T.
BSU K.Karasaev

**ТИЛ ИЛИМИНЕ АРНАЛГАН ӨМҮР
ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ЯЗЫКОЗНАНИЮ
A LIFE DEDICATED TO LINGUISTICS**

Аннотация: Бул макалада кыргыз окумуштуусу, профессор К.Дыйканов тууралуу, т.а., анын тил илимине талыкпай эмгек кылып, көптөгөн илимий китептер жарыялагандыгы, ал эмгектеринде өзүнүн туруктуу позициясы, көз карашы бар экендигин далилдей билгендиги тууралуу кеп болот. Анын илим чөйрөсүнө арналып жазылган эмгектерин терең теориялык негиздүү эмгектер десек туура болот. Себеби окумуштуу К.Дыйканов тил илиминин кайсы тармагы боюнча эмгек жаратпасын, түркологияда белгилүү болгон окумуштуулардын эмгектери менен кеңири таанышып, аларды кылдат анализдеп көрүп, анан эмгектеринин тиешелүү жерине колдонгонун көрүүгө да, туюуга да болот. Маселен, профессор зат атоочту изилдеп жатып, кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда да изилдөөгө алына элек накта зат атоочтордон өзгөчөлөнүп турган орунду жана түрдүү мейкиндик мамилелерди билдирген зат атоочтор да бар экендигин баамдай билген. Мындай сөздөрдү ал көз жаздымда калтырбастан, алардын табиятын, функциясын ж.б. жактарын тактап, аныктап чыгуу максатында белгилүү түрк окумуштуулардын эмгектери менен таанышып чыккан. Натыйжада ошол замандын талабына жараша жоопторду таап, аларды илимий чөйрөгө жеткирген. Профессор К.Дыйканов башка эмгегинде морфологиядагы бир катар талаш маселелерге да өз көз карашын билдирип коюуну илимпоздук милдети катары эсептеген. Маселен, **жаман, жакшы** сыяктуу сөздөрдүн сүйлөм контекстинде зат атооч менен айкашып келгенде жана этиш менен айкашып келгенде морфологиялык жактан сын атооч боюнча калабы же этишке айкашып келгенде тактоочко өтүп кетеби сыяктуу маселелерге өзүнүн так, далилдүү пикирин билдирген. Дегеле окумуштуунун илим жаратууда өз көз карашы, өз пикири, терең позициясы бар экенин анын көпчүлүк эмгектеринен байкоого болот.

Аннотация: В данной статье рассказывается о профессоре К. Дыйканове, об его неустанной работе по изучению языкознания, об издании им множества научных книг, где не только излагаются его научные убеждения, но и при необходимости отстаивается и доказывается его точка зрения и устойчивая позиция. Можно с уверенностью сказать, что его научные работы основаны на глубоком изучении теории языка. Дело в том, что в какой бы области языкознания кыргызский ученый К.Дыйканов не создавал свои труды, видно что, он в обязательном порядке изучал и внимательно анализировал труды известных ученых тюркологов, чтобы при необходимости использовать в своих научных публикациях их цитаты, достоверные высказывания. На основе своего накопленного опыта работы при изучении существительных профессор определил, что имеется группа особых существительных, обозначающие место и различные пространственные отношения, которые

отличаются от существительных, используемых в настоящее время не только в кыргызском языке, но и в тюркологии в целом. Профессор не только не пропускал из виду такие слова, он тщательно их изучал, чтобы описать их природу, функцию и т.д. В результате он нашел ответы согласно требованиям того времени и донес их до научной среды. В другой работе профессор К. Дыйканов считал своим долгом как ученого высказать свою точку зрения по ряду спорных вопросов в морфологии. Например, он высказал свое четкое и основанное на фактах мнение по таким вопросам, как, при сочетании с существительными и глаголами остаются ли с морфологической точки зрения такие слова, как **плохой** и **хороший** прилагательными в контексте предложений, или же они при сочетании с глаголами становятся наречиями. Вообще по большинству его работ можно заметить, что у ученого есть своя твердо уверованная точка зрения, свое мнение, и глубокая позиция при создании научных работ.

Annotation: This article is about professor Professor Dyikanov K., namely about his tireless work on the study of linguistics, his publishing many scientific books, which do not only set forth his scientific beliefs, but also, if necessary, defend and prove his point of view and sustainable standpoint. It is possible to say with certainty that his scientific works are based on an in-depth study of the theory of language. The fact is that no matter in what field of linguistics the Kyrgyz scientist Dyikanov K. created his works, it is obvious that he necessarily had studied and carefully analyzed the works of famous Turkic scientists to use their quotations and reliable statements in his scientific publications if necessary. Based on his accumulated experience in the study of nouns, the Professor determined that there is a group of special nouns denoting place and various spatial relations, which differ from the nouns currently used not only in the Kyrgyz language, but also in Turkology in general. The Professor did not only overlook such words, but he carefully studied them to describe their nature, function, etc. As a result, he found the answers that meet the requirements of that time and brought them to the scientific environment. In another paper, Professor Dyikanov K. considered it his duty as a scholar to express his views on a number of controversial issues in morphology. For example, he expressed his clear and factual opinion on such questions as whether, when combined with nouns and verbs, such words as **bad** and **good** remain adjectives in the context of sentences from the morphological point of view, or whether they become adverbs when combined with verbs. In general, one can notice from most of his works that the scholar has his own firmly convinced point of view, his own opinion, and a profound standpoint in the creation of scientific works.

Негизги сөздөр: К.Дыйканов, тил илими, кыргыз окумуштуулары, түркологдор, тилдин денгээлдери, сөз түркүмдөр маселеси, морфология, зат атооч, жардамчы атооч, сын атооч, этиш, тактооч.

Ключевые слова: К.Дыйканов, языкознание, кыргызские ученые, тюркологи, уровни языка, проблемы частей речи, морфология, имя существительное, служебные имена, имя прилагательное, глагол, наречие.

Key words: Dyikanov K., linguistics, Kyrgyz scientists, Turkologists, levels of language, problems of parts of speech, morphology, nouns, function names, adjectives, verbs, adverbs.

Окумуштуу Карбоз Дыйканов - кыргыз тил илиминин калыптануусуна жана анын андан ары өнүгүүсүнө өткөн кылымдын ортосунан баштап зор салымын кошкон белгилүү окумуштуу, тилчи, профессор экени илимий чөйрөгө белгилүү. Анткени ал - өмүрүнүн көп бөлүгүн кыргыз фонетикасы, морфологиясы, лексикасы, тилдин тарыхы, орфографиясы,

түрк тилдерин салыштырып изилдөө (салыштырма фонетика боюнча адис), сөздүктөрдү түзүү, иштеп чыгуу менен алектенип, илимге зор салым кошкон инсан. Карбоз Дыйкановдун калеминен «Имя существительное в киргизском языке» (1955), «Кыргыз тилиндеги үндүүлөр» (1959), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1957) (авторлошу С.Кудайбергенов), «Азыркы кыргыз тили (1958), «Кыргыз жазуусунун тарыхынан» (1958) (авторлоштору: Кудайбергенов С., Яншансин Ю.), Кыргыз тилинин тарыхынан (1980), «Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы» (1986), «Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери (1988), «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), «Кыргыз тили таблица түрүндө» (1989), «Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары» (1990), «Араб жазуусун үйрөнүү» (1990) (авторлошу Ч.Дыйканова) ж.б. илимий эмгектер жаралган. Ошондой эле профессор К.Дыйканов сөздүктөр түзүүгө да көңүл бөлгөн. Ал тарабынан «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүгү» (1956) иштелип чыгып, бул эмгеги 1961-жылы кайрадан басылып чыккан. Мындан тышкары бул окумуштуу 21 миң сөздү өз ичине камтыган «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздүгүн» (1988), 40 миң сөздөн турган «Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгүн» (1989) иштеп чыккан.

Толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн ичинде түркологияда өздөрүнүн грамматикалык баалуулуктары боюнча эки, болгондо да, бири-бирине карама-каршы турган сөз түркүмдөрү болгон түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн негизин түзгөн зат атооч менен этиш өзгөчөлөнүп бөлүнүп турат. Демек, кыргыз тилинин грамматикалык системасында да негизги сөз түркүмдөрүнүн бири катары этиш сыяктуу эле зат атооч орчундуу, негизги ролду ойноору белгилүү. Окумуштуу К.Дыйкановдун илим жаратуудагы үлүшүнө өткөн кылымдын 50-жылдары кыргыз тил илими үчүн али “дың” темалардын бири болгон, ошол мезгилдерде колго алынып изилдене элек, жоопкерчиликтүү тема болгон так ушул зат атооч туура келген. Ошентип, ал зат атооч сөз түркүмү боюнча кандидаттык диссертациясын жазып, аны ийгиликтүү коргоп, натыйжада ушул аталган тема боюнча «Имя существительное в киргизском языке» аттуу монографиясын 1955-жылы жарыялаган. Бул эмгекте автор тарабынан зат атоочко тиешелүү деп эсептелген жана мүнөздүү делген бардык өзөктүү маалыматтар камтылган. Атап айтканда, Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги зат атоочтордун азыркы кыргыз тилиндеги зат атоочторго окшош, жакын экендигин тастыктаган факты-материалдар, ошондой эле араб, иран, орус тилдеринен кабыл алынган зат атоочтор, зат атоочтордун куранды мүчөлөр аркылуу жасалыш жолдору, сөз өзгөртүү категориялары болгон сан, таандык, жөндөмө, жак категориялары ж.б. жөнүндөгү илимий маалыматтар С.Е.Маловдун, Н.К.Дмитриевдин, А.Н.Кононовдун, Н.А.Баскаковдун, Н.П.Дыренкованын түркологиядагы фундаменталдуу эмгектерине таянуу менен жазылып чыккан. Аталган эмгегинде профессор К.Дыйканов ошол мезгилдерде түркологияда анча назарга илинбеген, атайын илимий изилдөөгө да алына элек жардамчы атоочтор тууралуу “орунду жана түрдүү мейкиндик мамилелерди билдирген зат атоочтор да бар”, - деп үст, аст, ич, тыш, каршы, баш, ара, орун, алд, арт, жак, орто, туш, кыр, аяк сөздөрүн, сүйлөмдүн бир контекстинде зат атооч катары келгени менен, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде кызматчы сөздөр сыяктуу милдет аткарууга жөндөмдүү болгон азыркы түшүнүктөгү “жардамчы атоочторду” мисалга келтирет. Мындай сөздөр окумуштуунун көз жаздымынан сырткары калбастан: “Эти существительные употребляются в роли послелогов в сочетании с предметными именами и часто выступают в значении наречий. Они сочетаются с притяжательными аффиксами и формами пространственных падежей”, - деп эскерет. [1, 13-14-б.]. Автордун бул баштапкы мааниси зат атооч болгон сөздөрдүн жандоочтун милдетинде (орус.: в роли послелогов)

келет деп айтканы тегин жерден жаралган эмес. Анткени окумуштуу К.Дыйканов илимий чөйрөгө аттын кашкасындай белгилүү болгон түрколог А.Н.Кононов өндүү корифейлердин эмгектери менен кеңири тааныш болгондуктан, ошол мезгилдин талабына жараша жогоркудай пикирди тутунганы менен байланыштуу деп айтсак жаңылышпайбыз. Себеби биз жогоруда белгилегендей, К.Дыйканов бул эмгекти жаратууда бир катар белгилүү түркологдордун эмгектерине таянган. А.Н.Кононовдун түрк тилине жана өзбек тилине арналган эмгектеринде бул сөздөр “последологи-имена” (кырг.: жандооч-атоочтор -К.А.) деп берилет [Караңыз: 2, 329-345-б.; 3, 315-326-б.]. Ал эми автордун аталган эмгектин тиешелүү (13-14-б.) беттеринде санап өткөн сөздөрү таандык уландылар жана мейкиндик жөндөмөлөр менен айкашып келет деп айтканы - бүгүнкү күндөгү “жардамчы атоочторго” туура келген маселе. Ошентип, жардамчы атоочтор ал замандарда жакшы белгилүү болбогону менен, бүгүнкү күндөрү алар атайын илимий иликтөөгө илим изилдөөчү Д.Алтаева тарабынан (биздин жетекчилигибиздин астында) ийгиликтүү изилденип, 2020-жылдын башында кандидаттык диссертация коргологон. [4, 2019]. ЖОЖдор үчүн грамматикаларга жардамчы атоочтор алгач окумуштуу А.Турсунов тарабынан киргизилген [5, 207-222-б.].

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.Дыйкановдун зат атоочко тиешелүү аталган эмгеги азыркы учурда да өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет. Анткени бул эмгек ушул багыттагы бир топ илимий эмгектерге негиз болуп, өзөк болуп келе жатат.

Ал эми «Кыргыз тилиндеги үндүүлөр» (1959) аттуу эмгегинде окумуштуу К.Дыйканов алгач фонетика тууралуу жалпы маалымат берип, андан соң жазуу жөнүндө түшүнүк, алфавит, тамга менен тыбыш, үндүү, үнсүз тыбыштар, фонемалардын колдонулушу, үндүүлөргө тиешелүү болгон сингармонизм, созулма үндүүлөр, алардын пайда болушу, үндөштүк законго баш ийбеген сөздөр тууралуу маалымат берет. Аталган китепте дегеле түрк тилдериндеги сингармонизм маселеси, өзгөчө созулма үндүүлөрдүн тарыхы тууралуу баалуу пикирлер берилгендиктен жана алардын (сингармония менен созулма үндүүлөрдүн) тарыхына байланыштуу терең изилдөө иштери жүргүзүлгөндүктөн, бул эмгек окумуштуулар, аспиранттар тарабынан азыр да өз баалуулугун жоготпогон эмгек катары колдонулуп келет.

«Кыргыз тилинин тарыхынан» (1980) аттуу эмгегинде болсо илимпоз тилдердин бири-бири менен лексикалык карым-катыш түзүшү ал тилдердин сөздүгүн байытуунун бир булагы деп белгилеп, дүйнөдө башка тилдер менен контакт түзбөгөн, лексикасы чет тилдеринин элементтеринен алыс турган бир да тил учурабасын баса айткан. Ошондуктан кыргыз тилинде да араб, иран, монгол, орус тилдеринен кирген сөздөр бир кыйла орун алары көрсөтүлүп, алардын биздин тилдеги аткарган функциялары, кыргыз тилине тийгизген таасирлери тууралуу илимий анализдер жасалган жана бул тилдердин статистикасы берилген. Ошондой эле кыргыз тилине тиешелүү болгон нукура төл сөздөр тарыхый аспектиден талдоого алынган.

Окумуштуу «Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы» (1986) аттуу ЖОЖдор үчүн жазылган окуу куралында кыргыз эли менен өзбек элинин адабий тилде байланыш жасоо аракеттери Совет мезгилинде гана жөнгө салынгандыгын белгилеп, эки тилдин ортосунда бир кыйла фонетикалык айырмачылыктар бар экенин тилдик фактылардын негизинде далилдейт. Мындай айырмачылыктар бир жагынан өзбек тилинин (уйгур тили менен бирдикте) түрк тилдеринин түшгүк-чыгыш тобуна, тактап айтсак, карлук тобуна киргендиги менен байланыштуу болсо, ал эми кыргыз тили түрк тилдеринин түндүк-батыш же кыпчак тобуна киргендиги менен байланыштуу экендиги эскерилет. Ошондой эле

өзбек тилинде кыргыз тилинен өзгөчөлөнүп үндүүлөрдүн үндөшпүгү (сингармонизм) дээрлик сакталбагандыгы белгиленет. Ал эми араб, иран тилдеринен кирген сөздөр бул тилде кыргыз тилиндегиден да кыйла арбын экендиги, ошондуктан эки тилдин фонетикалык ажырымынын кеңейип кеткендиги тууралуу тиешелүү фонетикалык фактылар аркылуу далилдүү берилет. Ошентип, бул эмгекте башпан аяк эки тектеш тилдин фонетикалык жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрү салыштырылып берилип, натыйжада илимий жактан кызыктуу маалыматтар камтылган салыштырма пландагы эмгек жаралган.

Профессор К.Дыйкановдун «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), «Кыргыз тили таблицасы түрүндө» (1989), «Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары» (1990) аттуу эмгектеринде кыргыз тилинин таблицасы түрүндөгү иштелип чыккан фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүмдөрү (аталган эмгектердин улам кийинки басылыштарында) мүмкүн болушунча толукталып, түзөтүлүп берилип отурган. Орфография, орфоэпия, пунктуация маселелери четте калбастан, негизги материалдар менен чогуу берилген. Бул эмгектердеги материалдар жөнөкөйдөн татаалга карай принциби менен жайгаштырылган. Аталган эмгектер бүгүнкү күндө да справочник катары өзгөчө студенттердин, аспиранттардын такай пайдаланган китептери болуп калганын көрөбүз.

К.Дыйканов: «Араб алфавитинде жазылган кыргыз, казак тилдериндеги материалдарды окуп үйрөнүүгө кызыккан адамдарга кошумча материал болот», - деп «Араб жазуусун үйрөнүү» (1990) (авторлошу Ч.Дыйканова) деген эмгегин да окурмандарга сунуш эткен. Бул эмгектин окурмандарга сунуш этилишинин негизги себеби, китептин баш сөзүндө төмөнкүдөй таамай, так белгиленген: «Кыргыздар менен казактардын адабий тили бөлүнүп чыккандан кийин (1924-1930-жылдары) араб тамгасы менен жазылган иш кагаздар, токтомдор, газета-журналдар, китептер мамлекеттик архивде, китеп сатылуучу жайларда аз эмес. Башканы айтпаганда, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын эле кол жазма фондусунда 500 документ бар. Бирок ошол эски документтерди окуй турган жаштарды эл арасынан издеп табуу кыйын болуп, эл өткөндү билбей калды», - деп баса белгилеп, араб жазуусун үйрөнүүнүн негизги зарылдыгын, кажетин билдирип кеткен. [6, 4-б.]. Чынында эле, тилибиздин тарыхында араб тамгасы менен жазылган баалуу эмгектерди окуй билип, тиешелүү маалыматтарды алуу үчүн, ошондой эле тил илимин салыштырып изилдөөчүлөр үчүн араб жазуусун үйрөнүп алуу илимпоздор үчүн эч качан ашыктык кылбашы белгилүү.

«Кыргыз тилинин морфологиясы» (1957) (авторлошу С.Кудайбергенов) аттуу ЖОЖдор үчүн окуу китебинин этишке чейинки бөлүгү К.Дыйкановдун тарабынан, этиштен тартып эмгектин аягына чейинки бөлүгү окумуштуу С.Кудайбергенов тарабынан иштелген.

Аталган морфологиядагы профессор К.Дыйканов тарабынан иштелген темаларды да биз мүмкүн болушунча кылдат карап чыгып, ушул макаланын чегинде иштеги полемикалуу деп эсептелген маселелерге кыскача анализ жүргүзүмөкчүбүз.

Маселен, профессор К.Дыйканов: “Кыргыз тилинде сөз мүчөлөрү сыяктуу сөздөр менен бирге айтыла турган сөз бөлүктөрү бар. Алар сөз жасап, сөздүктү байытпайт. Жардамчы сөз десең жардамчы сөзгө окшоп сурама атоочторду жандап айтылбайт. Мындай өзгөчөлүгүнө карап, аларды сөз бөлүкчөсү (частица) деп өзүнчө текшерүүгө туура келет. Сөз бөлүкчөсүнө -дыр, -бы, -чы жана -го сыяктуулар кирет (жазылчы, келчи, келдиги, сенби, малдыр, келгендир ж.б.)”, - деп эскерет [7, 24-б.]. Автор өз эмгектеринде ошол мезгилдерде атайын иликтенип, тактала элек бул -бы, -чы, -дыр тилдик элементтерин көз жаздымда калтырбай, аларга да көңүл бөлүп, пикирин билдирип коюуну туура көргөндүгү анын тилдик материалдарды тыкан иликтөөгө алгандыгынан кабар берет. Негизинен 1950-жылдарга

чейин бул аталган морфологиялык элементтерди мектеп грамматикаларын изилдөөчүлөр же мүчө карата кароо керектигин, же бөлүкчө деп эсептээрин чече албай турган мезгилде К.Дыйканов жогоркудай өз пикирин билдирип коюуну туура көргөндүгү – анын ушул маселеге карата турукташкан көз карашынын бар экендигинен кабар берет. Анын үстүндө өткөн кылымдын 50-60-жылдарында бул сыяктуу “майда” деп көп көңүл бурулбаган маселелер гана эмес, сөз түркүмдөр маселелеринде да алешемдиктер орун алган мезгил болгон. Ал эми жогорку (-бы, -чы, -дыр) тилдик бирдиктердин дароо бир жактуу болуп же бөлүкчө, же сөздүн ажырагыс бөлүгү болгон мүчө деп белгилөөгө, биздин пикирибизче, алардын мүчөдөн да өзгөчөлөнүп турган бир топ так, даана болгон мааниси себепчи болгон. Ошондуктан бул -бы, -чы, -дыр кыйла мезгилдерге чейин көбүнчө бөлүкчө катары, өтө сейрек учурда мүчө катары берилип келген. Бул проблемага акыркы чекит койгон окумуштуулардын бири Э.Абдулдаев болгон. Анын бул маселеге карата пикири таамай, так, таасын болгондуктан, окумуштуунун оюн бузбай берүүнү туура көрөбүз. Э.Абдулдаев: “Кээ бир түркологиялык эмгектерде сөз мүчөлөрү да бөлүкчөлөрдүн тобуна кошулуп жүрөт. Алар суроо уландысы -бы (барбы? апы?), күдүк уландысы -дыр (алгандыр, келгендир), өтүнүч жана суроо маанисинде колдонулуучу -чы (Асанчы? келчи?) ж.б. мүчөлөр. Булар кыргыз тилинде мүчөгө жакын, анткени мүчөлөр сыяктуу эле жалганып айтылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга үндөшгүк закондор (эрин жана таңдай күүсү) боюнча өзгөрүп, бир канча тыбыштык вариант менен айтылат. Ал эми бөлүкчөлөр мындай фонетикалык кубулушка дуушар болбойт. Бөлүкчөлөр сөздөрдү жана сөз тизмектерин жандап айтылат да, алардан кийин эч кандай грамматикалык форма кабыл алынууга тийиш эмес. Ошондуктан өзгөчө -дыр мүчөсү кыргыз тилинде бөлүкчө катарында эсептеле албайт, анткени бул мүчө өзүнөн кийин сөз мүчөлөрүн кабыл ала берет: алыптырбызбы, баргандырбыз” [8, 157-158-б.]. Ушундай пикирлерден кийин бул тилдик элементтер азыркы кыргыз тилинде мүчө катары гана таанылып келет.

Эмгекке андан ары назар салсак, окумуштуу К.Дыйканов сөздөрдү түркүмдөргө бөлүшгүрүүнүн белгилерин (принциптерин) көрсөтүп жатып, жыйынтыгында: “Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөй турган сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр дейбиз. Андай сөздөргө: тактооч, сырдык сөздөр, байламта сөздөр кирет, калганы мүчөлөмө сөздөр”,- деп белгилеген [7, 32-б.]. Түркологияда мындай көз карашты якут илимпозу Л.Н.Харитонов да карманып келет [9, 1943]. К.Дыйкановдун минтип сөз түркүмдөрдүн “мүчөлөмө” жана “мүчөлөбөс” деп эки чоң топко бөлүшгүрүп караганы, албетте, кубаттоого арзыйт. Өткөн кылымдын 30-жылдарында эле кызыл профессор К.Тыныстанов тарабынан “мүчөлөмө сөздөр”, “сенек сөздөр”, “мүчөлөбөс сөздөр” деген терминдер колдонулганы анын “Кыргыз тилинин морфологиясы” аттуу (1934 жана 1996-ж.) эмгегинен жолуктурабыз [10, 26; 100-103-б.]. Демек, К.Дыйканов өз мезгилинде ушул эмгектен таасирленип, сөздөрдү, дегеле сөз түркүмдөрүн жогорудагыдай терминдик аталыштарга бөлүп кароо кыргыз тил илиминин ички табиятына туура келерин андап, өзүнүн эмгектерине киргизгени, автордун туура чечими деп эсептөөгө болот. Бирок, тилекке каршы, К.Тыныстанов, К.Дыйканов колдонгон (“мүчөлөмө сөздөр”, “сенек сөздөр”, “мүчөлөбөс сөздөр”) терминдер азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында колдонулбай келет. Биздин пикирибизче, бул аталган терминдер кыргыз тилинин ички табиятына туура келгендиктен, көп кечиктирилбестен грамматикаларыбыздан орун алуулары абзел.

Профессор К.Дыйканов морфологияга арналган жогорудагы эмгекте жана ушул эле автордун зат атоочко арналган эмгегинде [7, 39-40-б.; 1, 5-8-б.] окумуштуулар арасында

түрдүү пикирди жаратып келаткан дагы бир төмөнкүдөй көйгөйлүү маселенин башын ачып берүүгө аракет кылган. Илимпоз тарабынан коюлган проблеманын жагдайы алаканга салгандай так, даана түшүнүктүү болсун үчүн анын жазган пикирин бузбастан толугу менен берели: "...Кирпич үй тургузулду десек, мында үйдүн кирпичтен жасалганын билебиз. Бирок "кирпич" деген сөз – зат атооч. Орус тилине которгондо "кирпичный дом" болуп, "кирпич" деген сөздүн аягына роддун окончание (-ный) уланып, орус тилинде сын атоочко өтөт. Ошону үчүн орус тилин билгендер "кирпичный" деген сөз орус тилинде катыштык сын атооч, кыргыз тилинде да катыштык сын атооч болот деп натуура талашып келишкен. Мындай болуунун себеби орус тилиндеги роддун окончание - сөз жасоочу кызматын да аткара тургандыгында. Кыргыз тилинде болсо андай мүчөлөр жок.

Аныктооч болгон зат атоочтор заттын эмнеден турганын, жасалганын билдирет. Ошон үчүн ал зат атоочко "эмне?" деген суроо менен бирге "кандай?" деген суроо бериле берет. Мисалы: Эмне үй салынды? же Кандай үй салынды? деп да сурай беребиз. Эгер зат атоочко сын атоочтон аныктооч болсо "эмне?" деген суроо коюлбайт. Орус тилинде да сын атоочко "что?" деген суроо берилбейт. Демек, аныктооч болгон зат атоочторду катыштык сын деп түшүндүрүү туура эмес.

Орус тилиндеги катыштык сын атооч (относительные прилагательные) болгон сөздөрдү кыргыз тилине которгондо дайыма сын атооч болот деп түшүнүү эки башка системадагы тилдин айырмачылыгын жана анын грамматикалык закондоруна толук түшүнбөгөндүккө жатат,- деп окумуштуу К.Дыйканов абдан туура, жыйынтыктуу жана далилдүү пикирин билдирген. (Астын сызган – К.А.).

Бул козголгон маселеге карата жыйынтык пикир айтсак, агглютинативдүү тилдер тобуна кирген кыргыз тили менен фрективдүү тилдер тобуна кирген орус тилинин айрым проблемалары тууралуу илимий көз карашгарды билдирүүдө бул тилдердин структурасынын ички өзөктүү өзгөчөлүктөрүнө, түпкү маңызына (семантикасына) кылдат назар салып, анализдеп, андан соң профессор К.Дыйкановдун жолун жолдоп жыйынтык ой айткан оң деп эсептесе болот.

К.Дыйканов аталган морфологиянын 81-бетинде: "Сапаттык сын атоочтор (жакшы, жаман, мыкты) этиштик баяндоочтор менен байланышып сүйлөмдүн бышыктоочу болуп да келет. Мисалы, жакшы окуучу жакшы окуйт дегендеги "жакшы" деген сөздүн экинчиси сүйлөмдүн бышыктоочу"- деп, ушул эле эмгектин 83-бетинде: "Сапаттык сын атоочтор заттын гана сын-сыпатын, сапатын билдирбей, кыймылдын да кандай сапатта болгонун билгизет, мындай учурда сын атоочтор тактоочтор сыяктуу (Ашыр карыя түзүк сүйлөдү. Ленин атындагы колхоз айыл чарба шаймандарын сапаттуу ремонттошгу) сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарып калат"- деп, тил илиминдеги талаш жаратып келаткан маселеге жөнөкөй, жатык тил менен, кыска жана нуска түшүндүрүү менен чекит коет [7, 81; 83; 118-бб.]. Бул жерде да жогоркудай эле кээде окумуштуулар арасында талаш жаралып калган учурларын көрөбүз. Себеби жакшы окуучу жакшы окуйт дегендеги экинчи жакшы этишти жандап келип жаткандыктан, ал морфологиялык жактан тактоочтук милдетте келет деп эсептеген илимпоздор да жок эмес. Бул жерде эки башка системадагы тилдердеги сүйлөмдөрдү салыштырып алып, жыйынтыгында туура эмес пикирлер жаратып алуу болуп жатканын көрөбүз. Анткени жогорку сүйлөм орус тилинде: хороший ученик хорошо учится деп которулгандыгынан эле келип чыккан маселе. Бул (орус тилиндеги) сүйлөмдөгү салыштырылып жаткан сөздөрдүн биринчиси хороший болуп сапаттык сын атооч экени формалдык көрсөткүчү болгон -ий мүчөсү аркылуу белгилүү болуп турса, аталган сөздөрдүн

экинчиси сырткы турпаты жактан хорошо болуп тактооч экендигин даана айгинелеп турат. Ошондуктан бул тилде “жакшы” сөзү ученик деген зат атооч менен айкалышып келгенде хороший болуп, сын атооч катары келсе, учится деген этиш менен айкалышып келгенде хорошо болуп тактоочтук милдетте келет. Синтаксистик жактан кыргыз тилинде да, орус тилинде да талдоого алынып жаткан сөздөрдүн биринчи келгени аныктооч, экинчи колдонулганы бышыктооч болот. Жыйынтыктап айтканда, бул салыштырылып жаткан тилдерде “жакшы” сөзүнүн синтаксистик милдетинде бирдейлик болгону менен, морфологиялык жактан алып караганда өзгөчөлүктүү экенин көрөбүз. Ошондуктан окумуштуу К.Дыйканов кыска гана “жакшы” сөзү кайсы сөз менен айкашып келсе да сапаттык сын атооч экенин белгилеп жатат. Анткени бир жагынан бул эки тил эки башка топко кирген тил болгондуктан, ички түзүлүш структурасында, маанисинде, фонетикалык сырткы турпатында өзгөчөлүктөр орун алары эсте болушу абзел. Ошол себептен да морфологиялык жактан айырмачылыкты көрөбүз. Бирок ошондой болсо да сүйлөм конструкциясында синтаксистик жактан дайыма бирдейлик орун алат.

Ушул маселеге сын атоочторду изилдеген илимпоз Б.Үмөталиева да кайрылбай өтүп кете алган эмес. Анын пикири К.Дыйкановдун пикирине шайкеш келгенин, экөөнүн ою бири-бирин гана толуктаганына күбө болобуз. Караңыз, Б.Үмөталиева: “Кыргыз тилинде тубаса сын атоочтордун тактоочтордон айырмалануучу өз алдынча морфологиялык көрсөткүчү жок. Синтаксистик функциясы боюнча тактоочтор сыяктуу бышыктоочтук милдет аткарат. Жакшы окуучу жакшы окуйт. Мында аныктооч жана бышыктооч болуп турган жакшы бири-биринен формалдык белгиси боюнча айрылган жок, бирок бул сын атооч сөз этиштин алдында тактооч сыяктуу бышыктоочтун милдетин аткарды. Синтаксистик мындай кызматына карап, жогорку мисалдагы сын атоочту тактооч деп ойлоого жарабайт, булар бири-бирине өткөн жок, синтаксистик функциясы гана өзгөрдү”- деп, ал бул аргументтерин дагы төмөнкүдөй жүйөөлүү далилдери менен тастыктайт: “Мындай учурда сын атоочторду башка сөз түркүмдөрүнөн айруучу мүнөздүү белгилери болуп, лексикалык мааниси жагынан заттын туруктуу белгисин көрсөткөндүгү; морфологиялык жагынан салыштырма жана күчөтмө даражаларынын бардыгы; синтаксистик жагынан аныктоочтук милдетти аткаргандыгы, б.а., лексика-грамматикалык үч белгиси боюнча аныкталууга тийиш”,- деп жыйынтыктайт [5, 223-224-б.; 12, 9-11-б.]. Демек, тилдин проблемаларына илимий анализ жүргүзүлүүдө ар бир тилдин өзүнүн ички табияты эске алынуусу керек.

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.Дыйкановдун тил илимине арналган көптөгөн эмгектери адабий тилибиздин калыптануусуна, өнүгүүсүнө зор салым кошкон эмгектер болгондуктан, бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой, илимий чөйрөдө илимпоздор, аспиранттар ж.б. окурмандар тарабынан азыр да активдүү колдонулуп келет.

Колдонулган адабияттар:

1. К.Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке. -Фрунзе: Изд-во Акад.наук Кирг.ССР, 1955. – 104 с.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М., -Л., 1956. – 569 с.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М., -Л., 1960. – 446 с.

4. Алтаева Д. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы. Филол.ил.канд. ... дисс. Авторефераты. -Бишкек, 2019. – 23 б.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Фрунзе: Илим, 1980. – 539 б.
6. Дыйканов К., Дыйканова Ч. Араб жазуусун үйрөнүү. -Фрунзе, 1990. – 100 б.
7. <https://bilim.akipress.org> > page:2 Дыйканов К., Кудайбергенев С. Кыргыз тилинин морфологиясы . -Фрунзе, 1957. – 219 б.
8. АКТ -Акыркы кыргыз тили. 2-бөлүм. -Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. -160 б.
9. Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. -Якутск: Госиздат.Як.АССР, 1943. – 82 с.
10. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Бишкек, 1996. – 106 б.
11. Үмөталиева Б. Имя прилагательное в киргизском языке. -Фрунзе, 1965. -143 с

УДК:811.111

Кайыпова Е.А., Элебесова Ж.К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Кайыпова Е.А., Элебесова Ж.К.

КНУ им. Ж.Баласагына

Kaipyova E.A., Elebesova J.K

KNU J. Balasagyn

**АНГЛИС ТИЛИН АТАЙЫН МАКСАТТА ОКУТУУДА АУТЕНТИК
МАТЕРИАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ
USING AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC
PURPOSES**

Аннотация: Бул макалада англис тилин үйрөтүүдө анык материалдарды белгилүү бир максаттарда колдонуунун маанилүүлүгү талкууланат. Келечектеги эл аралык мамилелер боюнча адистер келечектеги ишинде колдоно турган документтердин түп нускасы менен таанышып чыгышы өтө маанилүү. Мугалимдердин милдети - ылайыктуу материалдарды тандоо жана студенттердин натыйжалуу ишин уюштуруу. Бул макалада Адам Укуктары Декларациясын изилдөө аркылуу англис тилин адистиктер боюнча окутууда анык материалдарды кантип колдонсо болору көрсөтүлөт.

Аннотация: В этой статье обсуждается важность использования аутентичных материалов в преподавании английского языка для специальных целей. Для будущих специалистов по международным отношениям крайне важно ознакомиться с подлинными документами, которые они будут использовать в своей будущей работе. Задача преподавателей - выбрать подходящие материалы и организовать эффективную работу студентов. Эта статья демонстрирует, как использовать аутентичные материалы в преподавании английского для специализаций на примере изучения Декларации прав человека.

Annotation: This article discusses the importance of using authentic materials in teaching English for Specific Purposes. It is crucial for future specialists in international relations to get

acquainted with the authentic documents they will use in their future work. The task of teachers is to select appropriate materials and organize the effective work of students. This article demonstrates how to use authentic materials in ESP using the example of studying the Declaration of Human Rights.

Негизги сөздөр: атайын максаттар, анык материалдар, мотивация, эл аралык мамилелер, декларация, сынчыл ой жүгүртүү

Ключевые слова: специальные цели, аутентичные материалы, мотивация, международные отношения, декларация, критическое мышление

Keywords: specific purposes, authentic materials, motivation, international relations, declaration, critical thinking

Teaching English for Specific Purposes (ESP) has some differences from teaching general English. One of them is the necessity of studying the materials that give professional knowledge. The term ESP came to use “in the late 1960’s as English became the accepted international language of technology and commerce, it created a new generation of learners who knew specifically why they were learning a language – businessmen and –women who wanted to sell their products, mechanics who had to read instruction manuals, doctors who needed to keep up with developments in their field and a whole range of students whose course of study included textbooks and journals only available in English. All these and many others needed English and, most importantly, they knew why they needed it.” [1] Nowadays the need in ESP is even bigger in our Global world. “Context, situational practice, cross-cultural issues, authenticity of communication and materials, and needs analysis are terms that come up in various definitions of ESP. Its absolute characteristics are: - ESP is defined to meet specific needs of the learners; - ESP makes use of underlying methodology and activities of the discipline it serves;- ESP is centered on the language, study skills, discourse and genre appropriate for these activities; - ESP may be related to, or designed for, specific disciplines; - ESP may use, in specific teaching situations, a different methodology from that of general English; - ESP is likely to be designed for adult learners, either at a tertiary level institution or in a professional work situation; - ESP is generally designed for intermediate or advanced level students. ” [2]

So we can say that the difference between English as a Foreign Language (EFL) and ESP is as follows: the first difference is the learners themselves, the second difference is their purposes of English Language learning and the third difference is the choice of materials for the lessons. The learners of ESP are usually adults who study a profession and who need English language to communicate in professional situations. Students’ knowledge of their professional field and their interest in it enhances their motivation and ability to study English language. Educator makes needs analysis and selects the materials appropriate to a special course.

Dudley-Evans and St John said “ESP requires the careful research and design of pedagogical materials and activities for an identifiable group of adult learners within a specific learning context.” [3] There is no doubt that a good textbook can help a lot. But at the same time, a great amount of professional knowledge may come from some authentic materials that may not be included into a textbook, especially the latest documents. What are authentic materials? “They are materials which have not been specifically produced for the purpose of language teaching.” [4] They are “texts produced by native speakers for non-pedagogical purpose. Sources for authentic materials: newspapers and magazines, radio, television/video, Internet, authentic story books.” [5]

In our ESP language classes for the students of the International Relations Faculty we have always had problems with selecting a proper textbook. The subjects that we teach are ‘Global and National Security’ and ‘Economic Diplomacy’. No textbooks on these exact subjects can be found, only textbooks on general notions in International Relations. So the only way out in this situation is to use authentic materials. What do professionals in the sphere of International Relations use? They use laws, documents, agreements, declarations, etc. The advantages of using authentic materials in teaching English for Specific Purposes are quite vivid. Teachers select the materials appropriate to the exact subject they teach. Authentic materials bridge the gap between classroom and real life, authentic materials help to develop critical thinking skills, students have an opportunity to read documents and laws that they will use in their future work; they have an opportunity to study and analyze the documents of past and present day.

During our lessons we used such documents as: The Constitution of Kyrgyz Republic, different international and local laws, Conception of National Security of Kyrgyz Republic, speeches of world leaders during the Summits or at the UN General Assemblies, Reports on Global Risks at annual World Economic Forums, the Universal Declaration of Human Rights, International Humanitarian Law, and etc. In this article we would like to share our experience in teaching the Universal Declaration of Human Rights. Further we’ll describe some activities that help to develop critical thinking skills. Critical thinking is “intellectually disciplined process of actively and skillfully conceptualizing, applying, analyzing, synthesizing, and evaluating information gathered from, or generated by, observation, experience, reflection, reasoning, or communication, as a guide to belief and action.” [6] Authentic materials can enable students to develop such skills as analyzing, synthesizing, evaluating information and applying it. All these skills are necessary for future specialists in International Relations.

Several of the activities designed especially for studying The Universal Declaration of Human Rights are described here. The objective of the suggested activities is to study the Universal Declaration of Human Rights and to give students an opportunity to analyze the document and the process of its adoption.

Sample activities for the study of the Universal Declaration of Human Rights:

Activity 1. Warming up. Asking a ‘Why’ question.

Why do people need the Universal Declaration of Human Rights?

- Students express their opinions on this, giving their reasons.

Activity 2. Eliciting information.

When and where do you think this Declaration was proclaimed?

- Students share their ideas on it.

(The right answer: The Declaration was proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on December 10, 1948.)

The question to discuss: Why do you think the Declaration was proclaimed this exact year?

- In small groups students discuss their ideas and then share their opinion in open class.

Activity 3. Discussing a question: How many articles do you think this document contains?

- First in small groups and then in open class students discuss and answer this question. While answering this question, students decide how many human rights people need. They should tell why they think this number of rights is enough for good life of people.

Activity 4. Working with document.

- a) Students get handouts with the simplified version of the Universal Declaration of Human Rights. Simplified version is used for better understanding. Later students see the full version of the document.
- Now students can see the document and compare their answers about the number of articles and the real number of articles in the declaration. (30 articles)
- b) Students are asked to read the Declaration and define the types of human rights given in it: Liberty Rights, Claim Rights, Power Rights, and Immunity Rights.
- In pairs students read the document and define the types of the rights every article contains.
 - In open class students discuss the types of the rights in each article. They should give their reasons for defining this or that type of rights.

Activity 5. Discussion

- a) What 5 rights are the most important for you?
- Students work in pairs to write down the rights and the numbers of the corresponding articles. In open class they compare if they have the same or different results. Each pair tells their opinion on some of the rights and gives reasons why they think these exact rights are the most important ones.
- b) What articles speak about the security of people?
- Students find the articles with these exact rights and read them out in open class. They should tell what types of rights speak about security of people – Liberty Rights, Claim Rights, Power Rights or Immunity Rights.
- c) What new Articles would you include into the Declaration if you had an opportunity?
- Each student suggests his/her ideas about what rights they would add and why, if they think no new articles are necessary, again they give their reasons for this. (During the discussion students from other groups can ask their questions).

Activity 6. Discussing the adoption process of the declaration.

Why didn't all 58 members of the UN vote in favor?

Of the then 58 members of the United Nations, 48 voted in favor, none against, eight abstained, and two did not vote: Honduras and Yemen.

8 countries abstained:

Czechoslovakia, Poland, Saudi Arabia, Soviet Union, Byelorussian SSR, Ukrainian SSR, South Africa, Yugoslavia

- In small groups students express their opinions on this then they share their ideas in open class. (During the discussion students from other groups can ask their questions).

(The following is the information that is given in the Internet on this question:

The meeting record provides firsthand insight into the debate. South Africa's position can be seen as an attempt to protect its system of apartheid, which clearly violated several articles in the Declaration. The Saudi Arabian delegation's abstention was prompted primarily by two of the Declaration's articles: Article 18, which states that everyone has the right "to change his religion or belief"; and Article 16, on equal marriage rights. The six communist countries abstentions centered around the view that the Declaration did not go far enough in condemning fascism and Nazism. Eleanor Roosevelt attributed the abstention of Soviet bloc countries to Article 13, which provided the right of citizens to leave their countries.) [7]

Students are given homework: they should read the full version of the declaration. They can find the document at <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html> [8] One more

task that they should do is to read the Constitution of Kyrgyz Republic [9] and find the articles with the rights that correspond to the articles in the Declaration of Human Rights.

In case some school teachers read this article, it should be mentioned that this authentic document can be used even by school teachers during their lessons. As the Declaration of Human Rights Day is commemorated every year on December 10 and is known as Human Rights Day, it is possible for school teachers to have a lesson on this topic on this exact date. Schoolchildren can discuss the most important rights as it was described earlier in the activity 5. One more activity that can be used with schoolchildren is drawing pictures about human rights and organizing an exhibition of the drawings. Each drawing should contain a picture and the information from the corresponding article.

When choosing an authentic material for ESP classroom teachers should think about its usefulness in students' future profession. Authentic materials can bridge the gap between theoretical studies and future professional activity. The Declaration of Human Rights that was studied by our students is a document that any International Relations specialist should know. The activities described in this article gave students an opportunity to practice their reading, speaking, listening and critical thinking skills. Students read the document, listened to each other's opinions, analyzed information given in the Declaration, gave reasons for prioritizing the rights of people, discussed the historical facts, and compared the Declaration of Human Rights with the rights given in our Constitution.

To help students with lower level of English to better understand the content and not to be de-motivated and discouraged we suggest teachers to incorporate pre-teaching of vocabulary and to adapt the materials to the corresponding level of English of their students. Our experience has shown that despite difficulties in using authentic materials there are more advantages in using them in the ESP classroom. The usefulness of authentic texts is that they can serve as standalone lessons or be the starting point for a thematically focused unit.

Using authentic materials in ESP lessons provides teachers with a wide range of possibilities to make their lessons engaging, informative and true to life, gives students possibilities to study the materials necessary for their future work, use the language that they will face in real world and helps to motivate students to develop professionally.

References:

1. Tom Hutchinson & Alan Waters A Learning Centered Approach. – Cambridge University Press 2006. 5-6
2. Олимов, Х.Ю. What is ESP?/ Х.Ю.Олимов, Г. Худойназарова. – Текст: непосредственный// Молодой ученый. – 2017. - №32 (166). – С. 101-102. – URL:<https://molush.ru/archive/166/45317/> (дата обращения: 04.06.2020).
3. Tony Dudley-Evans and Maggie-Jo St John. Developments in English for specific purposes: a multi-disciplinary approach ; Cambridge University Press, 1998.
4. Adams T. (1995). What Makes Materials Authentic? (ERIC Document Reproduction Service No. ED391389
5. Miller L. (2003). Developing listening skills with authentic materials. ESL Magazine, 6(1), 16-19
6. Scriven M. and R. Paul.1996 Defining critical thinking: A draft statement for National Council for Excellence in Critical Thinking <http://www.criticalthinking.org/university/univclass/Defining.html>

7. https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Declaration_of_Human_Rights
8. The Declaration of Human Rights <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>
9. Constitution of Kyrgyz Republic <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913>

УДК:809.434 (575.2)(043.3)

Каратаева С. К.

И.Арабаев атындагы КУУ

Каратаева С. К.

КГУ им. И. Арабаева

Karataeva S.K.

KSU I. Arabaev

СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF LONG VOWELS

Аннотация: Белгилүү болгондой, түрк тилдериндеги созулма үндүүлөр этимологиялык көз караштан алганда байыркы жана кийинки деп экиге бөлүп карашат. Ал эми функциялык жактан, б.а., маани ажыратуучу касиетине жараша фонологиялык жана фонетикалык болуп бөлүнүшөт. Түркологияда созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы боюнча теориялык ойдун өнүгүшүндө негизги механизмдер катары төмөнкү ыкмалар көрсөтүлгөн: 1) интервокалдык үнсүздүн түшүп калышынан, 3) түпчүл ғ, г үнсүздөрүнүн спирантташуусунан, 2) акценттик структуранын өзгөрүшүнөн, 3) сандык метатезадан келип чыккан созулмалар. Созулмалардын келип чыгышын мындайча чечмелөө өз учурунда түркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул механизмдер созулмалардын пайда болушунун бардык учурларын түшүндүрүп бере албайт. Ошондуктан мындай сегменттик бирдиктердин келип чыгуу жолдору ар тараптан изилдөөнү талап кылат.

Аннотация: Как известно, в тюркских языках долгие гласные с этимологической точки зрения делятся на первичные и вторичные. С функциональной точки зрения тюркские долготы делятся на фонологические, то есть имеющие смысловозначительное значение, и фонетические, не имеющие такового. В развитии теоретической мысли о происхождении долгих гласных в качестве основных механизмов показаны следующие приемы: 1) выпадение интервокального согласного, 2) спирантизация заднеязычных согласных г, г, 3) изменение в акцентной структуры, 4) числовая метатеза. Такая интерпретация происхождения долгих гласных была одним из достижений тюркологии того времени. Однако эти механизмы не могут объяснить все случаи происхождения тюркских долгот. Поэтому механизмы возникновения таких сегментных единиц требуют комплексного исследования.

Annotation: As is known, in the Turkic languages, long vowels from an etymological point of view are divided into primary and secondary. From a functional point of view, Turkic longitudes are divided into phonological, that is, having a semantic difference, and phonetic, having no such meaning. In the development of theoretical thought on the origin of long vowels, the following techniques are shown as the main mechanisms: 1) dropping out of the intervocalic consonant, 2)

spirantization of back-lingual consonants r, r, 3) change in the accent structure, 4) numerical metathesis. Such an interpretation of the origin of long vowels was one of the achievements of the Turkic studies of that time. However, these mechanisms cannot explain all cases of the origin of the Turkic longitudes. Therefore, the mechanisms of the emergence of such segment units require a comprehensive study.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, байыркы созулма, кийинки созулма, механизм, вокалдык структура.

Ключевые слова: тюркские языки, первичные долгие гласные, вторичные долгие гласные, механизм, вокальная структура.

Key words: Turkic languages, primary long vowels, secondary long vowels, mechanism, vocal structure.

Кыргыз тилинин фонетикалык системасын тарыхый аспекттен изилдөө кыргыз тобуна кирген түрк тилдеринин тыбыштык системасынын өнүгүшүн иликтөөдө илимий чоң кызыгууну жаратат. Анткени кыргыз тилинин субстраты V-IV кк. таандык Энисей жазма эстеликтеринин тили болуп саналгандыктан, анда байыркы тыбыштык формалар сакталып калган.

Азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы байыркы формалардын өнүгүп-өзгөрүүсүнүн натыйжасы болуп саналат. Муну айрыкча вокалдык системанын подсистемасы катары эсептелген созулма үндүүлөрдүн өнүгүүсүнөн көрө алабыз. Кыргыз тилинин калыптанышынын узак тарыхында созулма монофтонгдор кыска үндүүлөрдөн айырмаланып, калыптануунун татаал жолун басып өткөн. Ал эми кыска үндүүлөрдүн өнүгүшүндө олуттуу өзгөрүүлөр болгон эмес. А. М. Щербактын реконструкциясы боюнча түрк баба тилиндеги „классикалык“ сегиз кыска үндүү (а, е, о, ө, у, ү, ы, и) азыркы түрк тилдеринде да сакталган. Өзгөчө, сингармонизм менен шартталган биринчи муунда келген „классикалык“ сегиз үндүүнүн структурасы башка вокалдык системалардан иреттүүлүгү, бирдейлиги (симметриялуу) жана жөнөкөйлүгү менен өзгөчөлөнүп турат [Черкасский, 1965:12].

Тилдин өнүгүүсүнүн ички мыйзамдарына ылайык жана түрдүү субстрат, адстраттардын тийгизген таасиринен түрк тилдеринин фонетикалык структурасында айрым өзгөрүүлөр келип чыккан. Н. А. Баскаков „классикалык“ структурадан четтеп кетүү деңгээлине карай түрк тилдерин эки топко бөлгөн: 1) айрым четтеп кетүүлөрдөн фонологиялык структурасы өзгөрбөгөн тилдер; 2) айрым четтеп кетүүлөрдөн фонологиялык структурасы трансформацияга учураган тилдер. Биз төмөндө биринчи топко кирген тилдерге гана токтолобуз:

1) Үндүүлөр системасы олуттуу өзгөрүүгө учурабаган тилдер: байыркы кыргыз, байыркы огуз, байыркы уйгур, карахандар тили, эски кыпчак тили ж.б., азыркы тилдерден кумук, карачай-балкар, түрк тили;

2) Фонологиялык структурасы өзгөрбөгөн, бирок араб, иран тилдеринен келип кирген сөздөр менен э фонемасынын өздөштүрүлүшү. Бул топ казак, каракалпак жана ногой тилдеринен турат;

3) Стандарттуу вокалдык структура сакталуу менен, негизинен монгол тилдеринин таасиринен айрым үнсүздөр менен үндүүлөрдүн таасиринен туунду созулмалардын жасалышы: ығ>ув>уу; ағ>оо//уу; өг>өө//үү ж.б. Бирок туунду созулмалар бул тилдердин фонологиялык структурасынын негизин өзгөрткөн эмес: кыргыз, алтай, шор ж.б. наречиелер кирет;

4)Сегиз үндүүдөн башка кийинки созулмалар, о.э. байыркы созулмалар жана дифтонгдор мүнөздүү түрк тилдери: якут, түркмөн, чуваш, тува тилдери [Баскаков, 1969:127-128].

Түркологияда үндүү тыбышгарды классификациялоо негизинен тил, эрин жана үн түйүндөрүнүн кыймылга келип дирилдешине байланыштуу жүргүзүлөт, тагыраак айтканда, ооз көңдөйүнүн көлөмү менен формасына ылайыкташат. Ал эми кыска жана созулма үндүүлөр үндүн созулушу боюнча айырмаланат. Үндүүлөрдүн үндүн созулушу боюнча оппозициясы кыргыз, алтай, гагауз, тофалар, тува, түркмөн, хакас, шор жана якут тилдеринин фонологиялык системасында негизги ролду аткарат. Түркологдордун көпчүлүгү туура белгилегендей, сандык оппозицияда үндүүлөрдүн абсолюттук эмес, салыштырмалуу созулмалуулугу мааниге ээ. Бирдей фонетикалык шартта созулмалар кыска үндүүлөргө караганда эки эсеге созулуп айтылат [Щербак, 1970:48].

Созулма үндүүлөр сапаттык жактан туруктуулугу жана чыңалуу менен айтылгандыгы менен мүнөздөлөт. Алар салыштырмалуу аз жеңилдикте айтылгандыктан (дем чыгаруунун күчү), сүйлөө органдарынын чыңалуусу алардын таза айтылышын шарттайт. Ошол себептен, акустикалык жактан толук үндүү деп аныкталат. Созулма толук үндүү болгондуктан, алар сапаттык жактан өзгөрүүгө аз учурап, фонетикалык жактан ээлеген ордуна карабастан, а тургай тез сүйлөгөндө да, таасирге аз учурайт.

Сандык жактан созулма үндүүлөр өзгөрүлмөлүү жана кенен диапазонго ээ, өзгөчө жабык муунда алар кыскарып айтылат. Бирок созулма үндүүлөрдүн кыска варианты да 16-14 Гц төмөн болбогондуктан, мындай созулмалуулук үндүүлөрдүн толук үндүү жана созулуп айтылышы үчүн жетиштүү болуп эсептелет.

Түрк тилдериндеги созулма үндүүлөрдү келип чыгыш хронологиясы боюнча байыркы жана кийинки деп экиге бөлүп карашат. Түркологияда байыркы жана кийинки созулмалар маселесинин коюлушу О. Бётлингкдин ысымы менен байланышта каралып келет. Бул изилдөөгө чейин алтай бүлөсүнө кирген тилдерге созулмалар мүнөздүү эмес деп эсептеп келишкен. Түркологдун якут жана Нижгар татарларынын (*нижегородские татары*) тилиндеги созулмаларды салыштыруулары түрк тилдеринде этимологиялык көз караштан алганда эки башка созулма монофтонгдор бар экендиги жөнүндөгү теориянын жаралышына түрткү берген.

Байыркы созулмалардын алтай тилдеринде, анын ичинде түрк жана монгол тилдеринде болгондугу же болбогондугу азыркы күнгө чейин талаш жараткан маселелердин бири. Бир катар изилдөөчүлөр байыркы созулмалардын көпчүлүк түрк тилдеринде жок болуп, якут, түркмөн жана халадж тилдеринде гана сакталып калышы байыркы түрк тилиндеги үндүүлөр системасынын өзгөрүшүндөгү негизги өзгөчөлүк катары белгилешет.

Монгол таанууда да монгол түпкү тилинде байыркы созулмалардын болгондугу тууралуу эки түрдүү көз караш калыптанган. Г. Й. Рамстедт, Б. А. Владимирцов жана Г. Д. Санжеев башпаган окумуштуулардын тобу монгол баба тилинде байыркы созулмалардын болгондугун четке кагышат [Рамстедт, 1908; Владимирцов, 1929; Санжеев, 1953]. Бул тууралуу Б. А. Владимирцов төмөнкүчө кесе айтат: „Эски монгол жазма тили өнүгүп чыккан байыркы монгол наречиясында созулма үндүүлөр да, дифтонгдор да болгон эмес» [Владимирцов, 1929:305]. Буга карама-каршы гипотезаны негизинен Л. Лигетти, Н. Поппе өңдүү алтаисттер колдоого алышып, байыркы монгол тилинде созулмалар болгон деп божомолдошот. Мисалы, Л. Лигети могол тилинин марда диалектисиндеги [oo] созулмасынан эриндешкен [åå] созулмасынын келип чыгышына таянуу менен, жалпы монгол

доорунда могол тилинде [oo] созулмасы болгон, ушундан улам байыркы монгол тилинде созулма үндүү болушу ыктымал» - деген жыйынтыкка келген [Дарбеева, 1996:45].

Байыркы созулмаларга бүгүнкү күндө кайсы бир тыбыштык тизмектердин трансформациясынан келип чыкканын түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон, көбүнчө бир уңгулуу сөздөрдөгү созулмаларды киргизишет [СИГТЯ, 1984:23-24]. Мындай созулма үндүүлөр байыркы түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана өзбек тилинин Кара-Булак говорунда, татар тилинин мишар (Нижгар татарлары), түрк тилинин түштүк-батыш анадолу, алтай тилинин куманды диалектилеринде, тофалар тилинде сакталган. Биздин байкоолор боюнча, анын рудименттерин кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинен кездештирүүгө болот.

Ал эми кийинки созулмалар түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, хакас, тува, шор, тофалар жана гагауз тилдеринде фонемалык статуска ээ. Мындан сырткары В. В. Радлов уйгур тилинин таранчы диалектисинде, Э. Севортян түрк (Түркия түркчөсү), азербайжан жана өзбек тилдеринде араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү этимологиялык созулмалар көбүнчө улуу муундун өкүлдөрүнүн кебинде сакталарын белгилешкен [Трофимов, 1991:89; Севортян, 1955:13-43].

Түркологияда созулма үндүүлөр боюнча теориялык ойдун өнүгүшүндө интервокалдык үнсүздүн түшүп калышынан созулма үндүүлөрдүн өнүгүшү негизги механизм катары каралган. Үнсүздөрдүн түшүп калышы түрдүү системадагы тилдерге мүнөздүү кубулуш. Жалпы лингвистикалык өңүттөн алганда, мындай кубулуш тилдик экономия мыйзамынын алкагында, биздин учурда артикуляциялык чыгымды азайтуунун натыйжасы катары каралышы зарыл. V+C+V тибиндеги тизмектердеги интервокалдык үнсүздүн кыскарышы, анын натыйжасында созулманын келип чыгышы бул жөн гана үнсүздүн механикалык түрдө сыйлыгышып түшүп калышы жана эки үндүүнүн биригиши эмес, бир катар фонетикалык кубулуштардын кабатталып келиши менен шартталган татаал, узакка созулган фонетикалык процесс. Бул механизм биринчи В. В. Радлов тарабынан изилденген жана түрк тилдери боюнча жазылган кийинки изилдөөлөрдө созулма үндүүлөрдүн келип чыгышындагы негизги ыкма экендиги белгиленген [Дыренкова, 1940; Дмитриев, 1955; Исхаков, 1955; Селютина, 2000; Шалданова, 2003 ж.б.]. Албетте созулмалардын келип чыгышын мындайча чечмелөө өз учурунда түркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул ыкма менен созулмалардын пайда болушунун бардык учурларын түшүндүрүп берүү мүмкүн эмес.

Кийинки созулмалардын келип чыгышындагы дагы бир механизмдердин бири – байыркы түрк тилдериндеги V+C тибиндеги муундардагы ғ, г жылчыкчыл үнсүздөрүнүн азыркы түрк тилдеринде спирантташуу аркылуу вокалдашуусу [Щербак, 1964:28]. V+C+V тибиндеги муундарда интервокалдык жылчыкчыл үнсүздүн түшүп калышынан созулма үндүү келип чыкса, мында ғ(γ) жана г(g) үнсүздөрүнүн спирантташуусу вокалдашууга, андан соң өзүнөн мурун келген үндүүгө сиңип кетишине алып келген. Бирок алардын трансформациясы ар кайсы түрк тилинде ар түрдүүчө жүргөн. Айталы, байыркы түрк тилиндеги V+C+V жана V+C тибиндеги муундардагы ғ, г тува тилинде байыркы формада, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде жумшарып (ғ > w, г > й) үндүү + w, үндүү + й тибиндеги өткөөл формадагы дифтонгдук тизмектерди түзсө, байыркы кыргыз тобуна кирген кыргыз жана алтай тилдеринде созулмага өткөн, кээде каткалаңдашып кеткен (*кырг. диал. кышпак, каз. қышлақ*).

Созулма үндүүлөрдүн келип чыгышынын дагы бир механизми катары акцентуацияны эсептешет. Чынында эле тилдин фонемалык курамынын өзгөрүү себеби көпчүлүк учурда акцентуация менен байланышкан. Классикалык тектешпирме-тарыхый тил илиминде басымдын ролу белгиленген, бирок акцентуациянын ички механизмдери жана фонемаларга тийгизген таасири ачылбай калган. Мындай тарыхый-фонетикалык процесстин мыкты үлгүсү катары созулмалардын келип чыгышындагы басымдын ролун көрсөтүүгө болот. Алтаист В. И. Рассадин басымды монгол тилдериндеги созулмалардын келип чыгышындагы негизги механизм катары көрсөтөт. Ал Г+С+Г тыбыштык комплексиндеги басым түшкөн үндүүнү өзгөчө белгилеген. Ушундан улам В. И. Рассадин монгол тилдеринде башта биринчи муунда басымдын туруктуу орду болбогонун, аяула сөзү экинчи муундагы үндүүгө басым түшүү менен, т.а., аяула болуп айтылганын белгилейт. Мындан соң басым түшкөн ү созулма ū, ал эми γ>h>хиатусту берип калганын айткан: аяула > ahūla > a'ūla > óūla > u'ūla > ūla [Рассадин, 1982:42-46]. Албетте созулмалардын келип чыгышында акцентуациянын таасири чоң, бирок бардык эле учурда үндүүлөрдүн созулуп айтылышына таасир бере алган эмес.

Сандык метатезадан созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы тууралуу ой биринчи Г. Й. Рамстедт тарабынан айтылган. Тилекке каршы, бул омоктуу ойго өз учурунда окумуштуунун өзү да, башка изилдөөчүлөр да тийишпүү деңгээлде маани беришкен эмес. Түркологияда созулмалардын келип чыгышындагы бул механизм А. М. Щербак тарабынан каралган. Ал түрк тилдериндеги созулмалуу бир муундуу сөздөргө монгол тилдериндеги эки муундуу сөздөр туура келерин белгилейт: *сал. бай.т.* kö:k «небо», *монг.жазм.т.* хūхе < kükä; *бай.т.* *a:b «охота», *монг.жазм.т.* аба. Бул сөздөрдөгү созулмаларды сандык метатеза, т.а., үндүүнүн бир муундан экинчи муунга өтүүсү менен түшүндүрүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, түркологияда созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы боюнча теориялык ойдун өнүгүшүндө негизги механизмдер катары төмөнкү ыкмалар көрсөтүлгөн: 1) интервокалдык үнсүздүн түшүп калышынан, 3) жылчыкчыл ғ, г үнсүздөрүнүн спирантташуусунан, 2) акценттик структуранын өзгөрүшүнөн, 3) сандык метатезадан келип чыккан созулмалар. Албетте созулмалардын келип чыгышын мындайча чечмелөө өз учурунда түркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул механизмдер созулмалардын пайда болушунун бардык учурларын түшүндүрүп бере албайт.

Адабияттардын тизмеси:

1. Черкасский М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм (Опыт историко-типологического исследования) [Текст] / М. А. Черкасский.-Москва: Наука, 1965. -141с.
2. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков [Текст] / Н. А. Баскаков. -М.: Высшая школа, 1969. - 385 с.
3. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] / А. М. Щербак. – Л.: Наука, 1970. - 203 с.
4. Рамстедт Г. И. Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халха'ско-ургинского говора [Текст] / Г. И. Рамстедт. - СПб.: Типография императорской академии наук, 1908. - 65 с.
5. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия [Текст] / Б. Я. Владимирцов. -М.: Наука, 1929. -449 с.
6. Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков [Текст] / Г. Д. Санжеев. Том 1. -М.: Издательство АН СССР, 1953. -242 с.

7. Дарбеева А. А. Историко-сопоставительные исследования по грамматике монгольских языков. Фонетика [Текст] / А. А. Дарбеева. –М.: Наука, 1996. -171 с.
8. Сравнительно-историческая грамматика. Фонетика [Текст] / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. – М.: Наука, 1984. -481 с.
9. Трофимов М. И. Проблемы тюркского ударения и уйгурского вокализма [Текст] / М. И. Трофимов. -Бишкек: Илим, 1991. -173 с.
10. Севортян, Э. В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков [Текст] / Э. В. Севортян // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.13-43.
11. Радлов В. Phonetik der nördlichen Türksprachen («Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы») [Текст] / В. Радлов. -Лейпциг, 1882. -365 с.
12. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. - 302 с.
13. Дмитриев Н. К. Вторичные долготы в тюркских языках [Текст] / Н. К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.198-202.
14. Исхаков Ф. Г. Долгие гласные в тюркских языках [Текст] / Ф. Г. Исхаков // ИСГТЯ. -Ч I: Фонетика. -Москва: Изд. АН СССР, 1955. -С.160-174.
15. Селютина И. Я. Фонетика языка кумандинцев как историко-лингвистический источник (экспериментально-фонетическое исследование). Научный доклад [Текст] / И. Я. Селютина. - Якутск, 2000. – 86 с.
16. Шалданова А. А. Вокализм диалекта алтай-кижи алтайского языка (в сопоставительном аспекте) [Текст] / А. А. Шалданова. Канд. дисс. -Горно-Алтайск, 2003. - 219 с.
17. Рассадин В. И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка [Текст] / В. И. Рассадин. - Москва: Наука, 1982. -199 с.

УДК:809.434 (575.2)(043.3)

Каратаева С. К.

И.Арабаев атындагы КУУ

Каратаева С. К.

КГУ им. И. Арабаева

Karataeva S.K.

KSU I. Arabaev

СОЗУЛМАЛАРДЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНДАГЫ ФОНЕТИКАЛЫК КУБУЛУШТАР
ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ ВЛИЯЮЩИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ ДОЛГИХ
ГЛАСНЫХ
PHONETIC PHENOMENA AFFECTING THE FORMATION OF LONG VOICES

Аннотация: Фонетикалык мыйзамдар фонетикалык өнүгүүгө түрткү берген жана аны шарттаган конкреттүү учурларды аныктоого жардам берип, фонетикалык структуранын өнүгүшүндөгү мыйзамченемдүүлүктөрдү, тыбыштардын ортосундагы байланыштарды жана алардын трансформаци ясын ачып берет. Өз кезегинде фонетикалык өнүгүүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн ачып берүүдө тыбыштык өзгөрүүлөргө байкоо жүргүзүү менен гана чектелбестен, фонетикалык өнүгүүгө түрткү берген жана аны шарттаган конкреттүү

учурларды аныктап чыгуу зарыл. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр подсистемасынын өнүгүшүнө жана калыптанышына төмөнкүдөй фонетикалык кубулуштар таасирин тийгизген: 1) айтуу аракетин үнөмдөө принциби, 2) бошоңдоо принциби, 3) биригүү принциби, 4) түшүп калуу принциби. Ар бир фонетикалык өзгөрүү физикалык, психологиялык жана социалдык жактан шартталган көп кырдуу кубулуш.

Аннотация: Фонетические законы помогают определить частные случаи, которые мотивируют и обуславливают фонетическое развитие, выявляют закономерности развития фонетического строя, связи между звуками и их преобразования. В свою очередь, при выявлении закономерностей фонетического развития необходимо не только наблюдать звуковые изменения, но и выявлять конкретные случаи, мотивирующие фонетическое развитие и вызывающие его. На развитие и формирование подсистемы долгих гласных в кыргызском языке повлияли следующие фонетические явления: 1) принцип экономии речевого усилия, 2) принцип ослабления, 3) принцип слияния, 4) принцип стирание (исчезновение). Каждое фонетическое изменение представляет собой многогранное явление, вызванное физическими, психологическими и социальными факторами.

Annotation: Phonetic laws help to identify special cases that motivate and condition phonetic development, reveal the patterns of development of the phonetic system, the relationship between sounds and their transformations. In turn, when identifying the patterns of phonetic development, it is necessary not only to observe sound changes, but also to identify specific cases that motivate phonetic development and cause it. The following phonetic phenomena influenced the development and formation of the subsystem of long vowels in the Kyrgyz language: 1) the principle of economy of speech effort, 2) the principle of weakening, 3) the principle of fusion, 4) the principle of erasure (disappearance). Each phonetic change is a multifaceted phenomenon caused by physical, psychological and social factors.

Негизги сөздөр: созулма үндүү, фонетикалык мыйзам, фонетикалык өнүгүү, аналогия, трансформация.

Ключевые слова: долгие гласные, фонетический закон, фонетическое развитие, аналогия, трансформация.

Key words: long vowels, phonetic law, phonetic development, analogy, transformation.

Тил илиминде тарыхый фонетиканын өнүгүшү жана калыптанышы тилдеги фонетикалык мыйзамдардын так мүнөздөлүшү менен тыгыз байланышта экендиги тил илиминде буга чейин белгиленген. Тарыхый фонетика боюнча алгачкы изилдөөлөр тектешпирме-тарыхый тил илиминин негиздөөчүлөрүнө таандык. Компаративисттер тарабынан ачылган индоевропа тилдерине мүнөздүү тыбыштык шайкештиктерде (*Вернердин мыйзамы ж.б.*) эрежеден тыш кубулуштарга көбүрөөк орун берилген. XIX к. экинчи жарымында гана младограмматикалык багыттын өкүлдөрү (*Г. Пауль, Г. Остгоф, К. Бругман ж.б.*) тектешпирме-тарыхый тил илиминде тыбыштык мыйзамдар жөнүндөгү түшүнүктөргө тактоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизе алышты. Младограмматисттер фонетикалык өнүгүү тилдин ички мыйзамдарынын негизинде гана эмес, позициялык шарттардан, б.а., акцентуациянын таасиринен да тыбыштык өзгөрүүлөр келип чыгарын далилдешкен. Тилдин өнүгүүсүнүн ички себептеринен жана кеп агымындагы позициялык шарттардан келип чыккан өзгөрүүлөрдү бири-биринен өзгөчөлөө младограмматисттерге «эрежеден тышкары фонетикалык мыйзамдар болбостугу» жөнүндөгү тезисти сунуштоого мүмкүндүк берип, лингвистикадагы мыйзам түшүнүгүн так илимдердин мыйзамдарына жакындаткан.

Младограмматисттердин тарыхый принципке негизделген концепциясынын илимий-теориялык негизин тарыхый фонетикага түзмө-түз тиешелүү эки маселе түзгөн: 1) тилдеги фонетикалык мыйзамдар ырааттуу, башкача айтканда, фонетикалык ар бир кубулушту жана процессти лингвистикалык мыйзам аркылуу түшүндүрүүгө толук мүмкүн. Фонетикалык мыйзамдарда эрежеге баш ийбөө, чектен чыгуу (исключение) болушу мүмкүн эмес; 2) тилде жаңы формалардын жаралышында, фонетика-морфологиялык өзгөрүүлөрдө аналогия мыйзамы өзгөчө мааниге ээ [Мусаев, Абдыкеримова, Садыкова, 2020:275]. Младограмматисттер изилдөөлөрүндө тарыхый принципти жетекчиликке алышкан, бирок фонетикалык системанын өнүгүшүн, т.а., ички мыйзамдардын негизинде же позициялык-комбинатордук шарттардан бир тыбыштын экинчи бир тыбышка өзгөрүшүн «атомисттик» процесс катары кабылдашкан. Бул өзгөрүүлөрдүн кандай фонетикалык шартта келип чыккандыгы, а тургай тыбыштын өзгөрүшү менен анын позициясынын ортосундагы байланыштар изилденген эмес. Алар тыбыштык мыйзамдарды эмпирикалык деңгээлде констатациялоо менен гана чектелишкен [Кацнельсон, 1976:59].

Тилдик кубулуштарга карата „мыйзам“ сөзүн түзмө-түз маанисинде колдонуу боюнча эки түрдүү көз караш бар. Бул тууралуу Г. Пауль мынтип жазат: ... «мыйзам» сөзү түрдүү маанилерде колдонулгандыктан, чаташууларга алып келген. Тыбыштык мыйзам дегенде физика же химиядагы мыйзам сыяктуу маанини түшүнбөшүбүз керек. Фонетикалык мыйзам „белгилүү бир шартта тыбыштардын өзгөрүүсү дайыма бирдей болот“ деген түшүнүктү камтыбайт, ал болгону тарыхый кубулуштардын үзгүлтүксүздүгүн гана шарттайт“ [Пауль, 1960:87]. Ал эми Казань лингвистикалык мектебинин көрүнүктүү өкүлү И. А. Бодуэн де Куртенэ тилдин өнүгүүсүнүн ички мыйзамдары «али ачыла элек, бирок азыркы тил илими ошол максатка жетүү жолунда», - деп ишенимдүү билдирсе [Бодуэн де Куртенэ, 1963:76], анын окуучусу Н. В. Крушевский Г. Пауль менен илимий тартышууга чыгып: «жалпыга бирдей тыбыштык мыйзамдар бар жана алар «физикалык же химиялык» мыйзамдардан эч айырмаланбайт» деген оюн айтат. Эгерде Н. В. Крушевскийдин пикирин колдоого ала турган болсок, анда тилдин өнүгүшүндөгү тарыхый-фонетикалык мыйзамченемдүүлүктөр «мыйзам» болуш үчүн так илимдердеги мыйзамдарга коюлган талаптарга жооп берип, андагы жоболор жана жыйынтыктар объективдүү жана жалпыга бирдей болушу зарыл.

Славян тилдери боюнча адис В. К. Журавлев тыбыштардын өзгөрүү процесси иерархиялык тартипте жүрөрүн белгилеп, тилдин фонетикалык эволюциясын төрт деңгээлдин карым-катышы катары көрсөткөн [Журавлев, 1984:60-66].

1. Тыбыштык мыйзамдын фонетикалык деңгээлде өнүгүшүн төмөнкү формулада берет:

$$L \left\{ \frac{a > b}{P} \right\}_T$$

интерпретациялаганда, тилдин (**L**) өнүгүшүнүн белгилүү этабында (**T**) белгилүү гана позицияда (**P**) бир тыбыш (**a**) экинчи бир тыбышка (**b**) регулардуу өтөт. Фонетикалык деңгээлде тыбыштык мыйзам аллофондордун келип чыгышына түрткү берет.

2. Фонологиялык деңгээлде аллофондор фонемага айланат. Бул деңгээлде тыбыштык мыйзам аракетин токтотуп, тилдин тарыхына өтөт. Ушул учурдан баштап, тил ээси бул өзгөрүүнү андай баштайт.

3. Морфонологиялык деңгээлде фонетикалык өзгөрүүлөр уланат, бирок бул өзгөрүүгө тыбыштык мыйзам таасир этпей калат. Дал ушул процессти младограмматисттер өз учурунда аналогия катары сыпатташкан.

4. Социолингвистикалык деңгээл тыбыштардын өзгөрүүсүнүн эң соңку этабы, бул деңгээлде коомдун мүчөлөрү фонетикалык өзгөрүүнү тааныт жана кабыл алат [Красухин, 2021:112].

Ошентип, азыркы тил илиминде тыбыштык өнүгүүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн кайрадан карап чыгуу үчүн жетишерлик маалымат топтолду. Эгерде салыштырылып жаткан тилдерде тарыхый уланмалуулук аныкталса, анда тектеш тилдердеги орток уңгулар менен мүчөлөрдөгү тыбыштык шайкештиктерди фонетикалык мыйзам катары таанышыбыз зарыл.

Тил илиминин тарыхында фонетикалык өзгөрүүлөрдүн себебин аныктоо татаал маселелердин бири. Тарыхый фонетикада мындай өзгөрүүлөрдүн келип чыгуу себебин түшүндүрүүгө багытталган теориялардын айрымдарына токтолобуз:

1) «Эуфония же уккулуктуулук» теориясын грек-рим тил илиминин өкүлдөрү сунуштаган. Аталган теория индоевропа тил илиминде өнүктүрүлгөн. Мисалы, тектештирме-тарыхый тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Ф. Бопп илимий ишмердүүлүгүнүн алгачкы жылдарында эуфония теориясынын таасиринде болуп, тыбыштык өзгөрүүлөрдүн себептерин сүйлөөчүнүн жагымсыздан жагымдуу тыбыштык айкаштарды айтууга умтулуусунан көргөн. Кийинчерээк бул көз карашынан баш тартып, тыбыштык мыйзамдарды тилдин өнүгүшүнүн ички себептеринен келип чыккан деп карап, аналогиянын таасири менен түшүндүрүлгөн тыбыштык өзгөрүүлөргө карама-каршы койгон.

2) Немец лингвисти, младограмматизм агымынын өкүлү Г. Остхофф тыбыштык өзгөрүүлөрдүн себеби катары географиялык жана климаттык шарттарга ыңгайлашууну көрсөткөн. Анын пикиринде түндүктөгү тилдерде үнсүздөр көп болсо, тескерисинсе, климаты жумшак, түштүк аймактарда таралган тилдерде үндүүлөрдүн көптүгү бул тилдердин гармониялуу табиятын шарттаган. Албетте климат жана географиялык шарт тилге таасирин тийгизет, бирок фонетикалык системанын өнүгүүсү андан көз каранды эмес. Мисалы, скандинавия (швед, дат, норвегия жана исландия) тилдеринде үндүүлөргө караганда, үнсүздөрдүн колдонулуу жыштыгы алда канча жогору болсо, ошол эле аймакта жашаган финдердин тилинде үндүүлөр көп колдонулат.

3) Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн келип чыгуу проблемасына кайрылган немец тилчиси Г. Курциус «эң аз күч жумшоо/тилдик үнөмдөө» теориясын сунуш кылган. Ал тыбыштык өзгөрүүлөрдү жансыз жаратылыштагы «эстен чыккан» процесстерге салыштырган. Ошондой эле фонетикалык өзгөрүүлөргө ички себептерден пайда болгон тыбыштык алмашуулар менен катар аналогия чоң таасирин тийгизерин айткан. Бул теориянын өзөгүн оор артикуляциянын жеңил артикуляция менен алмашуусу түзөт [Абаев, 1933:3-14].

4) Тарыхый фонетиканын өнүгүшүнүн кийинки этаптарында айрым изилдөөчүлөр тыбыштык өзгөрүүлөрдүн себебин эне тилинде туура эмес сүйлөгөн балдардан издей башташкан. Алардын көз карашында тили жаңы чыккан бала айлана-чөйрөдөн уккан сөздөрдү ката айтат. Чоң адамдар баланын сүйлөгөнүн улам оңдоп-түзөтүп отуруп, сөздөрдү туура айтканга үйрөтүшөт. Тилдеги фонетикалык өзгөрүү дал ушул жерден башталат. Балалык кезде оңдолбогон айрым айтуулар бир катар адамдардын сүйлөө кебинде бекийт да, өсүп келе жаткан кийинки муунга берилет. Ошентип, тилдин фонетикалык структурасында инновация жаралат [Соссюр, 1977:182].

5) Тарыхый фонетиканын өнүгүшүнүн соңку жылдарындагы өзгөчөлөнгөн көз караш америкалык лингвист У. Лабовго таандык. Ал фонетикалык өзгөрүүлөрдүн төмөнкү типтерин көрсөтөт: жылышуу (shifts); бошоңдоо (lention); биригүү жана ажыроо (mergers and splits); түшүп калуу (жок болуу) (deletion). У. Лабов мындай тыбыштык кубулуштардын

келип чыгуу себептерин тилдик өзгөрүүлөрдүн принциптери деп атайт: 1) эң аз күч жумшоо (үнөмдөө) принциби; 2) кептин темпи (тездиги); 3) кубулуштун жыштыгы; 4) тилдердин/диалектилердин контактылары; 5) тилдин коммуникативдик функциясын жана тилдик эрежелер системасын оптималдаштыруу; 6) иммитация (тууроо); 7) социалдык топторду тендештирүү/дифференциациялоо. Окумуштуу ар бир фонетикалык өзгөрүүнүн физикалык, психологиялык жана социалдык аспекттерден алганда өзүнүн себеби бар көп кырдуу кубулуш экендигин белгилейт [Медведева, 2015:146-147].

б) Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн себептерин изилдөөдө дагы бир өзгөчөлөнгөн көз караштын автору орус окумуштуусу М. В. Панов. Автор тыбыштык өзгөрүүлөрдүн үч принцибин бөлүп көрсөтөт: 1) айтуу аракетин үнөмдөө принциби; 2) фонемаларды жана аларды ажыратуучу белгилерди үнөмдөө принциби; 3) симметрия принциби. М. В. Панов бардык эле фонетикалык өзгөрүүлөр үнөмдөө принцибине жооп бербестен, тескерисинче, булчундардын көбүрөөк ишешин талап кыларын айтат. Анын пикиринде өзгөрүүнүн себеби үнөмдөөдө эмес, көбүрөөк аракетти талап кылган тыбышты айтуудагы көнбөгөндүктө жатат [Панов, 1988:41-55].

Биз тыбыштык өзгөрүүлөрдүн келип чыгуу себебин түшүндүрүүгө багытталган теорияларды сыпаттап эле тим болбостон, созулма үндүүлөр подсистемасынын калыптанышында кайсы тыбыштык мыйзам канчалык деңгээлде таасирин тийгизгенин ачып көрсөтүшүбүз зарыл.

Созулмалардын келип чыгышы аналогия мыйзамы менен да байланышта. Белгилүү болгондой, Грек-Рим лингвистикалык традициясында тигил же бул тилдик кубулушту сыпаттоо аномалия жана аналогия принциптеринин негизинде ишке ашкан. Аналогия принцибин александриялык грамматисттер стоиктер мектебинин өкүлдөрүнүн аномалия принцибине оппозиция иретинде сунушгашкан. Алар аналогияны классикалык тексттердеги туура жана туура эмес формаларды ажыратууда колдонушуп, тилди регулярдуу жана системалуу мүнөзгө ээ татаал кубулуш экендигин аныктоо менен, тилдин системалуу грамматикасын түзүүгө аракеттенишкен [Мусаев, Абдыкеримова, Садыкова, 2020:176]. Тил илиминин өнүгүшүнүн антик доорунда аналогия бир үлгү, бир модель, бир парадигмага келтирилген регулярдуу формалар менен байланыштагы түшүнүктү туюндурган. Ал эми младограмматиктердин окуусунда аналогияга кененирээк маани камтылган да, тилдеги жаңы формалардын жаралышын, фонетика-морфологиялык өзгөрүүлөрдү түшүндүрүүдө аналогия принцибине таянышкан.

Структуралык лингвистиканын өкүлү Ф. де Соссюр аналогиянын психологиялык негизин таануу менен, аны тигил же бул жактын кеп ишмердигинде кокусунан келип чыккан чыгармачыл жаңы түзүлүш экенин белгилесе [Соссюр, 1977:199], америкалык лингвист Ч. Хоккет аналогиялык процесске төмөнкүдөй аныктама берет: «инсан кеп жаратуу мезгилинде, негизинен, иммитацияга жол берет, же болбосо аналогияны колдонот» [Кубрякова, 1987:47]. Белгилүү англис окумуштуусу Дж. Лайонздун пикиринде “аналогиянын негизинде көнүмүш жана регулярдуу тилдик моделдердин үлгүсүндө кайра жаралган жаңы формалар тилдин өнүгүшүндө маанилүү роль ойнойт” [Лайонз, 1978:48].

Аналогия тилдеги жаңы кубулуштун башаты болбогонуна карабастан, тилдин өнүгүшү жана функцияланашы үчүн күчтүү фактор катары кызмат кылат, ал тил ээсине буга чейин белгилүү формалардан алардын логикалык уландысына жеңил өтүүгө жардам берет. Аналогия тилдин структурасындагы бардык деңгээлдерге мүнөздүү. Аналогиянын негизинде тилдеги даяр үлгү боюнча жаңы тилдик бирдиктер түзүлөт; бир тилдик бирдиктин түрдүү

формаларынын ортосунда атаандашуу жаралып, бири экинчисин колдонуудан сүрүп чыгарат; сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу моделдердин курамы өзгөрөт. Демек аналогия деп буга чейин белгилүү болгон эрежелердин негизинде жана калыптын үлгүсүндө жаңы формалардын жасалышын/кайра жаралуусун түшүнүүбүз зарыл. Жаңыдан жаралып жаткан бирдикти буга чейин белгилүү болгон эрежеге алып келүү мындай бирдиктердин ортосунда структуралык окшоштук бар экендигин жана алардын ортосунда ассоциативдик байланыштын бардыгын күбөлөндүрөт [Кубрякова, 1987:45].

Аналогиянын таасири бир парадигмага кирген формаларга гана эмес, андан да кененирээк таралышы мүмкүн. Мисалы, функционалдык жактан тең маанилеш элементтердин ичинен бирөө гана калат да, ал эми калгандары барган сайын кеңейип бараткан аналогиянын таасирине баш ийет. Э. Сепир англис тилиндеги көптүк сандын көрсөткүчү -s аналогиянын негизинде өнүккөнүн билдирет. Биринчи -s мүчөсү мужской роддогу атоочторго гана уланып көптүк маанини туюндурса, кийинчерээк бардык роддогу атоочторго жалгана баштаган. Аналогия фонетикалык процесстин жыйынтыгында келип чыккан эрежеден тыш кубулуштарды тартипке келтирбестен, мурдатан бери тилде калыптанган моделдерди жөнөкөйлөткөн жана иретке келтирген [Сепир, 1993:171]. Аналогиянын негизинде кайра өзгөртүлгөн фонетикалык өзгөрүүлөр тилдин морфологиялык структурасындагы өзгөрүүлөрдүн башталышына да себеп болот. Мисалы, мүчөлөрдө созулма үндүүлөрдүн келип чыгуу процессинин башталышы морфологиялык структурада ички флексиянын өнүгүшүнө түрткү берген.

Кыргыз тилиндеги созулмалардын келип чыгышында, өзгөчө өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы этимологиялык созулмалардын жана тыбыштык тизмектердин кыргыз тилинде созулма үндүү катары кабыл алынышында тыбыштардын алмашуусундагы мыйзамченемдүүлүктөрдүн бири – трансформациянын аткарган ролу чоң. Трансформация – тилдин өнүгүшүнүн мурунку этаптарында фонетикалык процесстердин жыйынтыгында келип чыккан, тилдердин же анын диалектисинин тарыхый өнүгүшүнүн азыркы этабында аракеттеги, позициялык жана антропофоникалык тенденциялардан көз карандысыз тыбыштык алмашуулар [Бернштейн, 1962:64-80].

Трансформация келип чыгышы ар түрдүүчө болушу мүмкүн: 1) Трансформация тилдин өнүгүшүнүн байыркы мезгилине мүнөздүү позициялык шарттардын тарыхый-фонетикалык өзгөрүүсүнүн жыйынтыгы болушу мүмкүн. Анын жыйынтыгында бир эле морфеманын түрдүү айкаштарында позиция менен шартталбаган альтернаттар пайда болот. 2) Трансформация жакын тектеш эки тилдин ортосундагы фонетикалык дал келүүлөргө барып такалышы мүмкүн; мисалы, бир тилден экинчи тилге сөз, морфемалар өздөштүрүлгөндө пайда болгон дублеттер. 3) Трансформация башка структуралык типтеги тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы фонемалардын, тыбыштык тизмектердин фонетикалык адаптациясы болушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр подсистемасынын калыптанышына 1) эң аз күч жумшоо (үнөмдөө), 2) бошондоо (акцент менен байланышкан), 3) биригүү, 4) түшүп калуу сыяктуу фонетикалык өзгөрүүлөр жана аналогия, трансформация өңдүү мыйзамдар таасирин тийгизген.

Адабияттардын тизмеси:

1. Мусаев С. Ж., Абдыкеримова А. Э., Садыкова С. З. Тил илими: илимий таанып-билүү жана тил илиминин тарыхы. I бөлүк [Текст] / С. Ж. Мусаев, А. Э. Абдыкеримова, С. З. Садыкова. -Б., 2020. -432 б.
2. Кацнельсон С. Д. Звуковые законы и их внутренние механизмы [Текст] / С. Д. Кацнельсон // В кн.: Теория языка. Англистика. Кельтология. -М.: Наука, 1976. -С. 56-63 (280 с.)
3. Пауль Г. Принципы истории языка [Текст] / Г. Пауль. Перевод А. А. Холодовича. -М.: Издательство иностранной литературы, 1960. -500 с.
4. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. Том 1. -М.: Изд. АН СССР, 1963. -386 с.
5. Журавлев В. К. Принцип иерархичности звуковых изменений в этимологии [Текст] / В. К. Журавлев // Этимология. Под ред. Ж. Ж. Варбот, Л. А. Гиндина. -М.: Наука, 1984. -С. 60-66. (255с.)
6. Красухин К. Г. Из истории исторической лингвистики: Бодуэн де Куртенэ и языковые изменения [Текст] / К. Г. Красухин // Вопросы языкознания. -2021. -№2. -С.99-123.
7. Абаев В. И. О фонетическом законе [Текст] / В. И. Абаев // Язык и мышление. - №1. - 1933. - С.1-14.
8. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр. -Москва: Прогресс, 1977. - 695 с.
9. Медведева Т. В. О типах и причинах звуковых изменений [Текст] / Т. В. Медведева // Вестник МГЛУ. -Вып. 1(712). -2015. -С. 143-152.
10. Панов М. В. О причинах фонетических изменений [Текст] / М. В. Панов // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. Под ред. Ю. Д. Дешериева и Л. П. Крысина. -М.: Прогресс, 1988. -С.41-55.
11. Кубрякова Е. С. Размышления об аналогии [Текст] / Е. С. Кубрякова. В кн.: Сущность, развитие и функции языка. -М.: Наука, 1987. -С.43-51.
12. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] / Э. Сепир. Пер. А. Кибрика. -М.: Универс, 1993. -656 с.
13. Бернштейн С. И. Основные понятия фонологии [Текст] / С. И. Бернштейн // Вопросы языкознания. - 1962. -№5. -С.62-80.

УДК: 811.512.141

Кульсарина Г. Г.

Россия илимдер академиясынын Уфа федералдык изилдөө борбору

Кульсарина Г.Г.

Уфимский федеральный исследовательский центр Российской академии наук

Kulsarina G. G.

Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences

**ФОЛЬКЛОР ТЕКСТТЕРИНИН ҮЛГҮСҮНДӨ БАШКЫРЛАРДЫН ТИЛДИК
АҢ-СЕЗИНДЕ АДАМ СУЛУУЛУГУН БЕРҮҮЛӨРҮ
ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О КРАСОТЕ ЧЕЛОВЕКА В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ БАШКИР
НА ПРИМЕРЕ ТЕКСТОВ ФОЛЬКЛОРА
REPRESENTATIONS OF HUMAN BEAUTY IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS
OF THE BASHKIRS ON THE EXAMPLE OF FOLKLORE TEXTS**

Аннотация: Дүйнөнүн фольклордук картинасында адамдардын аң-сезими лингвистикалык формада чагылдырылган. Башкыр элинин көркөм өнөрүнүн тилиндеги адамдын сулуулугу жөнүндөгү ойлор башкыр тилинин эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде улуттук сүрөттүн бул фрагменттеринин маанисине күбө. Алар башкыр маданиятындагы сулуулук феномени жөнүндөгү универсалдуу да, улуттук-спецификалык да идеяларды чагылдырат. Фольклордук тексттер башкыр менталитетиндеги адамдын сырткы келбетинин сулуулугун ачып берет. Элдик чыгармачылыкта рух маанилүү болгону менен ички жүзү адамдын башка жүзүн – сырткы жүзүн жаап коё албастыгы баса белгиленет. Эл фольклордук тексттерде жанданып, иш-аракет кылган баатырлардын, каармандардын сулуулугун чагылдыруу үчүн бир катар поэтикалык формулаларды, сөз айкаштарын жараткан.

Аннотация: В фольклорной картине мира в языковой форме воплощено народное сознание. Представления о красоте человека в языке башкирского народного творчества, свидетельствуют о значимости данных фрагментов национальной картины в сознании носителей башкирского языка. Отражают как общечеловеческие, так и национально-специфические представления о феномене красоты в башкирской культуре. Фольклорные тексты эксплицируют яркую выраженность в башкирском менталитете красоту человеческой внешности. В народном творчестве подчеркивается тот факт, что, несмотря на всю значимость духа, внутренний лик не может заслонить другой лик человека – лик внешний. Народ создал ряд поэтических формул и выражений для репрезентации красоты героев и персонажей, оживающих и действующих в фольклорных текстах.

Annotation: In the folklore picture of the world, people's consciousness is embodied in a linguistic form. The ideas about the beauty of a person in the language of the Bashkir folk art testify to the significance of these fragments of the national picture in the minds of native speakers of the Bashkir language. They reflect both universal and national-specific ideas about the phenomenon of beauty in the Bashkir culture. Folklore texts explicate the beauty of human appearance in the Bashkir mentality. In folk art, the fact is emphasized that, despite the importance of the spirit, the inner face cannot obscure the other face of a person - the outer face. The people created a number of poetic formulas and expressions to represent the beauty of heroes and characters that come to life and act in folklore texts.

Негизги сөздөр: башкыр элдик чыгармачылыгы, фольклор, лингвокультурология, дүйнөнүн этнолингвистикалык картинасы, адамдын сулуулугу жөнүндөгү ойлор

Ключевые слова: башкирское народное творчество, фольклор, лингвокультурология, этноязыковая картина мира, представления о красоте человека

Keywords: Bashkir folk art, folklore, linguoculturology, ethno-linguistic picture of the world, ideas about the beauty of a person

Язык – зеркало культуры, в нем отражается общественное самосознание народа, национальный характер, его менталитет, образ жизни, обычаи, традиции, система ценностей, видение мира. Он хранит культурные ценности – в лексике, в грамматике, в идиоматике, в пословицах и поговорках, в фольклоре, в художественной и научной литературе, в формах письменной и устной речи [10, С. 624]. Устное словесное искусство со своей особой жанровой системой, набором сюжетов, героев, изобразительных средств, и в широком – как вся традиционная народная культура во всём многообразии её форм и способов выражения – всегда представлял исследовательский интерес для учёных – литературоведов и лингвистов.

Объяснить это можно не только стремлением к изучению его специфики, системы сюжетов, жанров, но и тем, что фольклор представляет собой отражение особой картины мира, сложившейся в народном сознании в течение тысячелетий и не утратившей значимости в наше время. В последние годы лингвистическое исследование фольклорного текста активно ведется и в тюркологии. Феномен фольклорного слова раскрывается в исследованиях с учетом культурных смыслов, аккумулированных в отдельных лексемах и в их совокупностях как экспликантов этнической ментальности [8, С. 122].

Фольклорное слово не только обозначает понятие (или реалию), но и выражает к нему своё отношение. В народном творчестве сформировалось представление о физической и духовно-нравственной красоте. В данной работе мы рассмотрим традиционные представления башкир о физической человеческой красоте. С древних времён наши предки ощущали себя частью природы, поэтому понятия «красивое», «прекрасное» для него совпадали с красотой природы родного края. Поэтому, часто физическая красота и сила главных героев сравнивается с растениями и природными зонами окружающего мира: Бармактары белэктэй, ти, уның, белэктәре бүрәнэлэй, аяктары кәмэлэй, яурыны яландай киң, кәүзәһе имәндэй нык, ти (У него, говорят, пальцы были как руки, руки были как бревна, ноги как лодки, плечи как широкое поле, тело было крепким как дуб, говорят) [5, С. 132].

В фольклорных представлениях башкир о красоте метафорически связанной с образами солнца, луны, звезд, наряду с эпитетами, характеризующими красоту человека вообще, существуют такие, которые относятся только к женским образам. Например, при описании красоты героини используются названия небесных светил - солнца, луны, звезд: Көндәй уның бер бите, айзай уның бер бите, көндөз күрһәң йөзөнө – сағылдырыр күзене... (Как солнце одна щека, другая щека как луна, если днем увидишь ее лицо – ослепит); Кем дә кем энә күзенә ук ата ала, батша тулған ай һымак нурлы йөзлө кызын шул кешегә кейәүгә бирә (Кто сможет попасть стрелой в ушко иглы, за того царь свою дочь, у которой светится лицо как полная луна, отдаст замуж) [2, С. 257]. Сверкающие небесные светила – солнце, месяц, звезды – представлялись сознанию народа дорогими самоцветными камнями, украшающими небо. Поэтому эти образы в фольклоре помогают передать необыкновенную красоту идеализируемых сказочных героинь. В подобных случаях они употребляются не в первичном свойственном им значении, а в том, которое появилось в результате семантического переосмысления [9, С. 93]. Например: Уның алдында бер битендә кояш уйнатып, икенсәһендә ай балкытып, бер кыз ултыра икән (Перед ним сидела девушка, на одной щеке которой светилося солнце, на другой сияла луна) [1, С. 321]. В текстах башкирских народных сказок «солнце» может обозначаться лексемой «көн» (день) вместо традиционного «кояш»: Актымдың бер бите ай, бер бите көн булған (У Актыма одна щека – луна, другая щека – солнце было) [3, С. 400].

В эпосе «Урал батыр» представлены также сравнения, связанные с положительными эмоционально-экспрессивными оценками, где для описания божественной красоты героинь используются сложные сравнения. Красавица Айхылу сравнивается не только с луной среди звезд, но и с цветком. Этот приём создаёт экспрессию, усиливая эмоциональное воздействие:

Но даже среди таких – одна,
Как среди звезд ночных луна,
Сияет так, что слепит глаза –
Взгляд оторвать от неё нельзя.
Тонок стан её, взор глубок;

Родинка на её щеке

Нежно темнеет, как цветок.

Айхылу – имя девушки той [2, С. 87].

В языковой картине мира народа образ Хумай является символом красоты. Девушка, ее части тела, внешность описываются при помощи сравнения с объектами живой природы – животными или насекомыми, растительностью, неживой природой. При сравнении признаки природы переносятся на человека, и наоборот, признаки человека – на природу. Сравнение в тексте предстает не только как украшение речи, но оно выступает как один из способов более широкого видения, понимания, объяснения и восприятия мира в его определённых признаках:

Лицо сняло её, как луна;

Нежно набухавшая грудь

И округла была, и полна.

И казалось, что все кругом –

И подруги в платьях своих,

И всё, что окружало их, –

Озарялось её красотой,

Её целомудренной чистотой;

Будто весь мир пред девушкой той

Голову низко к земле клонил.

К батыру приблизилась она,

Красоты безмерной полна:

Необъятная, как водопад,

Сбросишь вниз – упадёт до пят,

Монетами унижена вся

Ниспадающая коса;

Чёрных глаз обжигающий взор

Сквозь ресницы смотрит в упор;

Над глазами парящие брови

Улыбаются с любовью.

А упругая грудь налитая,

Словно волна речная, играет;

Стан её тонкий, как у пчелы,

Своей подвижностью удивляет;

Голос будто давно знаком –

Переливается серебром [2, С. 265].

В мифологии практически всех тюркоязычных народов мира встречается божество Хумай. Анализ образа Хумай показывает, что данный персонаж башкирской мифологии связан с солнцем, является солнечными лучами. Когда в эпосе появляется Хумай, она заявляет: Самрау тигән батшаның/ Номай тигән кызымын;/ Алтын сәсем таркаһам, /Нурға илде күмәмен: /Көндөз ергә нур һибәм, /Кисен айға нур бирәм, то есть она – солнечный луч и днем заливает своими лучами всю землю, а ночью дает свои лучи Луне [Кульсарина 2020: 142].

В языке фольклора башкирского народа «красота» выражается словами и словосочетаниями – матур, һылыу, сибәр, күркәм, нәфис, зи фа, һомғол, һокланғыс, мөләйем,

нәзәкәтле, гүзәл и т.д. Данные словарные дефиниции акцентируют признаки «вкус», «изящество», «интенсивность эмоционального удовлетворения». В эпических текстах чаще всего употребляется слово «матур»: матур караш, матур буй, матур теш, матур кыз, матур егет и т.д.: ...Бнйыларға оқшаш матур тештәрең бар... /буйың матур, үзең якшы, һының төптөз; Акылы теүәл, теле матур, һүзе татлы. «Һылыу» – употребляется в основном при описании внешней красоты девушки: Ун етелә һылыуым, карлуғастай һылыу кыз...; Карасәстең һылыулығына хайран калып, Ерәнсәгә көнләшә башлай; Кыз һылыулығы менән тирә-якта дан тоткан; Үсә килә, ул тиңһез һылыулығы өстөнә баһадирзарса ғәйрәтле кыз булып етеште, ти. С использованием слова «Һылыу» характерно употребление имен собственных образованных аналитическим путем: Айһылыу, Һылыубикә, Көнһылыу, Һыуһылыу и др.: Унан сығыу өсөн, һыу батшаһы кызы Һыуһылыузы көтөп алып, уның үзенә һизермәй генә сәсенә йәбешеп сығырға кәрәк; Батшаның оло кызы Һылыубикә исемле булған; Береһе Айһылыу исемле. Ул – ай кызы. Береһе Көнһылыу исемле, ул – ер кызы. «Күркәм», «нәфис» – также применяется при описании внешней красоты: Күркәмгә күмер һабы ла килешә; Ғәжәп нәфис кара бөзрә толмоң бар, кешелекле, итәғәтле һүззәрең бар, бер һирпелһә, йөрәк һыйырлык күззәрең бар, керпектәрең йәнемә казалар имде. Словом «зифа» описывается тонкая красота девушки и оно применяется в отношении красоты облика, фигуры, частей тела: Атай миңә ат кәрәк, атыр өсөн ук кәрәк, тартырға курай кәрәк, зифа буйлы кыз кәрәк; Буйғынайың зифа, ғақылың камил, гөлбаксала йөрөп үстеңме; Зифа ғына үскән был буйыңа кем һокланмаҫ тиһең уйнарға. В фольклорных текстах понятие «бесценная красота» передается словом «асыл»: Һыу буйыкайында юрғалаған, Шәһүрә - асыл кыз бала; Шул ауылкайзарза бер матур бар, Шәһри асыл кыз бала, кайза йөрөп үскән, күз теймәй.

Фольклорный текст обладает целым набором традиционных формул и устойчивых выражений, которые непосредственно связаны с условиями жизни народа, его мышлением и образно-поэтическим воображением. В первую очередь народ обращает внимание на внешность персонажей [8, С. 86]. При описании удивительной красоты героинь сказок часто используются такие устойчивые словосочетания, как «һушың китәр» /«һуштан язырлык» (восхищаться, потерять сознание), «иҫең китәр»/«иҫтән язырлык» (потерять память, сознание, чувство), «карап туйғыһыз» (ненаглядный, одно загляденье): Ә кыз шундай һылыу, шундай һылыу, хатта иҫең китерлек, ти! (А девушка такая красивая, такая красивая, что даже можно потерять память, говорят); Һинең кеүек иҫ киткес һылыузы өнөмдә түгел, төшөмдәлә күргәнем юк ине (Такую восхитительно красивую девушку не только наяву, но и во сне не видел); Бабай, был һүрәттә карағас та, былай ти: – Был кыз әле бизгәк менән ауырыған сағында төшөрөлгән, хәзер уны күрһәң, һушың китәр (Дед, посмотрев рисунок, сказал: – Эту девушку нарисовали, когда она болела лихорадкой, если ее сейчас увидишь, потеряешь сознание) [3, С. 402]. В текстах народного творчества также встречаются своеобразные словосочетания «тел менән һөйләп, кауырһын менән язып бөтмәслек» (языком не рассказать, пером не описать) и «көндөз кояш көнләшер, төнөн ай оялыр» (днем солнце позавидует, ночью луна постесняется): Тел менән һөйләп тә, кауырһын менән язып та килешперерлек түгел был кыздың һылыулығын. Көндөз кояш көнләшер, төнөн ай оялыр булған ти үзенән. Бына кайһылай сибәр булған ул кыз (Языком не рассказать, пером не описать красоту этой девушки. Говорят, днем ей солнце завидовало, ночью луна стеснялась ее. Вот такая красивая она была) [5, С. 267].

Сравнительные фразеологические единицы характерны для языка фольклора многих тюркских народов. Например, красочностью образов отличаются узбекские сказки. «Ойдай гүзал (красивая, как луна), үн түрт кечалик ойдек (как четырнадцатиночная луна), ой деса дегудек (кизим бор) (если назвать луной, то действительно, как луна (моя дочь)), оймисан-кунмисан (луна ли ты, солнце ли ты) и т.д.» [6, С. 40-48].

В народе красота часто противопоставляется с нравственностью и счастьем. В большинстве случаев предпочтение отдаётся нравственности и счастью: Буянған кыззан оялған кыз матур; Оялсан кыз һөйкөмлө булыр; Матурлығы хәжәт түгел, бәхете-тәүфиғы булһын; Не родись красивой, а родись счастливой; Не родись ни умён, ни красив, а родись счастлив.

Элементы портретной характеристики, встречающиеся в сказках, относятся чаще всего к резко контрастирующим образам чудесных красавиц и страшных чудовищ. Формульные сравнения и постоянные живописные эпитеты служат при этом главными средствами обрисовки их облика. Идеальные черты, которыми наделены сказочные героини, уподобляются небесным светилам, драгоценным камням, металлам, шелковым тканям, нежным цветкам. А отрицательные персонажи характеризуются, напротив, отвратительными. Образы при этом преломляются через виденье героя – батыра и других действующих лиц [7, С. 88].

Таким образом, в фольклорной картине мира в языковой форме воплощено народное сознание. Языковые средства (морфологические, синтаксические, стилистические и пр.) больше подвержены варьированию, в то время как лексико-фразеологические закрепились в языке веками и потому сохранились в неизменном виде. Это связано с главной функцией фольклора – поучительной. Поучение, мораль, которую следует усвоить, выводится в результате изложения. Представления о красоте человека в языке башкирского народного творчества, свидетельствуют о значимости данных фрагментов национальной картины в сознании носителей башкирского языка. Отражают как общечеловеческие, так и национально-специфические представления о феномене красоты в башкирской культуре. Фольклорные тексты эксплицируют яркую выраженность в башкирском менталитете красоту человеческой внешности. В народном творчестве подчеркивается тот факт, что, несмотря на всю значимость духа, внутренний лик не может заслонить другой лик человека – лик внешний. Согласно народному представлению женская красота совместима с молодостью и здоровьем. Они связываются именно жизненной силой. Народ создал ряд поэтических формул и выражений для репрезентации красоты героев и персонажей, оживающих и действующих в фольклорных текстах.

Список использованной литературы:

1. Башкирское народное творчество. Башкирские народные предания и легенды / Автор-составитель Ф.А. Надршина. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 2001. – 468 с.
2. Башкирское народное творчество. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1990. – 536 с.
3. Башкирское народное творчество. – Уфа: Китап, 2008. – 568 с.
4. Башкирское народное творчество. Сказки. – Уфа: Китап, 2008. – 568 с.
5. Башкирское народное творчество. Жили, говорят, батыры. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1990. – 536 с.
6. Бушуй А.М. Фразеология узбекских народных сказок// Советская тюркология. – 1990. № 5. – С. 40-48.

7. Кульсарина Г.Г., Салимова Л.М. Изучение языковой картины мира в школе: опыт сопоставительного и лингвокультурологического описания (на материале башкирских и русских текстов): пособие для учителя. – Уфа: НМЦ Педкнига, 2012. – 158с.
8. Кульсарина Г.Г. Этноязыковая картина мира в текстах башкирского фольклора: монография. – Уфа: Китап, 2020. – 352с.
9. Кульсарина Г.Г. Башкирские народные сказки: лингвопоэтика и прагматика: монография. – Уфа: Издательство «Самрау», 2021. – 182 с.
10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб.пособ. М.: Слова, 2000. – 624 с.

УДК 81

Рысбаева Г.К., Алиева А.С., Турдалиева Д. Э.

Нур-Мубарак Египет ислам маданияты университети,
Логистика жана транспорт академиясы

Рысбаева Г.К., Алиева А.С., Турдалиева Д. Э.

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Академия логистики и транспорта

Rysbayeva G., Aliyeva S., Turdaliyeva E.

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak,
Academy of Logistics and Transport

**ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРАТУУЧУ КҮЧТӨР КОНЦЕПТИСИНЕ
БАЙЛАНЫШТУУ ТИЛДИК ТҮЗҮЛҮШТӨР
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ СВЯЗАННЫЕ С ПОНЯТИЕМ ТВОРЧЕСКИХ
СИЛ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
LINGUISTIC STRUCTURES RELATED TO THE CONCEPT OF CREATIVE FORCES
IN TURKISH LANGUAGES**

Аннотация: Бул макалада «Жаратуучу күчтөр» түшүнүгүнө байланыштуу культ лексемасы бар сөздөрдүн лексикографиялык мүнөздөмөсү талкууланат. «Кудай, Алла, Тәңир, Кудрөт, Хақ, Раббы, Жаппар, Жасаған, Жаратқан, Ием» т.б. культ түшүнүгүнүн ар кыл жактарын, семантикасын, алардын образдык маанилерин ачып, ар бир лексемдин мезгил ичиндеги семантикалык өзгөрүүлөрүн аныктайт. Казак, кыргыз жана татар-түрк тилдеринин аномалистикалык лексикасы «Кудай, Алла, Жаратуучу» деген ат менен байланышкан лексемаларды камтыйт. Эгерде тилдик аң-сезимде образдык компоненттердин диний лексемасы шайкеш келсе, улуттун таанымынын символдук бөлүктөрүндө ар бир элдин таанымында өзгөчөлүктөр болот.

Аннотация: В данной статье рассматриваются концепты относительно культовой лексеме «Сверхъестественные силы» в лексикографическом описании дела. Семантическое поле концепта «Сверхъестественные силы» состоит из лексем «Бог», «Аллах», «Божество», «Всемогущий», «Создатель», «Господь», «Всевышний» и т.д. Концепт «Сверхъестественные силы» в аномалистической лексике – видится в антропониме. В аномалистической лексике казахском, киргизском и татарско-турецком языках лексемы, связанные с именами «Бог, Аллах, Создатель». Если в языковом сознании культовая лексема образных компонентов

совместны, то в символическом части в познании нации некоторые очевидные различия. Культурные фразеологизмы – в создатели языка нации когда-то вели разумное понимание, также лучезарно на подобии внутреннего мира.

Annotation: In this article discusses the concepts of relative religious token "Supernatural forces" in lexicographical description of the case. The semantic field of the concept "Supernatural forces" consists of lexemes like, "God", "Allah", "Almighty," "Creator," "Lord," etc. The concept of "Supernatural forces" in Anomalistic lexicon - is seen in Anthroponims. In Anomalistic vocabulary Kazakh, Kyrgyz and Tatar-Turkish languages associated with the names "God, Allah, the Creator." If the language consciousness cult lexemes shaped components together, in a symbolic part in the knowledge of the nation some obvious difference. Religious idioms - the creators of the language in the nation once led a reasonable understanding also radiantly on the similarity of the inner world.

Негизги сөздөр: жаратуучу күчтөр, Кудай, Алла, Тәңірі, Күдірет, Хак, Раббы, Жаппар, Жаратуучу, Ием, ономастика, антропонимдер, культ лексемалар, диний идиомалар.

Ключевые слова: сверхъестественные силы, понятие, Бог, Аллах, Божественный, Всемогуший, Создатель, Господь, ономастика, антропонимы, культурные лексемы, религиозные идиомы.

Keywords: supernatural forces, concept, God, Allah, Almighty, Creator, Lord, onomastics, anthroponomy, cult lexemes, religious idioms.

Жаратуучу күчтөр концептиси көзгө көрүнбөгөн, бүткүл дүйнөнү жаратуучу, колдоочу өзгөчө күчтөргө байланышпуу тилдик бирдиктердин негизинде аныкталат. Дүйнөнүн тилдик бейнесинде улуттун өзгөчө дүйнө таанымы, руханий баалуулуктары айкын чагылдырып көрүнөт. Ошондуктан бардык концептинин башкы белгилеринин бири анын маданий өң-түскө ээ болушу деп эсептейбиз. Жаратуучу күчтөр концептиси курмандык чалуу, битир-садага берүү, Кудайы берүү, ажыга баруу, түлөө берүү, намаз окуу, орозо кармоо, курман айт өткөрүү сыяктуу ж.б. концептуалдык фреймдердин системасынан турат.

Ислам дининдеги Жаратуучу күчтөр концептисинин семантикалык талаасы Кудай, Алла, Теңир жана Кудурет, Ак, Раббы, Жаппар, Жасаган, Жараткан, Эгем, ж.б. лексемалардан жана алардын туюндурган маанилеринен турат.

Жаратуучу күчтөр концептиси менен байланышпуу тилдик түзүлүштөр бир күндүн жемиши эмес, алар кылымдар бою жасалып, өчпөй, унутулбай, өз маанисин жана күчүн жоготпой бүгүнкүгө чейин сакталып келип отурат. Маселен, Жаратуучу күчтөр концептинин негизги тилдик репрезентанты казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө мындайча берилет: **Кудай** сөзү – бүткүл ааламды жаратуучу, аны башкаруучу, табияттан тышкары бир гана кудуреттүү күч катарында сүрөттөлөт; алла таала, теңир, жаратуучу деп түшүндүрүлгөн [Казак тілінің түсіндірме сөздігі, 1982: VI, 425]. Перс тилиндеги сөздүктө: **Кудай:** Ходан // Кудай [Персидско-русский словарь, 1970: 425]. Кыргыз тилиндеги сөздүктө: **Кудай (бог): Кудай, тенгир, алла.** Кандай экенин кудай билет // кандай экенин Кудай біледі; аны кудай билет // оны Кудай біледі; кудай сактасын – кудай сактасын; кудайга шүгүр // кудайга шүкір [Русско-киргизский словарь, 1957: 52]. Өзбек тилиндеги сөздүктө: **Худо (бог): Худо, тангри, оллох.** Худо берсин // Кудай берсин; Худо ярлақасин // Кудай жалгасын; Худо хохласа // Кудай колдосо [Русско-узбекский словарь, 1983-1984: 77]. Татар тилиндеги сөздүктө: **Ходай (бог): Алла, худой, тәңре.** Алла белсен // Алла билсин; Алла сакласын // Алла сактасын; Алла шөкер! // Аллага шүгүр! [Русско-татарский словарь, 1991: 42].

Кудай сөзү түрк элдеринде ар түрдүү айтылганы менен, мааниси бирдей. Кудай сөзү: кыргызча – кудай, өзбекче – худо, уйгурча – худа, түркмөнчө – худай, татарча – ходай, кара калпакча – қудай деп аталат.

Кудай сөзүнүн дагы бир синоними ак сөзү. **Ак** сөзү кээ бир түрк тилдеринде Кудай деген маанини билдирет [Махмутов, 1963: 16]. Эски диний түшүнүк боюнча ак сөзүнөн «ыйык», «касиеттүү» түшүнүгүнүн белгиси байкалат. Л.З.Рүстемовдун сөздүгүндө: ак сөзү араб тилиндеги һәкк сөзүнөн алынган: 1. укук; 2. адилдик; чындык; 3. милдет; парз; 4. Кудай деген маанини билдирет [Рүстемов, 1989: 21]. Кудай сөзү араб тилинен кабыл алынган таала сөзү менен айкашып, Кудай таала түрүндө да кездешет. Сөздүктө: Кудай таала – кудай, теңир жараткан, жасаган; алла таала [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1982: VI, 428].

Азыркы казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: Алла – Кудай, Теңир сөздөрүнүн эквиваленти, мифологиялык түшүнүк боюнча бүткүл дүйнөнү, адамзаттык, жан-жаныбарды жаратуучу ээ [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974: I, 227]. Бул сөз казак тилине ислам дининин таралашы менен арабдардан оошкон. Арабча-орусча сөздүктө: Араб тилинде аллах (бог, аллах) Кудай, алла дегенди билдирет [Арабско-русский словарь, 1958: 48]. Алла сөзү – кыргызча, уйгурча, татарча, түркмөнчө, башкыртча, каракалпак тилинде алла деп аталса, өзбек тилинде – оллох деп аталат.

Окумуштуу А.Сыдыков жаратуучу «алла», «теңир» перс сөзү «пир» ордуна колдоочу, кыргызча «ата» – ата, «ээси» – ээси деген мааниде колдонуларын айткан. Алар: Күн колдоочусу – Теңир, Ай колдоочусу – Теңир, Үркөр колдоочусу – Ата, Жер колдоочусу – Эне, Суу колдоочусу – Сулайман, Очок колдоочусу – Эне, Ата-бабалардын пири Адам колдоочусу –Ата [<http://cheLovek.nauka.com/etnolingvisticheskaya-spetsifika-leksiki-kyrgyzsko-go-i-russkogo-yazykov#ixzz4QrFSMoCZ>].

Куранда: **Алла** – «кайрымдуу, акылдуу, дүйнөнүн бийлигин колунда кармаган» [Құран Кәрім, 1991: 13] деген эпитеттер менен сүрөттөлөт. Мис.: Алланын, пайгамбардын жолундабыз. Абай тили сөздүгүнө кайрылсак, Алла сөзү Абай чыгармасында 133 ирет кездешет. [Абай тілі сөздігі, 1968: 40]. Кээде Алла сөзүнө таала сөзү кошулуп, Алла таала деп да айтылат. Азыркы казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: Таала сөзү да араб тилинен өздөштүрүлгөн, ал эми мааниси – теңир, Кудай, жараткан дегенди билдирет [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974: I, 227]. Башкача айтканда, диний түшүнүк боюнча, бүткүл дүйнөнү, адамзатты жаратуучу деген мааниде колдонулат. Таала сөзү көбүнчө Кудай, Алла, Хак сөздөрү менен айкашып айтылат: Алла таала, Кудай таала, Хак тагала.

Азыркы казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: **Теңир** – байыркы түрк сөзү. Биринчи мааниси Кудай, Алла таала, кудурет дегенди билдирген диний сөз [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1986: IX, 66]. Байыркы түрк эстеликтеринин тилин изилдөөчү А.Махмутов теңир сөзү түрк-орхон жазууларында көк (асман жана Кудай) деген түшүнүктү билдиргенин белгилейт [Махмутов, 1963: 84]. Байыркы түрк сөздүгүндө таңгі (теңир): 1. асман; 2. Кудай; 3. теңирлик, 4. амирчи (бийлөөчү), мырза. Ушул маанилердин парадигмасынан көрүнүп тургандай, байыркы түрктөрдүн дүйнө таанымында ааламдын жогорку бөлүгү – асман, Кудай, мырза, адам тагдырынын жана турмушунун амирчиси катарында кабылданган. Байыркы түрк кагандары асмандан жаралган деген түшүнүк болгон. «Теңир текті Теңирден жаратылган түрк Білге каган бөдкө /тақ иесіне отырдым» (Теңир тектүү Теңирден жаралган түрк Білге каган такка отурдум) [Древнетюркский словарь, 1969: 206].

Теңир сөзүнүн синонимдери – **Алла, Кудай, Кудурет, Жаппар, Жараткан, Жаратуучу, Жасаган, Жасаган Эгем, Ээ, Раббы, Ак.** Бул сөздөрдүн айтылышы башка болгону менен, бир жаратуучуга тиешелүү атоолор, башкача айтканда, өз ара маанилеш сөздөр. Теңир сөзү – кыргыз тилинде – теңир, уйгурча – тэнри, өзбекче – тангри, татарча – теңре, кара калпак тилинде – теңир болуп өзгөрөт. М.Кашкаринин сөздүгүндө **теңир** сөзүнүн 1) Кудай; 2) асман; 3) улуу деген үч түрдүү мааниси берилген [Древнетюркский словарь, 1969: 8]. В.Радловдун сөздүгүндө теңир сөзү үч түрдүү жазылат: таңры, тангры жана теңир. Булардын алгачкы экөө немис тилинде Gott – Кудай деген бир гана маани менен, ал эми байыркы түрктүн тэнриси же «der Himmel (асман)», же «Gott (Кудай)» деп которулган [Радлов, 1905: III, 24].

Азыркы казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: **Кудурет** – кудай, алла, теңир, жасаган, жаратуучу дегенди билдирген араб сөзү [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1976: II, 434]. Кудурет сөзү амир, алла жана кудай, Кудай сөздөрү менен айкашып амир кудурет, кудурет алла, Кудайдын кудурети деген айкаштары жасалат. Амир кудурет – Кудай, алла, теңир деген мааниде. **Жаппар** – диний түшүнүк боюнча бар дүйнөнү жаратуучу, кудуреттүү күч [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1978: III, 682]. **Жараткан** – диний түшүнүк боюнча, бар дүйнөнү жасоочу улуу күч, кудурет ээси; Кудай, теңир, жасаган, жаратуучу [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1978: III, 682]. **Жараткан** сөзү жалгыз, алла, Кудай, бир Кудай, жаппар, ээ, теңир сыяктуу культтук сөздөрү менен айкашып келип, жараткан алла, жараткан жалгыз алла, жараткан Кудай, жараткан бир Кудай, жараткан жаппар Кудай, жараткан эгем, жараткан теңир деген айкаштарды жасоого катышат. Ошондой айкаштардын мааниси жаратуучу Кудай, Теңир, Алла таала, Жасаган ээ деген мааниде колдонулат. **Жаратуучу** – диний түшүнүк боюнча, бар дүйнөнү жараткан улуу күч, кудурет ээси [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1978: III, 682]. Жаратуучу сөзүнөн жаратуучу бир Кудай, жаратуучу жалгыз, жаратуучу теңир сөз айкаштары жасалган. **Жасаган** – Кудай, алла, теңир, жаратуучу деген мааниси билдирет [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1978: III, 250]. Жасаган сөзү алла, Кудай, ээ, эгем, теңир сыяктуу культтук сөздөрү менен айкашып келип, жасаган алла, жасаган Кудай, жасаган ээ, жасаган эгем, жасаган теңир деген сүз айкаштарын жасоого катышат. **Ээ** – бүткүл дүйнөнүн кожосу, жаратуучусу, кудай деген сөз [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1979: IV, 424]. Ээ сөзү жараткан, жасаган, теңир сөздөрү менен айкашып, жараткан ээ, жасаган ээ, теңир эгем деген сөз айкаштары жасалып, алла, жаратуучу, жасаган, Кудай деген мааниде колдонулат. **Раббы**– Кудай, алла, теңир, жаратуучу деген мааниси билдирет [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1985: VIII, 39]. **Хак** – диний түшүнүк боюнча дүйнөнү жараткан алла таала, Кудай, теңир, жаратуучу [Қазақ тілінің сөздігі, 1999: 707]. Хактын жазмышы, хак дидарын көрдү, хак жараткан, хак жараткан Кудай, хак жараткан таала, хак салган жол, хак таала, хак таала Кудайы, хак жаратты, хакка тапшырды, хактын үйү, хактык иши ж.б. сыяктуу туруктуу айкаштар көбүнчө эпостук ырларда кездешет. Хак культтук сөзү таала, жараткан Кудай, жараткан таала сөздөрү менен айкашып, Хак жараткан Кудай, Хак жараткан таала деген фразаларды жасап, Кудай, алла, теңир, жаратуучу эгем деген мааниси билдирет. Хак таала – жаратуучу Кудай, алла, теңир деген байыркы сөз.

Топтолгон фактылар боюнча Кудай сөзүнүн синоними Кудурет, Хак, Раббы, Жаппар, Жасаган, Жараткан, Эгем лексемаларынын маанилери материалдык эмес, абстракттуу, руханий маалыматтык түшүнүктүк талааны, маанилик катмарды түзөт.

Нооруз батасынын эл арасында ушул кезге чейин калыптанган үлгүлөрүнүн ичинде: Сактай көр, Кел, таза бак, кел, Эгем, тилек бер! Көч, кайракан, көч! – деген ыр саптары бар.

Мында кайракан – зулумдук менен жаманчылыктын ээси. Азыр архаизмге айланып, тилдик колдонуудан чыгып калган. Кайракан (кээде кайраган деп жазылат) деген сөз турмуш-салт ырларында гана кездешет. Түрк элдеринин бири тува тилинде сакта, Кудай! деген сөз айкашы өршээ, хайырахан! деп айтылат экен. Буга карап, байыркы мезгилде түрктөр табынган кудуреттин биринин аты кайракан болгон деп айтууга болот. Кийин кабыл алынган ислам дини биздин бабаларыбызга анын атын унуттурган же кайраканды казактарга коркунучтуу кылып көрсөткөн. Бирок, кайракан аталышынын көмүскө бир нускасы казак тилинде жыш айтылган кайран сырдык сөзүнөн байкоого болот: «кайракан – кайраган – кайран». Кайракан сөзүн В.Радлов Сибир түрктөрүндө (алтайлыктарда, тувалыктарда, төлеуиттерде ж.б.) «жараткан ээнин кастарлуу аты, колдоочу перишпе» деген маанини билдирет дейт [Радлов, 1899: II, 22]. «Ушу аныктаманы Л.Будагов да берет. Тоо-таш сыяктуу табигат күчтөрүнүн ээсинин аталышы катарында, башкача айтканда, табынган, сыйынган, корккон теңирлердин аты катарында кайракан (кайраган) сөзү байыркы казактардын да, тагыраак айтканда, казактарды түзгөн уруу-тайпалардын да тилинде колдонулган деген жыйынтыкка келүүгө болот», – дейт академик Р.Сыздыкова [Сыздыкова, 1994: 111]. Бир убакта аңчылык менен алектенген алтайлыктар ар бир тоонун өзүнүн ээси, теңири бар деп түшүнгөн. Ошондуктан алар тоо ээсин чочутуп, таарынтып албоо жагын ойлонгон. Алтайлыктардын түшүнүгү боюнча, тоо теңири ырдаган, жомок айткан, бийлеген аңчыларды сүйгөн, алардын ырларын, аңгемелерин уккан. Мына ошондой учурларды пайдаланып, аңчылар багуусуз, кароосуз калган куш жана айбандарды атып алышкан. Кээде өлөң-ырга таянып, ыраазылык билдирген тоо ээси аңчыларга деген олжону өз колу менен жеткизип берген.

Л.Будаговдун сөздүгүндө каракан сөзүнө мындай аныктама берилет: «монг. **хайрхань** – почтительное название божества, духовъ, идиловъ, чтимыхъ какъ божество горъ и т.п.» [Будагов, 2012: 415]. Бул тууралуу М.Ауэзов мындай деген: «...Мында баягы заманда, Улустун улуу күнү калың элдин жаңы тилеги көрүнөт. Жуп чырак жагуу, кетик идиш, кетик чөмүч сындыруу, көрүшкөндө Таза бак, кел дешип, Көч, кайракан, көч деп аластоо – ошол замандын тилеги. Ошондой эле, **Кайракан** – казактын исламга чейинки пантеонунда жаманчылыктын ээси. Ошентип, анын аталышы Нооруз, Улус күнүнө байланыштуу тилек-баталардын лексикасында байыркы түрк мифологиясына, Теңирлик ишенимге байланыштуу сөздөрдө да сакталып калган.

Жогоруда мисалга келтирилген «Кудай» сөзүнүн бир нече синонимдеринен казак жана кыргыз, өзбек, татар тилдеринин лексикографиялык маалыматтарында камтылган анын маанилеринин окшоштуктарын байкадык. Төрт тилде тең Кудай сөзүнүн маанисин түшүндүрүүдө **Кудай**, **Алла**, **Теңир** деген мааниси катар айтылат, төрт тилдеги аталган маанидеги лексемалар маанилеринин окшоштугу жагынан төрт элдин түшүнүктүк, дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрүн тереңирээк чагылдыра алат.

Кудай сөзүнүн синонимдик катарын түрк жана араб тилинен кабыл алынган эки түрдүү топтогу сөздөр түзөрү белгилүү. Маселен, **жаппар (жаббар)**, **ак (хак)**, **раббы**, **хак** сөздөрү араб тилинен кабыл алынган. Алар жаратуучу күчтөр концептисиндеги Кудай концептисинин талаасын көрсөткөн сөздөр, себеби алар Алла тууралуу түшүнүктөрдү таанытат да, Кудай, Алла сөздөрү менен дайыма айкашуу аркылуу адамдын өз жаратуучусуна болгон урматын билдирет. Анткени мусулмандык канондор боюнча, пенде өз жаратуучусунун атын айтуу адепсиздик деп саналган. Ошондуктан кудуреттүү күч ээсин атаганда ага өзүнө тиешелүү өзгөчө, кудуреттүү касиеттерин билдирген сөздөрдү кошуп атап

отурган. Ушул себептен Алла Таалага байланыштуу көптөгөн туруктуу салыштыруулар бар. Адатта, Жаратуучуну аныктоо үчүн Курани Каримде адам баласына арналган Кудайдын 99 ысымынын бири колдонулат: раббы, жаппар, хак.

Ал **жараткан, жаратуучу, жасаган, теңир**, ээ сыяктуу сөздөр **Кудай** концептисинин тилдик репрезентанттарынын ичиндеги жалпы түрктүк мүнөздөмөгө ээ, башкача айтканда, түрк тилдерине орток, исламга чейинки диний ишенимдерде чагылдырылып келе жаткан түшүнүктөрдү билдирет.

Түрк тайпаларынын диний ишенимдеринин мисалы катарында сакталып келген мифтик түшүнүктөрдүн бир көрүнүшү болуп саналган Ай культунун тилдик репрезентанттары казак, кыргыз тилдеринде, ошондой эле түрк тилдеринде ар түрдүү жана өтө бай лексика-фразеологиялык катмарды түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, Кудай концептисинде түрк тилдүү элдерде орток элементтер басымдуу, алардын ичинде байыркы түрктүк мифтик түшүнүктөрдүн (теңир) элементтери менен катар исламдык монотеистик диний түшүнүктөрдүн элементтери бири-бирин байытып, толуктап отурат.

Култ токендердин образдык компоненттери казак жана кыргыз тилдик аң-сезиминде кеңири таралган болсо, символдук бөлүктөрүндө ар бир элдин таанымында өзгөчөлүктөр кездешет. Култ фразеологизмдер тилди жараткан элдин акылынын, жан дүйнөсүнүн нуру сыяктуу. Демек, адамдардын дүйнө таанымы, маанайы, ыраазычылыгы менен каргышы, кубанычы менен кайгысы, көз жашы менен коркунучу, тилеги, батасы – баары элдин коомдук турмушу менен тыгыз байланышта. Демек, мындай өзүнүн узак тарыхы бар туруктуу сөз айкаштары адабий тилибиз үчүн тарыхый материал боло алат [Рысбаева, 2003: 92].

Жыйынтыктап айтканда, лексикалык бирдиктеги «Жаратуучу күчтөр» концептиси кылымдар бою элдин тажрыйбасы аркылуу топтолгон фондо билимдердин молдугун, анын элдин дүйнө таанымындагы өзгөчө ордун чагылдырат. Түрк тилдеринин лексикографиялык материалдарынын негизинде казак жана кыргыз тилдериндеги култ лексемасынын концептуалдык жана идеялык өзгөчөлүктөрү аныкталган.

Колдонулган адабияттар:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Текст]. ред. А. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1974-1986. – Т. 1. – 1974. – 695 б.; Т.2. – 1976. – 695 б.; Т. 3. – 1978. – 735 б.; Т. 4. – 1979. – 735 б.; Т. 5. – 1980. – 640 б.; Т. 6. – 1982. – 775 б.; Т. 7. – 1983. – 671 б.; Т. 8. – 1985. – 591 б.; Т. 9. – 1986. – 590 б.
2. Персидско-русский словарь [Текст] / под ред. Ю.А. Рубинчика. – М.: Сов. энцикл., 1970. – 784 с.; Т. 1. – 1983. – 579 с.
3. Русско-киргизский словарь [Текст] / под ред. К.К. Юдахин. – М: Сов. энцикл., 1957. – 990 с.
4. Русско-узбекский словарь [Текст]: в 2 т. / М.К. Кошчанов, С.Ф. Ақобиров, Н.А. Альхамова и др. – М.: Сов. энцикл., 1983. – Т. 1. – 811 с.; Т. 2. – 1984. – 800 с.
5. Русско-татарский словарь [Текст]. – М.: Рус.яз., 1991. – 736 с.
6. Рустемов, А.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов [Текст] / А.З. Рустемов. -Алматы: Мектеп, 1989.- 320 с.

7. Арабско-русский словарь [Текст] / сост. Х.К. Баранов. – М.: Госиздат, 1958. – 1186 с.; 1970. – Т. 2. – 948 с.
8. Махмутов, А. Архаизмы и историзмы в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Махмутов. – Алматы, 1963. – 20 с.
9. Рустемов, А.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов [Текст] / А.З. Рустемов. -Алматы: Мектеп, 1989.- 320 с.
10. Арабско-русский словарь [Текст] /Х. К. Баранов. – Москва,1958. -1186 с.
11. Құран Кәрім [Текст] / аударған Р. Нысанбайұлы, У. Қыдырханұлы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 578 б.
12. Абай тілі сөздігі [Текст] / жалп. ред. А. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1968. – 735 б.
13. Древнетюркский словарь [Текст]. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
14. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В. Радлова. – СПб.: Т. 3. 1905. - 2204 стб.; 98 с.
15. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В.В. Радлова. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1899. – Т. 2. -1814 стб.; 64 с.; Т. 3. 1905. -2204 стб.; 98 с.
16. Сыздықова, Р. Сөздер сөйлейді [Текст] / Р. Сыздықова. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
17. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык [Текст] / Л.З. Будагов. – СПб, 2012. – Т.2. – 418 с.
18. Рысбаева Г.Қ. Түркі тілдеріндегі «тәңірі» сөзінен туындаған культтік фразеологизмдер. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №4. 2003. 92-94 бет.
19. Интернет булактары:
20. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистическая специфика лексики кыргызского и русского языков [Электронный ресурс] / А.Н. Сыдыков. – Режим доступа: <http://che.loveknauka.com/etnolingvisticheskaya-spetsifika-leksiki-kyrgyzskogo-i-russkogo-yazykov#ixzz4QrFSMoCZ>. – Загл. с экрана.

УДК: 801.73: 809.434.1 (043.3)

Маразыков Т.С.

Ж.Баласағын атындағы ҚУУ

Маразыков Т.С.

КНУ им. Ж. Баласағына

Marazykov T.S.

KNU J. Balasagyna

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ЖАЛПЫ КЫРТЫШТЫҚ (КОНТЕКСТТИК) ЖАНА КАЙМА
(ПОДТЕКСТТИК) МААЛЫМАТ
КОНТЕКСТУАЛЬНАЯ И ПОДТЕКСТУАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИИ
В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
GENERAL BACKGROUND (CONTEXTUAL) AND IMPLICIT (SUBTEXTUAL)
INFORMATION IN A FICTION TEXT**

Аннотация: Мақалада көркөм тексттегі маалымат тексттен тышқарқы, жалпы кыртыштық (фондук), (контексттик) маалымат менен толукталып турары, мындай маалымат

тексттеги маалыматтын бүтүндөй өзгөчөлүгүн, деталдарын, ыраатын, ирээтин, себеп, натыйжалык, мазмундук, маалыматтык тутумун түзүүгө катышары, текст жалпы кыртыштык маалымат аркылуу толук кандуу мааниге ээ болору, ошол эле учурда көркөм маалыматтар жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты конкреттештирип, деталдаштырары, ал эми каймана (подтексттик) маалымат ачык туюндурулбаган, кыйытып, каймана түрүндө, көмүскө айтылган маалымат катары жалпы кыртыштык маалыматтан айырмаланары көркөм деталдын негизинде иликтөөгө алынган.

Аннотация: В данной статье на основе анализа художественных деталей рассмотрены вопросы, касающиеся фоновой, контекстуальной информации, имеющих непосредственное отношение к деталям, последовательности, причинно-следственным связям событий, в которых раскрывается содержательная, т.е., концептуальная информация художественного текста. Иными словами, текст обретает полноценное содержание именно благодаря контекстуальной, а также подтекстуальной информации, которая несет в себе зашифрованное сообщение, скрытый смысл, что является главным ее отличием от других видов информации.

Annotation: This article explores information in a fiction text based on artistic detailing, which addresses the fact that this information, in turn, is supplemented by out-of-text, general background (contextual) information. Such information participates in creating a coherent causal, meaningful information system that includes features, details, sequence, and order of information in the text. Considering the text through the prism of the general background information ensures its full semantic meaning, and at the same time the artistic information specifies and details the general background (contextual) information, while the implicit (subtextual) information differs from the background in that it is not expressed explicitly in the text, but is transmitted as a hint, indirect, hidden, veiled information.

Негизги сөздөр: көркөм текст, көркөм тексттеги маалымат, жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат, каймана (подтексттик) маалымат, көркөм тексттин маалыматтык тутуму, көркөм деталдар ж.б.

Ключевые слова: художественный текст, информация в художественном тексте, фоновая информация, контекстуальная информация, подтекстуальная информация, информационное составляющее художественного текста, художественные детали.

Keywords: fiction text, information in the fiction text, general background (contextual) information, implicit (subtextual) information, information system of the fiction text, artistic details, etc.

Жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат – тексттин жалпы кыртышындагы (фонундагы) маалымат. Ал тексттин тулкусуна таасир этет. Бул – тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык (фондук) маалымат. Дагы тактап айтканда, тексттин ичинде, тулкусунда түздөн-түз туюндурулбаган, бирок тексттеги маалыматка кыйыр таасирин тийгизип турган, маалыматтын бир түрү жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат болуп саналат. Маселен, Кыргыз элинин тарыхындагы 1916-жылкы Үркүндүн кыртышында (фонунда) Ата Мекенинен ажырап, бөлөк эл, бөтөн жерде тукулжурап, моралдык, психологиялык жактан да, социалдык, материалдык жактан да катаал турмушка туш болуп, элдин кыргынга учурашы, адамдардын аруу үмүт-тилектеринин таш кабышы, тагдырлардын кыйрашы сыяктуу улуттук алааматтын жалпы кыртышында (фонунда), контекстинде К.Баялиновдун “Ажар” чыгармасында Ажарга тиешелүү тексттик маалымат өтө таасирдүү, адамдын жан дүйнөсүн козгой турган дарамет-касиетке, өзгөчө күчкө ээ

болот. Демек, көрүнүп тургандай, тексттик маалымат тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат менен толукталып турат.

Маалымат алмашуудагы шарт-кырдаал, анын чөйрөсү, стили, орду, мезгили жана маанайы маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты туюндурат. Маалымат алмашууда мындай тексттен тыш, кыртыштык (контексттик) маалыматтын мааниси абдан чоң. Анткени алар да маалымат алмашууда кандайдыр бир мааниге, мазмунга ээ болот. Ошондуктан буларды айрым окумуштуулар тилдик маалымат алмашуудагы тилдик эмес текст катары туура белгилеп жүрүшөт. Маселен, окумуштуу У.Эко бири-бири менен байланыштагы ар кандай кырдаалдардын жыйындысын текст деп эсептейт. (Почепцов Г. 1998. 139-б). Бул идея абдан туура. Түшүндүрүп айтканда, кандай гана тилдик же тилдик эмес текст болбосун, ал белгилүү бир мазмунга ээ. Биздин тилдик маалымат алмашуубузда шарт-кырдаалдын да мазмуну болот. Ошондуктан маалымат алмашуудагы шарт-кырдаалдын өзү – текст. Бирок ал – тилдик эмес мүнөздөгү текст. Ушуга байланыштуу биздин маалымат алмашуубуз (тилдик каражаттар аркылуу түзгөн тексттик мазмунубуз) шарт-кырдаалдын мазмунуна дайыма дал келип турушу зарыл. Демек, маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат (муну тексттеги тилдик эмес текст деп атасак, туура болот) маалымат алмашуунун табиятына, логикасына коммуникативдик жактан анын түзүлүшүнө өз таасирин тийгизет.

Ар кандай маалымат алмашуунун мазмуну кыртыштык (фондук), (контексттик) маалыматтардын негизинде терең жана ар тараптуу түшүндүрүлүп берилет. Анткени маалымат алмашуунун артындагы кырдаалды туюндурдуу аркылуу кыртыштык (фондук) маалымат тексттеги маалыматтын бүтүндөй өзгөчөлүгүн, деталдарын, ыраатын, ирээтин, себеп, натыйжалык, мазмундук, маалыматтык тутумун түзүүгө катышат. Ал маалымат алмашууда мазмунду бириктирүүчү, уюштуруучу кызмат аткарат. Текст жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат аркылуу толук кандуу мааниге ээ болот. Ошондуктан тексттен тыш, жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматка кайдыгер мамиле кылууга болбойт. Ошол эле учурда тексттик маалыматтар маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматтарды конкреттештирип, деталдаштырып берүү касиетине ээ. Маселен, «Ажар» повестиндеги көркөм маалыматтар жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты конкреттештирип, деталдаштырып берүү касиетине ээ. Тактап айтканда, «Ажар» повестинде жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты түзгөн «1916- жылкы Үркүн жана анын кыйраткыч мүнөзү» жеке адамдын (Ажардын) тагдырындагы кайгы-муң (трагедия) аркылуу чечмеленип, ар тарабынан терең жана кылдат конкреттештирилген. Ошентип, маалыматтын контексттик жана тексттик бул эки түрү бирин-бири толуктап, бирин-бири ачып берип турат.

Ал эми каймана (подтексттик) маалымат жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматтан айырмаланат. Чечмелеп айтканда, каймана (подтексттик) маалымат – ачык туюндурулбаган, кыйытып, каймана түрүндө, көмүскө айтылган маалымат. Каймана маалыматты маалымат алмашуунун жалпы мазмуну аркылуу туябыз. Бул боюнча төмөндөгүдөй пикирлерге, муну «терең катылган каймана маалымат» деген ойлорго кошулса болот: «содержательно-подтекстовая информация – это неясное, размытное, а порой и неуловимые соотношение смысла и смысла в отрезке высказывания» (Гальперин И.Р. 1981. 45 б.). «Подтекст – это не само построение, а вытекающие из него отношения» (Унайбаева Р.А. 1980. 79-82 бб.). «Подтекст же представляет собой скрытый подразумеваемый неявно выраженный смысл высказывания текста». (Шендельс Е.Ш. 1977. 118-бет). Бул маселелер ар тараптан изилдениш керек. (Мусаев С.Ж. 2000. 36-б)

Көбүнчө көркөм стилде, турмуш тиричиликте оозеки маалымат алмашуу стилинде жана публицистикалык стилдин айрым жанрларында маалымат каймана туюндурулат. Маселен,

Атчан кыз

Капталдай чуркап баратам
Карегим сага топчулап
Жалындай чөпкө жел тийсе
Жалт берип атың кошкураат.

Кызыл кан качып жүзүмдөн,
Кыйла күн жүрөк буулуккан.
Карагер атың кант берсем
карматар бекен суулуктан?

Этегиң желде. Илинүү.
Жылан боор камчың салааңда.
Кекилик болуп ким чуркап
келатат экен санааңда...

(Муканов Т., 1986, 22 б.)

Бул ырдын жалпы мазмуну, кызга болгон сезимдин аруулугу, бийиктиги, «жүздөн кан качып», «жүрөктү буулуктурган» санаркоо, кызыгуу, суктануу, арзуу жана кызга жан оту менен берилүү сыяктуу маанилер көркөм стилдин табиятына ылайык ачык эмес, көмүскө, көркөм эстетикалык негизде, кыйытылып, каймана туюндурулду. Бул ырда терең катылган каймана маалымат бар. Каймана маалыматты тексттеги сырдаңа (тирек) сөздөрдөн, кылдат берилген логикалык деталдардан байкап аныктайбыз. Маселен, «Капталдай чуркап баратам каректи сага топчулап» сабында «каректи топчулап» деген туюнтма – өтө кылдат туюндурулган көркөм деталь. Чындыгында эле «Каректи сага топчулап» деталында чоң сүйүүнүн элеси (ассоциациясы), илеби жана жалыны бар. Демек, ырдын андан аркы уланышында ошол чоң сезимдин ар кандай өзгөчөлүктөрү баяндалары белгилүү болду.

«Каректи топчулап» деген туюнтмада «көзүн албай, көзүн тарта албай, өзүн өзү тыюуга эрки жетпей, ичи эзилip, жактырып кароо», «кызыгуу», «сыйлоо», «суктануу», «кыялдануу», «өзүнүн сезимине өзү от болуп ырахаттануу», «гымызын сагынуу», «эңсөө», «самоо», «куса болуу» сыяктуу көп кырдуу маанилик жагдайлар (семантикалык оттенктор) бар. Болбосо, капталдап чуркап баратса да, алдын карабай, көзүн кыздан албай, баарына кайыл болуп, бүт дүйнөсү менен берилип ким карайт? Каректи топчулап койгондой кадалып кароонун тээ түпкүрүндө, көмүскөдө, кылтыйып турган мазмунунда лирикалык каармандын чоң сүйүүгө туш болгону каймана туюнтулган.

Мына ушул кубулуш ырдын кийинки саптарында ар тараптан такталган (конкреттешпирилген). Маселен, «Кызыл кан качып жүзүмдөн, кыйла күн жүрөк буулуккан» деген деталда «тынымсыз санаркап, жүрөкзаада болуп тынчсыздануу», «кыйналуу», «азап чегүү», «жан аргасын таппай буулугуу», «аргасыздык», «туңгуюкка кептелүү», «жан дүйнөнү тунжуратып, кайрат-күчтү кетирген белгисиздик абал» каймана айтылды. Лирикалык каармандын жан дүйнөсү жанчылып, ушундай абалга туш болушу, «атыңа кант берсем... суулуктан карматаар бекен» деп көкүрөгү кайрадан үмүткө толуп, өзүн өзү сооротуп, өзүнө өзү дем-күч берип, туңгуюктан чыгуунун жолун издеп, аракет кылышы, бир

эле мезгилде бири-бирине кайчы, таптакыр карама-каршы сезимдер менен жашап калышы – адамдагы аруу, тунук махабаттын белгиси. Ошондуктан лирикалык каарман «жекиликтей чуркап ким келатты экен санаанда» деп кыздын ички дүйнөсүн билүүгө жан дили менен ынтызар.

«Каректи сага топчулап» деген туюнтма кыздын мыкты сапаттарга ээ экенин да билдирет. Эгерде эркек адамды кызыктырып, суктанган касиеттер кызда жок болсо, ага «каректи топчулоонун» зарылдыгы болбойт эле. «Атчан кыз» аттуу теманын өзү эле бул кыздын көпчүлүк кыздардан обочо, бөлөк сапаттары барын кыйыр баяндайт. Ал эми анын «жалындай чөпкө жел тийсе», жалт берип, кошкуруп, туйлап турган атты миниши, жөн эле минбей этеги желге илингенче зымыратып ылдам чабышы – бул кыздын ден соолугунун мыктылыгын, дене мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн, моралдык, психологиялык жактан толук бышып жетилгендигин, мүнөзүнүн шайыр, шайдоот, эч кимге көз карандысыз эркин экендигин, демек, кыздын али жаш, ичинде кири жок, жан дүйнөсү таза, аруу экенин билдирет. Турмушта жалт берме, азоо атты этеги желге илингенче катардагы жөн эле кыздар мине албайт. Ошондой эле «этеги желге илинүү» деген деталь кыздын сырткы турпатын да жана анын ички мүнөзүн да чагылдырып турат. Мында, биринчиден, аял затына таандык анын дене мүчөсү толукшуп, бышып жетилгендиги байкалат. Ушул жагдай кыздын атты ылдам, ыкчам чаба алышына мүмкүнчүлүк берди. Экинчиден, бул деталь кыздын эркин, көз карандысыз, дүйнөнү өз алдынча көрө билген, өктөм, өткүр, тартынбас, кыялкеч ички мүнөзүнөн да кабар берет. Ошондуктан ал жалт берме, азоо ат менен жел кубалап өз алдынча, ээн-эркин жүрө алат. Ушул сапаттар лирикалык каарманды суктандырат, анын үмүтүн бирде өчүрүп, бирде жандырат, санааркатат, аны азапка салат. Мына ошондуктан жигиттин «кареги кызга топчуланып» калган.

Ошентип, бул ырда «карегим сага топчулап» деген деталь негизги деталь болуп саналат. Бул деталь, биринчиден, ырдын сүйүү темасында болорун аныктады. Экинчиден, лирикалык каармандын чоң сүйүүгө туш болгонун көмүскө кабарлады. Үчүнчүдөн, кыздын эркек суктанарлык мыкты сапаттарга ээ экенин кыйытты. Бул ырдын түпкү мазмунунда адам баласындагы сүйүүнүн аруулугу, бийиктиги жана анын ыйыктыгы каймана туюндурулган. Адам өзүнүн сүйүүсү менен улуу да, сулуу да, бийик да болорун автор каймана көркөм маалымат түрүндө таасирдүү жана эстетикалуу баяндады. Мында көрүнүп тургандай, каймана маалымат ачык эмес, көмүскө, кыйытма түрдө туюндурулду.

Демек, жогоруда анализден байкалгандай, маалымат алмашуу кубулушунда маалыматтын туюндурулушу андагы стилдик, кырдаал-шарттык, максаттык, мамиле-катыштык жана башка өзгөчөлүктөргө жараша ишке ашат. Ушу жагдайлар маалымат алмашуунун табиятын аныктайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Почепцов Г.П. Теория и практика коммуникации. (От речей президентов до переговоров с террористами). – М.: Изд. «Центр», 1998. – 349 с. 139-б
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 185 с. 45 б.
3. Унайбаева Р.А. Сб.науч. тр. МГПИЯ. 141-вып. 1980., 79-82 бб.
4. Шендельс Е.Ш. Сб.науч. тр. МГПИИЯ. вып.112. 1977. 118-бет
5. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000. – 268 б
6. Муканов Т. Жан дүйнө. Ф.1986 22 б.)
7. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. Б., 2020-ж.

Мурзаев Н.Т.

Эл аралык Кувейт университети

Мурзаев Н.Т.

Международный Кувейтский университет

Murzaev N.T.

International Kuwait University

**ТУРМУШТУК КӨРҮНҮШТӨР, ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫ БОЮНЧА ДИЛ
БАЯН ЖАЗДЫРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ
НАПИСАНИЯ СОЧИНЕНИЙ О ЖИЗНЕННЫХ СОБЫТИЯХ И ЯВЛЕНИЯХ
ПРИРОДЫ
FORMING STUDENTS CREATIVITY BY WRITING ESSAYS ON LIFE EVENTS
AND NATURAL PHENOMENA**

Аннотация: Макалада турмуштук көрүнүштөр жана жаратылыш кубулуштары боюнча темаларда дил баян жаздыруу аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын калыптандыруу жана өнүктүрүү жөнүндө сөз болот. Балдардын чыгармачылыгы окуучулук кезде калыптанат. Буга мектептин, айрыкча, адабият мугалиминин салымы чоң болот. Сабактан тышкары мезгилде турмуштук көрүнүштөр жана жаратылыштын кубулуштары жөнүндө дил баян жаздыруу жакшы натыйжа берет. Айлана-чөйрөдө болуп жаткан окуялар окуучуну кайдыгер калтырбайт. Окуучу айлана чөйрөгө кызыгат. Себеби жакын мамиледе болот. Андыктан, алар жөнүндө айтууга жана жазууга оңой. Булар жөнүндө жазуу окуучунун чыгармачылыгына да таасир берет. Бала өзүнүн апасы жөнүндө оболу оозеки айтып, андан кийин жазса, башка окуучулар менен жазганын салыштырса жакшы натыйжа берет. Айрыкча, жаратылыштын кубулуштары боюнча дил баян жазуу окуучу үчүн ыңгайлуу. Мисалы, жаз, жай, күз, кыш темалары окуучуга тааныш жана жакын темалар. Андагы окуяларды кызыгып жазууга болот. Эгер, мында баяндоо арбын болсо, бул мезгилдердеги пейзажды жазууда сүрөттөө колдонулат. Бул темалар окуучунун байкагычтыгын гана өстүрбөстөн, анын сөз менен ишпөө чеберчилигин, оюн жазуу аркылуу жеткиликтүү берүүсүн калыптандырат.

Аннотация: В статье речь идёт о формировании и развитии творческих способностей учащихся путем написания сочинений о бытовых сценах и явлениях природы. Творческие способности детей формируются в школьном возрасте. Школа, особенно учитель литературы, внесет в это большой вклад. Написание сочинений о жизненных событиях и явлениях природы во внеурочное время будет иметь хороший результат. Происходящие в окружающей среде события не оставят учащегося равнодушным. Ученик интересуется окружающей средой. Причина – близкие отношения. Поэтому о них легко говорить и писать. Написание о них также влияет на творчество ученика. Лучше всего получается, если ребенок сначала рассказывает о своей матери устно, затем пишет и сравнивает написанное с другими учащимися. Учащимися особенно удобно писать сочинение о явлениях природы. Например, темы весны, лета, осени, зимы знакомы и близки школьнику. Они могут написать рассказы об этом с интересом. Если в этот период много повествования, то при написании пейзажа

используется описание. Эти темы не только повысят наблюдательность учащегося, но и сформируют у него навыки обработки текстов, доступное общение посредством письма.

Annotation: The article talks about shaping students creativity by writing essays on life scenes and natural phenomena. Children's creativity is formed during schooling. The school, especially the literature teacher, will make a big contribution to this. Writing essays about life events and natural phenomena in extracurricular time will have a good result. The events happening in the environment will not leave the student indifferent. The student is interested in the environment. The reason is a close relationship. Therefore, it is easy to talk and write about them. Writing about them also affects the student's creativity. It works best if the child talks about his mother first orally, then writes, and compares what he has written with other students. It is especially convenient for students to write an essay on natural phenomena. For example, the topics of spring, summer, autumn, winter are familiar and close to the student. You can write stories about it with interest. If there is a lot of narrative here, description is used in writing the landscape of these periods. These topics will not only increase the student's observation, but also form his word processing skills, accessible communication through writing.

Негизги сөздөр: чыгармачылык, коом, жаратылыш, калыптандыруу, өнүктүрүү, чыгармачылык ойлоо, элестетүү, окуучу, мугалим, дил баян.

Ключевые слова: творчество, общество, природа, формирование, развитие, творческое мышление, воображение, ученик, учитель, сочинение.

Keywords: creativity, society, nature, formation, development, creative thinking, imagination, student, teacher, essay.

Орто мектепте окуучулар тарабынан жазылуучу дил баяндар тематикасы боюнча экиге: эркин темада жана адабий темада жазылуучу дил баяндар болуп бөлүнөт. Дил баяндардын мындай бөлүнүшүнө орус да, кыргыз да методист-окумуштуулары макул.

Дил баянды классификациялоо талаш-тартыштарды жаратып келген. Практика көрсөткөндөй ал талаштар улам такталып, чечилип келет. Орус жана кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илимдеринде дил баянды классификациялаган окумуштуулардын, методисттердин, практик мугалимдердин ой-пикирлерин, сунуштарын, окуп-үйрөнүп, изилдеп, биз алардын негизинде дил баяндын классификациясын дил баян тууралуу жазылган монографиябызда иреттеп сунуштаганбыз [5;88-95]. Биз муну адабият мугалимдердин жумушун жеңилдетүү максатын көздөп жүргүзгөн элек. Себеби кыргыз адабиятын орто мектепте окутуу предметинде бул маселе толук иштелип чыга элек эле. Албетте, дил баянды классификациялоо маселеси муну менен аяктады деп айтууга болбойт. Аталган эмгекте адабий темада жазылуучу дил баяндардын бардык түрлөрү көрсөтүлүп, мисалдар берилген. Андыктан ага азыр токтолуунун зарылчылыгы жок.

Эркин тема деп атоо өзү шарттуу аталыш. Жогорку аталган эмгекте эркин темада төрткө бөлүнүп көрсөтүлгөн. Алар: 1. Турмуштук көрүнүшпөр, жаратылыш кубулуштары боюнча ой толгоолору жазылган дил баяндар. 2. Коомдук турмуштун белгилүү көрүнүшпөрү, тарыхый окуялары боюнча жазылган дил баяндар. 3. Искусствонун башка түрлөрү тууралуу (сүрөт, музыка) жазылуучу дил баяндар. 4. Окуу программасында атайын окутулбаган чыгармалар боюнча жазылуучу дил баяндын татаал түрү [5;89].

Эркин темадагы дил баяндардын тематикасынын масштабына дагы бир жолу көз жүгүртүп чыгыңыз: бул эмне деген чексиз, көп тема. “Ким бүтүн нерсени колуна кармап

көрбөсө, ал анын бөлүгүн да жарата албайт”,– деген усталардын сөзү бар. Биз муну дил баян жаздыруунун мисалында үч мааниде колдонуп жатабыз:

1. Дил баяндын түзүлүшүн билбеген окуучу анын бир да бөлүгүн жарата албайт. Ал боюнча дил баяндын түзүлүшүн караңыз (Мурзаев Н.Т. Дил баян жаздыруунун теориясы жана практикасы. –Б.2021. 484 б. – 123-129 б.б.).

2. Дил баяндын бардык түрлөрү (классификациясын караңыз – аталган эмгек 94-95 б.б.) боюнча түшүнүгү жок автор толук кандуу дил баян жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт.

3. “Миң уккандан бир көргөн, миң көргөндөн бир жолу кол менен жасаган артык”,– дегендей, толук кандуу бир дил баянды жазып көрбөгөн окуучуну (адамды), рухий чыгармачылык жөнүндө толук түшүнүгү жок деп эсептөөгө болот. Себеби, ал чыгармачылык процестин өзүн башынан өткөргөн эмес.

Жогоруда шарттуу түрдө төрткө бөлүп көрсөтүлгөн эркин темалар эмне деген чексиз алкакты, мейкиндикти, мезгилдерди камтып турганын көз алдыга келтирүү, элестетүү мүмкүн эмес экенин кайра белгилеп кетүү ашык болбос. Мына сага: “Дил баян жазууга өмүр бою үйрөнүү керек, эч ким эч убакта жазуу ишинин бул түрүн толук өздөштүрүп бүттүм деп айта албайт, канчалык тереңдеген сайын анын жаңы кырлары жана сырлары ачыла берет. А түгүл өмүр бою мыкты көркөм чыгармаларды том-том кылып жазып келген акын же жазуучу да беш-алты беттик дил баянды жазып бере албай калышы мүмкүн. Ааламдын чексиздигиндей эле дил баяндын да мейкиндиги чексиз, мүмкүнчүлүктөрү ченемсиз. Адабияттын, анын ичинде дил баян жазуу өнөрүнүн математикадагы, физикадагы, химиядагы сыяктуу даяр жолдору, “ме мындай жаз!”– деп кармата салчу ишгелип чыккан рецептери, үлгү болор шаблондору жок. Бир темада миң адам дил баян жазса, миң түрдүү болууга тийиш”,– деп жазат Абдыкерим Муратов [4:510]. Бул жөн эле бир адабиятчы кооздук үчүн же адабият мугалими өз ишинин оордугун көрсөтүү, белгилөө үчүн айта салган сөз эмес... Адабиятчы, сынчы, методист, бул жаатта, айрыкча, дил баян тууралуу төрт-беш методикалык китептин автору, атагы чыккан окумуштуу-илимпоз, профессор, мыкты аңгемелердин чебери, бир нече романдардын автору болгон жазуучу, кыргызга аттын кашкасындай таанымал, сөз кадырын терең билген инсан айтып олтурат. Мындан эле даана, таамай айтуу кыйын. Анткени менен дил баянды ушунча кыйын, оор жумуш деп айтууга деле болбойт дечүлөр да табылышы ырас, бирок алар чыгармачылык жөнүндө ныпым түшүнүгү жок немелер болушу мүмкүн.

Дил баяндын табышмактуу сыры – ошол чыгарма болгонунда, жана аны жазуунун өзгөчөлүктөрү бар экени, педагогикалык максатка ылайык жүргүзүлөрү ж.б. өзгөчөлүктөрү жөнүндө терең теориялык билими жана практикалык чеберчилиги бар адабият мугалими гана окуучуга устат катары кеңеш берип, анын чыгармачылыгын өркүндөтүүгө туура багытта жардам бере алат.

Эркин темадагы дил баяндар чыгармачылык менен жазылат жана аларды баалоо, талдоо, баа коюу нормалары системасы адабий темада чыгармачылык менен жазылуучу дил баяндарга окшош. Ал жогорку эмгекте толук ачылып берилген. Андыктан биз маселелерге токтолбостон, турмуштук көрүнүштөр, жаратылыш кубулуштары боюнча окуучунун жеке байкоолору, ой толгоолору боюнча жазылчу дил баяндарга токтолмокчубуз.

Орто мектепте эркин темада дил баяндар адабият мугалиминин жетекчилиги астында 5-класстан баштап жазылып, 11-класстын бүтүрүү экзамендеринде жазуу менен аяктайт. Адам баласынын турмуштук көрүнүштөр, окуялар, адамдар, жаныбарлар, жаратылыш кубулуштары, сырлары боюнча байкоолору төрөлгөндөн баштап эле башталып, ал аны

өлгөнгө чейин кошгоорун акыйкат үчүн айтып коюубуз керек. Демек, турмуштук окуялар, көрүнүшпөр боюнча бала дил баян жазууга чейин эле байкоолор жүргүзүп, анча-мынчасы боюнча ой жүгүртүп, “Бул эмне?”, “Бул эмне үчүн мындай?” деген суроолорго өз алдынча жооп табууга аракеттениши бизге бала кездеги турмушубуздан эле белгилүү десек чындыкка жатат. Ал турсун алар боюнча ата-эненинен, ага-эжесинен, жоро-жолдошторунан, агай, эжекейлерден сурап ой бөлүшөрүн эске алуубуз керек.

Демек, окуучу 5-класска адабият мугалиминин колуна келгенге чейин эле турмуштук көрүнүшпөрдү, окуяларды, жаратылыш кубулуштарын, алар боюнча байкоолорун, ойлорун оозеки кепте айтып калыптанышкан. Аларды андан ары өнүктүрүү, сабатын жогорулатуу менен кошо жазуу жумушун өнүктүрүп өстүрүү үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалиминин алдында чыгармачылык менен аткара турган иштер турат.

Ал жумушгардын эң биринчиси жана негизгиси дил баян жазууга даярдоо. Окуучунун дил баян жазуу даярдалып жатканын аларга айтып койгон да жакшы – окуучу жоопкерчиликтүү мамиле жасайт. Эң оболу адабият мугалими дил баян жаздыруудан мурда окуучуларга жалпы тиешелүү күндөлүк темадагы көрүнүшпөргө, адамдарга, окуяларга, жаныбарларга байланыштуу окуучулар менен баарлашуусу керек. Мисалы, “менин апам” деген теманы алалы. Ар бир окуучунун апасы бар. Алар чогуу жашашат. Күн сайын чогуу болушат. Апасынын күндөлүк жасаган жумушу, ага кылган, башка бир туугандарына жасаган мамилеси, берген акыл-насааттары, тарбиясы жөнүндө класста баарлашуу оозеки дил баяндын сонун үлгүсү болот. Ар бир окуучу өз апасы боюнча өз ойлорун айтууга ашыгат. Себеби бул окуучуга эң тааныш, жакын тема. Алар өздөрүнүн аңгеме-дил баяндарында ар кимиси өз апасынын жакшы экенин, ага жасаган мээримдүү мамилесин, ал апасын жакшы көрөрүн айтышат.

Алардын оозеки дил баяндары төмөнкү текстке жакын. “Менин апамдын аты – мындай. Менин апам эң жакшы. Мен аны жакшы көрөм. Апам да мени жакшы көрөт. Мен апам жардам берем. Апам жакшы тамак жасайт. Менин тапшырма аткаруума жардам берет” ж.б.у.с.

5-класстын окуучуларынын оозеки дил баяндары негизинен мына ушундай маанини камтыганы практикадан белгилүү. Мугалим оозеки дил баяндарды уккандан кийин, аларды талдап, жалпылоого тийиш. А жалпылоодо ар бир апанын аты эле бөлөк болгону болбосо, алардын жакшылыгы, тарбия-таалими, сүйүктүүлүгү, мээримдүүлүгү коёндой окшош болгонун белгилейт. Ал турсун баары апасын жакшы көрүп, апалар балдарын жакшы көрөт. Анда баарыңардын апаңар окшош турбайбы? Же айырмасы барбы? Бардык апалар опокшош болсо, анда баарыңар бардык эле апаларды менин апам дейсиңерби? Мындай суроолор окуучуну сөзсүз ой калчоого аргасыз кылат.

Окуучулар: – Жок. Апалар да бири-биринен айырмасы бар. Балдарына кылган мамилеси боюнча окшошуп кетишет.

– Эмесе, ошол айырмасын айткылачы.

Окуучулардын жоопторун угуп, чогултуп жалпыласак ал мындай экен.: апалар өң-түсү, сүйлөгөнү, үнү, бою, көзү, мурду, кашы, чачы, кийими, иши боюнча да, бири-бирине окшобойт экен. Кээ бир өзгөчөлөнгөн оозеки-дил баянды да баса белгилегени майнаптуу болмок.

Жогорку баарлашуудан соң, үйдөн ар ким өз апасы жөнүндө дил баян жазып келүүгө тапшырма берилет. Албетте, ушуну менен эле иш аягына чыкпайт. Үйрөтүүчү дил баяндарда биринчи сабак баарлашуу болсо, экинчи сабак окуучулар жазып келишкен дил баяндар

кылдат текшерилгенден кийин жеткиликтүү талдоого алынышы сөзсүз керек. Ал үчүн адабият мугалими төмөнкүдөй жумуштарды аткарат: 1. Класстагы окуучулардын ар биринин дил баянын кылдат окуп, текшерет. 2. Сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн туура жазылышына көңүл бурат. Орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык каталар менен иштейт. 3. Сөздөрдүн стилдик максатта туура колдонулушун эске алат. 4. Жакшы жазылган дил баяндарды (ал эмне себептен жакшы аныктайт. 5. Ортозаар жазылган дил баяндарды аныктайт. 6. Начар жазылган дил баяндарды аныктайт. 7. Класстагы психологиялык абалды эске алуу менен жакшы, орто, начар жазылган дил баяндарды бирден же экиден окуучу авторго окутуп угушат. 8. Класста окуучулар менен чогуу талдоого алат. 9. Кээ бир автор-окуучуга тиешелүү суроолор берилет. 10. Үйдөн ушул эле темада каталарды кайталабай дил баян жазууга тапшырма берет. Дил баяндын бул этабында баа койбоо керектигин туура көргөн методист окумуштуу А.М.Гринина-Земскованын пикирине кошулабыз [3;30]. Дил баянга баа коюу 3-сабакта гана болушу туура деп эсептейбиз. Анда да терең, туура талдоолордон кийин. Мугалимдин мындай жумушту аткаруусу варианттан вариантка карай умтулуу деп аталат. Вариант канчалык ар түрдүү болсо, окуучунун чыгармачыл ойлоосуна ошончолук жакшы шарт түзүлгөн болуп эсептелет.

Жогорку даярдыктарсыз окуучулардын тез дил баян жазуусун талап кылуу алардын акыл-эсин, сезимдерин, окуучулук эркиндигин басмырлоо болуп эсептелет. Мындай метод чыгармачылыкты өнүктүрбөй эле, муунтууга барабар. Анткени окуучунун даярданбай эптеп жазып кутулууга кылган аракетинде эргүүнүн учкуну да болбойт, кыялдануу жок, укканын же окуганын жөн эле кайра айтуу менен мугалимден кутулуунун жолун издейт. Окуучуну мындай жолго түртүү – анын чыгармачылыкка болгон умтулуусун, ынтызарлыгын өчүрөт. “Дил баянды жазууга окуучуну даярдоо сөзсүз керек” [1;44].

Дил баян жазууда окуучулардын өтө корккон нерсеси – туура эмес ойду, фактыны жазып алып мугалимге, классташтарыма күлкү боломбу, уят боломбу деп ойлогонунда. Мындай ой тартынууну жаратат. Адабият мугалими жазылган дил баяндагы каталар, кемчиликтер үчүн окуучулар эч кимдин үстүнөн күлүшүнө, шылдындашына эч качан жол бербеш керек жана муну ал дил баянды талдоодон алдың эскертиши керек. “Балдар ката кетиришкен сайын тажрыйбага ээ болушат. Тажрыйба ийгиликке кадам таштаган адамдын эң күчтүү жардамчы куралы болуп саналат”, – дейт түрк педагогу Адем Гүнеш [2;45]. Ката кетирбеген бир да адам болбойт. Катасын оңдоо менен гана адам өсөт, өнүгөт. Бардык улуу инсандар өз каталарынын үстүнөн ишгөө менен гана ийгиликтерге жетишкен.

Биз жогоруда окуучу күндө көрүп, сүйлөшүп жүргөн эң жакшы адамы – өз апасы жөнүндө дил баян жазуудан баштаганыбыздын жүйөөлүү себептери бар: 1. Окуучу өзү эң жакшы билем деп эсептеген адамы жөнүндө анча көп маалымат билбестигин билди. 2. Билгендерин да жеткиликтүү айтып бере албастыгын түшүндү. 3. Айтып жатканынын да иреттүү эмес экендигин байкады. 4. Негизгиси, дил баян жазууга да даярдануу керек экенин түшүндү. Турмуштук көрүнүшпөргө күндө эле айлана-чөйрөдө болуп жаткан көрүнүштөр, окуялар кирет. “Биздин үй”, “Менин мектебим”, “Фудбол ойноо”, “Ишембиликке баруу”, “Экскурцияга чыгуу” ж.б. сыяктуу коллективдүү иш чаралар менен катар, “Менин эжем”, “Менин досум”, “Кош айдоо”, “Чөп чабуу”, “Пияз, сабиз оттоо”, Боз үй, “Менин күчүгүм”, “Үй жаныбарлары” ж.б. темадагы жазылуучу дил баяндар кирет.

Жаратылыш кубулуштары боюнча жаз, жай, күз, кыш, жамгыр, кар, шамал ж.б. туралуу жазылуучу дил баяндар окуучунун ушул темадагы байкоолорун, ой жүгүртүүсүн өстүрөт. Окуучуга ушул аталган темалардын бири боюнча дил баян жазуудан мурда ушул тема

боюнча даярданып келүү сунушталып, ал боюнча оозеки дил баян айтылып, кандай сөздөрдү колдонуу керектиги тууралуу окуучулар менен баарлашуу болот.

Табигат – жаратылыштын улуу чыгармачылыгы. Адамдын тагдыры жаратылыштын тагдырына, космостун, ааламдын тагдырына байланыштуу, ал турсун алардын аларга көз каранды. Алардан ажырап жашай албайт. Адамдын жашоосу жаратылыштын материалдарына байланган, ансыз ал жашай албайт. Жаратылыш менен адамдын байланышы адам үчүн зарылдыктан келип чыккан. Анткени менен адам баласы жаратылыштын үстүнөн башкарууга, ага үстөмдүк кылууга ар дайым аракет кылып келген, Ал үчүн анын сырларын билүүгө, үйрөнүүгө аракет жасаган. Кылымдар өтүп ал жаратылышты багынта баштагандай болду. Бирок аны туура эмес колдонуу кайра адам турмушуна, өсүмдүктөргө, башка тирүү жандыктарга чоң зыян экенин түшүнүп туруп, көп учурда жаратылыш байлыктарын туура эмес пайдаланып келет.

Жаратылышты коргоо, туура пайдалануу адамзаттын өзүнө гана пайда алып келет, өз тукумунун жер бетинде узак жашоосун камсыздайт. Тилекке каршы баюуну гана көздөгөгөн инсандар, компаниялар жаратылыштын мыйзамдарын одоно бузуп жатышканы өкүнүчтүү. Жаратылыш адамга, адамзат жаратылышк таасир берет. Алардын тагдыры бири-бирине тыгыз байланышкан. Илим-билим, технология өскөн сайын адам баласы жаратылыштын үстүнөн өз бийлигин бекемдеп жүргүзүп жаткансыйт. Бирок жаратылыш байлыктарына болгон олуттуу терс мамилелер зыянын акырында адамзаттын өзүнө тийгизбей койбойт. Мисалы атом бомбасынын колдонулушу, химиялык, бактериологиялык куралды пайдалануу адамдын өзүнүн жер үстүндө жашоосуна коркунуч туудурду. Көптөгөн жаныбарлардын, канаттуулардын, токойлордун, көлдөрдүн мөңгүлөрдүн жоюлушу жаратылыштын биримдигине терс таасир тийгизери ар кандай илим, искусствонун тармактарында жетишерлик айтылып келе жатат. Анда эмне үчүн окуучу ошол билимдерин жалпылап дил баянда ой калчап көрүүгө болбосун?! Албетте, алар жөнүндө жазуу үчүн алар жөнүндө түшүнүгү болушу керек болот. Жаратылыш жөнүндө ой-толгоолор да коомдук күчтүү маселелерден, ал тургай дүйнөлүк олуттуу проблемалардан болуп калды. Бала өз апасы жөнүндө терең, ырааттуу жана да жеткиликтүү айтып бере албагандай эле күз жөнүндө да жеткиликтүү айтып бере албайт. Ал жөнүндө дил баян жаздыруу анын байкагычтыгын, сөзгө, жазууга болгон мамилесин өзгөртөт. Албетте, бул мугалим менен окуучулардын күз жөнүндө бак арасында баарлашуусунан, оозеки дил баян куруусунан башталат. Бул тууралуу жогорку эмгегибизде кенен токтолгонбуз [5]. Антсе да, жаратылыштын кооз мезгилдери, табият кубулуштары жөнүндө дил баян жазуудан мурда ал тууралуу кенен баарлашуу, **сөз менен иштөө** сөзсүз жүргүзүлүшү керек. Мисалы, күз мезгилиндеги жалбырактардын түсүн сүрөттөө, же жеткиликтүү айтуу үчүн мындай сын атоочтор колдонулушу мүмкүн: жашыл, көгүш, көк, жашыл-сары, саргыч, сары, кызыл-сары, кызгылтым, сап-сары ж.б. Бул үчүн оболу окуучуда андай түстөрдү ажырата билүүсү, ошого ылайык сөздөрдү колдонуу билгичтиги, көндүмдөрү пайда болушу керек.

Табигаттын башка кубулуштары – шамал, жаан-чачын, кар, күн, түн, жер титирөө, сел жүрүү, кар көчкү, суу ташкындоо ж.б. боюнча да окуучулардын байкоолорун оозеки жана жазуу түрүндө өркүндөтүү – алардын байкагычтыгын, тапкычтыгын, ой жоруусун, кыялдарын, элестетүүсүн өстүрүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Алымов Б. Мектеп сочинениеси. – Ф.:1982.

2. Гүнеш А. Балага тарбия берүүдөгү адашуулар. Avrasya Press – 2013. 173 б.
3. Гринина-Земскова А.М. Обучение сочинениям.5-8 классы. – Изд. 3-е стеротип.
4. Волгоград: Учитель. -117 с.
5. Муратов А.Ж.Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. –Б.:
6. “Турар”,2013.-554б.
7. Мурзаев Н.Т. Дил баян жаздыруунун теориясы жана практикасы. –Б.2021. 484 б.

УДК: 614.23:81(575.2)(04)

Мусулманкул кызы Айгерим

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Мусулманкул кызы Айгерим

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Musulmankul kyzy Aigerim

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО ЧӨЙРӨСҮНДӨ
КОЛДОНУЛУШУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ
ЗДРАВООХРАНЕНИЯ
USE OF THE STATE LANGUAGE IN THE FIELD OF HEALTHCARE**

Аннотация: Бул макалада мамлекеттик тил саламаттыкты сактоо чөйрөсүндө колдонулушу каралат. Медицина тармагына мамлекеттик тил жаңы гана баш бакты. Оорулардын эл аралык квалификациясы орус тилинде деген шылтоо менен медициналык чөйрөдө иш кагаздарын орус тилинде жазуу өнөкөтү али күүсүндө.

Аннотация: В статье рассматривается функционирование государственного языка в сфере здравоохранения. Государственный язык только начал использоваться в медицине. Под предлогом того, что международная квалификация заболеваний составлена на русском языке, делопроизводство в сфере медицины до сих ведется на русском языке.

Annotation: The article deals with the functioning of the state language in the field of healthcare. The state language has just begun to be used in the area of medicine. Under the pretext that the international qualification of diseases is compiled in Russian, office work in the field of medicine is still conducted in Russian.

Негизги сөздөр: дарыгер, медайым, мээрман айым, “врач-онколог”, “врач-хирург”, “врачтык сыр”

Ключевые слова: врач, медсестра, “врач-онколог”, “врач-хирург”, “врачебная тайна”

Key words: doctor, nurse, onkologist, surgeon, medical secrecy.

Калкты камтуу жагынан билим берүүдөн кийинки эле эң чоң тармак экендигин жана курагына карабай ар бир жарандын саламаттыгын сактоого кам көрүүсүн эске алганда медициналык сабатты көтөрүүгө бардык эле мезгилде чоң маани берилип келген. Бекеринен элибизде “Биринчи байлык ден-соолук” деп айтылбаса керек. Калкты медициналык тейлөөдө мамлекеттик мекемелер менен катар эле жекече иштеген дарылоо жайларына, дарыканалардын көптүгүнө, андагы дары-дармектердин түрлөрүнө шаа жетпей

атаандаштыкка кеңири жол ачылып бараткан бүгүнкү жашоо турмушубузда карапайым калкыбыздын саламаттык жагынан сабатын көтөрүү олуттуу милдет экендиги талашсыз.

Эң бир татаал дарттардын дабасын таап, сары оорудан сакайтып жиберген салттуу билимге ээ болгон менен, көчмөн элибиз илимге негизделген медицинадан, анын терминдик түшүнүктөрүнөн алыс болуп келгени түшүнүктүү. Совет бийлиги менен кошо өз ичибизден атайын билими бар, сабаттуу адистердин эки-үч мууну калыптанса да, акысыз, милдеттүү тейлөөгө ыңгайлашып алып, санитардык, медициналык агартуу жагынан жалпы деңгээлибиз кыйла төмөн болуп келгенин моюнга алышыбыз керек. Эми туташ коммерциялашкан бүгүнкү заманда оорунун себебин, дарынын жөн жайын билүүгө жашоо-турмуш көз көрүнөө мажбурлай баштады.

Ал эми дарттын, аны айыктыра турган дары - дармектердин аттары адатта башка тилде, башка тамгалар менен жазылган. Аны колдонуу боюнча сунуштар, нускамалар негизинен латын, көп учурда орус тилинде. Медицина тармагына мамлекеттик тил жаңы гана баш бакты. Оорулардын эл аралык квалификациясы орус тилинде деген шылтоо менен медициналык чөйрөдө иш кагаздарын орус тилинде жазуу өнөкөтү али күүсүндө.

Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия өз мүмкүнчүлүгүн карап көрүп, ушул багыттагы өксүктү толуктоо максатында котормочу, медицина адистеринин талкуусунан кийин “Орусча-кыргызча медициналык сөздүктү”[1-15] түзүп, окурмандарга тартуулап отурат.

Биз атактуу академигибиз, кыргыз хирургиясынын атасы Иса Ахунбаевден тарта чыгып келген, өзгөчө соңку жылдары жарык көргөн бир катар котормо, түшүндүрмө сөздүктөр менен таанышып чыгып, Каракол медициналык окутуучулары К.Жакыпбеков, Э.Токтомамбетовдордун авторлугу менен чыгарган сөздүгүн негиз кылып алдык. Бул тармакта колдонулган айрым терминдерди мисал кылып алдык[2-14].

Кийинки кезде, врачты «дарыгер», медициналык сестраны “медайым”, “мээрман айым” деп айтып, ал эмес жазып жибердик. К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” врач — врач, сестра — сестра, медициналык сестра, Х.Карасаевдин “Орфографиялык сөздүгүндө” “врач”, “врач-онколог”, “врач-хирург”, “врачтык сыр”, “медициналык сестра” деп жазылып турат. «Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген врачы» деген наам бар. Ал эми К.Юдахиндин сөздүгүндө «дарыгер, дарыкер, даригер, дарикер» иран тилинен келген эскирген сөз, 1) торговец лекарствами и снадобьями; аптекарь, провизор; 2) «лекарь» деп берип жатса, «дарыгер», «башкы дарыгер» деп айттырып жатканыбыз мамлекеттик тилди өнүктүргөн болобу? «Дарыгер» сөзү ишкер - ишчи, кызматкер - кызматчы, жоокер - жоочу (воин) сыяктуу «даарычы» деген сөз. Ал эми врач, башкы врач, ветеринардык врач ж.б. мурункудай эле колдонула бериши керек. Бүгүн айрым бир терминологдордун жардамы менен медсестраны “медайым”, “мээрман айым” кылып, госпожа-даманын даражасына көтөрүлүп калды. Врачтардын отурган кабинеттеринин сыртына жазылган жазуулардагы каталарды көрүп, тил бузган термин жасоо оорусу бул жакты да каптаган экен дейсиң. Эгер орусчасын жазбай “Улуу мээрман айым” деп койсо аны көргөндөр: - Башкы врач аял ушул жерде отурат турбайбы, - деп ойлошу мүмкүн. Ошол эле учурда «башкалар эмне, мээрман эмеспи» деген бүдөмүк ойдо калышы ыктымал. Борборубуздагы чоң поликлиникалардын биринде “үй-бүлөлүк дабаагерлер тобунун жетекчиси» - "руководитель ГСВ" деген жазуу-такта илинип турат. Бул жерде врачтар дегендин ордуна дабаагерлер деп жазылган. Шыпаакерлер деп да айта коюп жүрөбүз. Чынында “үй-бүлөлүк врачтар тобу” деп жазылышы керек. Сестра, медсестра терминдери төл сөзүбүздөй болуп, канча бир муундун

канында, жанында, мээсинде болуп, биз менен дайыма жакшылык-жамандыкта бирге жашап келатат. Алар мындан ары да элибиздин оозунда мурункудай эле колдонулуп, өмүрүн уланта бериши керек.

Кыргызда «Эшигин көрүп, төрүнө өт» деген макал бар. Бул сөз медициналык мекемелерге да тийишпүү. Мында көрнөк–жарнактарды мамлекеттик тилде улуттук өзгөчөлүктө иретке келтирүүдөн баштоо зарыл экендигин байкаса болот. Медициналык мекемелерде мамлекеттик тил боюнча координациялык кеңештин иши билинбейт. Ырас, ушул күндө уюштурулганынан баштап Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия терминдер боюнча иш жүргүзүп келүүдө. Бирок кыргыз тилиндеги илимий терминологиянын тегерегинде айрым сөздөр туурасында көп талаштар болууда. Кээ бир кыргыз тилчилер Европа тилдеринен төркүндүү эл аралык терминдерди биздин кыргыз тилине орус тили аркылуу киргенин жеригенибиз, алардын ордуна арап, иран сөздөрүн өзбектер көп колдонгону үчүн гана артык көргөнүбүз туура эмес [3]. Эл аралык терминдер арапча, фарсча терминдер менен алмашса эле жазма тилибиз кыргыздашып калбайт, жөн гана бир бөтөн сөздүн ордун экинчи бөтөн сөз алмаштырат. Мунун өзү тилибиздин накта улуттук негизде төл сөздөр жасоо жагынан бай потенциалынын ачылышына тоскоол болот. Орус тилинен оошкон эл аралык терминдерди арапча, иранча сөздөр менен алмаштыруу багыты да терс бааланууга тийиш. Бирок биздин жазма тилибиз калыптануу процессинде жаңы сөздөрдү табуу далалаттарына каршы туруу да туура эмес. Ал орусчадан оошкон сөздөрдөн жана калькалардан, эне тилибизге арапча жана фарсча сөздөрдөн кутулууга, нукура улуттук кыртышкан өнүп чыккан неологизмдер менен баюуга өтө муктаж. Терминдерди орус тилинен кыргызчалатууга терминком тарабынан жөнгө салышып, тартипке келтирүү, багыттоо зарыл.

2000-2010-жылдары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүнүн программасы КРнын № 268-указы менен КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча Улуттук комиссиясы бекитип, бешинчи багыты – терминологияны өнүктүрүү. Терминологиялык сөздүктүрдү (тармактык сөздүк) басып чыгаруу болгон. Ушул программага ылайык КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча Улуттук комиссияны редакциялык бюросунун токтому менен бекитилген такталган терминдер медицина тармагында иштелип чыкты. Илимий терминдердин бардыгын кыргызча которууну зарылчылыгы жок, анткени кыргыз тилинин байышынын жана өнүгүшүнүн булагы илимдеги терминдер менен кабыл алынган сөздөр болуп эсептелет.

Азыр илим–билимдин, техниканын заманы болгондуктан электрондук «Орусча – кыргызча сөздүк» [4-15] даярдалган. «Кыргызча – орусча сөздүк» өзүнчө диск болуп чыккан. Тил комиссиясынын Вебсайтын ачып, бул сайтка сөздүк киргизилген. Мамлекеттик тилди көтөрүү, медициналык терминдерди тартипке салуу, мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүүгө ж.б. көмөк көрсөтүү максатында Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын атайын редакциялык бюросу тарабынан терминдер иштелип чыгууда. Бул сөздүк Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан бекитилди.

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамын жана Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн «Мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн уюштуруучулук, материалдык–техникалык шарттарды түзүү боюнча чаралар жөнүндө» №958 токтому Саламаттыкты сактоо Министрлигинде да талаптагыдай аткарылбай, медициналык мекемелерге келген буйруктар, көрсөтмөлөр, чечимдер орус тилинде келет. Мисалы,

өкмөттүн № 958 токтому боюнча «2005-жылдын 1-февралынан баштап мамлекеттик тил боюнча шпаттык адис жана котормочу алынсын» деп айтылат. Анда тил адиси мекемеге келген каттарга кыргызча жооп берип, буйрук, токтомдор, маалыматтарды кыргызча (андан соң орусча которулат) даярдалыш керек.

Тилекке каршы, өкмөттүн токтому чыкканына 6 жылдан ашып жатканына карабастан, мамлекеттик тил боюнча атайын кызматкерлерди алуу иштерин медициналык мекемелердин көпчүлүгү ар кандай шылтоолор менен создуктуруп келе жатышат.

Кээ бир медициналык мекемелерде компьютерлерге кыргыз тамгалары орнотулган эмес. Ошондуктан ө, ү, ң катышкан сөздөрдү олдоксон бурмалап жазып келишүүдө. Кыргыз тилин өнүктүрүү маселеси бир да медициналык жыйындарда каралган эмес. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын чечими менен такталган терминдерди колдонуу зарыл. Терминдердин иштелип чыгуусу, бир тартипке салуу жагы атайын комиссия тарабынан каралып, мамлекеттик маанилүү маселе катары ишке ашат. Демек, медицина тармагында иштеген адистер мамлекеттик тилде медициналык иш кагаздары: Бейтап баянын, ден соолук баянын толтурууда, сөздүктөрдү андагы терминдерди милдеттүү түрдө колдонгону максатка ылайыктуу. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө айрым медициналык мекемелеринде да терминдерге калпыс мамиле жасалган учурлар бар. Тилди өнүктүрөбүз деген максат менен мурунтан өз аталышы жана илимий түшүндүрмөсү менен кабыл алынып, эл арасына сиңип кеткен терминдерди кыргызчалатуу, мааниси толук дал келбесе да которуу аракеттери жүргүзүлүүдө. Алсак, Неврология бөлүмүн – Сезимтал оорулар бөлүмү деп которуп алышкан. Мындай которуу туура эмес, өз жашоосун уланта албайт, баш аламандыкка алып келет. Ошондуктан элге кеңири таралып, мурунтан колдонулуп келген «неврология бөлүмү» деп жазуу эле туура. Терминдердин маанисине адистин гана кийлигишүүсү талап калынат.

Акыйкат үчүн айтып коюу керек, ошого карабастан Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинде «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамды ишке ашыруу боюнча бир топ иштер жүргүзүлүп жатат. Алсак, республика боюнча МЕДМАМТИЛ штабы уюштурулуп, анын курамы түзүлгөн. Төмөнкү иш кагаздары мамлекеттик жана расмий тилде жазылып, республика боюнча медицина мекемелерине таркатылган:

1. Бейтап баяны – История болезни
2. Ден соолук баяны – Амбулаторная карта
3. Кыргызча – орусча медициналык терминдердин сөздүгү
4. Дарттанма – Диагностика

Медициналык тармак боюнча терминкомдун курамы М.Жээналиевдин «Дарттанма - Диагностика» китеби 2009-жылы жарык көрүп, медициналык кызматкерлерге сунушталган. Саламаттык сактоо тармагында иштеген ар кыл адистер кыргыз тилди кесиптик деңгээлде билүүсү – азыркы учурдун талабы. Ар бир кесип тармагында ошол кесиптегилер үчүн кадимки сөз катарында колдонулуп, бирок башка кесиптеги адамдар үчүн анчалык түшүнүгү жок сөздөр кезигет.

Кесипке байланыштуу терминдерди эки топко бөлүп кароого болот: Көбүнчө ошол кесиптеги адамдар гана билүүчү түшүнүктүү тар чөйрөдө колдонулчу сөздөр. Кийинкиси кесиптик терминдер ошол кесипте иштеген адамдардын тилинде гана айтылат. Кесип сөздөрү территориялык мүнөзгө ээ эмес, кесиптин түрүнө байланыштуу айтылат.

Медициналык терминдерди эки топко бөлүп кароого болот:

1. Орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден алынып, кыргызча которулбаган терминдер.

2. Башка тилдерден которуу жолу менен пайда болгон, же накта эне тилдин корунан жасалган терминдер. Булар өз ара эки топко бөлүнөт:

а) которуу аркылуу алынган терминдер (Боль-оору, больница-оорукана, бейтапкана, больное место-ооруган жер)

б) эне тилдин корунан алынган терминдер (Болезнь-оору, кесел, илдет, дарт, сыркоо, тумоо, ноокастоо, ылаң (вет.))

Биздин ооруканаларда кыргыз элинин рухий баалуулуктардын даңазалаган ден соолук жөнүндөгү макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, улуттук арнаметтерибиз менен жайгаштыруу колдоого алынса жакшы болот. Төмөнкүдөй сунуштар:

1. Медициналык мекемелерде жетекчилик тарабынан мамлекеттик тил боюнча координациялык кеңеш түзүү, отурумдарды өткөрүү, (МАМТИЛ боюнча чыккан буйруктар, токтомдор менен тааныштыруу).

2. Медициналык мекемелерде мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн тилге жооптуу кызматкер, котормочу шпатарга тилчи адистерди (совместитель) катар кызматка алуу.

3. Шаардык, областтык тил комиссиясы менен тыгыз иш алып баруу.

4. Медициналык мекемелерде көрнөк-жарнактарды жазуу үчүн координациялык кеңештин макулдугу менен бекитүү.

5. Иш кагаздарын жүргүзүү боюнча иш-чараларды жүргүзүү.

Орус тилиндеги медициналык терминдердин изилдениш тарыхы XVI-XVII кылымдарга туш келет. Совет убагына чейин медициналык терминдердин сөздүгү жарык көрүп келген болсо, совет мезгилинен кийин бул терминдердин илимий маңызына терең көңүл бөлүнө баштаган. Совет мезгилине чейин орус тилиндеги медициналык терминдердин изилдениш тарыхы Е.О. Мухинанын, М.Я.Мудрованын, П.А. Загорскийдин Н.И.Напалковдун эмгектери менен тыгыз байланыштуу. Эң алгачкы жолу 1712-жылы орус окумуштуусу Санк Петербургдук адмиралдык аскердик ооруканасынын дарыгери М.И. Шеин тарабынан орус тилиндеги, 1744-жылы орус профессору Н.М. Амбодик тарабынан орус, француз жана латын тилиндеги “Анатомо-физиологиялык сөздүк” аталыштагы медициналык терминдердин сөздүгү жарык көргөн. Анда адамдын дене мүчөлөрүнүн орус тилиндеги аталыштарынын 4000сөз камтылган. 1844-жылы ушул эле сөздүк 600сөзгө көбөйтүлүп, орус тилиндеги кээ бир оорунун аттарын камтыган сөздүк чыккан. Бул сөздүктөрдү иштеп чыгууда көбүнчөсү медицина илиминин өкүлдөрүнүн салымдары аябай чоң болгон. Ал эми орус тилиндеги дартка байланыштуу сөздөрдүн грамматикалык, синтаксистик, семантикалык маанисин ачып берүү өткөн кылымдын 50-60-жылдарына туура келет. Түрк тилиндеги дартка байланыштуу сөздөрдүн изилдениши өткөн кылымдын 40-50-жылдарына туура келет. Түрк тилдериндеги медициналык терминдерди иштеп чыгуу негизинен лексикографиялык ишти түзүү планын камтыган. Алгач дартка байланыштуу сөздүктөр кыргыз, түркмөн, өзбек, казак, азербайжан тилдеринде жарык көргөн. Андан кийин казак тилиндеги дартка байланыштуу сөздөр К.Жийебаев (1978), К.Г. Аяпбергенова (1987), өзбек тилинде Хусанов Абдусалом (1982), татар тилинде Р.Р. Шамсутдинова (2000) ж.б. илимий иштер жарык көргөн. 1936-жылы Кыргыз ССРнин Элдик Комиссариатынын алдындагы тил жана жазуу илимий изилдөө институтунун көрсөтмөсү менен “Анатомия жана физиология терминдеринин кыргызча жана орусча сөздүгү” кыргыз орто мектептерине ылайыкталып чыгууга пландалган. Бул сөздүк 1939-жылы Казань шаарында Д.Ж. Чолпонкуловдун авторлугу

алдында долбоор түрүндө жарык көргөн. 1951-жылы ушул эле сөздүк Фрунзеде “Адамдын анатомиялык жана физиологиялык терминдеринин сөздүгү” деген аталышга СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын терминологиялык комиссиясынын жетекчилиги алдында чыгарылган. Бул сөздүктүн автору болуп, Х.Я. Идирисов болуп эсептелген. Кыргыз тилинде медициналык терминдерди камтыган сөздүк 1964-жылы И.К.Ахунбаев тарабынан жарык көргөн. Жогоруда аталган сөздүктөрдөн айырмаланып бул сөздүктө И.К. Ахунбаев тарабынан бир нече жаңы сөздөр изилденип кыргыз тилиндеги котормолору берилген. И.К. Ахунбаев тарабынан түзүлгөн сөздүк орто мектептери үчүн гана чектелип калбастан, медицина адистерин жана студенттерин үчүн аябай чоң колдонмо катары каралган. Бул сөздүктү түзүүдө 1951-жылы Парижде “Анатомиянын эл аралык номенклатурасы” деген анатомдордун эл аралык конгрессинде кабыл алынган, медициналык жогорку окуу жайлары үчүн адамдын анатомиясы жана физиологиясы боюнча терминдеринин булактары болуп эсептелет. И.К.Ахунбаев биринчи жолу кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин түзүүдө эл аралык медициналык терминдерди колдонгон. Бул сөздүктө анатомия физиологиялык терминдер камтылган. Сөздүк медициналык терминдердин орус жана кыргыз тилиндеги котормолорунан турат. Эске сала кетсек бул сөздүктөр долбоор ирээтинде жарык көрүп келген. 1964-жылы “Медицина боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” М.А. Алиевдин жана Т.А. Тыналиеванын авторлугу алдында жарык көргөн. Бул эмгек узак убакыттын ичинде кеңири талкууга алынган. Бул “Сөздүктүн” бир нече каталары жөнүндө өз убагында көптөгөн сын-макалалардын ээси болгон. 1967-жылы И.К.Ахунбаев тарабынан “Адамдын кыргызча-орусча сөздүгү” [5-3] чыккан. Бул сөздүктө адамдын физиологиясына арналган сөздөрдүн кыргызча жана кыргыз тилиндеги котормолору берилген. Бул мезгилде кыргыз медицинасы өнүгүү жолуна түшүп, космостук физиология, гигиена, кардиология деңиз астындагы адамдын физиологиясы жана башка ушул сыяктуу жаңы тармактар пайда болгондугуна байланыштуу 1973-жылы М.С.Мамбетовдун “Клиникалык медицина терминдеринин кыргызча-орусча сөздүгү” [6-8] деген аталышкагы сөздүк жарык көргөн. Бул сөздүктү түзүүдө 33 томдук “Медициналык Чоң Энциклопедия” жана 3 томдук “Медицина терминдеринин энциклопедиялык сөздүгү” энциклопедиялары колдонулуп, латын, грек, орус тилиндеги медициналык сөздөрдүн кыргызча маанилери берилген. Ошондой эле бул сөздүк өзүнө терминологиялык сөздүктөрдөгү принциптерди (сөзмө-сөз которуу, түздөн-түз котормосуз ж.б.) камтыган. Тогуз миңге жакын термин камтылган. 1983-жылы Алиев М.А. медициналык терминдердин жыйнагын чыгарат. 1992-жылы Камарли З.П.Жуманов И.Ж.Мурзаев А.Ж. “Онкологиялык ооруканаларда орусча-кыргызча сүйлөшмө сөздүгү” андан кийин 1994-жылы Сайдахметова Ч.Т.Медведев А.Н. Офтальмология тармагы боюнча түшүндүрмө сөздүгү, 1996-редакциялык топтун анатомиялык терминдердин орус кыргыз латын тилиндеги сөздүгү жарык көргөн. Ошондой эле жогоруда жарык көргөн сөздүктөрдүн топтому жаңыртылып 2005-2007-жылы Жээналиевдин жана Жапановдун эмгектеринде берилген. Ар бир термин дүйнөлүк илимдин өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Совет мезгили кирип келгенден тартып кыргыз медицинасы жаңыча илимий жол менен өнүгүп жана бул тармакта жаңылыктар байма-бай илимий иштер жазылган. Медицина менен бирге эле медициналык терминдер да коомго жаңылыктарды киргизе баштаган. Медицина илимин медициналык терминдерсиз элестетүү кыйын. Бүгүнкү күндөгү колдонулуп жаткан терминдердинин көпчүлүгү чет тилдеринен кабыл алынган. Башкача айтканда латын, грек, англис, орус тилдеринен ж.б. Бул тилдердеги медициналык терминдердин терең жайылуусу медицина илиминин бүгүнкү күндө жогорку

деңгээлде өнүгүп жатышы менен тыгыз байланыштуу. Ал эми нукура кыргыз тилиндеги дартка байланыштуу сөздөрдү биз көбүнчө фольклордук булактардан жолуктура алабыз. Ошондой эле кыргыз тилиндеги медициналык терминдер байыркы түрк адабияты жана тили менен тыгыз байланыштуу. Мисалга алсак, Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат-түрк” жыйнагынан бир нече терминдерди кезиктирүүгө болот. Ал терминдердин көпчүлүгү кыргыз тилинде дагы колдонулуп жүргөндүгүн белгилесек болот. Ал терминдердин кээ бирлери өзүнүн оригиналдуулугун жоготкон же болбосо, фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Мындан сырткары жалпы түрк элдерине тиешелүү болгон “Коркут-Ата”, “Огуз-Намэ”, “Алпамыш”, Жусуп Баласагындын эмгектери сыяктуу чыгармаларда кездешет. Бул чыгармаларда кездешкен дартка байланыштуу сөздөрдү этимологиялык жактан бирдикте кароого туура келет. Анткени айтылышы бир аз өзгөчөлүктөргө ээ болгону менен кээ бир сөздөрдүн келип чыгышы жагынан бирдей маанини берээри анык. Кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин түшүнүгүн чагылдырган дагы бир чоң эмгек бул “Ден соолук” энциклопедиясы. Бул энциклопедия кыргыз тилиндеги дартка байланыштуу сөздөргө кыскача баяндама берилген. Бул энциклопедияда 90-жылдарда колдонулган жаңы кыргызча жана интернационалдык медициналык терминдер берилген. Бул энциклопедия жалпы СССР терминологиялык комиссиясынын көзөмөлү астында чыгарылган. Ошол мезгилде жаңы кирген интернационалдык медициналык терминдерге кыскача кыргыз тилинде мүнөздөмө берилген. Бул энциклопедия башка сөздүктөрдөн айырмаланып, ар бир терминдин маанисине макала жазылган. Ар бир терминдин кыргыз тилиндеги маанисин жана ошондой эле ооруга кыскача мүнөздөмө (мүнөздүү белгилери, алдын алуу жана аларга каршы күрөшүү ыкмалары ж.б.) берилген. Кыргыз тилиндеги ооруга байланыштуу сөздөрдүн илимий жактан дээрлик толук түрүндө изилденип бүтө элек. Бир катар медицинага байланыштуу сөздөрдүн котормосу бир нече сөздүктөрдө берилген. Ал эми ооруга байланыштуу сөздөрдүн грамматикалык, лексикалык жана семантикалык жактан дээрлик изилдене элек. 2006-жылы Ахмед Гүнгөр тарабынан “Кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу сөздөр” аттуу илимий иш жакталган. Негизинен бул илимий иште ооруга байланыштуу сөздөрдүн табулук касиетин ачып берген. Кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруга байланыштуу сөздөрдүн бир нече жаңы терминдердин тизмеси камтылган. Бул илимий иш бул эки тилдеги ооруга байланыштуу сөздөр менен гана чектелип калган эмес. Жалпы түрк тилдериндеги жана орус тилдериндеги ооруга байланыштуу сөздөрдүн маанисин салыштырууну камтыган.

Иш жүзүндө кыргыз тили ушул күнгө чейин мамлекет ичиндеги өзүнүн “мамлекеттик” деңгээлдеги кызматын аткара албай келе жатат. Ошондуктан, мамлекеттик тилди колдонууга жана өнүктүрүүгө сөзсүз колдоо керек.

Мамлекеттик тил – ал мамлекеттин көз карандысыздыгын билдирип, улуттун түбөлүк белгиси. Тил жоголсо-улут жоголот. Баш Мыйзамга “кыргыз тили-мамлекеттик тил” деп жазганыбыз менен биз кыргыз тилинде бири-бирибиз менен сүйлөшпөсөк, жазбасак, биз “эркин эл” боло алабызбы?

Медициналык мекемелерди алсак, мында жарнактарды улуттук өзгөчөлүктөрдү келтирүүдөн башпоо зарыл болуп турат. Медициналык мекемелерде мамлекеттик тил боюнча кеңештин курамы иштебей келет. Ушул күндө КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия терминдер боюнча иш жүргүзүп келүүдө. Бирок кыргыз тилиндеги илимий терминологиянын тегерегинде айрым сөздөр туурасында талаш маселелер бар. Терминдер чалды-куйду которулуп, чар жайттыкка алып келген учурлар

кездешет. Кыргыз лексикасында орус тили аркылуу кыргызчага өткөн сөздөр өгөйлөнүп, алардын ордуна арапча, фарсча сөздөр арбын колдонула баштады. Терминдерди кыргызчалатууга терминком тарабынан жөнгө салышып, тартипке келтирүү, багыттоо зарыл. Жаңы сөздөрдү жасоо, терминдерди пайдалануу көзөмөлгө алынбаса, анда улуттук жазма тилибизде баш аламандык боло берет.

Тил өнүгүү жолунда кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Азыр да кыргыз тили оор түйшүктү башынан кечирүүдө. Эгер биз бүгүнкү күнү кыргыз тилинин түбөлүктүүлүгү үчүн жоопкерчилигибизди сезбесек, аны өнүктүрүүгө күч-кубатыбызды, билимибизди кошпосок, эртең мамлекеттин тагдыры, коопсуздугу жөнүндө маселе күн тартибине коюлуп калышы мүмкүн.

Ушул 30 жыл ичинде таптакыр эч нерсе өзгөргөн жок деп айтууга мүмкүн эмес. Себеби бул жылдардын ичинде кыргыз тили бир топ эле өнүктү. Тилдин өнүгүшүндө бир канча жагдайлар бар: күнүмдүк карым-катнашта, адабиятта, мамлекеттик деңгээлде жана илим тармагында кеңири колдонгондо тил өнүгөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Алиев М.А., Тыналиева Т.А., Мамбетов М.С. Медициналык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фр.:1983.
 2. Алимбаев П.К., Нуралиева Ж.С., Арбаева З.С. Лекарственные растения Киргизии. Фр.: 1990.
 3. Ахунбаев И.К., Анатомиялык-физиологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. - Фрунзе,1964.
 4. Ахунбаев И.К. Медициналык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фр.: 1964
 5. Ахмед Гүнгөр, //Кыргыз жана орус тилдериндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөр. - Бишкек,2006.
 6. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы. Медициналык энциклопедия. – Фр.:1991;
 7. Лукьянова Л.В., // Функционирование единиц высшего коммуникативного уровня в медицинских текстах. -М., 1989. 5. Ден соолук. //Энциклопедия// КР УИА- Фрунзе, 1991.
 8. Мамбетов М.С. Клиникалык медицина терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. Фр: 1973.
 9. Медициналык-орусча кыргызча түшүндүрмө сөздүк
 10. Сайдакматова Ч.Т., Медведев А.Н., Офтальмология боюнча орусча-кыргызча сөздүгү.– Бишкек,1994.
 11. Сарбагышова Н.М. Мээрман иши (практикалык манипуляция стандарты)
 12. Саламаттык жана сулуулук боюнча медициналык кеңештер
 13. Орузбаева Б.Ө., Хван Р.П., Шүкүров Д.Ш., Яншансин Ю.Я. Орусча-кыргызча сөздүк. Фр.:1988.
 14. Токтомамбетов Э., Жакыпбеков К.Ш. Медициналык терминдердин кыскача орусча-кыргызча сөздүгү. Кант, 1992.
 15. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.: 1965. 1957.
- Интернеттен алынган шилетемелер:

Нармырзаева К. Ж.

Ош мамлекеттик университети

Нармырзаева К. Ж.

Ошский государственный университет

Narmyrzaeva K. Zh.

Osh State University

**Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИНДЕ ЗАТ АТООЧТУК
СИНОНИМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМИЧЕСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.АЙТМАТОВА
THE USE OF NOUN SYNONYMS IN THE LANGUAGE OF AITMATOV'S WORKS**

Аннотация: Бул макалада зат атоочтук синонимдердин изилдениши, кыргыз, түрк тил илиминдеги окумуштуулардын изилдөөлөрү тил илиминдеги илимпоздордун пикирлери берилип, Ч.Айтматовдун мисалында талданат. Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде зат атоочтук синонимдердин изилденбегендиги, сөз түркүмдөрүнүн синонимдик табияты, көркөмдүк өзгөчөлүгү жана түшүнүгү жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер кыргыз тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгын, бул багыттагы адабияттардын жетишсиздигин жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгын эске алуу менен теманын актуалдуулугун айгинелейт. Проблемаларды чечүүдө негизги зат атоочтук синонимдер токтолуп, алардын чыгарманын тилиндеги синонимдик жагын жазуучунун чыгармасынын мисалында орду берилет. Изилдөө ишибиздин предметин Ч.Айтматовдун чыгармалары түзүп, объектиси ушул чыгармалардын тилинде зат атоочтук синонимдердин жыйынтыктары. Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы зат атоочтук синонимдердин тилдик каражаттардын көркөмдүк, боёктуулук жагын тилдик аспектиде аныктоо жана анын кептеги эстетикалык жагын ачып көрсөтүү. Зат атоочтук синонимдердин көркөм чыгармадагы ролун, кызматын көрсөтүү. Зат атоочтук синонимдерди жазуучунун чыгармаларында колдонулушунун берүү менен, андан теориялык тыянактарды чыгаруу. Жазуучунун чыгармаларынан морфологиялык синонимдердин эмоционалдуулугун боёктуулугун, ордун, колдонулуш чөйрөсүн аныктоо, талдоо.

Аннотация: В данной статье дает обзор существительных синонимов, представлены исследования кыргызско-турецких лингвистических ученых, даны мнения языке знательных ученых где анализируется на примере Ч.Айтматова. Не исследованность существительных синонимов в языке произведения Ч. Айтматова научно-теоретические вопросы о синонимической природе существительного, красочной своеобразности понятии свидетельствуют о том, что в Кыргызской лингвистики вновь стали рассматриваться как проблема, актуальность темы, учитывая нехватку литературы малое количество в научных исследований в этом направлении. В решении задач основное внимание уделяется существительным синонимам, их синонимическим аспектам языке произведения отводится место в примере произведения автора. К предмету нашей работы относится произведения Ч. Айтматова, объект которых является итогом существительных синонимов на языке этих произведений. Определение в языковом аспекте красочной стороны языковых средств существительных синонимов в анализируемых произведениях Ч. Айтматова и выявление его

эстетической стороны в речи. Использование синонимов существительных в произведениях писателя анализируется путем вывода из него теоретических выводов.

Annotation: This article provides an overview of noun synonyms, presents the research of Kyrgyz-Turkish linguistic scientists, gives the opinions of linguistics scientists, where it is analyzed by the example of Ch. Aitmatov. The unexplored nature of noun synonyms in the language of Ch. Aitmatov's works, scientific and theoretical questions about the synonymic nature of the noun, colorful originality and concept indicate that within the framework of Kyrgyz linguistics, they have again begun to be considered as a problem, the relevance of the topic, given the lack of literature and a small number of scientific studies in this direction. In solving problems, the main attention is paid to noun synonyms, their synonymic aspects in the language of the work are given a place in the example of the author's work. The subject of our work includes the works of Ch. Aitmatov, the object of which is the result of noun synonyms in the language of these works. Definition in the linguistic aspect of the colorful side of the linguistic means of noun synonyms in the analyzed works of Ch. Aitmatov and identification of his aesthetic side in speech. The use of synonyms of nouns in the works of the writer is analyzed by drawing theoretical conclusions from it.

Негизги сөздөр: синонимия, морфологиялык синонимдер, синонимдик катар, синонимдин түрлөрү, синонимдеги мүчөлөр, заттык синонимдер, стилдик синонимдер, синонимдердеги экспрессивдүүлүк, синтаксистик синонимдер, эркелетүүчү, боёктуу зат атоочтук синонимдер, эмоционалдуу, боёктуу сөздөр, каармандык, автордук кепте, оң жана терс эмоция.

Ключевые слова: синонимия, морфологические синонимы, синонимический ряд, виды синонимов, члены синонимов, вещественные синонимы, стилистические синонимы, выразительности в синонимах, синтаксические синонимы, ласкательные, красочные именные синонимы, эмоциональные, красочные слова, персонажи, авторские слова, положительные эмоции.

Keywords: synonymy, morphological synonymys, synonymic series, types of synonyms, members of synonyms ,real synonyms, stylistic synonyms, expressiveness in synonyms, syntactic synonyms, affectionate, colorful nominal synonyms, emotional, colorful words, characters, author's words, positive and negative emotions.

Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде зат атоочтук синонимдердин изилденбегендиги, сөз түркүмдөрүнүн синонимдик табияты, көркөмдүк өзгөчөлүгү жана түшүнүгү жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер кыргыз тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгын, бул багыттагы адабияттардын жетишсиздигин жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгын эске алуу менен теманын актуалдуулугун белгилейбиз. Проблемаларды чечүүдө зат атоочтук синонимдерге токтолуп, жазуучунун чыгармасынын мисалында орду берилет. Изилдөө ишибиздин предметин Ч.Айтматовдун чыгармалары түзүп, объектиси ушул чыгармалардын тилинде зат атоочтук синонимдердин жыйынтыктары. Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы зат атоочтук синонимдердин тилдик каражаттардын көркөмдүк, боёктуулук жагын тилдик аспектиде аныктоо жана анын кептеги эстетикалык жагын ачып көрсөтүү.

Зат атоочтук синонимдердин жазуучунун чыгармаларында колдонулушу, андан теориялык тыянактарды чыгаруу. Зат атоочтук синонимдердин изилдениши, кыргыз, түрк тил илиминдеги окумуштуулардын изилдөөлөрү тил илиминдеги илимпоздордун пикирлери

берилип, Ч.Айтматовдун мисалында талданат. Кыргыз тил илиминде синонимдердин сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүшпөрү, синонимдик катар, синонимдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү кээ бир окумуштуулардын эмгектеринде үстүртөн гана берилгенин белгилөөгө болот. Морфологиялык каражаттардын синонимиясы кыргыз тилиминде бир топ окумуштууларды түйшүккө салууда. Б.Ө.Орузбаева “Сөз курамы” эмгегинде сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоого көңүл буруп, зат атоочтун айрым синонимдеш мүчөлөрүн белгилеген (8,213-251). Профессор Ш.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер” деген китебинде синонимдердин сөз түркүмдөрү боюнча бөлүнүшпөрү кеңири берилбесе да, өз алдынча турганда синонимдик катарды түзгөн сөздөн мисал кылып сөздүгүндө берген (6, 3-250). Ал эми окумуштуу М.Мухаммадиевдин “Азыркы тажик тилиндеги синонимдер” (Мухаммадиев,1960) деген диссертациялык эмгек, авторефератында синонимдердин негизги сөз түркүмү боюнча бөлүнүшү көрсөтүлгөн. Синонимдерди изилдөөчүлөрдүн арасында сөз сөз түркүмдөрүнүн ар бирине жекече токтолууга, аларды изилдөөгө аракет кылгандар да бар. Атап айтсак окумуштуулар О.Жумашев казак тилиндеги этиштик синонимдерге, А.Болгонбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге кеңири токтолуп мүнөздөмө беришкен белгилүү бир сөзгө маанилик тактык кийирүү, тек жайын түшүндүрүү, ачыктоо максатында ал зат атоочтук синонимдер тегин туяндурган экинчи бир сөздүн коштоп жүрүшү синонимдердин пайда болушунун логикалык себеби болуп, сөз маанисин тактоо муктаждыгы зат атоочтук синонимдердин жаралышына шарт түзөрү конкреттүү мисалдар аркылуу анализденип берилет.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары

Изилдөөнүн методологиялык негизин учурдагы полипарадигмалык теориянын жоболору түзөт. Иштин жүрүшүндө конкреттүү ык-методдорго кайрылдык. Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилин иликтөөдө сөз-образ, семантикалык тилин иликтөөдө сөз-образ, эмприкалык метод аркылуу талданды.

Изилдөөнүн натыйжалары жана талкууланышы

Кыргыз тил илиминде изденүүчү катарында (2010) монографиялык эмгегимде Ч.Айтматовдун эмгектерини морфологиялык стилистикасын изилдөөдө зат атоочтун стилистикалык жагын иликтеп сөз жасоо стилистикасында кыргыз тили сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөргө бай экендигин ал мүчөлөрдүн тобу төмөндөгүлөр экендиги белгиленген:

-чы// -кеч//-чан (арабачы// арабакеч), -луу//-ман (кадырлуу//кадырман), -бу//-лаш (курбу-курдаш),-чар//-ча(букачар//букача), --бан//-чы, (багбан бакчы),-сун//-сундук (суусун//суусундук) ж.б.у.с мүчөлөр кирет. Сүрөткер чыгармаларында мындай синонимдеш мүчөлөрдү кеңири пайдаланган, мисалдар менен белгилеген. Жаныбарларга карата да **-ым** мүчөсү колдонулуп, сүйлөөчүнүн ал жаныбарга карата аёо, эркелетүү сезимдери берилет: Мисалы: Жардамчысы жүгөндү алкым астынан сунду.- Так, так, Гүлсары, эй, **тенгемим**, -деп кожоюн кулагынын түбүн кашый берди (“Г”, 36-б). – Сага эмне болду-ыя?

-Танабай аттын жанына келип, өпкө кага акырын онтогонун укту. Үргүлөп кеткенсиң го? Кыйналып турасыңбы, картаңым? – Ыя, акыбалың жаманбы? (“Г”, 36-б). Жазуучу каармандын кебинде **атына Гүлсарыга // тенгемим// картаңым** зат атоочтук эркелетүүчү синонимди пайдаланып, атына карата аёо эркелетүү сезими оң эмоцияны берди. Сүйлөшүү стилин көрсөткөн (7, 35-48). Морфологиялык жагынан сөз түркүмдөрүнө карай бөлүшгүрүүдө башка түрк тилдериндегидей сыяктуу зат атоочтук синонимдер кыргыз тилинде да бир кыйла кездешет. Анткени нерселердин, буюмдардын, жаныбардын,

өсүмдүктөрдүн жана башка ар кандай абстрактуу, конкреттүү заттардын аттары, ар түркүн кубулуштардын, окуялардын, түшүнүктөрдүн аталышы зат атооч сөздөр аркылуу берилет. Ал эми андай атоолордун ичинен эки түрдүү же андан ашык аталып жүргөн заттардын, буюмдардын, жаныбарлардын аттары, бир эле маанини билдирген, бирок ар башка айтылган түшүнүктөр да бар. Зат атоочтук синонимдер жөнүндө түшүнүк берүү үчүн чыгармалардан алынган конкреттүү фактыларды келтирип, кайсы зат атооч сөз кандай сөздөр менен синонимдеш боло ала тургандыгын салыштырып көрсөтүүгө негиз бар:

Үн//дабыш//табыш// добуш// доош. Шыңгыраган ороктор, шуудурап жыгылган буудайлар, жагымдуу үн алышып жатса, нары жакта Касымдын комбайни, кирген суудай күркүрөп, “оп майданын” жаңычасын ырдагандай, эгинди жапырып чаап жатты (“С.Ж”, 562-б). **Дабышынан** тааныдым – Бекташ экен (“С.Ж”, 604-б). Жер дүңгүрөгөн **доош** ичинде күтүрөгөн калың дабырт үстүндө ал экөөнүн алсыз үнүн ким укмак (“Ак кеме”, 225-б). Бирок ошол оокумда эненин кулагы кандайдыр бир **добуш** чалды. Эне ылдамдап бастырган сайын, жанагы **добуш** угулат (“Ак жаан”, 329-б). Чыгармада автор үндүн, добуштун, дикциянын ордун синонимдерди берүү аркылуу образдуулукту, укулуктуулукту, жагымдуулукту берет.

Чогулуш//жыйналыш. Кээде **жыйналышта** Танабай туруп алып, душман менен айыгышкан тап күрөшүндөгү Чоронун кечиримсиз жумшактыгын аябай сынга алчу (“Т”, 26-б). Ал муну ачык, эл алдында айтууга же көчөдө, же **чогулушта**, же андан бетер чет өлкөлүк корреспонденттерге айтууга анын мүмкүнчүлүгү жок (“Кассандра тамгасы”, 278-б). Сүрөткер зат атоочтук синонимдерди орду менен пайдаланып текстте орунсуз кайталоону жойгондугун, өз орду менен синонимдер каармандын иш-аракеттин баяндоо аркылуу сүрөттөйт.

Байбиче//кемпир. Абышкасы Картаңбай, **кемпир** Сайкал дегендердин мага таякелик жайы боло турган (“Б.М”, 529-б). **Байбиче**, чочубай эле коюуңуз Сейит турганда (“Ж”, 451-б). Жазуучу синоним сөздөрдү берүүдө чыгармасында куракты эске алуунун жолун да синонимдер аркылуу сөздүн жашын ылгоону көрсөтөт.

Аскер// армия//кол. **Аскердеги** агалар катты атамдын наамына жиберчү, почточу аны апамдын колуна тапшырат (“Ж”, 457-б). Батыштагы бай өлкөлөр кагандын жеңилбес **колу** жапырт кирип барганда, туулары тепсендиге ташталып, мына ушу ажыдарлуу туулар желбиреп турмак (“Ч.А.Б”, 538-б). Кырк төртүнчү жыл келип, согуш Батышка алыстап, эмгек **армиясындагылар** кайтып, фронттон кайткандар да көбөйгөн кезде Мырзабай бизди окууга шашпырды (“М.А.А.К.К.М”, 416-б). **Кол** баштаган Гриша өзү жок (“К”, 189-б). Жазуучу **аскер, армия, кол** деген синоним сөздөр аркылуу чыгармада тарыхты, доорду эске алуу менен тарыхый сөздөрдү өз орду менен пайдаланып образдуулук, каармандыкты сүрөттөөдө.

Эркелетүүчү, боёктуу зат атоочтук синонимдер да жазуучунун чыгармаларында колдонулат: Эдике// Майсалтайым// Жамалтай.

-И, сага эмне болду, **Жамалтай**, сайгак тийдиби?- деди Орозмат, аны эркелете күлүмсүрөп (“Ж”, 491-б). Жамийла эркелеп, акебайлап аларды өөп да жатты, бирок тигилер ага карабай аны ансайын сууга күүлөтүп ыргытышат (“Ж”, 483-б). Ой, Ишгин жай-жуюн дагы сураштырбай, бир билгеним: **Майсалбегим** тоссун дептир! **Майсалтайым** келсин дептир! Сени тоспогондо кимди тосом, кагылып кетейин уулум. (“С.Ж”, 579-б). Эне-Бейитке жетпей туруп калдык. Калай да болсо жардамдаш, карагым, -деди **Эдигей** көкүрөгүндөгү сыйлыктары лейтенанттын көзүнө урункудай жүткүнө (“К.К.Б.К”, 291-б). –Койчу, **Эдике**, анан сүйлөшөбүз (“К.К.Б.К”, 448-б). Демек, чыгармадан алынган эркелетүүчү сөздөр

боёктуулукка ээ. Энчилүү аттарды автор **Эдигей//Эдике, Майсалбек//Майсалтайым, Жамийла// Жамалтай** деп эркелетүүчү мүчөлөр аркылуу чыгармада берилген синонимдер аркылуу өң, түс берилип боёктуулукту чеберчилик менен колдонууда.

Жалпылап айтканда, кыргыз тил илиминде синоним сөздөр зат атооч сөз түркүмүнөн жасаларын жазуучунун чыгармасында талдоого алуу менен байкадык. Алынган илимий-теориялык көз караштар фактылык материалдардын негизинде далилдөө аракетинен өткөрүлдү. Иште зат атоочтук синонимдердин кепте жүзөгө ашырылышы, ар бир категориясынын формаларынын кептин уюшулушундагы боёктуулук таасири жана образдык мүнөздөрдүн ар жактуу тереңдеп ачылышындагы кызматы боюнча мүнөздөлдү. Морфологиялык каражаттардын синонимиясы боюнча эмгектер али колго алынбагандыгын белгилейбиз. Жыйынтыктап айтканда, жазуучунун көркөм табылгаларынын тилдик өзгөчөлүгүн иликтөө мындан ары да кеңири кулачын жайып, улана берет деген ишенимдебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Гүлсарат. Повесттер. -Фрунзе: Кыргызстан.1978.-642 б.
2. Айтматов Ч. 3-5т.10 т. –Бишкек, 2018. -584.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том.-Б., 2018, -348 б.
4. Болгонбаев А. Казак тилиндеги зат атоочтук синонимдер, Алматы, 1957
5. Жапаров Ж, К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү.- Б.: “Бийиктик” 2015.- 350 б.
6. Нармырзаева К.Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү. -Ош,2012.-171 б.
7. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000. – 360 б
8. Суранчиева Б.Синонимы в киргизском языке.
9. [Текст] Автореф.дис...канд.филол.наук/ Б.Суранчиева. -Ф., 1971. -20с.

УДК: 821:801.81(575.2)(04)

Орозалиева Ж. М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Орозалиева Ж. М.

КНУ им. Ж. Баласагына

Orozalieva J. M.

KNU J.Balasagyn

СЫНЧЫЛЫК ЧЕБЕРЧИЛИК... КРИТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО... CRITICAL MASTERY...

Аннотация: К.Байжигитов сынчы катары 80-жылдардагы кыргыз адабиятында бир топ адабий чыгармаларга баа берген. Ал объективдүү, калыс жана талапчыл сынчы катары кыргыз адабиятынын өнүгүшүндөгү көркөм адабий чыгармалардын ордун белгилеп берүүдө зор милдеттерди аткарган. Мурда сынчылардын баалоосунда болгон чыгармаларга полемист сынчы катары кайра көз жүгүртүп, сынчынын сынчылык дараметин ачып көрсөтөт. Анын

сынчы менен жазуучунун ортосунда болуп, алардын ар бирине адилеттүүлүк менен мамиле кылып, калыс пикирлерин билдирип келгендиги тууралуу бул макалада сөз болот.

Аннотация: К.Байжигитов как критик, оценивал ряд литературных произведений в кыргызской литературе 80-х годов. Как объективный, непредвзятый и требовательный критик, он выполнил огромную задачу по обозначению места художественной литературы в развитии кыргызской литературы. Как критик – полемист К.Байжигитов повторно рассматривая оценку критиков того или иного произведения, раскрывает их критический потенциал. В данной статье говорится о том, как он оказываясь между писателем и критикам справедливо относился каждому из них давал им объективную оценку.

Annotation: K.Baizhigitov, as a critic, evaluated a number of literary works in the Kyrgyz literature of the 80s. As an objective, unbiased and demanding critic, he fulfilled the huge task of marking the place of fiction in the development of Kyrgyz literature. The polemicist, as a critic, re-examines works previously evaluated by critics, revealing the critical potential of the critic. This article will tell about how he was between a critic and a writer who treated each of them fairly and expressed his prejudices.

Негизги сөздөр: сынчы, жазуучу, полемист, баа берүү, сын материалы, көркөм адабий чыгарма, турмуш чындыгы, эстетика ж.б.

Ключевые слова: критик, писатель, полемист, оценка, критический материал, художественное произведение, реальность жизни, эстетика и т.

Keywords: critic, writer, polemicist, evaluation, critical material, artwork, reality of life, aesthetics etc.

Сынчы К.Асаналиевдин чыгармачылыгына баа берген сынчы М.Апышев өзүнүн эмгектеринин биринде мындай деп белгилеген жерлери бар: «К.Асаналиевдин чыгармачылыгына мүнөздүү башкы нерсе эч качан бийликтин идеологиясын, же кайсыл бир конъюктуралык максаттардан улам убактылуу түзүлө калчу тар кызыкчылыктуу топтун курал дубинкасына айланбай, жеке өзүнө гана таандык көз карашты, өз көркөм дүйнө таанымын, өз чындыгын тээ чыгармачылыгынын башатынан тартып, азыркы ансыз кыргыз адабият таануу, адабий сын илимин такыр элестетүүгө мүмкүн болбой калган мезгилге чейин ырааттуу, туруктуу, маданияттуу түрдө жалпы адабий коомчулукка жарыялап, дал ошол өзү үчүн күнүмдүк табигый жашоо формасына айланган жол менен улуттук адабияттын өнүгүшүнө такай орчундуу салым кошуп келегендиги». [1:2008;57] К.Асаналиевдей эле К.Байжигитов да адабиятчылыктын адабий сынчылыктын жүгүн аркалап келген. К.Байжигитов бул бийик миссияны дайыма таза, тугуп, так аткарып келгендигин анын жалпы чыгармачылыгына көз чаптырганда дароо эле байкалат. Ал ар кайсыл багытта учурдун актуалдуу адабий сынынан баштап, сын жанрынын жаралышындагы алгачкы салым кошкон инсандарды да изилдеп, ар кандай темаларда (фольклордон тартып, азыркы кыргыз поэзиясынын жана проза жанрларынын проблемаларына чейин) [2:2007, 3:1985, 4:1991, . 5:2006, 6:2011, 8:2011 9:1982] көп эле эмгектерди жараткан. Адабияттын сын жанры өтө түйшүктүү экендигине карабай талыкпай эмгектенип, ошол жанрда изденүүлөр менен эмгектенип келген. Баса белгилей кетчү нерсе, ошол биз сөз кылып жаткан сын жанры аны өстүрүүчүлөр, өнүктүрүүчүлөр сынчылар эмеспи, сынчы болуш үчүн көрөңгөн кең, билимиң жогору, баардык акын-жазуучулардын өнөрканасы менен тааныш болуу, көркөм-эстетикалык табитиң жогору болушу шарт. Чыгарманын оң жана терс жактарын баалап, терең анализ жүргүзүү үчүн катардагы окурмандай гана бир ирет окубай, кайра-кайра окуп,

башка дагы көп кошумча адабияттарды карап чыгуу керек. Сын жанрындагы материалды анализдөөгө карата сынчынын өзү жазып кеткен талаптарын келтире кетүүбүз керек: “... сындын көркөм адабияттын бүтүндөй өнүгүшүндөгү, калыптанышындагы аткарган ролун, маанисин, анын уюштуруучулук, тарбиялоочулук жана көркөм нарктарды аныктоочулук сапаттарын эстен чыгарбоо жана ага басым коюу” керек экендигин айтып келип, “... сынчынын жана адабиятчынын сын тажрыйбасынын пайда болуш, жазылыш себептери, анын пафосу, автордук ой-пикирлердин, көз караштардын чагылыш жагдайлары, идеялык-эстетикалык жыйынтыктардын орун алышын жана алардын көркөм текстке катышын, байланышын эске тугуу зарыл деп эсептелинет” [8:2011;258], – деп сынчынын негизги милдеттерин белгилеп берет. Бул сын материалын мектепте окуп-өздөштүрүүгө багытталган. Бирок ушул эле талаптарды жалпы эле сын материалын талдап-өздөштүрүүгө да пайдаланса боло турганын эске алып, асыресе анын сын макалаларын өзүнүн ушул сын материалдарга койгон талабы менен караганыбызда К.Байжигитов өз сын жанрындагы эмгектеринде баштан аяк бир жактуу сындабастан, терс да оң, жакшы да жаман жактарын берүүгө умтулгандыгын көрөбүз. «Сынчынын таланты – сейрек талант» деген сынчылардын таланты жөнүндө В.Г.Белинский өз оюн айтканы бар. К.Байжигитов мына ошондой сейрек талантка ээ сынчы болгон. Ал калемгердин оюн туура, так жана реалдуу ачып бере алган жөндөмгө ээ болчу. Ал адабий табити күчтүү, чынчыл адабиятчы катары өзгөчөлөнө алды. Мисалга алсак, адабий сын боюнча 1987-жылкы пленумга карата жарыяланган К.Байжигитовдун ары проблемалуу ары мазмундуу жазылган, окурмандар арасында резонанс туудура ала турган сын материалдары атайын сөз кылууга арзыйт. Анда автор белгилүү сынчы-адабиятчылар С.Байгазиевдин «Күзгү ызгаарга аралаш ойлор», К.Ибраимовдун «Сын маданияты», А.Эркебаевдин Б.Сарногоевдин «Ашуудан берген отчетум» поэтикалык жыйнагына жазган сын макалаларына токтолуп алардын сынчыл тажрыйбаларына көз жүгүртөт.

«К.Ибраимовдун макаласында жалпы сөздүүлүк жана насаат айтуучулук анын жалпы пафосуна кедергисин тийгизбей койгон эмес. С.Байгазиев жаш сындын оошкыйыштарын, андагы көрүнүшгөрдү элестүү жана эмоциалдуу чагылдырганы, жаштардан принципиалдуулукту талап эткен менен өзү ошол критерийлерди, позицияны акыр аягына дейре туруктуу түрдө сактай албаптыр. Болбосо ал адабий сыныбыздын өркүндөшүнө, чын дили менен кызмат кылган авторлордун бир даарын ашепке көкөлөтүп, айрымдары туурасында унчукпай өтпөс эле» деп баа берет. А.Эркебаевдин сыны боюнча анын сынчыл пикирлерине өзүнүн калыс баамын билдирип келип: «А.Эркебаевдин 1985-жылы Кыргызстан жазуучулар союзундагы поэзия боюнча жыйнагына жасалган доклады жана анын «80-жылдардагы поэзиябыздын арымы» жана ушул эле жылы «Советтик Кыргызстан» газетасына жарыяланган ушул мазмундагы обзордук макалаларында да дал ушундай бир жактуу аракет демилгеленгенин айтат. Ошентип сынчынын бүтүмү боюнча Б.Сарногоевдин «Ашуудан берген отчетум» поэтикалык жыйнагы «кыргыз поэзиясынын беделине доо кетирген, окурмандардын табитин мокото турган, идеялык жагынан төмөн турган жыйнак» катарында мүнөздөлдү деп, бирок А.Эркебаевдин 1987-жылы өткөрүлгөн пленумдарында жасаган «Жаңыча ой жүгүртүү жана адабий сындын ар түрдүүлүгү» аттуу баяндамасында карата каршы «философиялык терең жалпылоолор, лирикалык назик толгонуулар, бүгүнкү күндүн ыргактарына бай» чыгармалардан экендигин атайы белгиледи», – дейт. Белгилүү болгондой К.Байжигитов калемгер менен сынчынын ортосундагы калыс кызматын аркалайт. Сынчынын ашепке кеткен жагдайларын, мүмкүнчүлүктөрүн, бир жактуу пикирин четке кагып, акынды коргоп чыгат. Ушул жагынан алып караганда К.Байжигитов сындын

объективдүүлүгү үчүн, такай талбай күрөшүп келгенин байкайбыз. Ушул өңдүү чыгармаларын карап отуруп анын сынчылык өнөргө, сынчылыктын табиятына карата үлгү боло турган сапат-касиетти дайым көрсөтүп келгенин көрүүгө болот.

К.Байжигитов ошол эле сынчыларга берген баасында терс жактары менен бирге эле жакшы жактарын да ачып берди. Суроо жаралат, К.Байжигитовдун так, таамай, ачык, көрөгөчтүк менен байкоосундагы А.Эркебаевдин бир эле обектиге карата карама-каршы келген пикирине анын сынчыл пикирлеринин кубулуп турушуна эмне себепкер экендиги бизди да кызыктырбай койбойт. Же автор буга чейинки жазган макалаларындагы карманган чен-өлчөмдөрдү, ээлеген позициясын өзгөрткөнбү, балким мындай метаморфоза анын калемине таандык белгилердендир? Адабияттын искусстволук кереметин аныктоодо, нукура баалуулуктарды белгилдөөдө тээ атам замандан бери келе жаткан көркөм-эстетикалык критерийлер азыркы шартта, кийинки мезгилде дароо эле автоматтык түрдө өзгөрүп кеттиби? Жок, андай чен-өлчөмдөр кадимкидей жашап турат жана дагы эле өмүр сапарын улай беришмекчи. Кеп сынчынын көркөм фактыларга, нукура эстетикалык дөөлөттөргө болгон түшүнүгү, мамилеси өзгөргөндүгүндө. Мына ушундай жагдайларды да К.Байжигитов көрөгөчтүк менен көрө билип ага өз изилдөөлөрүндө орун берип, адабий сын жанрынын дагы бир кырдаалын ачып берди. Мындай полемикалуулук сын табиятына ылайык чындыкты реалдуулукту аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Ошентип, К.Байжигитов сынчы катары ар бир кайрылган сын материалына анализ жүргүзүүдө ошол сындын көркөм адабияттын өнүгүшүндөгү, аткарган ролун, маанисин, анын тарбиялык жана көркөм нарктарды аныктоочулук сапаттарына басым коюп, сынчынын жана адабиятчынын сын тажрыйбасынын пайда болуш, жазылыш себептери, анын пафосу, автордук ой-пикирлердин, көз караштардын чагылыш жагдайын, идеялык-эстетикалык жыйынтыктарын баалап-бычып берет.

Ушул жерден дагы бир заманыбыздын залкар инсаны деги эле адабиятка, маданиятка, сын жанрына салымы чоң С.Жигитовдун жазгандары эске келет. «Сынчылык кесипти бекем карманган киши андан кадыресе береке табышы мүмкүн. Ал үчүн сынга талапкер жаштар өз кесибинин тарыхына жана предметине байланыштуу нерселердин баарын билиши керек. Сынчы үчүн эң зарыл нерсе: жандуу эстетикалык туюм. Сынчы эң оболу кайрымдуу, ырайымдуу, жапакеч болушу керек. Ал эми кайрымдуулук болсо сынчынын жанын катырбай сактайт, сынчынын калемин союлга айландырбайт. А чынында сынчынын калемин союлга айлангандан эмне жаман нерсе бар? Жазуучунун эң жаманы да (эгер халтурщик болбосо) жакшы жазсам деп тырышат, кадыр-барк алсам деп көксөп жазат, окурмандар менен сынчыларга жаксам деп жан талашып иштейт. Жазыш кыйын процесс. Жакшы чыгарыш андан бетер кыйын. Демек, сынчы биринчи иретте ошо кыйын иш менен алпурушкан, жакшы жазам деп жаза албай жаткан жазуучуга жардам бериши керек, кордобой жана жанын кашайтпай жардам бериши керек. Полемист сынчынын дагы бир парзы (балким, бул негизги парыздыр?): адабиятта жаралган ар кандай жакшы нерселерди айныбай байкап, байкаар замат калайыкка жар салып турушу зарыл.» [10:1991;179]. К.Байжигитов мына ушул С.Жигитов айткан параметрлердин баарын сынчы, адабиятчы катары өз чыгармачылыгында камтыган. Ал жапакеч да, жардамчы да, кайрымдуу да. Баарынан мурун ал башкалар элес албаган нерсени жар салып, биринчи байкап айтып чыгат. Мунун баарын ал калыстык жана чынчылдык чегинде жүргүзөт. Ушундан улам аны чыныгы сынчы адабиятчы деп тайманбай эле айтууга болот. «Өсүп-өнүгүп калган адабий сынчыларыбыздын келечеги үчүн биздин кооптоно турган жөнүбүз жок. Шүгүрчүлүк, улуу

муундагы сынчылар салган жол менен жаш сынчылардын тобу катуу дүбүрт чыгарып келе жатат. Арт жактан дүңгүрөгөн дүбүрт угулганда, алдыдагы күлүктөр ого бетер күүлөнүп, ээ-жаа бербей ала качат эмеспи. Анын сыңары биздин артыбыздан чыккан шаңдуу дүбүрт да бизди чыйратып, күүлөндүрүп, көп нерселерге милдеткер кылат. Бизди карап тургандар бар, бизди ээрчип келаткандар бар. Эми биз, жашамал тартып калган сынчылар, кылган ишибиз, принциптүүлүгүбүз менен артыбызда күргүштөп келаткан жаш сынчыларга өрнөк көрсөтүшүбүз керек. Балким, алардан үлгү алып калышыбыз да мүмкүн. Эмне болсо да артыбыздан дүбүрт улам катуу чыгып, эч качан үзүлбөсүн» - деп [10:1991;179] өзүнүн чын дилден каалоо тилектерин айтып, жаш сынчылардан көп үмүттөнгөн С.Жигитов. Мунун бир далили – ушул К.Байжигитовдун сынчылык жөндөмү.

К.Байжигитовдун алгачкы сын макалалары жогоруда белгилеп кеткендей жакшы жетишкендиктер менен коштолгон. Ал алгачкы сын макалаларындагы изилдөө проблемаларынын жалпылыктары жана жаш жазуучулардын чыгармаларындагы айрым окшошпуктар, алардын адабий билимдери боюнча башкалардан өзгөчөлөнүп турат. 1978-жылдардын аягы 1979-жылдардын башында К.Байжигитов «Учурдун талаптары жана жаш жазуучулардын прозалык чыгармалары» деген сын макаласында Ж.Мамбеталиевдин «Сезимдеги тактар» У.Кадыркулованын «Жашыл арча», Э.Кудайбергеновдун «Кек», «Жайчыбек мерген», «Токой жомогу», Ш.Келгенбаевдин «Арча», К.Сапарбаевдин «Биздин бала чак» ошондой эле Д.Шатманалиеванын «Төрөлгөн күн» аттуу повесттерине баа берип өзүнүн сын көз караштарын айтат.

Ж.Мамбеталиевдин «Сезимдеги тактар» аттуу повестинде кыйын кезеңдеги көпчүлүк жаштар кечиришкен мүшкүлдүү, максатына жетпей калган тагдыр, Аскат жана Чолпонайдын сезимине түбөлүккө сакталып калган согуштун тактары, мүдөөсүнүн өтөсүнө чыкпаган тилектер баяндалат. Ырас, автор баяндоонун өзгөчөлүгүнө умтулуп, повестте көркөм шарттуулукту коё алган. Анткени, башкы каарман Аскаттын өмүрлүк жолу, тагдыры, анын эске түшүрүүсү, гүл менен сүйлөшкүсү келгени диалог катары берилет. Повестин баш каарманы Аскат өзүнүн басып өткөн өмүр жолун, жеке тагдырын, мүдөөсүнө чыкпай калган аруу, сезимин эске салат, элестетет. Аскат айылда туулуп, өзүнүн балалык күндөрүн, доорун ошол жерден өткөрдү. Балалыктын канчалаган белестерин ашып, биологиялык жана социалдык жактан өркүндөп, өзгөрүп, жаңырып бараткан жаш адам бара-бара өз курагынын табигый законуна эркинден баш ийди. Ал эми сынчы К.Байжигитов бул тууралуу мындай пикирин билдирген: «Автор баяндоонун өзгөчөлүгүнө умтулуп, повестте көркөм шарттуулукту коё алган. Анткени, башкы каарман Аскаттын өмүрлүк жолу, тагдыры анын эске түшүрүүсү, гүл менен сүйлөшкүсү келгени диалог катары берилет. Ал эми мындай манера кыргыз адабиятында жаңылык деле эмес. Барыдан мурда көркөм шарттуулук менен тутумдашкан баяндоонун мына ушундай формасы Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде ийгиликтүү жүзөгө ашырылгандыгын кимдер билбейт. Ж.Мамбеталиев болсо мына ушундай форманы тандап алуу менен бирге анын чыгармасында мындай каражат көркөм чыгармачылыкка, повесттин проблемалык, идеялык, тематикалык, жанрдык маанисинде канчалык таасир тийгизерлигин али жетишгүү түрдө сезбептир. Арийне, мен анын көркөм шарттуулук ыкмасына ыктагандыгын жерип жатканым жок. Тек гана чыгарманын жана ошондой эле конструкциялык архитектоникасы чыгарманын идеялык, көркөм-эстетикалык маани-маңызын толук бере албагандыгын белгилеп өткүм келет». Арийне, жанрдык формадагы жекечелик, кайталангыстык ошондой эле оригиналдуулук бул ириде жекече жана оригиналдуулук чыгармачылык ой жүгүртүүгө барып такалат менимче.

Алгач жаш жазуучулардын жаш али толук быша элек чыгармачылыгында, далай оошкыйыштар байкалат да бара-бара өнөрканасы толук жетилип анан шедеврди жарата башташат. К.Байжигитов сынчы катары жаш жазуучунун көркөм туунду жаратуудагы мүчүлүштүктөрүн ачып көрсөтүү менен адабий процесстин өнүгүшүнө ак дилден кам көргөн. Бул жаш жазуучунун кийинки чыгармачылыгында алешемдиктер азайышын алдын алууга болгон кадам экендигин бөлүп көрсөтүүгө тийишпи. Дагы бир токтоло кетүүчү жаш жазуучубуз У.Кадыралиева болмокчу. Ал деле дал Ж.Мамбеталиевдин повестиндеги тагдырларды дал өзүндөй кылып жазат, бирок айырмасы кыргыз кызы Чолпонайдын ордуна орус кызы Зинаида, Аскартын ордуна Самаркул келип чыгармадагы сюжеттик окуя дал ушундай эскерүү жолу менен өнүгөт. Бирок биринчи повесттен өзгөчөлөнүп, бул чыгармада көркөм шарттуулук көрүнбөйт. Эки повестте коёндой окшош турмуштук окуя камтылат. Авторлордун берүүгө ниеттенген идеясы, көтөргөн проблемалары деле бирдей. Бул эки повестке сынчыбыздан момундай баалар бычылат. «Согуш мезгилиндеги кыргыз айылында мына бул чыгармаларда баяндаган турмуштук окуялар, жана андагы тагдырлардын бирдей болгондугу ырас. Канткен менен совет адамдарынын рухий тереңдиги патриотизм, каармандык, эмгекчилдик, кайратмандык менен камыр-жумур жуурулушуп, ал кыйын кезеңди жеңип чыкпадыбы. Демек, турмуштук чындыктын түрдүү кырдаалдары, адам психологиясы да бири-бирине тутумдашып, мезгилдин мүнөзү менен үндөшүп турган. Мында калет жок. Ал эми дал ошол турмуштук материалдарды көркөм-эстетикалык жактан жаңыча өздөштүрүү, анын буга чейин байкалбаган татаал сырларын билгичтик менен кармай билип, аны тийишгүү деңгээлде эстетикалык чындыгын түзүү, ал көркөм чындык башка тажрыйбалардын жансыз сөлөкөтүнө айланбай, тескерисинче, жаш муундардын ички дүйнөсүн асылдандырууга, сезимдеринин жетилип калыптанышына жарагыдай чыгарма талапка ылайык» [3:1985;37].

Демек, Ж.Мамбеталиев менен У.Кадыркулова мына ошондой өрнөктүү салттарды, тажрыйбаларды жетик өздөштүрүүсү, үйрөнүүсү жана аларды ориентир тутуусу зарыл эле. Ошондой белгилердин, касиеттин жоктугунан улам бул повесттер буга дейре жаралган көркөм натыйжалардын начар көчүрмөсү катары кабыл алынат. Себеп дегенде, авторлор сүрөттөгөн турмуштук материалдар, адамдардын түркүн тагдырлары карандай баяндоодон ары узап кетпейт. К.Байжигитовдун боолгологонундай эле адамдын жан дүйнөсүндөгү татаал, купуя сырлар, процесс аналитикалык жактан ачылбайт. Чыгармалардагы образдар нукура искусстволук күчкө ээ болбойт, тескерисинче, өз алдынчалыгын жоготуп жиберет. Турмуш чындыгын эстетикалык өздөштүрүүдө алгиги стереотиптүү инерциядан узай албайт. Образдар аналитикалык жактан сүрөттөлбөйт. Алардын жан дүйнөсүнүн процесси автор тарабынан ачылбайт. Ошол себептен Чолпонай эмнелерди көрдү, укту, кимдер менен жолукту жана сүйлөшпү, кандайча мамиле күттү, акыры турмуштан кантип ордун тапты, мына ушулар тизмектелип, саналып, окурманга информация гана берет. «Жашыл арча» повестинде деле Зинаида менен Самаркул ушундай деңгээлде сүрөттөлөт. Бул чыгармалар менимче көркөм-эстетикалык деңгээлинин чабалдыгы боюнча бири-бирин толуктап турат.

Б.Сексенбаевдин «Ак шоола» аттуу повестине да К.Байжигитов пикир билдирген. Повестте согуш мезгилиндеги колхоз турмушу, адамдар тагдырлары чагылдырылат. Тылдагы турмуштун оорчулугу, ал кыйынчылыкты бел чечпей, муюбай көтөрүшкөн совет адамдарынын асыл сапаттары, касиеттери, деми айкын байкалат. Ошондой болсо да Б.Сексенбаевдин «Ак шоола» аттуу повестинде айрым каармандардын жасалмалуулугу мурдатан ойлонулган схема боюнча түзүлгөндөй таасир калтыра тургандыгын эскерте

кетүүбүз жөн. Басылбектин, Оморбайдын образдары кеңири ачылып чагылдырылып берилбейт. Алар тек гана Сайкал эненин идеалдуу образын түзүүгө салыштырмалуу түрдө атайылап кирген персонаждар. Чындыгында автор оң каарман түзүү аракети менен гана чектелип калгандай. Оң каарман тууралуу К.Байжигитов минтип жазган: «Ырас, көркөм адабиятта, ар бир каарманда автордук идеялардын белгилери образ менен тутумдашып, өзөктөшүп көрүнөт, бирок бул идеал риторикалык-көтөрүңкү формада эмес, нукура реалисттик образдарда «шекспирдик» катаал чындык менен, каармандыкты поэтизациялоонун биримдиги менен көрүнүшү зарыл. Азыркы учурдагы совет прозасында каармандын мүнөзүнүн калыптанышы социалдык-нравалык атмосфера, шарттар менен тутумдашып терең жана кенен, ар тараптуу көркөм анализдөө менен байланышып, ал бүгүнкү адабияттын өнүгүш этабында бекем жана негизги көркөм принциптеринен болуп калган» [11:1981;162]. Демек, көркөм адабияттын башкы предмети болгон адам коомдук тарыхый өнүгүш процессинде аны жаңырткан, өзгөрткүч субъект катары өзүн-өзү таанышы жана аны ички дүйнөсүндөгү жүрүп жаткан өнүгүү күн тартибинде болууга тийиш.

Д.Шатманалиеванын «Төрөлгөн күн» повестинде турмуштун далайлаган ой-кырын басып өткөн, практикалык тажрыйбасы кенен, түшүнүгү, элестөөсү бай бүгүнкү күндөгү биздин каарманыбыз, фабриканын шыпыруучусу кырк беш жаштагы Үкөтай, анын тагдыры, адамдык нарк-насили көркөм сүрөттөөгө алынат. Тагыраак айтканда, примитивдүү баяндалат. Каарман менен автордун ортосундагы эстетикалык дистанциянын сабактарынан улам образ окурманга таасирсиз, ары ишенимсиз, логикалык жактан да өзүн-өзү актабайт. Д.Шатманалиева сюжеттик окуяда өзү сүрөттөгөн ар бир дүйнө, турмуш көрүнүшкө, кубулушуна карай башкы каармандын мамилесин, түшүнүгүн билдирип, анын психологиясын ачып көрсөтөм деген ниетте анын ойлоноуларын оркойто жамап кете берет. Чындыгында мына ушундай далалат өз ордуна чыкпайт. Себеби, каармандын ой дүйнөсү жана психологиясындагы жүрүп жаткан реакция, толкундануу, таануу жана санаркоолор конкретүүлүктөн ажырайт.

Каармандын психологиялык турмушун жасалгалоо, сылап-тарап жылмалоо, барып келип жаш калемгердин чыгармачылыкка канат бүтүрүчү, башкы касиеттердин: индивидуалдуу көркөм ойлонун али примитивдүүлүгүн, эстетикалык даярдык, камылгасы чабалдыгын, маданий деңгээлинин тайыздыгын айгинелейт. Анткени, бул жалган, логикалык негизги бир беткей стереотиптүүлүк автордун көркөм фантазиясын биротоло бийлеп алган. Ошол себептен автордун башкы каарманы фабрикага келгенден кийин андагы ишпешкен жаш кыздар менен узак жана маанисиз кайым айтышуусу, аларга илгерки кыздардын дегеле жашгардын тагдырын айтып берүүсү, ал тууралуу кыздардын эч кандай түшүнүгү жок экендиги, эмгектик тартип, иштин технологиясы жөнүндөгү талаш-тартыштар Үкөтайды атайылап эле идеялаштыруу негизинде алдын-ала ойлонулган. Булар чыгарманын идеялык, көркөм-эстетикалык күч-кубатына доо кетирип, аны жансыз, таасирсиз көлөкөгө айландырган. К.Байжигитов буга: «Төрөлгөн күн» повестинде каармандын мүнөзүнүн калыптаныш процессин көрсөтүү иретинде Үкөтайга өзүнүн баскан жолун элестеттирет. Деген менен мындай аракет деле оңунан чыкпаптыр. Баяндоонун узактыгы, бытовизмдин алкагында гана кармалышы, психологиялык мотивировканын жетишсиздиги чыгармада ачык-айкын байкалат. Каармандын ишенимдери, көз караштары, мүнөзү, жан дүйнөсү атайы сызылган схема боюнча көрүнөт. Деги, Д.Шатманалиеванын повесть жанрынын табиятын, мүмкүнчүлүктөрүн али жетишпүү андай электигине анын дал ушул чыгармасы күбө. Турмуштук материалдарды өз билгендей жасап-жаскоо, «көркөмдөп баяндоо», адам

тагдырын, анын бытысын өзү каалагандай өзгөртүп, анын реалдуу көрүнүшүн атайылап тосмолоп, чүмбөттөө, бул али көркөм чыгарма, тагыраак айтканда, повесть эмес. А адабият жана искусстводогу жанрдык, стилдик, тематикалык жаңылануулар чындыгына келгенде сырткы гана формалуу өзгөрүшпөр, жаңылыштар катары саналат. Ал эми көркөм-эстетикалык практиканын башкы өзгөрүшү, баарынан мурда жаңы каарман менен жаңычалатып айтуу жана көрүү сыяктуу кубулуштар менен тутумдашат», - деп реалдуу белгилейт. [8:2011;25]

Демек, К.Байжигитов өз сындары аркылуу адабияттын жогорку деңгээлине жетишүүгө далалаттанган. Ал өзү объект кылып алган сын материалына калыс баа берген. Анын көркөм адабияттын өнүгүшүндөгү, калыптанышындагы ролун, маанисин белгилеп, көркөм баалуулукту аныктоочулук касиетине тереңден баалап бере билген.

Колдонулган адабияттар:

1. Апышев М. Мезгил бурулушу жана түбөлүк нарк – Б.: 2008.
2. Байжигитов. К. Башталуу. – Б.,2007;
3. Байжигитов К. Кайчылаш жолдор сын макалалар. – Ф.,1985;
4. Байжигитов К. Кыргыз адабий сынчынын чеберчилик маселелери. – Ф.,1991;
5. Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана илими. – Б.,2006.;
6. Байжигитов. К.Кыргыз адабий сынынын жаралуу жолдору. – Б., 2011;
7. Байжигитов К.Кыргыз мифтери жана легендалары. – Ф.,1985;
8. Байжигитов К. Мезгил жана адабий көркөм кыймыл. – Б.,2011;
9. Байжигитов К.Турмуш жана мүнөз. – Ф., 1982
10. Жигитов С.Кечээкинин сабактары бүгүнкүнүн талаптары –Ф.: 1991.
11. Даутов К. Жаш сынчы – - Фрунзе: 1981.

УДК: 378.147(575.2) (04)

Осмонова М.А., Осмонова Л.А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Гимназия №4

Осмонова М.А., Осмонова Л.А.

КНУ им. Ж.Баласагына

Гимназия № 4 Бишкек

Osmonova M.A., Osmonova L.A.

KNU J.Balasagyn,

Gymnasium No. 4

МУГАЛИМ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНҮҮСҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООБЩЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТОВ PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN A TEACHER AND STUDENTS

Аннотация: Бул макалада мугалим менен окуучулардын мамилеси талкууланып, мугалим менен студенттердин өз ара аракеттенүү ыкмаларын постсоветтик жана азыркы мезгил менен салыштырып, мисалдар жана статистикалык маалыматтар да келтирилген.

Суроолорго да жооп алабыз: - Бул ыкмалардын кайсынысы ишгейт? Окуучуларды окууга, ийгиликке жана студенттер менен жакшы, кесипкөй мамиледе болууга түрткү берүү үчүн мугалим кандай иш-аракет кылышы керек?

Аннотация: В этой статье рассматриваются взаимоотношения преподавателя и студентов, сравнение методов взаимодействия преподавателя и студентов с постсоветскими и настоящим временами, также приводятся примеры и статистика. Мы также получим ответы на вопросы: - Какой из этих методов наиболее эффективный? Как следует преподавателю действовать, чтобы мотивировать студентов к учебе и успеху и иметь хорошие, профессиональные отношения со студентами в настоящее время?

Annotation: This article discusses the relationship between a teacher and students, a comparison of the methods of interaction between a teacher and students with post-Soviet and present times, examples and statistics are given as well. We will also get the answers to the questions: - Which of these methods is more effective? How should the teacher act to motivate students to study, succeed, and have a good, professional relationship with students now?

Негизги сөздөр: мугалим, окуучу, мамиле, баарлашуунун эффективдүү ыкмалар, байланыш стили.

Ключевые слова: преподаватель, студент, взаимоотношение, эффективные методы взаимодействия, стиль общения.

Keywords: educator, student, relationship, effective methods of communication, the style of communication.

Проблемы взаимодействия и общения преподавателей и студентов всегда были очень актуальны. Недостаток взаимопонимания, общения, взаимоуважения является причиной уменьшения мотивации обучающихся. Ведь общение – это значимый социальный процесс. Люди получают информацию именно посредством общения. Для становления личности, в нашем случае студента, большое значение имеет именно общение между преподавателем ВУЗов и студентами. Возьмем к примеру виды педагогического общения, которые выделяет Столяров Л.[1]:

- 1) авторитарный – это когда преподаватель жестко контролирует студентов, не позволяет им высказывать свою точку зрения.
- 2) авторитарный - студенты участвуют в обсуждениях проблем, ведут дискуссию в сфере своей деятельности, но последнее слово остается за преподавателем.
- 3) демократический – ведутся партнерские взаимоотношения на равных между преподавателем и студентами, преподаватель ценит их мнение, и старается их тактично исправлять какие-то их ошибки.
- 4) игнорирующий – характеризуется тем, что преподаватель ограничивается лишь проведением своих занятий и старается меньше вмешиваться в жизнь студентов.
- 5) попустительский – в данном случае преподаватель идет на поводу желаний студентов, либо полностью игнорирует их.
- 6) непоследовательный – методы преподавателя зависят от его эмоционального состояния.

Было проведено социологическое исследование среди студентов России [1]. Участвовало 1705 студентов и 52 преподавателя. Ответы студентов распределились следующим образом: 1) отсутствие общего языка, взаимопонимания, человеческой близости- 43%. 2) Необъективный подход преподавателей к студентам – 21%. 3) Проявление неуважения к студентам со стороны преподавателей – 36%. Молодые люди утверждают, что

многие преподаватели не знают, не понимают своих студентов, не интересуются их внутренним миром. Ссылаются на необъективность преподавателей, на их нетерпеливость, недоверие к студентам, нежелание признавать свои ошибки. А преподаватели со своей стороны видят проблему общения и взаимодействия со студентами, их нежеланием слушать объяснения на занятиях, невыполнением домашних заданий, проявлением неуважения к преподавателям. Мы видим, что есть обоюдные претензии, присутствуют проблемы в общении, что может мешать учебному процессу. Или другой пример - сдача экзаменов; многие студенты испытывают чувство страха, которое выливается в ярко выраженную тревожность, беспокойство. У них случается паника и как результат это все отрицательно сказывается на результатах экзаменов; самый успешный студент может получить заниженную оценку, несмотря на свои способности. Поэтому при сдаче экзаменов преподавателю чрезвычайно важно вести себя доброжелательно, проявлять высокую культуру поведения. К сожалению, до сих пор случаются факты, грубого отношения некоторых преподавателей к студентам. Все это может привести к напряженному отношению между ними.

Из качеств, которые современные студенты больше всего ценят в преподавателях, обычно называют широкий кругозор, знание, профессионализм, проявление интереса к личности студента, уважение, терпение, понимание, поддержку, справедливость. Отрицательные качества, которые они выделяют: низкий уровень культуры, невежество, нетерпимость, высокомерие, злость, жестокость, унижение достоинства студента. В большинстве случаев, часто дистанцию держат сами преподаватели, не допуская их в свою “личную территорию”, это практикуется со времен существования Советского Союза; дабы не потерять в глазах студентов свой статус, не уронить свой авторитет. Эта проблема кроется также в нашей ментальности. Студенты не прочь встретиться с преподавателями, обсудить свои проблемы вне учебы, но наша ментальность не позволяет им этого сделать. Заведующая кафедрой биофизики В. А. Кратасюк долгое время проработала в университетах Америки. И преподаватели, и студенты там жили в Академгородке, поэтому много времени проводили вместе. Атмосфера была явно дружественной. Студенты могли запросто поспорить с профессором, обсудить важную научную проблему и их взаимоотношения нисколько от этого не страдали - наоборот, молодые люди с еще большим уважением начинали относиться к своему наставнику. Это было обычным делом - поехать на пикник, свободно общаться вне стен университета. Как резюмирует В. А. Кратасюк, уважение к преподавателю никуда не уходит, дистанция сохраняется, а вот глупый страх исчезает. Также сами студенты оценивают знания лектора; как была изложена тема, использовал ли слайды, наглядный материал. Главное для них то, что педагог должен быть интересным, понятным аудитории. Американские студенты понимают, чтобы чего-то добиться в жизни, нужно получить как можно больше знаний именно в стенах университета. От этого зависит их работа, их карьерная лестница, зарплата и уровень жизни.

Возьмем еще пример по одной из восточных стран, по наблюдениям В. В. Никитенко, заведующая кафедрой восточных языков, проработала по обмену 5 лет в Китае утверждает, что китайские студенты, как и американские студенты оценивают работу преподавателя. Этим также занимаются коллеги – педагоги, и специально назначенные ревизоры и поэтому преподаватель выкладывается на все 100%. И к тому же студенты могут легко отказаться от преподавателя, который их не устроил. В общем, будь то запад или восток, в современном мире распространение взаимообщения между преподавателем и студентами на равных, не

ведет к ущербу репутации педагога (взято из газеты “Новая университетская жизнь”). Неважно в какой стране ты живешь, можно все это применять у себя на кафедре, быть всегда на одной волне со студентами и быть открытым дружескому общению с учащимися.

О чем же нужно помнить преподавателю, как вести себя со студентами ВУЗа?

Взаимодействие – включает в себя не только выполнение своих профессиональных обязанностей, но и умение устанавливать дружественный контакт со студентами, мотивировать их на изучение предмета. Преподаватели в 21-м веке не только обучают учащихся, но и развивают навыки, которые им могут понадобиться в будущем. Поэтому преподаватель должен выбирать наиболее эффективные методы взаимодействия со студентами. Преподаватель сейчас выполняет много функций: он выступает в роли тьютора, консультанта, модератора. Есть еще одна модель которую может применить преподаватель – это стать тренд-сеттером – своеобразным эталоном для подражания, объединяющий в себя деятельность инноватора, креативщика, наставника, в купе со знанием своего дела и хорошим отношением к студентам. Для современного преподавателя важно не просто отработать положенные часы, но и понять, чего же хочет от него студент. Педагог может изменить материал, если это нужно и интересно студентам. Настоящий профессионал готов самообразовываться постоянно. Он допускает, что у учащихся может быть свое собственное мнение, даже если это ошибочное мнение. Мы живем в цифровой эпохе и соответственно преподаватель должен проверять учебные работы по e-mail, готовить слайды в PowerPoint, пользоваться Excel вместо калькулятора. Он также должен развивать в студентах умение мыслить. Поток новой информации устремляется на нас каждый день и студентам важно уметь размышлять самостоятельно, и уметь выбирать нужный материал. Профессиональный преподаватель помогает студентам сориентироваться в море информации. Необходимо шагать со временем и самосовершенствоваться.

Нашей стране нужны современно образованные, нравственные, деятельные люди, которые могут самостоятельно принимать решения, способны к взаимодействию, обладающие обязательностью. Поэтому сейчас актуальны равноправные, продуктивные взаимоотношения между преподавателем и студентам, и как вследствие особого внимания уделяется диалогу, как педагогическому методу общения, на котором строится коммуникативное взаимодействие педагога и учащихся (Е. С. Бондаревская, Е. А. Кролова, В. В. Селиков). И так, диалог вытесняет в наше время старые методы взаимоотношений, которые способствуют развитию партнерских отношений между преподавателями и студентами.

В итоге мы можем сказать, что хороший преподаватель прежде всего должен быть понятен, интересен студентам как полноценная, всесторонне развитая личность, которая может стать предметом для подражания.

Список цитируемых источников:

1. Гуревич П. С. Психология и педагогика. Учебник и практикум для академического бакалавриата. Учебник. М. Юрайт, 2019.
2. Тарасова С. И. Основы народной педагогики. Учебное пособие для вузов. М.: Юрайт, 2020.
3. Уругина, Т. М. Коммуникативное взаимодействие преподавателей со студентами как фактор успешности обучения / Т. М. Уругина. —2015. — № 18 (98). — С. 496-499.
4. <https://nsportal.ru/blog/nachalnoe-i-srednee-professionalnoe-obrazovanie/2019/11/25/issledovanie-pedagogicheskogo> [1]

Осмонова М.А., Осмонова Л.А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ
Гимназия №4

Осмонова М.А., Осмонова Л.А.

КНУ им. Ж.Баласагына
Гимназия № 4 Бишкек

Osmonova M.A., Osmonova L.A.

KNU J.Balasagyn,
Gymnasium No. 4

АУДИОВИЗУАЛДЫК ОКУУ КУРАЛДАРЫ АУДИОВИЗУАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ AUDIOVISUAL TEACHING METHODS

Аннотация: Дүйнө жүзү боюнча англис тилин эркин сүйлөөгө болгон суроо-талаптын өсүп жатышы мугалимдердин тил көндүмдөрүн, анын ичинде угуу, окуу, сүйлөө жана жазууну үйрөтүүнүн эффективдүү жолдорун издөө керек дегенди билдирет. Бул макалада биз университетте эл аралык мамилелер жана чыгыш таануу факультетинин жогорку курстарынын студенттери үчүн англис тилин окутууда угууну колдонуу тенденциясын талдап, угууну үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасын карап чыгабыз. Коммуникативдик ишмердүүлүктүн бул түрүнө ээ болуу менен адам өзүнө айтылгандардын баарын түшүнөт жана айтылгандарга адекваттуу түрдө жооп кайтарып, өз оюн жооп катары өзгөртөт. TOEFL, IELTS, чет өлкөлүк университетке кирүү экзамендери жана бүтүрүү сыяктуу эл аралык сынактар азыр угуу жөндөмү тилди билүүнүн негизги компоненти экенин моюнга алып, көбүнчө угуу компонентин камтыйт.

Аннотация: Постоянно растущие потребности в свободном владении английским языком по всему миру привели к тому, что преподавателям стало необходимо искать более эффективные способы обучения языковым навыкам, в числе которых аудирование, чтение, говорение и письмо. В данной статье разберем тенденцию использования аудирования при обучении английскому языку в университете студентов старших курсов факультета Международных Отношений и Востоковедения, рассмотрим систему упражнений для обучения аудирования. Владея данным видом коммуникативной деятельности, человек понимает все что ему говорят, и адекватно реагирует на сказанное, конвертируя свои мысли в ответ. Международные экзамены такие как например TOEFL, IELTS, вступительные экзамены в зарубежные университеты, выпускные теперь часто включают этот компонент прослушивания, признавая, что навыки аудирования являются основным компонентом владения языком.

Annotation: The increasing demand in English fluency around the world has meant that educators should look for more effective ways to teach English, along with listening, reading, speaking and writing. In this article, we will analyze the trend of using listening in teaching English at the university for senior students of the Faculty of International Relations and Oriental Studies, and consider a system of exercises for teaching listening. Possessing this type of communicative activity, a person understands everything that is said to him, and adequately reacts to what was said, converting his thoughts in response. International exams such as TOEFL, IELTS, foreign university

entrance exams, and graduations now often include this listening component, recognizing that listening skills are a major component of language proficiency.

Негизги сөздөр: угуу, кабыл алуу, Youtube, видеохостинг, лексика.

Ключевые слова: аудирование, прослушивание, восприятие, YouTube, видеохостинг, словарный запас.

Keywords: listening, perception, YouTube, video hosting, vocabulary.

Аудирование является основой для развития говорения, чтения, письма. Аудирование представляет собой процесс восприятия и понимания звучащей речи.

Самые популярные задания, которые предлагаются сегодня до прослушивания - это введение новых слов и выражений, а также обсуждение темы или вопросов, которые будут подниматься в прослушивающем фрагменте. Перед прослушиванием необходимо обеспечить достаточным контекстом для понимания и создания мотивации для прослушивания.

В данной методике используется видеохостинг Youtube, которая позволяет задействовать не только слуховые, но и зрительные каналы. Это способствует более глубокому пониманию и лучшему усвоению языка. Видео помогает расширить словарный запас, использовать новую лексику и грамматику, воспринимать фразы, выражения носителей языка. Главное требование – это содержание, оно должно вписываться в рабочую программу дисциплины на каждом этапе обучения.

В качестве примера возьмем студентов факультета международных отношений – будущие дипломаты, им интересно смотреть соответствующее видео про действующих дипломатов, которые своим примером вдохновляют к обучению, мотивируют их использовать и изучить фразы, новую лексику, относящуюся к данной теме. Для работы выбирается материал подходящего уровня и на интересующую тему, например, заседание ООН. Сначала видео просматривается два-три раза без субтитров, чтобы понять содержание как можно яснее. Затем проверить правильно ли поняли речь говорящего, например, выполнив задание преподавателя.

Далее просмотреть видео еще раз с субтитрами, проговаривать выражения, чтобы отработать произношение и интонацию. Отыскать новую лексику -это должна быть система, постоянная работа, чтобы студенты могли хорошо различать предложения на английском языке.

Использование Youtube хостинга носит более жизненный характер, студент представляет себя на месте дипломата на Совбезе ООН, решает политические задачи, вносит предложения; все это отрабатывается на практических занятиях. Можно провести занятия, где студенты выступают в роли дипломатов сидя за круглым столом. Каждый выходит со своей подготовленной речью, которая отображает решение какой-либо политической задачи. При этом используются новые фразы, выражения, которые встречались на видео. Это настоящая практика использования новой лексики и формирования навыков иноязычного говорения. Это дает возможность погрузиться в ситуацию, с которой им придется по сфере своей деятельности столкнуться в дальнейшем. Студенты будут четко представлять свою функцию, отрабатывать навыки говорения, воспринимать иностранный язык, совершенствовать навыки аудирования. Важность формирования навыков аудирования заключается в том, что именно прослушивание дает возможность овладеть звуковой стороной изучаемого языка, интонацией, ритмом. Этот метод помогает обеспечить успех коммуникации, который заключается в умении говорить на английском языке и понимать

английскую речь. Студенты начинают проявлять интерес к изучаемому материалу, видя живых людей, их жесты, мимику, они мысленно переносятся в тот виртуальный мир и представляют себя в роли дипломатов, представляющих интересы своей страны.

Задания, которые могут выполняться во время прослушивания текста.

1. What information does the following numbers refer? What data has the Human Rights office recorded?

- a. ...1546....
- b. ...560....
- c. ...982....
- d. ...24....
- e.10....
- f.26....
- g. ...12....
- h. ...34...

В данном упражнении студенты во время просмотра видео на YouTube должны написать главные слова, относящиеся к этим цифрам. Например, the Human Rights office has recorded the following data:

- a. 1546 civilian casualties;
- b. 560 people were killed;
- c. 982 were injured since the invasion;
- d. The 24th of February;
- e. The 10th of March;
- f. 26 attacks;
- g. 12 deaths;
- h. 34 injuries;

Задания, которые могут выполняться после прослушивания. Студентам дается несколько конкретных вопросов, на которые им следует дать конкретный ответ. Например, на 8991 заседании Совбеза ООН от 11 марта 2022 года можно задать следующие вопросы:

1. What was the agenda of the 8991 UN SC meeting?
2. Who are the participants of the meeting?
3. What was the Russian Representative's speech about?
4. With whom do you agree and with whom disagree?

В следующем задании можно попросить студентов пересказать вкратце просмотренный материал.

Или, например, еще можно после просмотра можно разделить студентов на две группы и попросить двух студентов этих групп быть представителями Украины и России и как бы они себя позиционировали если бы они были на месте этих представителей двух государств.

Список цитируемых источников:

1. Пасов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. - Москва 1989
2. Коморовская Н. Методика обучения иностранным языкам. – Варшава: Fraszka Edukacyjna, 2002.

Райым кызы Альбина

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Райым кызы Альбина

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Raiym kyzy Albina

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**ОРТО АЗИЯ АЙМАГЫНДАГЫ ТОПОНИМДЕРИНДЕГИ ЖАЛПЫЛЫКТАР
ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ТОПОНИМОВ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО РЕГИОНА
COMMON FEATURES OF TOPONYMS OF THE CENTRAL ASIAN REGION**

Аннотация: Макалада Орто Азия өлкөлөрүндөгү айрым географиялык аталыштардын окшошуктары, өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары жана аталган аймактарда кездешкен булак, суу, сай, кудук, арык топотерминдеринин лексико-семантикалык мааниси, сан менен байланышкан жер суу аталыштарынын таралышы каралат. XVI-XVIII кылымдарда жакынкы коңшу өлкөлөрдүн жазма адабий тили, маданияты бирдей болгондуктан, андагы физико-географиялык объектилер тактап айтанда тоо, көл, дарыя ж.б.у.с объектилердин көбүнчөсү окшош аталышка ээ болгон. Ошол себептүү жогоруда аталган аймактарда түрк тилине таандык огуз, кент, сай, агач сыяктуу компоненттер жер суу аталыштарында көбүрөөк сакталып калгандыгы маалым. Жогоруда көрсөтүлгөн маселелерге макалада кеңири кайрылабыз.

Аннотация: В статье рассматриваются сходства, особенности, различия некоторых географических названий в странах Средней Азии и лексико-семантическое значение топонимов – названий источников, рек, ложбин, каналов, а также распространенность географических названий, связанных с числом. Поскольку в XVI-XVIII веках письменный литературный язык и культура соседних стран были идентичны, то большинство физико-географических объектов в них, а именно горы, озера, реки и другие подобные объекты часто имели схожие названия. По этой причине в названных выше регионах такие компоненты, как -огуз, -кент, -сай, -агач, относящиеся к тюркскому языку, чаще всего сохраняются в географических названиях. Мы подробно рассмотрим вышеуказанные вопросы в статье.

Annotation: The article examines the similarities, features, and differences of some geographical names in the countries of Central Asia and the lexico-semantic meaning of the toponyms such as names of springs, rivers, ravines, wells, streams, as well as the prevalence of geographical names associated with the number. Since in the XVI-XVIII centuries the written literary language and culture of neighboring countries were identical, physical and geographical objects in them, i.e. mountains, lakes, rivers, and other similar objects, often had similar names. For this reason, in the regions mentioned above, components like -oguz, -kent, -sai, -agach, related to the Turkic language, are most often preserved in the geographic names. We will consider the above issues in detail in the article.

Негизги сөздөр: топонимия, гидронимия, география, өлкө, суу, дарыя, көл, Тажикстан, Казакстан, Өзбекстан

Ключевые слова: топонимия, гидронимия, география, страна, вода, река, озеро Таджикстан, Казакстан, Узбекстан

Keywords: toponymy, hydronyms, geography, country, water, river, lake, Tajikistan, Kazakhstan, Uzbekistan.

Тил илиминде географиялык аттардын келип чыгышы көптөгөн убакытты, далайлаган жылдарды жана ондогон кылымды өз ичине камтып турат. Айрым аталыштар оозеки түрдө сакталса, кээ бир аталыштар тарыхый булактарда жазылып калган. Жер-суу аттарынын келип чыгышы ар түрдүү. Анткени, ар бир элдин тарыхый тагдыры, диний-мифологиялык дүйнө таануусу, географиялык жашоо шарты бир алкакта жашап келсе дагы, ар түрдү болгонун тана албайбыз. Мындай факторлор ар бир элдин жер-суу аталыштарын ат коюп, кеңири журтчулукка тарап кетүүсүнө таасир берген. Бирок, маданий, этнографиялык окшошпукту негиздеп турган элдердин жер-суу аталыштары окшош болгону менен тилдик фактор өзгөчөлүктү көргөзүп турду.

Аталган аймактарда көчмөн маданиятынын аскердик артыкчылыгынын натыйжасында цивилизациялардын кагылышуусу, тогуз жолдун тоомунда Улуу Жибек жолунун натыйжасында маданияттардын кездешүүсү орун алып, маданий процесстерге таасир берип, анын ичинен жер-суу аталыштарынын калыптанышын негиздеген. Орто Азия чөлкөмүндө, тактап айтканда, казак, өзбек, тажик, кыргыз элдеринде араб, монгол, иран, көөнө түрк тилдеринен келген жер-суу аталыштары кездешет, бирок кайсы аталыш кандай оошуп келгендиги тууралуу так ойду айтыш кыйын. Бир гана болжолду көз караштарды билдирип, объективдүү маалыматтар менен аргументтүү айтканга аракет көрүлмөкчү.

Өзбекстан жергесиндеги кээ бир жер-суу аталыштары байыркы катмарга барып такалышы ыктымал, ошондуктан кыргыз-өзбек суу аталыштарындагы лексико-семантикалык жактан окшош маанилер көп эле кездешет. Бул аймактагы кээ бир жер-суу аталыштары байыркы катмарга барып такалышы ыктымал, ошондуктан кыргыз-өзбек суу аталыштарындагы лексико-семантикалык жактан окшош маанилер көп эле кездешет. Өзбектерде «Булакбоши», «Арасай» (Орасай), «Күнчикар» деген аталыштар кездешет. Булакбаши, Арасай деген сөздөр – «булактын башы», «сай буйи» – «буй» – жээк, сайдын же дарыянын жээги деген маанини туюндуруп турат. Сой – дарыянын сайы, буй – жээк деген сөздү негиздеп турат. Ал эми биздин өлкөдө да (сай) топонимине байланышкан аталыштар көп. М: Кажысай, Аравансай ж.б.у.с. «Чай», «сай», «суу» огуз түркчөсүндө «сай-чай» деген формаларга өтүп айтыла берет. Чайбулак – чай кайнатып иче турган булак эмес, сайдагы булак деген маанини туюндуруп турат. Ошондой эле, азыркы Жумгал районундагы «Чаек» деп аталган айылдын мааниси чай+эк деген уңгу жана мүчөдөн эмес, тактап айтканда, чай өсүмдүгүн эгүү эмес, Чаек – «чай» (түркчө) – «сай» – суу маанисиндеги сөздөн келип чыккан. Орто кылымда түрктөр дарыяны (суу, өзөн) «арык» же «укуз» дешкен. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө «сай» – таштак жер деп берилген. [1] Ал эми Күнчикар деген калктуу конушгун аталышы кездешет. Күнчикар – чыгыш - т. а. күндүн чыгышы. Мындан сырткары Арасай, Арнасай ж.б.у.с. суу аталыштары бар. (Орасой) «Ора» ортодогу кошулган жерди билдирет. Ошондой эле Хорезмде чоң каналдар «арна», кичинекей каналдар – «яб» деп аталат. Арна компоненти катышкан географиялык терминдердин да көп экендигине күбө болобуз. М: Арнакапчыгай, Арнасай, Назарханарна, Богланарна ж.б. Казак тилинде Арна каньон, терең, чуңкур, кууш өрөөн деген маанини берет. Экинчи мааниси багыт, канал. Самаркан областында байыркы каналдардын бири болгон Булунгур деген аталыш бар. Өзбек элинин белгилүү тилчиси С. К. Караевдин белгилөөсүндө Чыгыш Түркстанга жакын Турфана шаарында Булунгур деген аталыш жолугат. Монголдорчо – Булунгур тунарған

деген маанини берет. Ушул эле аталыш кытайда Булунгир, Булунзир, Булунзы, Булунцирь түрүндө кезигет. [2. 10,15]. Өлкөнүн көпчүлүк гидронимдеринде “булак” топотермини кездешет. Гумбулак (гум - терең), Жарбулак сайдагы булак, Жиндибулак (диалектерде, мас, ичке булак), Каттабулак (чоң булак), Котурбулак (котурду дарылаганга жардам берет) ж.б. Мындан сырткары “кудук” топотермини бар. М: Аткудук, Жаркудук, Ташкудук ж.б. Ингичкасой – ичке. Ичкедрыя, Жингилсой. Жингил деген сой ж.б. Ушул эле булак, кудук сыяктуу топотерминдер Кыргыз жергесинде да кеңири тараган. Миң Булак, Жан Булак, Жон Булак, Кара Булак, Бир Булак ж.б. Жыйынтыктап айтканда өзбек-кыргыз жер-суу аталыштарында тыбыштык айырмачылыктар көрүнүп турганы менен маанилик жактан бири-бирине окшош болуп турганы этникалык жактан жакын эл экенибизден кабар берип турат.

Ар бир өлкөдө жер-суу аталыштарынын келип чыгышы жердин географиялык шартына, диний ишенимине, мифологиялык дүйнө көрүмүнө шайкеш келип, ат коюп алышканын баамдасак болот. Ушундай эле көрүнүшү Казакстандын жер-суу аталыштарынын да байкаса болот. Бул аймактагы Сыр дарыя, Балхаш, Аганас деген суу аталыштарын мааниси кандай, түп тамыры кайсы тилге же кайсы сөзгө барып такаларына баам сала турган болсок, анда мааниси тээ байыркы тарыхка кетери шексиз.

Сыр Дарыя - Орто Азиядан агып өткөн дарыя болуп саналат. Байыркы убакта бул дарыя «Яксары» деп аталган. Б.з.ч. IV кылымдагы жазуу булактарында «река жемчуга» деп берилген. Ошондой эле алгачкы Орхон Енисей түрк жазууларында «Иенчу-угуз» деп берилет. Ал эми кытайда Сыр дарыянын байыркы аталышы «Чженьчжухе» («Жемчужная река») делсе, Ирандагы булактарда «Яхша-арта», – «Превосходная жемчужина» дегенди билдирген. Окумуштуулардын айтымында Сыр дарыя аккан жерлерде жемчуг (баалуу таш) болгон эмес. Бул баалуу таштын атынан эмес, аны баалап, сыйлагандыктан келип чыккан. [3. 125-130] Байыркы грек булактарында Йаксарт деп берилсе, орто кылымдарда Ашард же Хашарт деген аталышта жолугат. [4.472] Кээ бир маалыматтарда Сыр дарыя аталышы XIX кылымда Ирандын «Сары» деген сөзүнөн келип чыккандыгы айтылат.

Жогоруда аталып кеткен **Балхаш** көлүнүн аталышы бир тараптуу эмес. Э. Кайдаров “бал” “ва” – суулу балыктап, баткактуу, бал+каш балчыктуу жер, саз деп берет. О. Молчонава жазып кеткендей Балкаш, Балкашгу, Балкасту өзөн, сай, тау деген атоолордо кездешет. Ал эми **Аганас** – аталышынын келип чыгышынын түрдүү варианттары бар. Е. Койшыбаевдин пикиринде “арна” деген сөз терең суу деген маанини берерин айтат. [5. 65-б.] Ал эми жогорку көрсөтүлгөн эмгекте Аганас аталышы үч компоненттен куралган деп берет. 1) ак, агуу, жылжуу, козголуу, 2) ын же ан 3) ас – эски топонимдик формант. Байыркы аталышы *Agynas* болушу мүмкүн. Агынас болуп өзгөрүүгө учураган. [3. 129-б.] Ушул сыяктуу аталыштардын бардыгы суунун сапатына, көлөмүнө, түсүнө, жайгашкан жерине карата аталган.

Ошондой эле Тажик тилиндеги аталыштарга кайрылсак, бул тилге байланыштуу жер суу аттары X-XII кылымдарга таандык. Себеби ошол убакытта түрк тилдүү этностордун көчүп конуп жүрүшү менен байланыштырат. Хотлон областында да ислам мезгилинде түрк уруулары жашаган деп айтылат. Аталган аймакта түрк, өзбек урууларына тиешелүү төмөнкүдөй аталыштар бар.

1) *su? suw* (Кизилсу) Йахсу, Иеттису дарыянын аталышы; 2) *say* Тандырсай, Базарсай; 3) *guduk* Эшенкудук; 4) *arig* арык, канал Бустонарьк, Бустонарик, Бешарик сыяктуу аталыштар кездешет. Ошондой эле О. Молчанова Тоолуу алтай автономиялуу областында да

жогорудагыдай булак, арык, арт, белтир ж.б.у.с. топотерминдер бар экендигин көрсөткөн. [6.16]

Байыркы уруулардын тилдерине тиешелүү болгон жер суу аттары Тажик топонимдерине аралашып сиңип кеткен. Ошондуктан азыркы тажик топонимиясы да тилдик катмарларга ажыратылып каралат. Тажик, Памир, Ягноб, Түрк (өзбек, кыргыз), орус, согдий мына ушул сыяктуу катмарларга байланыштуу аталыштар бул аймакта кеңири кездешет. Жергиликтүү элдер агын сууларды, жөн гана дайра деп аташат. А кичине куйма, шаркыратмаларды атайын термин менен аташпайт. Жөн гана кайсы бир капчыгайдын суусу деп коюшат.

Ошондой эле тажик тилинде сан менен байланышкан аталыштар бар. “1” (тадж.як, кырг.бир), “2” (тадж. ду, кырг. эки, “4” (тадж. чор, кырг төрт), “5” (тадж. панж, кырг. беш), “6” (тадж. шиш, кырг. алты), “7” (хафт, жети), “10” (дах, ўн), сорок – “40” (чил, қирқ), Мисалы, Яккабош - (жалгыз) деген маанин түшүндүрөт. [7. 84 с]

Чоржуй - (орус.Чарджоу) - Туркменистандагы область жана шаар. Шаардын аталышы перс-таджик сөзүнөн келген. Чор (четыре) жана жуй (дарыя) т.а. «төрт дарыя » дегенди билдирет. Чорток (вар Чартак сарай); - Ср. азерб. Чардаг-«крыша», «үстү»: ал эми персче тажикче Чор «төрт» жана арабча – «арка», «сактоочу», «чатыр » деген маанини берет.

Панж (5) санына байланышкан төмөндөгүдөй аталыштар бар: **Пенджаб** (вар. панжоб) – беш дарыя перс-тажик сөзү, панч сандык мааниде (беш) дегенди билдирсе, об (суу) дегенди билдирет. Панжоб – Афганистан менен Тажикстан территориясындагы агын дарыянын аталышы. Панждкент - Самаркандагы көчөнүн жана Тажикстандагы шаардын аталышы; (орусча Пенджикент) Бул сөз тажиктин “панч” деген сөзүнөн алынган. Панч беш дегенди билдирсе, ал эми кент сөзүн түрк тилинен которгондо шаар, кыштак деген түшүнүктү берет. Мындан сыткары Бешагач деген Ташкентте эл жашаган аймактын аталышы бар. 1-сөзү беш (пять) сандык маанини туюндурса, агач (егоч) – дарак, бак деген маанини берет. Агач арт, Агач арт байыркы түрк формасы кыргызча жыгач. Арт-кыргыз тилинин лексикасында кездешпейт. Экинчи копоненти менен кездешет. Көк-Арт, Кум-Арт, Кызыл-Арт, Кайың-Арт. Бул тууралуу Д. Исаевдин эмгегинде (йигач, агач, игач) жыгач карагай маанисинде берилген. [8. 29-б.] Бул эки сөздү кошкондо (Бешагач) - «беш дарак» маани келип чыгат. “Беш” санына байланышкан дагы бир аталыш Самаркан обл. Пастдарган районунда кездешет. Бул аймакта Бешкахрамон - деген кыштак жайгашкан. Беш (пять) сандык маанини берсе, кахрамон- (баатыр) деген маанини берет, тактап айтканда, беш эмгек баатырынын кышпагы деген маанини туюндурат.

Жогоруда көрсөтүлгөн сан компонентине байланышкан аталыштар кыргызстандын жер суу аталыштарында да кеңири тараган. Алсак: Экинчи тал, Үч-булак, Үч-малай, Үч -Терек, Үчэмчек, Үч-Коргон, Үч- Чат, Үч-дөбө, Үчкошкон, Төрткүл, Чарайгыр (чаар эмес, чар. Чар - фарсча төрт), Чартак (төрт так-таг-тоо), Беш арал, Беш абышка, Беш-Байтал, Беш бала, Бешбадам, Беш бажа тоо, Бешбелчир, Беш булак, Беш көл, Беш конуш жайлоо, Беш мойнок, Беш өрүк, Беш күнгөй, Бешгащ, Беш үңкүр, Алты арык, Жетиген, Жети-Көл тоо кыркасы, Жети Өгүз, Жети-Суу, Тогуз-Булак, Тогуз Торо, Онбир-Жылга ж.б. Өйдөдө көрсөтүлгөн тажик тилиндеги чор (төрт), фарс тилиндеги чар (төрт) компоненти менен окшоштугу жакын. Кыргызстандын Ош аймагында Чилустун Чарбак деген аталыш бар - төрт бак, төрт дарак дегенди түшүндүрөт. «Чил» **перси** тилинде кырк деген сөз. Кырк устун жыгач, кырк дарак. Ошондой эле тажик тилинин базасында Келте-Булак, Зилзала-Булак, Санам-Булак, Баткен, Зардалы Дөгмөн ж.б. у.с. аталыштар кездешет.

Жыйынтыктап айта турган болсок жогорудагы көрсөтүлгөн жерлердеги жер-суу аталыштарындагы окшоштуктар маданий, тилдик, этнографиялык жактан бирдей баалуулук системасына ээ болуп, этнонимдик жактан ар башка болгону менен түпкүрүндө бир маданий өзөктүн өкүлдөрү экенинен кабар берет. Аты аталган өлкөлөрдүн территориялык жана идеологиялык багыты башка болгону менен тилдик, этникалык жактан түрк элдердин бир чоң тобуна кирип турарыбыз эч талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Махмуд Кашгари Туркий сузлар девони (Дивану луготи турк) 1,3 т. Ташкент, 1960
2. С. Караев Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем – Т.: 2015
3. Ортолук Казакстандын жер-суу аттары, Алматы 1989
4. Беруни 1973 – Абу Райхан Беруни. Канон Мас'уда (книги I—V) /
5. Вступительная статья, перевод и примечания П.Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда при участии М.М. Рожанской (перевод и примечания) и А.Ахмедова (примечания) // Избр. произв. Т. 5 (часть 1). Ташкент: Фан, 1973.
6. Койшыбаев Е. Казакстан жер-суу аттарынын сөздүгү, Алматы, 1985
7. Молчанова О., Топонимический словарь Горного Алтая 1979, 7-б.
8. Хромов, Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Вып. 1 / под. ред. З.Ш. Раджабова. — Душанбе: Ирфон, 1975.
9. Исаев Д. Жер суу аттарынын сыры. Б.: 1977

УДК: 81'243

Саденова А. Е., Асылбеков Р.Ө.

КазМУ аларды. Аль-Фараби

Саденова А. Е., Асылбеков Р.О.

КазНУ им. аль-Фараби

Sadenova A.E., Asylbekov R.U

KazNU them. Al-Farabi

ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮДӨ СӨЗ КЫРДААЛДАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮН КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТИПОВ РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

ТІЛ МЕНГЕРТУДЕ СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЯТ ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ FEATURES OF THE USE OF TYPES OF SPEECH SITUATIONS IN LANGUAGE ACQUISITION

Аннотация: Мақалада казак тилинин ассимиляциясындагы кеп жагдайларынын түрлөрү каралат. Казак тилин үйрөнүп жаткан чет элдик студенттердин сүйлөөнү калыптандыруунун методдору каралып, сүйлөөчүлүккө үйрөтүүнүн психологиялык алгылыктуу шарттарына талдоо берилген. Сүйлөө үчүн зарыл болгон шарттардын арасында маанилүү орунду жагдайлар жана алардын компоненттери алат. Окуу процесси бардык реалдуу кырдаалдарды чагылдыра албайт, ошондуктан чыныгы кеп коммуникациясын туураган билим берүү коммуникативдик кырдаалдарды имитациялоо сунушталат. Мақалада

оқуғуунун ар кандай этаптарына туура келген ар кандай методикалық сунуштар сунушталат. Көңүл сөздүн лингвистикалық формасына гана эмес, мазмунуна да бурулат. Сүйлөөнү үйрөтүү үчүн диалог жана полилогдорду колдонуу менен интерактивдүү формалар сунушталат. Мақалада берилген көнүгүүлөр системасы оозеки байланышты өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Аннотация: Мақалада казак тілін меңгертудегі сөйлеу жағдаяттарының түрлері туралы сөз болады. Қазак тілін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сөйлеуге үйретудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы жағдаят мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Оқу үдерісі барлық шынайы жағдаяттарды көрсете алмайды, сондықтан да шынайы тілдік қатынасқа жақын коммуникативтік оқу жағдаяттарының үлгілері ұсынылады. Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады. Мақалада ұсынылған жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйретуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына үйрету көзделсе, екінші жағынан жағдаяттың өзгеруі көрінетін қарым-қатынасқа түсуге, диалогтық сөйлеуге үйрету көзделеді.

Аннотация: В статье идет речь о видах речевых ситуации при усвоении казахского языка. Рассматриваются приемы формирования говорения иностранных учащихся, изучающих казахский язык, дается анализ психологических предпосылок обучения говорению. Важное место среди условий, необходимых для говорения отводится ситуациям и их компонентам. Учебный процесс не может отразить все реально существующие ситуации, поэтому предлагается моделировать учебные коммуникативные ситуации, которые имитируют реальное речевое общение. В статье предложены разные методические рекомендации, соответствующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной. Для обучения говорению предлагается интерактивные формы использование диалогов и полилогов. Система упражнений, представленная в статье, способствует развитию устного общения.

Annotation: This article touch's upon the peculiarities of a situation in learning Kazakh language as the second language. The methods of speaking of foreign students, who study Kazakh language, are considered and the analysis of psychological backgrounds of speaking teaching is given. Important place among conditions required for speaking is get to situations and their components. Academic process cannot reflect all really existing situations, therefore, it is proposed to model academic communicative situations which imitate real speech communication. In the article, various methodic recommendations are provided, which correspond to various stages of education. It is given attention not only to linguistic form of expression, but to informal form. Interactive forms, use of dialogues and polylogues are proposed for speaking. Sistem of exercises, provided in the article, contributes to development of oral communicative.

Негизги сөздөр: сүйлөө, психологиялық өбөлгөлөрдү талдоо, вербалдык коммуникация, коммуникация, кырдаал.

Түйін сөздер: сөйлеу, психологиялық алғышарттарды саралау, коммуникативтік, жағдаяттар, айтылым.

Ключевые слова: говорение, анализ психологических предпосылок, речевое общение, коммуникативность, ситуация.

Keywords: speaking, the analysis of psychological prerequisites, speech communication, communication, situation.

Адамдар арасындағы тілдік қатынас өмірлік, қоғамдық қажеттілікке сәйкес қолданылу ортасына қарай ерекшеленеді, қалыптасады, өмірдегі әртүрлі тіршілік жағдайына байланысты түрленеді, сараланады. Белгілі бір жағдайлардағы адамдар арасындағы қарым-қатынаста кеңістік пен уақыт кесіндісінде сөйлеу әрекетінің орны ерекше. Сөйлеу әрекеті сөйлеу жағдаятын қалыптастырады.

«Жағдаят» ұғымы психологияда, әдістемеде, философияда және лингвистикада зерттелген адамдар әрекетінің сипатын, өту барысын т.с.с. анықтаушы маңызды категория. Әр ғылым саласы бұл ұғымды өз мақсатына қарай, зерттеу бағытына қарай әртүрлі анықтайды. Өйткені «жағдаятқа» анықтама беруде мынадай әртүрлі көрсеткіштер басшылыққа алынады: 1) айнала қоршаған заттар мен құбылыстардың қатысы арқылы анықталатын жағдай; 2) сөйлеу әрекетін дүниеге келтіретін шарттар; 3) сөйлеуші мен объективті құбылыстар арасындағы объективті байланыс; 4) шындықтың жиынтығы [1, 56].

Сөйлеу жағдаяты сөйлеушінің белгілі білім қоры, тәжірибе түрінде қарым-қатынас жасауға түрткі, уәж болатын шарттары арқылы айқындалады. Сөйлеу жағдаяты белгілі бір уақыт кесіндісіндегі өтпелі, уақытша сипатқа ие болады. Сонымен қатар жалпы қоғамдық өмірмен қалыптасатын тұрақты жағдай да сөйлеу жағдаятын айқындайтын белгінің қатарына жатады.

Тіл үйретудің алғашқы күнінен-ақ қарапайым сұрақ-жауап арқылы шетелдік студентті диалогтық сөйлеу жағдайына бейімдеу әдістемелік тұрғыдан тиімді болып табылады. Сондықтан көптеген ғалым-әдіскер сөйлеуге үйретуде тақырыптық ұстанымның орнына жағдаяттық ұстанымды ұсынады. Әрине, бұл ұстанымдар бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше, олар бірін-бірі ұштай түседі. Жағдаят диалогты тудырады. Оған орыс тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама берген. «Ситуация – это совокупность обстоятельств, условий, создающих те или иные отношения, обстановку или положения» [2, 49-50].

Жағдаяттылық – шетелдік студенттің үйренуге, меңгеруге, білуге қызығушылығы, меңгеру жүйесіндегі маңызды стимул. Жағдаяттылық (ситуативность) – сөйлеуге үйретудің маңызды шарты. Жағдаят дегеніміз сөйлеуге стимул. Жағдаят коммуниканттар айналасындағы заттар емес, сөйлесушілердің өзара қарым-қатынас жүйесі, демек әңгімелесу дегеніміз шындық өмірде бір нәрсені сұрау, түсіну, сендіру, таңдану, ренжу және т.б. Сөйлеу жағдаяттарының іс-әрекетіне байланысты болуы баяндау, әңгімелеу үшін стимул болып табылады, бұл әдістемеде меңгеріп жатқан тіл – қатынас құралы екендігін де сезінтетін күшті стимул. Тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын және сөйлеу шеберлігін қалыптастыру үшін жағдаяттылықты өзектілендіру үнемі алға тартып отыру аса тиімді [3].

Диалогтың қалыптасуына сөйлеу жағдаяты тікелей әрі доминантты түрде әсер етеді. Онсыз диалогтағы әңгіме тақырыбын түсіну қиын. Жалпы тілдің қызметі сөйлеу жағдаяттарында өзектіленеді. Екеуінің арасында белгілі бір байланыс бар.

Жағдаят пен тілдің, диалогтың байланысын айтумен бірге ғалымдар тіл белгілі жағдайда керек, сондықтан тілді үйретудегі негізгі мәселе жағдаят болуға тиісті деген пікірді жиі айтады. Мәселен, нақты қатысымдық мақсатты орындату үшін бір тақырып көлемінде

өзара байланысты бірнеше жағдаяттарды біріктіруге болады. Сөйлеу әрекетінің мақсаты тіл бірліктерін қолдану, тіпті өз ойын жеткізу де емес, сөйлеу мақсаты шынайы өмірде нақты бір әрекетке итермелеу, серіктесіне өз дегенін орындату, сондықтан шетелдік студенттерді нақты жағдаяттар моделіне енгізу арқылы тілге үйретудің тиімділігі аса жоғары болмақ. Ал диалог әсіресе жағдаятқа тәуелді келетін сөйлеу құрылымы.

Жағдаят сөйлеу тілін үйреткенде диалогтың белгілі бір қажеттілікке сәйкес болуын қадағалап, меңгерген сөздерін жеке-дара емес, бір тақырып аясында қолдануға мүмкіндік туғызған жөн. Жағдаят тілдесім барысында сөздерді үнемді жұмсауды қамтамасыз етеді, хабарламаларды қысқартуға мүмкіндік береді. Ал бұл өз кезегінде диалогқа қатысушылардың тілдік құралдарды аз жұмсай отырып, тақырып бойынша көбірек мәлімет беруге тырысатын ынтасын байқатады. Мұндайда шетелдік студенттердің айтпай кеткен сөздерін, қысқартылған мәліметтерді жағдаяттық құрылым өзі толтырады.

Тіл меңгерудегі сөйлеу жағдаяттығының мақсаты – шетелдік студенттерді тілдесімге дайындау, сөз арқылы, диалогтық сөйлесу арқылы тілдік қатынасқа, диалогтық тілдесімге шығару. Оның негізінде жағдаят жатады, басқаша айтқанда тілдесім жағдаят арқылы жүзеге асады. Шетелдік студенттің әртүрлі жағдаятқа байланысты қатысымдық құзыреттілігін тіл меңгерудегі әрбір сабақтағы лексикалық минимум арқылы елтану, мәдениеттануға қатысты білімдері арқылы қалыптастыруға болады.

Көптеген ғалымдар диалогтық мәтіннің пайда болуы үшін жағдаяттың жалпы сипаттамасы (қалыпты, тартысты), екі не одан да көп, жеке / ұжымдық, белсенді / баяу серіктестері әлеуметтік рөлдері жағынан тең / тең емес, серіктестердің достық / ресми сияқты т.б. тілдесу ахуалы хабарлама / ескертпе, әрі қарай нақтылауды талап етпеу сияқты тілдік қатынас мақсаты уақыт тапшылығы деген сияқты белгілер қажет деп көрсетеді [4, 69]. И.И. Формановскаяның пікірі бойынша, «дискурстық өзара әрекеттесуді туғызатын қатысымдық жағдаяттар байланысты бекіту, оны қостау және тоқтату сияқты құрылымдық бөлімдерден тұрады. Бірінші бөлімде қаратпа сөз сәлемдесу мақсатында қолданылса, екіншісінде – айту (адресация) мен қабылдау (авторизация) құралдары, адамның ықыласын ояту мен қуаттау мақсатындағы қызығушылық, эмоциялық белгілер және т.б. жатады. Үшінші бөлімде әңгіменің қорытындысы шығарылады, кешірім мен қолдау іске асады», - деп түсіндіреді [5].

Кез келген жағдаят сөйлеуге шақырады, сөйлеуді қажет етеді, сөйлесуді талап етеді деп ойлауға болмайды. Оқу-сөйлеу жағдаяты деп тек қана сабақ үстінде, сабақ тақырыбына сай сөйлеуді немесе сөйлесуді туғызатын әрекеті бар жағдаятты айтамыз. Алайда «жағдаят» түсінігін тек қана өмірдегі бар нәрселердің, көзге көрініп тұрған дүниелердің маңайында деп есептеу, қателік болады. Бұған көзге елестету арқылы пайда болып, сосын барып сөйлеу әрекетін туғызатын жағдаяттарды да жатқызуға болады.

Сонымен бірге шетелдік студент үшін жаңа әлеуметтік ортада қажет типтік коммуникация салаларын анықтап алу керек. Мұндай сөйлеу салаларына әлеуметтік-тұрмыстық, оқу-тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени салалар жатады. Содан соң шынайы өмірлік талаптары, коммуникативтік сұрақтары, әлеуметтік рөлі оқытылады, анықталады. Коммуникативтік ұстаным бойынша диалогты ұйымдастыруда практикалық қатынаста өзекті болып табылатын жоғарыда аталған салаларға тән стандартты сөйлеу жағдаяттар анықталады.

Сөйлеу жағдаяттары тұрақты және өзгермелі екі негізгі түрге бөлінеді. Тұрақты (стандартты) жағдаят – өзгермейтін бағдарлама, дайын сценарий яғни адамның сөйлемейтін

әрекетіндегі және сөйлейтін әрекетіндегі нақты сәйкестік. Ал өзгермелі жағдаят та сөйлеу формалары, оның мазмұнына байланысты емес, жағдайға қарай өзгереді.

Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жағдаяттың осы екі түрінің күнделікті өмірде жиілігі жоғары, таралымдығы кең стандартты түріне көп көңіл бөлінеді. Қатысымның тұрақты (стандартты) жағдаяттарын тіл меңгерудің кезеңіне енгізе отырып, шетелдік студенттердің бірінші кезектегі практикалық талаптарын басты етіп, коммуникативтік сөйлеу мақсаттарын іске асыруға үйрету жүзеге асырылады. Демек, қатысымға қажетті сөйлеу нормаларын меңгерту қолға алынады. Үйреніп отырған тілдің сөйлеу нормалары жүйеленген диалог арқылы тіл меңгерту бірте-бірте шетелдік студенттің елтанымдық білімнің кеңеюіне, тілдік құзыреттілігінің қалыптасуына әкеледі.

«Сөйлеу жағдаяты» термині тілдің әрекеттік, ықпал етуші қызметін қарастырады. «Сөйлеу жағдаяты» ұғымы, біріншіден, сөйлем мазмұнын бейвербалды түрде толықтырып, жасырын мәнді сөйлесім түрлерін қалыптастыратын экстралингвистикалық факторлардың жиынтығы, екіншіден, нақты сөйлеу жағдаятымен бірге сөйлеу жағдаяттарының қайталамалы, ортақ сипаттарына қарай жинақталған типтік түрлері де болатыны мәлім.

Сөйлеу жағдаяты сөйлем мазмұны мен құрылымын қалыптастыруға ықпал ететін сөйлеу әрекетінің маңызды компоненті, категориясы десе де болады. Сөйлеу жағдаяты – мәнмәтіннің нақтыланған түрі, тілдік бірліктің жұмсалуды мен жалпы мәнмәтінді байланыстыратын буын болып табылады. Ал тіл білімінде «мәнмәтін» терминімен әртүрлі ұғымдар аталады. Ол жалпылықты да, жекелікті де қамтиды. Зерттеушілер мәнмәтінді мынадай үш топқа жіктейді: 1) сөз немесе сөйлеу мәнмәтіні; 2) сөйлеу жағдаяты; 3) мәдени мәнмәтін. Біздің байқауымызша, мәнмәтінге де жүйелілік сипат тән, олардың арасында да иерархиялық құрылымдық байланыс бар. «Коммуникативтік жағдай», «мәнмәтін», «тұрақты қалыптағы жағдай» терминдері нақты сөйлеу жағдаятына дейін белгілі білімнің жиынтығы деген ұғымды белгілейді.

Тілдік мазмұнды қатысым жағдаятымен байланыста қарастыру экстралингвистикалық факторларды реттеп, жүйелеуге әкеледі. Тілдік мазмұнды қалыптастыруға тура және қосымша түрде ықпал ететін жағдайлар бар. Сыртқы жағдаят сөйлем мазмұнында толық көрінуі немесе жетекші факторлар арқылы жанама түрде көрінуі мүмкін. Вербалды түрде жүзеге асатын сөйлеу тілінде сөйлеу жағдаяты қарым-қатынасқа тікелей қатысады. Сонымен, ғылыми еңбектерде сөйлеу актісімен байланысты сөйлеу жағдаятының үш түрлі қызметі анықталып келеді:

1. сөйлеу актісін қалыптастырушы факт;
2. сөйлеу түрін, стилін анықтаушы фактор;
3. сөйлесім мазмұнын толықтырушы компонент.

Сөйлеу жағдаятын жіктеп, көрсеткіштерін тізіп шығу мүмкін емес, себебі ол объективті шындықтың кеңістік пен уақыттағы кесіндісі, ал объективті шындықтың кеңістік пен уақыттағы әрбір кесіндісі өзінше қайталанбас белгі, сипаттарға ие. Оның құрылымы объектілерден, олардың уақыт пен кеңістіктегі қалпынан тұрады. Мысалы, сөйлеушілерге қатысты әлеуметтік, психологиялық, тілдік құзырет факторларын атауға болады.

Сөйлеу әрекетінде нақты сөйлеу жағдаятында бар шынайы дүниенің объектілері сөйлесім мазмұнында қамтылады. Сөйлеу актісінде уақыт, орын, зат, сөйлеу актісіне қатысушылар сияқты бейвербалды факторлармен қатар, сөйлеу актілері түріндегі вербалды бірліктерге қатысты да сілтемелер жасалуы мүмкін.

Коммуниканттар арасындағы өзара сөйлеу қарым-қатынасын жүзеге асыратын жағдаяттар жиынтығы сөйлеу жағдаяттары деп қарастырылады. Сөйлеу жағдаяттарының маңызды қызметтері коммуникативтік актінің негізгі классикалық модельдерінде көрінеді. Мұндай модельді Р. Якобсон ұсынған болатын, ол мыналардың функцияларының жиынтығы түрінде көрінеді: адресант, адресат, мәнмәтін, хабарлау, байланыс (контакт), код [6, 22]. Ал сөйлеу жағдаяттарының параметрлері былай көрсетіледі:

- адресант-адресат;
- шындықтың объективті фрагменттері бар жағдаят;
- сөйлеудің ортақтығын қосатын ортақ жағдаят;
 - әлеуметтік, саяси, тарихи-мәдени ортада өтуіне сәйкес адресаттың қарым-қатынасы.

Байқауымызша, коммуниканттар арасындағы байланыстың ойдағыдай дамуын қамтамасыз етудің толып жатқан экстралингвистикалық шарттары бар. Мысалы, серіктестің бірі сөйлеуші ретінде, екіншісі тыңдаушы ретінде (немесе алма-кезек) өздерінің коммуникативтік рөлдерін дұрыс атқара білуге тиісті дағды, білім, біліктілік, әрекет т.б. Коммуниканттардың сөз саптауы тек жасына ғана емес, жынысына, білім деңгейіне, өскен ортасына, қызметі, кәсібіне де байланысты екені тағы бар.

Коммуникант – белгілі бір әлеуметтік жіктің өкілі. Адамның дағдылы іс-әрекеті немесе әлеуметтік әдебі, оның ішінде сөз әдебі, сол әлеуметтік жікке, ортаға лайық болады. Коммуниканттың жас ерекшелігі (бала, ересек, қарт), жынысы (әйел, ер), мекені (ауыл, қала тұрғыны), кәсібі, жұмысы, отбасы орны (әке, шеше, үй мүшесі) оның әлеуметтік белгілері болып табылады.

Оқу үдерісінде жағдаяттар екі бөлікте қарастырылады: оқу-сөйлеу жағдаяттары және табиғи жағдаяттар. Оқу-сөйлеу жағдаяты деп тек қана сабақ үстінде, сабақ тақырыбына сай сөйлеуді немесе сөйлесуді туғызатын жасанды жағдаятты айтамыз. Бұл жағдаяттар сөйлеу дағдысын жоспарлы түрде, лексикалық-грамматикалық материалдар негізінде дамытуды қамтамасыз етеді. Алайда мұндай жағдаяттар алдын ала жасалған сабақ жоспарынан, белгілі бір тақырып аясынан, белгілі бір лексикалық-грамматикалық материалдар шеңберінен шыға алмайды, солар арқылы шектеліп отырады. Сондықтан тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын жан-жақты дамытуды толықтай қамтамасыз ете алмайды. Осы себептен тіл үйренушілердің диалогтық сөйлесуін қалыптастыруда табиғи жағдаяттарды да пайдалану қажеттігі туындайды. Мұндай жағдаяттарға кез келген өмірлік мәселелерден туындайтын табиғи жағдаяттар да, көзге елестету арқылы пайда болып, сөйлеу әрекетін туғызатындары да жатады. Осылардың қай-қайсысында да сөйлеу әрекеті табиғи күйінде немесе соған жақын қалып отырады. Сондықтан сабақ үстінде күнделікті өмірде кездесетін табиғи жағдаяттарды оқыту мақсаты үшін арнайы іріктеп, әр тақырыптың мазмұнына орайластырып пайдалану қажеттігі туындайды.

Тіл меңгеру үдерісіне қатысты жағдаяттың екі түрін атауға болады. Оның біріншісі – дәрісханадағы тіл меңгерту кезінде үнемі туындап отыратын табиғи жағдаяттар. В.Л. Скалкин оқу-сөйлеу жағдаяттары дегенде адамды сөйлесуге ынталандырушы тілдесім аяларына тән болып келетін төмендегі топтарды былай көрсетеді:

- 1) өзін қызықтыратын адам, нәрсе, оқиға туралы сұрау;
- 2) біреуді бір нәрсе туралы хабардар ету;
- 3) біреудің сөзіне, пікіріне, я болмаса қандай да бір оқиғаға, құбылысқа өзінің көзқарасын білдіру;

4) біреу туралы, бірнәрсе туралы алған әсерлерімен, ойына келген пікірлермен алмасу [7, 57].

Адресат пен адресанттың тілдесуі қандай да бір орында немесе ғылым тілімен айтсақ, кеңістікте қандай да бір уақытта өтеді. Бұл жерде айтылыс сипаттамасының уақыт пен кеңістікке лайықталған екі аспектісін айырып көрсетуге болады. Біріншіден, серіктестер белгілі бір жерде, белгілі бір уақытта кездесіп сөйлесуі мүмкін, сондықтан олар сөйлеу актісінің уақыттық-кеңістік қаңқасын жасайды. Екіншіден, серіктестер дәл сол оқиға болған жерде, дәл сол уақытта тілдеседі: әуежайда, қонақүйде, мекемеде, қонақта, белгілі бір отбасында немесе таңертең, кешке, күндіз, жазда, сәрсенбіде, жұмада т.б. Бұл жағдаят аясында берілетін оқиға жоспарын айқындайды. Осылайша серіктестер санасында көптеген өмірде болып жататын көріністер, оларға сәйкес пайда болатын қоғамдағы сөйлеу әрекеттері деп танылған айтылыстар мен дискурстар әртүрлі мәтіндер жасалады.

Серіктестер тілдік қатынас кезінде жағдаяттың бірнеше түрін пайдаланады. Тіл меңгерту мақсаттары үшін тиімді болып Т.Е. Сахарова көрсеткен төмендегі жағдаят түрлерін атауға болады:

1) Микро және макрожағдаяттар. Бұлар тұрақты және дамушы жағдаяттар деп те аталады. Жағдаяттарды тіл меңгерту мақсаттарына арнап өңдеу ісі осы микро және макро жағдаяттар бойынша жүргізіледі.

Микрожағдаят деп орнықты жағдаятты айтады, оған бір немесе екі-үш өзара байланысқан репликадан тұратын жағдаяттар жатады. Мұндай жағдаяттарға «қажеттілік жағдаяттары», «толық емес немесе белгілі емес ақпаратқа құрылған жағдаяттар», «байланыс орнату жағдаяттары» жатады. Макрожағдаяттар көбінесе сыртқы жағдаяттар ретінде көрінеді. Сыртқы жағдаяттар шартына төмендегідей мақсаттар қойылады: мысалы, көшеден өту, туған күн болатын адамның мекенжайын сұрау, өзіне қажетті затты сұрап білу т.б.

Макрожағдаятта сөйлеу оқиғасы күрделі мәселеге құрылады. Оқиға біртіндеп өрістеп, дамып отырады. Бұған пікірталастар, диссертация қорғау, келіссөздер жүргізу, т.б. ауқымды мәселелер мысал бола алады. Микрожағдаяттар макрожағдаяттың іргетасын қалайды [8, 206-207].

2) Табиғи және қиялдан алынған немесе елестетілген жағдаяттар.

3) Адамның көңіл-күйіне, сыртқы жағдайларға байланысты пайда болатын жағдаяттар.

4) Экстралингвистикалық және лингвистикалық жағдаяттар.

Бұған ұқсас Е.И. Пассовтың таптастыруын көрсетуге болады:

1) табиғи және жасанды жағдаяттар;

2) тілдік және тілдік емес жағдаяттар;

жағдаят көлемі жағынан макрожағдаяттар және микрожағдаяттар [9, 8].

Коммуниканттар арасындағы байланыстың орнауын, үзіліп қалмауын, сақталуы, нығаюын жағдаяттық байланыс қызметін амандық сұрау, қоштасу, сияқты тақырыптық топқа жататын единицалар атқарып, қамтамасыз етеді.

Адресат пен адресант арасындағы қарым-қатынастың типтік түрі (үлкен-кіші, ресми-бейресми т.б.) айқындалады. Бұл орайда қазақ тілі – ең бір өзіндік әлеуметтік қарым-қатынас ерекшелік жүйесі дамыған, әр алуандығымен көзге түсетін тілдердің бірі. Олар туыстық қарым-қатынасқа, таныс-бейтанысқа, түрлі әлеуметтік тип пен ресми-бейресмилік жағдайға байланысты құбылып отырады. Жағдаят арқылы диалогтық сөйлесуде адресат пен адресанттың арасындағы қарым-қатынас реттеліп отырады.

Тіл меңгерудің бастапқы деңгейінде қатысымның стандартты жағдаяттары «лингвоелтанымдық аспектіні де қамтуы» тиіс. Лингвоелтанымдық аспекті тіл жүйесінде қалыптасқан сөйлеу нормаларын, фразаларды қамтиды. Тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде стандартты қатысым жағдаяттары мен олардың салаларын іріктеп, оны меңгеру үдерісіне біртіндеп енгізген жөн. Тіл меңгеруде берілетін микрожағдаяттарда ұлттық-мәдени мен елтанымдық білімдердің болғаны жөн.

Елтанымдық диалогтардың ауқымы жоғары. Бастапқы деңгейде соның бір ғана түрі – узуалды-дәстүрлік түріне сипаттама беріп, оны лингвоелтанымдық ұстаным тұрғысынан түсіндіріліп, мағынасын, оған сәйкес белсенді коммуникативтік ұстаным болатыны айқындалғаны дұрыс. Узуалды-дәстүрлік термині тілдік мәліметтер мен дәстүрлік сипаттағы мәліметтер тығыз байланысқан мәтіндерге тән болып табылады. Узуалды фразалар дәстүрлік, салттық қағидалар бойынша беріледі. Демек, Е.М. Верещагин., В.Т. Костомаров бойынша айтсақ, узуалды-дәстүрлік мәтіндер дегеніміз – «бұл берілген сөйлеу жағдаяты үшін міндетті болып табылатын сөйлеу нормалары мен мінез-құлық нормаларының байланысуы» [10]. Узус ұғымы сөйлеу жағдаяты мен сөйлеу нысандарының арасындағы байланысты көрсету үшін қолданылады.

Кез келген адам күнделікті өмірде белгілі бір әлеуметтік іспен айналысады, рөлді ойнайды, сол арқылы әлеуметтік ортаның өкілі болады. Мысалы, қоғамдық көлікке мінсе – жолаушы, дүкенге кірсе – сатып алушы, үйге келгенде – ата-ана, жұмыста – маман, қызметкер т.б. Осындай қым-қиғаш өмір салтына байланысты адамдар қарым-қатынас жасаудың рөлдерінің бірінен-екіншісіне көшіп отырады, кейде бірнеше рөлде қатарынан көрінеді.

Сондықтан әр адам күнделікті өмірде өзі араласқан әлеуметтік ортаның ыңғайына қарай әрекет жасап, сөз саптайды. Пікір алысушылардың қай әлеуметтік ортадан екені, әлеуметтік белгісі, әлеуметтік рөлі оның сөз саптауына, яғни сөз әдебіне тікелей ықпал етіп отырады. Қарым-қатынас жасаушы, сөйлесуші белгілі бір әлеуметтік жіктің өкілі десек, онда адамның дағдылы іс-әрекеті немесе әлеуметтік әдебі, оның ішінде сөз әдебі сол әлеуметтік жікке, ортаға лайық болады. Бұл тілдік қарым-қатынастың әлеуметтік сипатын білдіреді. Осыған орай сөйлеушілердің мынадай әлеуметтік белгілері сараланады:

- жас ерекшелігі (бала, ересек, қарт);
- мекені (ауыл тұрғыны, қала тұрғыны);
- кәсібі, жұмысы (қызметі);
- отбасындағы орны (әке, шеше, отбасы мүшесі т.б.).

Күнделікті қарым-қатынаста сөйлеушілердің әлеуметтік белгілері бір-бірімен сабақтасып жатады. Мұнда, негізінен, кез келген адам өзінің әлеуметтік белгілеріне, ондағы орнына қарай сөйлейді: бірінші сөйлесушілердің тұрақты әлеуметтік белгілері (жасы, жынысы, ауыл, қала тұрғыны екендігі, қоғамдағы орны т.б.) және айнымалы әлеуметтік белгілері (жолаушы-жүргізуші, емделуші-емдеуші, тұтынушы-сатушы, студент-оқытушы, оқушы-мұғалім, оқушы-кітапханашы т.б.); екінші, осындағы сөйлесушілердің арасындағы қатынастың түрі (таныс, бейтаныс, көзтаныс, көше таныс, жақын адамдар т.б.) және онда сөйлесудің қандай жағдайда өтетіні (ресми, бейресми, салтанатты, бейтарап); үшінші, осы сөйлесудегі сөз тақырыбы (тұрмыстық, саяси, ғылыми т.б.) ондағы сөздің қандай тілдік ерекшелікте (әдеби, ауызша, жазбаша сөйлеу тілі (диалог) диалект, жергілікті қарапайым тілдік қолданыс т.б.) көрінуі жатады [11].

Байқағанымыздай, мұндағы диалог күрделі сценаридің вербалды көрінісі түрінде беріледі. Сөзге қатысушылар көп болғандықтан, тіл үйренушіден көп икемділік, неғұрлым көбірек әлеуметтік рөлдердің тілдік кодын білуді талап етеді.

Жағдаяттардың тобы әлеуметтік-мәдени салаға да байланысты. Ол сөйлеу актісіне қатысушылардың ресми немесе бейресми жағдайдағы тілдесімі саясат, экономика, ғылым, экология, мәдениет, соғыс және бейбітшілік; ынтымақтастық мәселелерін талқылауы; сонымен қатар театр, кино, мұражай, концертке баруы; стадион, бассейн т.б. спорт кешендеріне баруы және басқа қоғамдық шараларға қатысуы; кітапханаға баруы; әдебиетке қызығушылығы; тарихи ұлы оқиғалар, ел мен қаланың әсем табиғатын және көрікті жерлерін аралауы түрінде болуы ықтимал.

Сөйлеу жағдаяттарынан тағы мынадай проблемалық ситуациялар құрыла алады: демалыс пен көңіл көтеруді ұйымдастыру; жастар мен еліміздің өміріндегі мәдениеттің, спорттың, өнердің алатын орны; БАҚ-тың рөлі мен қызметі т.б.

Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін тіл үйренушілердің мәртебесі және олардың коммуникативтік мақсаттары белгіленіп көрсетіледі. Сонымен бірге «әлеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық дискурсқа» [12, 28] да назар аударылуға тиіс, мұнда қатысушы-агент пен клиенттің қатынасына байланысты мынадай түрлері болуы мүмкін: ұстаз бен шәкірт; дәрігер мен науқас; сатушы мен сатып алушы; полиция қызметкері мен тұрғын, делегация мүшелері мен қабылдаушы; жүргізуші мен жолаушы; конференцияға қатысушы мен мекеме (елшілік) қызметкері т.б.

Сонымен, тіл меңгеруде тіл үйренушінің диалог құрып, диалогтық сөйлесуге қатысуы сөз жағдаятына аса тәуелді болып келеді. Ал сөз жағдаяты күрделі экстралингвистикалық фактор болып табылады.

Өзге ұлт өкілдеріне тіл меңгертудегі жағдаяттар түрлері өзгетілдік оқытудың маңызды аспектісі болып табылады. Әрі қазіргі диалог мәдениеті жағдайында өзектілігі сөзсіз болып табылады. Сонымен бірге, тілді екінші немесе шет тілі ретінде меңгеруде жағдаяттар түрлері маңызды орын алады деп қорытындылауға болады. Яғни, тіл меңгерту сабағында жағдаяттың бірнеше түрін белсенді түрде қолдану студент әрекетін белсендіру, оқу материалын, оқыту әдістері мен тәсілдерін жетілдіру сияқты негізгі педагогикалық мәселелерді іске асырады. Жалпы сабақта қолданылатын жағдаяттар түрлері ұжымдық іс-әрекет жүйесі арқылы жеке тұлға белсенділігін арттыруға негізделген, берліген материалды жылдам әрі сапалы меңгертуге бағытталған, ерекше үлгіде ұйымдастырылған тілдік қатынасты жүзеге асырушы болып табылады.

Жағдаят түрлері арқылы тіл меңгеру тіл үйренушілер айналасымен, сонымен бірге қазақ тіл иесі ортасымен, тілдік орта, қоршаған оқу ортасымен, өзара әрекет етуде жүзеге асады.

Қорыта айтқанда, белгілі бір халықтың, ұлттың тілін үйренуде өзге елдің өкілі алдымен сол халықтың тіліндегі әлеуметтік қарым-қатынас ерекшелігіне назар аударады. Тіл үйренуді қарапайым қалыпты (стандартты) жағдаяттарды білдіретін диалогтар құрып, әлеуметтік белгілері бар сөздерден бастайды. Бұл, әрине, диалогтың жағдаяттық типологиясының байланыс орнату, қарым-қатынасқа ұйытқы болу тәрізді өзіндік қызметі мен ерекшелігіне байланысты.

Сөйлеу жағдаяты арқылы шетелдік студенттің тіл меңгеруге деген қызығушылығын арттыру маңызды мәселе. Аталған мәселені шешу үшін бүгінгі тәжірибе көрсеткендей, тіл меңгеру үдерісінде белсенді оқыту формаларын қолдану керек.

Әдебиеттер:

1. Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2001. – 246 б.
2. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи: пособие для учителей. – Киев: Род. Школа, 1989. – 156 с.
3. Күзекова З.С. Екінші тіл ретінде қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2005. – 307 б.
4. Дученко Т.Д. Обучение клишированной диалогической речи на основе ситуативно-тематического минимума на 1-курсе языкового вуза (английского языка): автореф. ... канд. филол. наук. – Киев, 1984. – 28 с.
5. Формановская Н.И. О коммуникативно-семантических группах и интенциональной семантике их единиц // Языковое сообщение и его единицы. – Калинин, 1986. – С. 18-27.
6. Якобсон Р. В поисках сущности языка // Введение в языкознание. Хрестоматия для вузов. – М.: Академический проект, 2005. – 553 с.
7. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи: пособие для учителей. – Киев: Род. Школа, 1989. – 156 с.
8. Дученко Т.Д. Обучение клишированной диалогической речи на основе ситуативно-тематического минимума на 1-курсе языкового вуза (английского языка): автореф. ... канд. филол. наук. – Киев, 1984. – 28 с.
9. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – С.: Просвещение, 1991. – 89 с.
10. Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990. – 246 с.
11. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 336 б.
12. Сүлейменова Ә.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман-ПВ», 2008. – 392 б.

Саденова А. Е.

КазМУ Аль-Фараби

Саденова А. Е

КазНУ Аль-Фараби

Sadenova A.E.

KazNU Al-Farabi

**МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК КАТЫШУУДА ЛЕКСИКАЛЫК КОМПЕТЕНЦИЯНЫ
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН РОЛУ
МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ РОЛІ
РОЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В
МЕЖКУЛЬТУРНОМ ОБЩЕНИИ
THE ROLE OF THE FORMATION OF LEXICAL COMPETENCE
IN INTERCULTURAL COMMUNICATION**

Аннотация: Учурда маданий көп түрдүүлүк жана улуттук мамилелер чет тилдүү жарандарды окутуунун эң маанилүү маселелери болуп саналат. Маданий көп түрдүүлүк методологиялык байланышта жана эл аралык улуттук тил контекстинде адабияттагы маанилүү маселелерде өнүккөн. Ар улуттун өкүлдөрүнүн тилин үйрөнүү багытында, жалпы тил проблемасы, ар бир мамлекеттин тил жана маданий карым-катнаштары, турмуштук ыктары мунун баары чет элдик угуучуларды даярдоодо каралат. Маданий ар түрдүүлүк процессте маанилүү маселе катары каралат. Эң негизгиси – чет өлкөлүк лекторийлерде жана эл аралык топтордо студенттердин тилдик байланышты үйрөнүүдөгү конкреттүү багытын, окуу процессинин комплекстүүлүгүн жана маданий көп түрдүүлүктүн багытын карап чыгуу.

Аннотация: Қазіргі таңда шет тілді азаматтарға тілді үйрету мақсатында ең басты мәселеде мәдени әртүрлілік пен ұлттық қарым-қатынаста қарастырылады. Мәдени әртүрлілік әдістемелік қарым-қатынаста дамуы мен маңызды мәселелерде әдебиетте халықаралық ұлттық тіл контексте жасалады. Әртүрлі ұлт өкілдерінің тілді меңгеру бағытында жалпы тілдік мәселе, тілдік мәдени қарым-қатынас, әр елдің өмір сүру дағдысы - мұның бәрі шетелдік тыңдаушылардың оқыту барысында қарастырылады. Мәдени әртүрлілік мәселесінің барысында маңызды мәселе боп қарастырылады. Ең бастысы, шетелдік дәрісханаларда, интернационалдық топтарда тыңдаушылардың тілдік қарым-қатынасты меңгеруде өзіне тән бағыты, оқу үдерісінің жан-жақтылығы мен мәдени әртүрлілік бағытында қарастыру болып табылады.

Аннотация: В настоящее время в процессе обучения иностранным языкам, как иностранному, весьма актуальным является вопрос о межкультурной коммуникации. Процессы и проблемы межкультурной коммуникации в методической литературе рассматриваются в контексте межнациональных отношений. Учет культурных различий учащихся разных национальностей, их религиозной принадлежности, возрастных особенностей, особенностей темперамента, учет культурных традиций носителей языка, особенностей страны проживания - все это, несомненно, будет способствовать эффективному обучению иностранных учащихся. Без учета всех этих особенностей могут возникнуть проблемы в межкультурной коммуникации. Важно на занятиях в

интернациональной аудитории использовать коммуникативно-значимый материал с точки зрения адресата, поскольку содержание обучения будет различным, в зависимости от того, к какой именно культуре принадлежит тот или иной учащийся.

Annotation: Currently in the process of teaching foreign languages, including Russian as a foreign language, an important consideration is the issue of intercultural communication. Processes and problems of intercultural communication in the literature has been reviewed in the context of international relations. Account of cultural differences, students of different nationalities, their religious affiliation, age-appropriate, characteristics of temperament, cultural traditions, native language, peculiarities of the country of residence-all this will no doubt contribute to effective learning for foreign students. Without taking into account all these features may cause problems in intercultural communication. It is important in the international audience to use communicative-significant material from the point of view of the recipient, because the content of the training will be different, depending on what kind of culture is a student.

Негизги сөздөр: маданий көп түрдүүлүк, улуттук мамилелер, маданий-социалдык компетенттүүлүк, маданий диалог, улуттук баалуулуктар, коммуникативдик инструкция.

Түйін сөздөр: мадени эртүрлүк, жалпыүлттук карым-қатынас, мадени-элеуметтік компетенция, мадени диалог, ұлттық құндылықтар, коммуникативтік нұсқаулық.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, межнациональные отношения, социокультурная компетенция, диалог культур, национальные ценности, коммуникативная значимость.

Keywords: intercultural communications, international relations, sociocultural competence, intercultural dialogue, national values, communicative relevance.

Introduction. Language is not only a system of signs, but also historically established form of culture of a nation. The cultural speech always helped people to find a mutual understanding in industrial activities and spiritual communion.

To master a foreign language, you should be aware that a native speaker of a foreign language is the carrier of a foreign culture; you must learn to communicate with him/her in the format of his/her culture, namely, to master intercultural communication. Intercultural communication is the process of a verbal and non-verbal communication between speakers of different languages and cultures. The main in the communication between people is their desire to understand each other. Each culture is formed in accordance with its basic features, one of which is language.

First of all, before classes the teacher should consider who his/her student is: how old he/she is, what motivation he/she has, what aim he/she follows and the terms of study. And there, when the student is known, the teacher should choose the methods of his/her study, and the teacher also needs to select the training methodical complex, by formulating a strategy: "what can I teach students today, tomorrow, in a month, in 6 months and in a year?" Naturally, the selection of lexis and grammar subordinates this strategy. Students of the faculty of foundation program education are foreigners of different ages from 37 countries of the world. Although they have different educational backgrounds, their task is to learn Russian. But the study of the phonetic, lexical, grammatical phenomena without recourse to the phenomena of culture does not give the desired result. Teacher, forming a speech competence at students has to form both and socio-cultural competences, lying not always coincide with the native a new picture of world.

Experiment. Getting to classes, teacher needs to determine what information about the country foreign students will need to a proper understanding of written and heard; what information

it should be reported to meet their educational interest; in what order it is best to offer the students the knowledge throughout the educational process and at each lesson.

During the nine months, foreign students study Russian language at our faculty. Dividing students on language groups takes place based on their chosen specialty, because many of them are expected to continue studies at HEIs of Kazakhstan, as well as on the results of the entrance test. Students unite in international groups, excluding the native language of foreign students.

This certainly has its advantages, as students don't only learn Russian, but also get acquainted with representatives of other cultures. In such conditions, the teacher of Russian as a foreign language has a great responsibility: to create all the necessary conditions for successful language acquisition in the process of learning. The student group comprises people who have come from different countries, of different ages, education, and what kind of relationship develops between them will depend on their successes, achievements or mistakes.

The successful mastery of the language promotes not only a good memory, the ability to learn languages, and so on, but also a friendship between people, quite different from each other.

The richness of any language is its lexical and phraseological fund, established for centuries and reflecting the peculiarities of everyday life, traditions and worldview of the people. Folk wisdom is an international phenomenon and often in the native language of the student we can find a proverb, that has almost the same meaning as that saying proposed by a teacher, and comparison of two identical phrases in content gives a good reason to talk about the customs of two countries. Proverbs, sayings, phraseological units are easy to remember and influence on the behavior and inner world of a man.

But it requires a strict selection of proverbs and sayings for foreign students, taking into account their relevance, frequency of use, educational and methodological feasibility. On this basis, at the lessons of the Russian language it is necessary to introduce foreign students with proverbs, sayings, phraseological units, which can tell us about the traditions and customs, everyday life, character and emotions of a man. The understanding between people can only be achieved when students not only master the language knowledge, skills and abilities, but also learn culture of other nations.

Teachers of Russian as a foreign language, working in an international audience, know what to teach Russian language to an Japanese or an Arab is not the same that to teach an American or a Korean, as representatives of different countries have their own understanding of the world. For example, conducting classes with students from Korea and Vietnam, it must be remembered that, explaining, in particular, the idiom 'to be a past master' it is necessary to make a linguistic-country comment and explain the figurative meaning of this language unit and highlight the complete lack of its relation due to the process of eating this "friend of a man". With students from Europe, America and most other countries it isn't necessary to make a comment.

Integration of culture in the process of learning Russian as a foreign language requires its study on the comparative level, when one comes in contact with another culture, and as a result its specifics appears. It is clear that culture can act as both a means of communication and as a means of separation. Separation occurs when the communication partners do not understand the specific features of a verbal and a nonverbal behavior, and a cultural distance between them is too great.

In order to provide communication opportunity it is necessary to select such material for classes, which helps to learn the features of the national life style. At the same time we should not forget that foreign students can take the rare facts for the ordinary, incidental as the common. The learning process should be organized taking into account the native language and culture of

students. Knowledge of native culture of students allows the teacher to foresee possible cases of inappropriate behavior of students in terms of communication in Russian, caused by lack of understanding of certain realities of life, and to take measures to prevent a cross-cultural interference. In addition, knowledge of the native culture of students has an impact on the behavior of the teacher, which should be such as not to hurt the feelings of national dignity of students.

Thus, an Arab student is better not to say that he doesn't understand a rule. The man won't never accept the fact that he is accused of something, and furthermore – an Arabian man, who is inherent in the increased self-esteem. Students from Latin America need to control frequently. With regard to African students, there are differences between them too. Students from Mali are very organized and disciplined than students from Nigeria, but they are all very touchy. Chinese students are very hard-working, but they do not understand our jokes, so it is very difficult to evoke a smile at them.

They usually do not talk about themselves, the story about their family is a cliché, a retelling of a text is learning certain phrases by heart, like to read texts aloud and in unison, but with great pleasure talk about their centuries-old culture. They really like when students from other countries show interest in their country, traditions and customs. They can carry out written assignments with pleasure, their favourite reading book is a dictionary, they prefer to find every word in the dictionary and know the exact translation.

In recent years Chinese students have studied at our faculty for two years, as they are difficult to study Russian language than students from other countries. Chinese students make friends usually with their countrymen, but find a common language with others, because they are very considerate. It is known that the distance between a teacher and a student from Latin America is less than that between a teacher and a Korean student. Sometimes you have to stop a student without complexes from Turkey at classes, but and “to pull” a phrase and even a replica from others.

Thus, the problem of an intercultural communication in teaching Russian as a foreign language isn't solved easily, because the representatives of each region have their own characteristics, without which it is impossible to organize an educational process. The role of a teacher in this case is leading. To receive the necessary knowledge by students, a teacher must not only be knowledgeable specialist, but a good actor and a subtle diplomat.

For foreign students in a cross-cultural communication, beginning from its first steps, there is a tendency of “a dialogue of two cultures” - native and studied. Foreign students receive an information about various aspects of life of the country of the studied language. Without knowledge of the values of the country, literature, traditions and customs it would be difficult a foreigner to perceive the target language. Discrepancies in the native and target reality lead to errors such as “enter the University”, “to buy pencils at the drugstore”, “a kilogram of eggs” and others, as students carry facts of native culture on another one.

Results and discussion. Teachers of Russian as a foreign language should be aware that foreign students have already developed ideas of their own nation and other nations. Therefore, it is important to teach them to see differences between cultures, especially to capture features of a different culture, to overcome stereotypes. When teaching Russian as a foreign language it is necessary to remember that the learning process will be more successful if foreign students know the culture of the country which language they are studying. Arriving in a foreign country, foreign students do not only learn the language spoken by its inhabitants, but also attach to national values, learn to understand the main features of the national character, especially the perception of the world by representatives of the target language.

Assimilation of information about the ethnoculture of native speakers of an object language happens at university, with the help of applying various databases (such as educational process, extra curriculum activities, self-education, direct communication with other foreign students, mass media etc), students learn to differentiate this information in terms of significance and authenticity, apply obtained knowledge for solving the problems in the sphere of intercultural understanding and interaction.

Conclusion. In terms of modern training, when in one study group are studied representatives from different countries, having specific features of the national character and thinking, the question of an intercultural communication is of a particular importance. Therefore teachers need to teach respect for the uniqueness of each culture, tolerance for the unusual behavior of students from other countries, flexibility in their response behavior. It is necessary to develop common rules of cooperation, taking into account traditions and cultural features of the country which language they are studying. Formation of the lexical competence of foreign students assumes the integration of knowledge that they received from various sources in the process of learning Russian, and an ability to solve tasks of the intercultural interaction. Herewith, a new departure for entering the ethnoculture of native speakers of an object language, for development of a facility to the intercultural understanding and dialogue is the maintenance of values of a foreign student's culture and his/her cultural values self-reference with the cultural values of the Russian people.

References:

1. Artemov V.A. (1969). Psihologia obucheniya inostrannym yazykam. [Psychology is taught in foreign languages.]. M.
2. Bel'chikov Y. A. (1988). Kul'tura rechi I obuchenie inostrantzev russkomu yazyku. [Culture of Speech I study foreigners of the Russian language.]. "Russkii yazyk za rubezhom", No. 2.
3. Vereschagin E.M., Kostomarov V.G. (1990). Yazyk i kultura: Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. [Language and Culture: Linguistic Studies in Teaching Russian as a Foreign Language.]. Vyp.4. M.
4. Gal'skova N.D. (2000). Sovremennye metodiki obucheniya inostrannym yazykam. [Modern methods of teaching foreign languages.]. M.
5. Ivanova M.A. (2000). Psihologicheskie aspekty adaptatsii inostrannykh studentov k vysshei shkole. [Psychological adaptation adaptations of foreign students to higher education]. SPb.
6. Mamontov A.S. (2006). Sopostavitel'noe lingvostranovedenie v obuchenii inostrannym yazykam. [Comparative lingvostranovedenie in the teaching of foreign languages.]. Yazyk I kultura v filologicheskoy vyze. Aktual'nye problem izucheniya i prepodavaniya. M.
7. Safonova V.V. (1996). Izuchenie yazykov mezhkul'turnogo obsheniya v kontekste dialoga kultur i tzivilizatsii. [Studying the languages of intercultural communication in the contextual dialogue of culture and civilization.]. Voronezh.

Садыканова С.Х.

Казак-Америка университети

Садыканова С.Х.

Казахско-американский университет

Sadykanova S.Kh.

Kazakh-American University,

**КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯНЫ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
ОЙЛОНУУНУ КАЛЫПТЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
И ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND CREATIVE THINKING**

Аннотация: Макалада студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн жана чыгармачылык ой жүгүртүүсүн калыптандырууга талдоо берилген. Темалар студенттердин өз алдынча жана чыгармачылык менен иштөөсүнө шарт түзгөн окутуу ыкмаларын колдонуу жөнүндө. Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгү класстык жана класстан тышкаркы ишперде калыптанышы мүмкүн. Сабактын жүрүшүндө жаңы технологиялардын актуалдуулугу. Чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн коммуникативдик милдеттерди өз алдынча чечүү. Байланыштын жазуу формасы жазуу менен окууну тыгыз байланыштырат. Компьютердик каражаттардын негизги өзгөчөлүгү – интерактивдүү окутуу программаларын колдонуу жана студент менен мугалимдин ортосунда ыкчам пикир алмашуунун болушу. Коммуникативдик компетенттүүлүктүн калыптанышына окуучуларда сүйлөө жөндөмүнүн бардык түрлөрүн калыптандырууну караган текст боюнча тапшырмалардын туура түзүлгөн системасы көмөктөшөт. Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгү класстык жана класстан тышкаркы ишперде калыптанышы мүмкүн. Улуттук топтордогу орус тили сабактарында чыгармачылык ийкемдүүлүктү өнүктүрүү үчүн алынган билимдерди колдонууну талап кылган, бирок айрым аспектилерин жекече үйрөнүүнү талап кылган көнүгүүлөрдүн атайын түрлөрү колдонулат. Орус тилинин практикалык курсунда көнүгүүлөрдөн тышкары студенттер илимий-изилдөө иштерин жүргүзө алышат.

Аннотация: В статье представлен анализ формирования коммуникативной компетентности и творческого мышления у студентов. Затронуты темы об использовании методов обучения, которые позволяют предоставить студентам больше самостоятельности и творческого поиска. Творческие способности у студентов могут формироваться в аудиторной и внеаудиторной работе. Актуальность новых технологий при проведении занятия. Самостоятельное решение поставленных коммуникативных задач, которые способствуют развитию творческих способностей. Письменная форма коммуникации тесно связывает письмо и чтение. Главной особенностью компьютерных средств являются использование интерактивных обучающих программ и наличие оперативной обратной связи между студентом и преподавателем. Формированию коммуникативной компетенции способствует правильно составленная система заданий к тексту, которая предусматривает формирование всех видов речевых умений и навыков у студентов. Творческие способности у студентов могут формироваться в аудиторной и внеаудиторной работе. На занятиях русским языком в национальных группах для развития созидательной

восприимчивости используют особые виды упражнений, требующих применения полученных познаний, но и требующих индивидуального изучения отдельных аспектов. Помимо упражнений, на занятиях по практическому курсу русского языка студенты могут вести научно-исследовательскую работу.

Annotation: The article presents an analysis of the formation of communicative competence and creative thinking among students. Topics covered are about the use of teaching methods that allow students to be more independent and creative. Creative abilities of students can be formed in classroom and extracurricular work. The relevance of new technologies during the lesson. Independent solution of the set communicative tasks that contribute to the development of creative abilities. The written form of communication closely links writing and reading. The main feature of computer facilities is the use of interactive training programs and the availability of prompt feedback between the student and the teacher. The formation of communicative competence is facilitated by a correctly composed system of tasks for the text, which provides for the formation of all types of speech skills in students. Creative abilities of students can be formed in classroom and extracurricular work. In Russian language classes in national groups, for the development of creative susceptibility, special types of exercises are used that require the application of acquired knowledge, but also require individual study of certain aspects. In addition to exercises, in the practical course of the Russian language, students can conduct research work.

Негизги сөздөр: коммуникативдик, компетенттүүлүк, талаш-тартыш, чыгармачылык, жөндөмдөр, ар түрдүү, тапшырмалар, талкуулар. компьютер, технология, окуу

Ключевые слова: коммуникативная, компетенция, аргументировать, творческие, способности, разнообразные, задания, дискуссии. компьютерная, технология, обучения

Keywords: communicative, competence, argue, creative, abilities, diverse, tasks, discussions, computer, technology, learning

В понятие «коммуникативная компетенция» входит умение и навыки общения, умение вести беседу, диалог, дискуссию, высказывать свою точку зрения. Для студентов неязыковых вузов для развития коммуникативной компетентности нужно овладеть мастерством разговорной практики. Главная цель для развития коммуникативной компетентности - сформировать у студентов умение выражать свои мысли в устной и письменной форме, пользуясь нужными языковыми средствами, содержанием речи, условиями общения. В данное время мы наблюдаем снижение уровня индивидуального словарного запаса. Студенты не умеют аргументировать свои выступления, делать обобщенные вывод или просто свободно и произвольно общаться друг с другом. Они стараются заменить живую, культурную речь стандартной житейской мимикой и жестами. Для развития коммуникативной компетентности на занятиях большую роль играет творческое воспитание. В современных условиях очень важно, чтобы преподаватель не давал студентам готовых знаний, а указывал путь к приобретению знаний. Основная задача преподавателя – найти оптимальный уровень соотношения. Например, в обучении русскому языку желательно использовать опорный конспект, мозговую атаку, групповую дискуссию, синквейн, эссе, ключевые термины, дидактические игры, исследование текста, работа с тестами, задания поискового характера, нетрадиционные формы домашнего задания, проектная работа. Учение только тогда станет радостным и привлекательным, когда они сами будут учиться проектировать, конструировать, исследовать, открывать, т.е. познавать мир в подлинном смысле этого слова. Важнейшая задача состоит в том, чтобы обучить

способам овладения разными видами деятельности, не дать угаснуть интересу к ним. Использование кроссвордов, иллюстраций, рисунков, различных занимательных заданий, тестов, воспитывают интерес к занятиям; делают занятие более интересным. Основная задача вуза заключается в формировании творческой личности специалиста, способного к саморазвитию, самообразованию, инновационной деятельности. В методике преподавания русского языка для формирования созидательных восприимчивостей студентов используются такие методы, как эвристический, проблемный, модельный. Следовательно, эти методы обучения позволяют предоставить студентам больше самостоятельности и творческого поиска. Творческие способности у студентов могут формироваться в аудиторной и внеаудиторной работе. На занятиях русским языком в национальных группах для развития созидательной восприимчивости используют особые виды упражнений, требующих применения полученных познаний, но и требующих индивидуального изучения отдельных аспектов. Помимо упражнений, на занятиях по практическому курсу русского языка студенты могут вести научно-исследовательскую работу. Другими словами, (учитывая определение Д.Хаймса), коммуникативная компетенция - это умение точно, логично, уместно передать свои мысли средствами языка. Под практическим владением языком понимается владение у всех видов речевой деятельности: слушанием, говорением, чтением, письмом в наиболее важных сферах общения. Опираясь на существующие зарубежные и отечественные методики нами был создан «Сборник активного раздаточного материала» по 5 уровням, для преподавателей вузов и студентов. В сборник включены задания на все виды речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо) в различных сферах социально-бытовой, учебной и профессиональной коммуникации. В современных условиях обучения возможности для формирования творческих способностей очень широки. Индивидуальные особенности студента – это творческие способности. Они определяют успешность выполнения студентами различного вида творческих работ. Обучение умению точно и рационально употреблять языковые инструменты для передачи личных размышлений – основная задача на занятиях русского языка. Выработать способность пользоваться языковыми инструментами необходимо в каждом студенте.

Студенты при выполнении заданий к тексту также должны определить, к какому стилю относится данный текст. Заданные творческие задания к текстам должны развивать у студентов сопереживание случаям, явлениям, данным в тексте. Студенты при выполнении упражнений, заданий к тексту выявляют свои творческие способности, т.е. используют фактически свои навыки и умения. У студентов такие упражнения и задания к тексту развивают умения применять на практике полученные теоретические знания. Например, при чтении текста «Краски Древней Греции», студенты переводят выделенный абзац на родной язык, составляют ответы на вопросы, определяют тип и стиль речи, тему, главную мысль, составляют план к тексту, ведут дискуссии ходом диалогического общения. Дискуссии развивают у студентов восприимчивость остро обсуждать и отстаивать собственные видения.

Краски Древней Греции

Мы привыкли к белым статуям в наших музеях и забываем, что у греков статуи были раскрашены: открытые части тела в телесный цвет, одежда – в красный и синий, оружие – в золотой. Глаза мраморных статуй кажутся нам слепыми именно потому, что зрачки у них не вырезались, а писались по мрамору краской.

Греки любили яркость. Неудивительно, что они любили и живопись. Но греческую живопись

мы знаем гораздо хуже, чем греческую скульптуру: картины сохраняются труднее, чем статуи. «Древнюю архитектуру мы знаем по развалинам, скульптуру по копиям, живопись по описаниям», – сказал один ученый.

Греки рисовали, как рисуют дети: сперва чертили контур, потом его закрашивали. Красок поначалу было только четыре: белая, желтая, красная, черная. Лучшую белую делали из известняка с острова Мелос (отсюда наше слово «мел»), лучшую желтую – из аттической глины, красную привозили с Черного моря, а для черной пережигали виноградные косточки или слоновую кость.

Современные художники чаще всего пишут масляными красками на холсте; в Греции этого не было. Когда расписывали стены по сырой штукатурке, то разводили краски прямо водой, они всасывались и засыхали; потом такой способ стали называть «фреска». А когда писали на деревянных досках, то приготавливали краски не на масле, а на яичном желтке – этот способ потом назывался «темпера», так работали средневековые иконописцы.

(М.Гаспаров)

Самостоятельно находят ответы на вопросы:

1. Почему глаза греческих статуй нам кажутся слепыми?
2. Почему нам ничего не известно о греческой живописи?
3. Сколько красок было в Древней Греции?
4. Как назывался способ росписи стен по сырой штукатурке

Работа с текстом является одним из способов развития творческих способностей студентов, так как учит анализировать, мыслить, обобщать, следить за событиями в тексте.

Основной целью обучения говорению является развитие у студентов способности осуществлять устное речевое общение в разнообразных социально обусловленных ситуациях. Поскольку владение языком носит уровневый характер, умение говорить отличается на разных уровнях степенью правильности, прочностью сформированности навыков и умений, охватом сфер, ситуаций, тем общения.

Письменная форма коммуникации тесно связывает письмо и чтение: обе формы общения базируются на графическом коммуникативном коде, хотя преследуют при этом разные цели: при чтении – это декодирование графических знаков в смысл, высказывание, при письме – кодирование замысла, информации в графические знаки с целью передачи сообщения адресату. Существуют разнообразные упражнения при обучении письму. К речевым упражнениям относятся все виды заданий, обучающих передаче мыслей, смысловой информации в письменной форме. Они базируются на типологии письменных сообщений. В их ряду: письменное воспроизведение по памяти прослушанных или прочитанных микротекстов либо письменная реконструкция текста, по ключевым словам, написание плана текста в форме вопросов, назывных или простых утвердительных предложений, написание тезисов, изложение, реферат, аннотация, сочинение, резюме рецензия, частное бытовое письмо. Развитие коммуникативной компетенции учащихся путём использования информационно-компьютерных технологий формирует креативные способности ученика и коммуникативную культуру. Термин «компьютерная технология обучения» с учетом широких возможностей современных вычислительных средств и компьютерных сетей часто употребляется в том же смысле, что и «имитационные технологии» и «учебные игры». Главной особенностью, отличающей компьютер от обычных ТСО, является возможность организации диалога человека с компьютером посредством интерактивных программ. Тогда при наличии телекоммуникационного канала компьютер может выступать как посредником

между преподавателем и студентом, так и брать на себя часть учебного процесса. Для этого компьютер обладает возможностями хранения и оперативной обработки информации, представленной в мультимедиа виде. К этому следует добавить возможность доступа к удаленным базам данных (электронным библиотекам) посредством сети Интернет, возможность общения с любыми партнерами посредством электронных конференций, возможность передачи информации в любом виде и любого объема. В итоге компьютер можно использовать не только как дидактическое средство в традиционном процессе обучения, но и реализовать с его помощью возможность обучения на расстоянии по качеству не уступающим технологиям первого.

Студент может освоить ту или иную дисциплину при помощи компьютерных средств. Эта работа может вестись при помощи преподавателя, так и с помощью интерактивных обучающих программ, которые помогают при определенной степени компетентности. Кроме того, компьютер позволяет постоянно проводить различные формы самоконтроля, что повышает мотивацию познавательной деятельности и творческий характер обучения.

Важным следствием применения компьютерных средств является использование инновационных методов обучения, которые носят коллективный академический характер. Более того, эти методы принимают активную форму, направленную на поиск и принятие решений в результате самостоятельной творческой деятельности. При этом обучение относится к классу интенсивных методов, однако, использование гипертекстовых структур учебного материала позволяет создать открытую систему интенсивного обучения, когда студенту предоставляется возможность выбора подходящей ему программы и технологии обучения, т.е. система адаптируется под индивидуальные возможности студента. Роль преподавателя в этом случае по мере совершенствования технологий все более и более сводится к управлению учебным процессом, однако это не принижает его влияния в познавательной деятельности и не вытесняет его из учебного процесса. Работая на компьютере, студент получает возможность довести решение любой учебной задачи до конца, поскольку ему оказывается необходимая помощь, а если используются наиболее эффективные обучающие системы, то ему объясняется решение, он может обсудить его оптимальность и выявить наиболее рациональные решения.

Компьютер может влиять на мотивацию студентов, раскрывая практическую значимость изучаемого учебного материала

Таким образом, форма обучения с применением компьютерных средств отличается от существующих форм, как по организации учебного процесса, так и по методам обучения. Компьютерные средства стали основой новой технологии. Главной особенностью компьютерных средств являются использование интерактивных обучающих программ и наличие оперативной обратной связи между студентом и преподавателем.

Функции компьютера в качестве инструмента деятельности обучающего, основаны на его возможностях точной регистрации фактов, хранения и передачи большого объема информации, группировки и статистической обработки данных. Это позволяет применять его для оптимизации управления обучением, повышения эффективности и объективности учебного процесса при значительной экономии времени преподавателя по следующим направлениям: Получение информационной поддержки; Диагностика, регистрация и систематизация параметров обучения; Работа с учебными материалами (поиск, анализ, отбор, оформление, создание); Организация коллективной работы; осуществление дистанционного обучения. При работе с учебными материалами ПК предоставляет

преподавателю разнообразные виды помощи, которая заключается не только в упрощении поиска необходимых сведений при создании новых учебных материалов за счет использования систем справочно-информационного обеспечения, но и в оформлении материалов для обучения (текстов, рисунков, графиков), а также в анализе существующих разработок. Автоматический анализ, отбор и прогнозирование эффективности учебных материалов являются важными направлениями использования компьютера в качестве инструмента информационной поддержки деятельности обучающего. Преподаватель может не только проводить отбор материалов для обучения (составлять лексические и грамматические минимумы, отбирать тексты и упражнения), но также анализировать тексты и целые учебные пособия. Компьютерные технологии позволяют добиться качественно более высокого уровня наглядности предлагаемого материала, значительно. Они расширяют возможности включения разнообразных упражнений в процесс обучения, а непрерывная обратная связь, подкрепленная тщательно продуманными стимулами учения, оживляет учебный процесс, способствует повышению его динамизма, что, в конечном счете, ведет к достижению едва ли не главной цели собственно процессуальной стороны обучения - формированию положительного отношения учащихся к изучаемому материалу, интереса к нему, удовлетворения результатами каждого локального этапа в обучении.

Овладение социально-коммуникативной компетентностью вооружает языковым инструментарием, который поможет быть успешным и социально адаптированным членом социума.

Развитию коммуникативной компетенции студентов способствуют навыки и умения базового образования. Развиваются не только творческие, но и познавательные способности. Студенты могут самостоятельно решить поставленные коммуникативные задачи, которые способствуют развитию творческих способностей.

Список цитируемых источников:

1. Аксенова М.П. Русский язык по-новому. Ч. 1, 2, 3. - СПб. 1999
2. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007. – С.
3. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие для студентов вузов. – М., 2003. Варганиянц А.Д., Якубовская
4. Дуйшонбекова Г.Д. Развитие коммуникативной компетенции студентов на основе творческих способностей в обучении русскому языку // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2020. – № 3. – С. 38-42;
5. Журавлева Л.С., Корчагина Е.Л., Степанова Е.М. Уровни владения языком повседневного и делового общения. Содержание обучения и контроль//Мир русского слова, 2002, № 1.
6. Ховина, Т. В. Традиции и инновации в образовательном процессе / Т. В. Ховина. -Текст: непосредственный // Педагогика: традиции и инновации: материалы V Междунар. науч. конф. – Челябинск-2014.

Сарыбай Майра Шоракызы

Абылай хан атындагы Казак эл аралык мамилелер жана дүйнөлүк тилдер университети

Сарыбай Майра Шоракызы

Казахский Университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана

Sarybay Mayra Shorakyzy

Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan

**КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ ЖАНА ШОРА САРЫБАЕВ–ТАРЫХТЫН ТЫНЫМСЫЗ
АГЫМЫНДАГЫ БИР МАДАНИЯТТЫН МУРАСКОРЛОРУ
КАРБОЗ ДЫЙКАНОВ И ШОРА САРЫБАЕВ –НАСЛЕДНИКИ ЕДИНОЙ КУЛЬТУРЫ
В НЕПРЕРЫВНОМ ПОТОКЕ ИСТОРИИ
KARBOZ DYIKANOV AND SHORA SARYBAEV ARE SUCCESSORS OF COMMON
CULTURE IN CONTINUOUS TORRENTS OF HISTORY**

Аннотация: Бул макалада кыргыз жана казак элдеринин 20-кылымдын башында илимий, чыгармачылык, туугандык мамилелери тууралуу айтылат. Эки эл тилдик, маданий жана тарыхый, салттык ж.б. тармактарда бири-бирине жакын. Мисалы Шамгали Харесович Сарыбаев Ишенаалы Арабаев менен чогуу иштешкени, кийинки муундардан Шора Сарыбаев кыргыз тилчи-окумуштуу Карбоз Дыйканов менен илимий жана тууганчылык байланышта болгондугун жана алардын чогуу өткөргөн кээ бир учурлар эскерилет.

Аннотация: Статья посвящена вопросам кыргызо-казахских связей в вопросах просветительства и науки, начиная с начала 20 века. Два народа с общностью языка, истории, культуры, традиций имеют много примеров личной дружбы ученых двух стран. На примере педагога и ученого Шамгали Сарыбаева и Эшеналы Арабаева описываются годы учебы и работы в Ташкенте, также уделяется внимание Данияру Базаркулову, первому кыргызскому педагогу, работавшему вместе с Ш.Сарыбаевым. Узы дружбы и братства продолжают и последующие поколения ученых в лице профессора Карбоза Дыйканова и академика Шора Сарыбаева.

Annotation: The article is written on Kyrgyz-Kazak educational and scientific links from the beginning of the 20-th century. Two peoples with common languages, history, culture and traditions have many examples of personal friendship between scientists of Kyrgyzstan and Kazakhstan. The author of the article describes the years of educators and researchers Shamgaly Sarybaev and Eshenaly Arabaev in Tashkent during their studies and work. There is also information about the first Kyrgyz educator Daniyar Bazarkulov. The friendly relationships have been continued by scientists Karboz Dyikanov and Shora Sarybaev.

Негизги сөздөр: казак, кыргыз, достук, Шора Сарыбаев, Карбоз Дыйканов, тилчи, кыргыз-казак достугу.

Ключевые слова: кыргызо-казахские связи, общность языка, дружба, просветительство, педагог, дружба, братство.

Keywords: Kyrgyz, Kazak, education, common, history, culture, traditions, relationships, friendship.

Добрый день, дорогие участник курглого стола, посвященный 100-летию рождения кыргызского филолога и просветителя Карбоза Дыйканова! Сегодня я выступаю от имени

нашей семьи, семьи Сарыбаевых, история которой неразрывно связана с семьей Дыйкановых и восходит к крепкой и искренней дружбе и сотрудничеству двух ученых-филологов – Карбоза Дыйканова и моего отца Шоры Сарыбаева. Благодаря им у меня с раннего детства шестьдесят лет назад появились кыргызские родственники Дыйкановы и сохранилась преемственность казахско-кыргызских взаимосвязей в нашей семье.

Так я думала год назад. Однако, оказалось, что кыргызско-казахские отношения в нашей семье насчитывают 100 лет – с начала 20-х годов XX века. Мне стало известно, что мой дед Шамгали Харесович Сарыбаев бок о бок трудился с представителями первой кыргызской интеллигенции в Ташкенте, центре Туркестанского края.

Изучая жизнь и деятельность своего деда, казахского просветителя первой половины XX века, педагога-ученого и филолога Ш.Х.Сарыбаева, я узнала, что мой дедушка был секретарем Научной Комиссии, которую возглавлял Эшенаали Арабаев. В 377 номере газеты «Ақ жол» 1923 года было опубликовано их поздравительное письмо в связи с четырехлетием газеты. Для меня этот новый факт в биографии дедушки стал важным штрихом для описания его портрета, так как сотрудничество с такой незаурядной личностью, как Эшенаали Арабаевым говорит о многом. Мне предстоит еще найти сведения об их совместной деятельности.

Более того, эта информация стала толчком для дальнейшего изучения кыргызского следа в биографии моего ата. Оказалось, что пути моего дедушки пересекались и с Базаркулом Данияровым, первым кыргызским педагогом. Об этом я узнала из книги Кутпы Бакировой – Данияровой и Асель Данияровой «Базаркул Данияров – первый педагог. Портрет на фоне эпохи», вышедшей в 2021 году. Сопоставив биографию дедушки и Базаркула Даниярова, я с достоверностью могу сказать, что сначала они познакомились на первых однодневных курсах педагогического училища в Ташкенте в 1919, где дедушка был его преподавателем, затем в Ташкентском Кирипросе, в опытной школе при Кирипросе, в этнографических экспедициях под руководством Абубакира Диваева.

Наши народы вместе преодолели колоссальные по масштабам и последствиям перемены в имперскую и советскую эпоху и не понаслышке знаем, что стоит за трагедией личности и народа, трагедией интеллектуальной элиты в частности.

«Если в горах плачет ребенок кыргызов,
В долине у матери-казашки болит грудь»

Эти две строчки из кыргызского фольклора наилучшим образом передают уровень генетических, исторических взаимоотношений, духовного взаимообогащения и взаимопонимания, взаимопомощи. Эту народную мудрость я нашла в книге – диалоге двух выдающихся современников – Чингиз Айтматова и Мухтар Шаханов «Плач охотника над пропастью». Книга-диалог – жизнь-диалог Кыргызца и Казаха.

Дружба двух ученых, Карбоза Дыйканова и Шоры Сарыбаева, тоже продолжительный и плодотворный диалог. Но папин друг, как звезда, внезапно угас и неожиданно ушел в дальний путь... Через двадцать лет в 2018 году покинул мир и мой отец. Они оба дорожили друг другом и общей историей. Мухтар Ауэзов писал: «Кыргызы испокон веков плечом к плечу с казахами владели всем пространством от Алатау до Иссык-Куля, имели общие пастбища; исторически близки наши цивилизации, языки и видение мира» .

Идею единства двух народов профессор Карбоз Дыйканов пронес через всю жизнь. Год 1991-й – год рождения суверенного Казахстана. Радуюсь историческому повороту, Карбоз Дыйканов верил в успех нашей страны, в возрождение национального самосознания.

Он не мог остаться в стороне от происходящих в Казахстане перемен. Осмысление прожитого, новое социально-экономическое поле, осторожное принятие кардинальных решений, в том числе в области языковой политики. В этот год Карбоз Дыйканов первым после реабилитации казахского ученого-тюрколога, блестящего публициста, общественного деятеля Ахмета Байтурсынова опубликовал «Казахский алфавит» 1914 года издания. Слово о казахском ученом в устах кыргызского ученого было похоже на свежий и прохладный горный ветерок на рассвете нового дня. Он привез половину тиража из Бишкека в Алматы. Так благодаря Карбоз байке впервые в Казахстане появилась публикация Ахмета Байтурсынова после его реабилитации. Вспомним и Чокана Валиханова, который рассказал миру о грандиозном эпосе «Манас».

Профессор Карбоз Дыйканов величаво плыл на белом пароходе в океане языка. Он подплывал к разным побережьям и изучал их. Благодаря неустанному труду ученого тысячи филологов и педагогов читают его книги, тематика которых отражает разнообразие его интересов. «Словарь эпоса «Манас», «Узбекско-кыргызские языковые связи», «Историческая лексика кыргызского языка», «История кыргызского письма», «Кыргызский язык в таблицах» и др. – более тридцати монографий и сотни статей и рецензий.

Его любознательность и трудолюбие всегда вызывали восхищение в нашей семье. Приехал дядя Карбоз – значит новые творческие планы, значит работа в отцовском кабинете до полуночи, значит новые казахско-кыргызские лингвистические и исторические параллели.

Создание учебников кыргызского языка нового поколения – одна из проблем, волновавшая его в последние годы. Изучал опыт СНГ. Я наблюдала за ними в папином кабинете, где за большим письменным столом они неторопливо обсуждали учебники, буквари, школьные словари.

Его дочь Чолпон Дыйканова продолжила дело своего отца. Ее многолетний педагогический опыт, великолепное владение кыргызским языком, знание международных образовательных стандартов позволили ей и

ее коллегам издать современный учебник кыргызского языка.

В каждом слове, в каждой строчке, каждом тексте ощущается ее безоглядная и неистощимая любовь к кыргызскому языку! Нашей дружбе с Чолпон уже тоже несколько десятков лет. Нас объединяет многое: профессия «учитель», специальность «английский язык», общие научные интересы и общая тревога – состояние патриотического воспитания молодежи в наших странах: «Майра, если наши страны не сохранят свой язык, станем отличным материалом для научных и исторических трактатов». Моя подруга – очевидец наследия коренных народов целых континентов: Южной и Северной Америки, Австралии, Африки. Ее взгляд на проблему манкуртов поражает своей масштабностью.

В отцовской библиотеке хранится папка «Қарбоз», куда отец бережно собирал все научные и публицистические статьи своего друга. А на «кыргызской» полке среди десятка книг есть сборник стихов Карбоз байке «Жан дептер». Он посвятил ее своей супруге Гульжамал. Эпиграфом к сборнику, изданному в 1990-м году, стало стихотворение Ахмета Байтурсунова. И в поэтическом творчестве казахский ученый был его кумиром.

Карбоз Дыйканов не мог не быть поэтом. Он должен был воспеть свой родной аул и тихую речку Орто Су. Он плыл на белом парходе по океану жизни. Энергично, быстро и решительно.

Я передала всю свою любовь к кыргызской земле и народу своим детям и внукам. Ну как не полюбить Кыргызстан после моих признаний любви Иссyk Кулю! Вот одно из них.

Ослепительное солнце волшебными красками уже много веков рисует роскошные картины на тему «Озеро Иссyk-Куль». Капризное, обжигающее и ласковое. В этой чудесной долине гениальное трио неба, солнца и озера уже много веков исполняет лирические, шутливые, героические произведения. И кажется, что только природным стихиям дано воспеть этот великий край. Так торжественно, так гордо, так благородно. Но и я не оставляла своих тщетных попыток состязаться с ними.

Песчаный нежный блеск!

Лети, кружи,

Украшь мои стихи,

Узорами мне в образы вплети

Свой перламутр...

Теперь и мои внуки надевают белые панамы, строят башни из иссык-кульского песка, собирают ракушки для бус.

Моя пятилетняя дочь 30 лет назад у Чолпон дома нашла фотографию дяди Карбоза, с умилением смотрела на портрет и грустно вздыхала. Мы с Чолпон спрашиваем ее: «Хороший Карбоз байке, да?» «Да, – ответила моя внучка – Он мне много мяса давал!». Вот такая ассоциация возникла у моей внучки с Карбоз байке, пока мы жили у него дома. А перед отъездом Чолпон приготовила нам экзотические овощные блюда, угощала ягодами и фруктами, но моя внучка проявила кулинарные предпочтения номада! Теперь у этой внучки есть свои дочери, которые также ежегодно гостят у своих кыргызских родственников Дыйкановых и их также угощают самым вкусным в доме!

Пусть укрепляются наши семейные, академические, государственные связи во имя духовности, просвещения и процветания наших народов!

Мой Кыргызстан! Симфонии шумных водопадов, гаммы голубо-красно-желтых полевых цветов на жайляу, этюды беспечно-озорных горных рек, гимны больших и малых ущелий создают мелодию твоей земли. Услышать ее должны все. И для этого твоя красивая земля подарила миру красивую поэзию и прозу, музыку, балет, театр и кино. Чингиз Айтматов, Суйменкул Чокморов, Бюбюсара Бейшеналиева и многие другие воспели свою землю и народ и стали гордостью мировой культуры. Обогадили мир и прежде всего нас, казахстанцев.

Хотела бы завершить свое выступление современной кыргызской песней «Аселдейим», под которую засыпал мой внук.

Тоо булагы аккандай,

Алма бүчүр ачкандай,

Айга Чолпон жаккандай,

Мен сени сүйөм.

Жаздын таңы аткандай,

Булбул гүлүн тапкандай.

Айга Чолпон жаккандай,

Мен сени сүйөм.

Список использованной литературы:

1. Даниярова А., Бакирова К. Базаркул Данияров – первый педагог. Портрет на фоне эпохи.

М., 2021

УДК 811.512.154

Солтоноев А. М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Солтоноев А. М.

КНУ им. Ж. Баласагына

Soltonoev A. M.

КНУ J. Balasagyna

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ОМОНИМИЯ МАСЕЛЕСИ ПРОФЕССОР КАРБОЗ ДЫЙКАНОВДУН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ ВОПРОС ИЗУЧЕНИЯ ОМОНИМИИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОФЕССОРА КАРБОЗА ДЫЙКАНОВА THE QUESTION OF STUDYING HOMONYMY IN THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE STUDY OF PROFESSOR KARBOZ DYIKANOV

Аннотация: Бул макалада профессор К.Дыйкановдун кыргыз тилиндеги лексикалык бирдиктердин бири болгон омонимдерди изилдөөсү тууралуу сөз кылынат. Аталган кубулуш окумуштуу тарабынан мыкты деңгээлде изилдөөгө алынып, таблица түрүндө бир канча эмгектеринде чагылдырылып көрсөтүлгөн. Негизи эле омонимдер тууралуу ар кандай пикирлер айтылып, окумуштуулар арасында кызыгууну жаратып келет. Мына ушул максаттан алып караганда, К.Дыйканов омонимдерге байланыштуу бир катар маселелерди тактоого аракет жасап, өзүнүн илимий-теориялык көз караштарын сунуштап, аны далилдөө үчүн бир канча аргументтүү факт-материалдардын негизинде көптөгөн мисалдарды берген. Биз ушул маселеге кайрылып, окумуштуунун илимий-изилдөөсүнө токтолуп, чакан макала жазууну ылайык көрдүк. Бул чакан эмгек канчалык бир деңгээлде кыргыз тилиндеги омонимдерди изилдөөдө баалуу материал болуп бере алат деген ойдобуз. Мында жазылган материал бир канча мисалдар менен талдоого алынып берилди.

Аннотация: В этой статье рассказывается об исследовании омонимов, одной из лексических единиц в кыргызском языке, профессором К.Дыйкановым. Данное явление исследовано ученым на высоком уровне и представлено в его нескольких работах в виде таблицы. Действительно, вопрос изучения омонимов порождает множество спорных мнений, тем самым вызывая интерес со стороны учёных к этой теме. Исходя из этой цели, К. Дыйканов попытался прояснить ряд вопросов, связанных с омонимами, изложил свои научно-теоретические взгляды и привел множество примеров, основанных на ряде аргументированных фактически материалов, подтверждающих это. Обратившись к вопросу изучения омонимов и остановившись на научных изысканиях ученого, мы решили написать данную статью. Думаем, что эта небольшая работа может стать ценным материалом при изучении омонимов в кыргызском языке. Здесь письменный материал объясняется несколькими примерами.

Annotation: This article describes the study of homonyms, one of the lexical units in the Kyrgyz language, by Professor Karboz Dyikanov. This phenomenon has been studied by the scientist at a high level and is presented in his several works in the form of a table. Indeed, the question of studying homonyms generates a lot of controversial opinions, thereby arousing interest on the part of scientists in this topic. Proceeding from this goal, Karboz Dyikanov tried to clarify a number of issues related to homonyms, outlined his scientific and theoretical views and gave many examples based on a number of reasoned factual materials confirming this. Turning to the question of studying homonyms and focusing on the scientific research of the scientist, we decided to write this article. We think that this small work can become valuable material in the study of homonyms in the Kyrgyz language. Here the written material is explained by several examples.

Негизги сөздөр: омоним, фонетика, лексика, грамматика, омоформа, омограф, омофон.

Ключевые слова: омоним, фонетика, лексика, грамматика, омоформа, омограф, омофон.

Keywords: homonym, phonetics, vocabulary, grammar, homoform, homograph, homophone.

Кыргыз тилинде көптөгөн тилдик кубулуштар бар. Алардын бири – омонимдер. Аталган сөздөр кыргыз лексикасында өзгөчө кызмат аткарып, тилде бөтөнчөлүктү жаратып келет. Себеби омонимдер ар башка түшүнүктү, түрдүү предметтерди, ар кандай нерселерди жана башка ушул сыяктуу заттарды бир гана сөз менен атап, экиден ашык маанини туюнтуп турат. Мына ушул кубулушка профессор К.Дыйканов кенен токтолуп, омоктуу ойлорун билдирген. Маселен, ал өзүнүн “Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмо” аттуу эмгегинде мындай деп жазат: “Тыбыштык түзүлүшү бирдей, мааниси ар башка турпатташ сөздөрдү омонимдер дейбиз. Омонимдер жөнүндөгү илим омонимика деп аталат”- деп белгилеген [1, 97-б.]. Окумуштуу оюн андан ары улап, омонимдерди төмөндөгүдөй таблица түрүндө көрсөтөт.

Омонимдер			
Лексикалык омоним		Грамматикалык омоним	
омоэма	омоформа	омограф	омофон
Тон I одежда	Жен I рукав	Ток сытый	Карындаш
Тон II рс. музыка	Жен II этиш	Электр	Карандаш
Казы I ар. судья	Тана I телка	Карта географ	Барат
Казы II жылкыда	Тана II этиш	Чучук	парад

К.Дыйканов кыргыз тилиндеги омонимдерди таблица түрүндө биринчилерден болуп көрсөтүп, тилибизде өзгөчө кубулуш экендигин баса көрсөткөн. Мындан сырткары ал тектеш тилдердеги омонимдерди карап, кыргыз тили менен салыштырып караган. Мисалы, катын деген сөздү алып карасак, эркектин жубайы, аялзатын атоодо колдонулган сөз. Бул сөздү окумуштуу: “Казак тилинде катын, кыргыз тилинде катын, түрк тилинде катун, монгол тилинде катун” -деп таблица түрүндө көрсөтөт [2, 101-б.]. Ал эми кыргыз тилинде катын сөзүнүн дагы бир мааниси кандайдыр бир нерсени көрсөтпөй катуу, жашыруу, бекитүү сыяктуу түшүнүктү туюнтуп турат. Мисалы: “Шашылышка” деп, сый оокатын баласына бербей катынып, дайым камдуу байбиче, соорусунан күмүш чачпагын шагырата ылдам-

жылдым кыймылдап, “тыз” эттире чайын тез кайнатып, дасторкон жая бышып турган казы-картасынан өзү туурап алдыга койду (Кыргын).

К.Дыйкановдун бөлөк тилчи-окумуштуулардан өзгөчөлүгү – дайыма тилдик кубулуштарды таблица түрүндө көрсөтүп, атайын система катары изилдөөгө алган. Ал бир гана омонимдерди эмес, тилдин башка да бирдиктерин ушундай өңүттө иликтеген. Мындай бөтөнчөлүк бардык окумуштууларда боло бербейт. Ушул өзгөчөлүктү карап отуруп, профессордун илимге болгон тактыгын, ар бир илимий-теорияга факт-материалдарды негиздүү келтиргендигин, өзүнүн оюн далилдөө үчүн аргументтүү мисалдарды бергендигин байкоого болот. Демек, окумуштуу бизге окшогон жаштарды илимге чоң жоопкерчилик менен мамиле жасашты, эч качан илимде калп айтпашты, тил илими математикалык формадай так болуш керек экендигин өзүнүн эмгектери аркылуу үйрөтүп, үндөп турат.

К.Дыйканов омонимия маселесине бир нече ирет кайрылып, андагы көтөргөн маселелерин кийинки эмгектеринде да жазып калтырган. Маселен, омонимдердин түрлөрүн, алардын жасалуу жолдорун жана терминдин аталышы боюнча өзүнүн жеке терминдик атоосун сунуштаган. Ал мындай деген көз карашын калтырган: “Омонимдер көп маанилүүлүк, фонетикалык жана грамматикалык жолдор аркылуу жасалат. Омонимдер лексикалык жана грамматикалык омонимдер деп экиге бөлүнөт. Лексикалык омонимдер өз ичинен омоэма жана омоформа, ал эми грамматикалык омонимдер омограф жана омоним деп экиге бөлүнөт [3, 161-б.]. Айта кетчү нерсе, автор омоним деген терминдин ордуна “аты уйкаш” терминин колдонгон. К.Дыйканов кыргыз тилиндеги омонимдердин пайда болуу булактарын академик Б.Юнусалиев белгилегендей көрсөтөт. Чындыгында эки окумуштуунун тең ойлору, көз караштары туура. Анткени омонимдер көп маанилүү сөздөр менен окшош келишип, мааниси жагынан да жакындыкты түзүп калышат. Бирок бул экөөнүн ортосунда айырмачылык өтө чоң. Болгону дыкаттык менен анализдеп, ар бир сөздүн берген маанисин тереңден ажырата билүү керек. Ошондуктан омонимдерди кароодо сөзсүз түрдө көп манилүү (полисемия) сөздөр менен чогуу кароо абзел. Себеби көп маанилүү сөздөр омонимдердин пайда болушуна өтө чоң өбөлгө түзүп, тилибизде бөтөнчө кызмат аткарып келет. Бул боюнча да академик Б.Юнусалиев мындай деген: “Кыргыз жана башка тектеш тилдерде омонимдердин үч түрү кездешет: 1) фонетикалык омонимдер; 2) лексикалык же көп маанилүүлүктөн жаралган омонимдер; 3) шарттуу түрдө алгачкы же болбосо лексико-грамматикалык омонимдер”-деп, баса көрсөткөн [4, 122-б.].

Омонимдерди изилдөөдө жогорудагы аты аталган окумуштуулардын эмгектерин өзгөчө баалоого арзыйт. Анткени алар омонимдерди бир гана кыргыз тилдин негизинде карабастан, жалпы түрк тилдери менен кошо башка тилдерди да карап, ортосундагы айырмачылыктар менен жалпылыктарды салыштырып беришет. Анткени окумуштуулар омонимдердин пайда болуу булактарын көрсөтүүдө башка тилдерди да анализге алып, кыргыз тилинде катар колдонулуп, ар башка түшүнүктү берип келерин мисалдар менен көрсөтүшөт. Мисалы, К.Дыйканов: “Түрк калкына, анын ичинде Кыргызстанга араб тилинин лексикасы менен ислам дини X-XI кылымдарда эле тарала баштаган деп болжоо керек”-деп жазган [5, 87-б.]. мына ушул эмгегинде бир катар сөздөрдү келтирген. Ошолордун ичинен мисалга ала турган болсок, I “акыр” сөзү арабча: замандын соңу; II “акыр” сөзү кыргызча: мал (ат) байлана турчу жер. Мындан башка бир топ мисалдарды келтирүүгө болот. Ал эми академик Б.Юнусалиев фонетикалык омонимдер боюнча: “I ат (жылкы), II ат же аад (адам аты, ысым)”-деген мисалдарды келтирет [4, 122-б.].

Академик Б.Юнусалиев кыргыз тил илими үчүн ополтоодой эмгек сиңирип, кыргыз элине баалуу мурастарды, кайталангыс эмгектерди калтырып кетти. Мына ошолордун ичинен омонимдерге да өзгөчө токтолуп, алардын табиятын, түрлөрүн жана пайда болуу булактарын тастыктап, кыргыз тилинин лексикасына фундаменталдуу “Киргизская лексикология” аттуу эмгегин арнап калтырды. Ушул изилдөөсүндө омонимдерди тереңден изилдеп, башка түрк тилдери менен катар карап, көптөгөн маселелерди ачыктап кетти десек болот. Аталган маселени окумуштуу К.Дыйканов андан ары иликтөөгө алып, бул боюнча илимий-теориялык маселелерди чечмелеп берген жана кыргыз тилинин лексикасына байланыштуу эмгектеринде дайыма ушул теманы козгоп, жаңы китеп жазган сайын жаңы идеяларды ачыкка чыгарган.

Жыйынтыктап айтканда, окумуштуу К.Дыйканов омонимия маселеси боюнча бир катар жаңы илимий ачылыштарды жасап, кыргыз лексикасы үчүн чоң бир эмгек жазып калтырды десек болот. Омонимдердин табиятын изилдөөдө көп маанилүү сөздөр өтө чоң ролго ээ экендигин белгилеп, тилибизде өзгөчө кубулуштардын бар болгондугу тилде бөтөнчөлүктү, айырмачылыкты, өзгөчөлүктү туюнтуп турушу жакшы көрүнүш деп баамдайт. Жогоруда белгилегендей, окумуштуу омонимдерди бир гана кыргыз тилинде карабай, башка түрк тилдери менен кошо салыштырып, алардан болгон айырмачылыгын так, даана көрсөтө алган.

К.Дыйканов бир гана омонимдер же кыргыз тилинин лексикасын гана изилдебестен, тил илиминин бардык бөлүмдөрүнө кайрылып, мазмундуу илимий-иликтөөлөрүн жүргүзгөн. Ал бир канча окуу китептерин жазып, кыргыз тил илими үчүн ат көтөргүс эмгек жасап кетти десек болот. Окумуштуунун билими тереңдигин, изилдөө жүргүзүү методикасынын күчтүүлүгүн, ой жүгүртүүсүнүн кенендигин жана таланттуу педагог болгондугун калтырып кеткен баалуу мурастарынан сезип-туюуга болот...

Колдонулган адабияттар:

1. К.Дыйканов Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмо Ф.1988-ж.120б.
2. К.Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан Б.2018-ж. 148б.
3. К.Дыйканов Кыргыз тили таблицасы түрүндө А.1989-ж. 394б.
4. Б.Юнусалиев Киргизская лексикология Ф.1959-ж.368б.
5. К.Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан Ф.1980-ж. 156б.

УДК 80/81

Султаналиев И.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Султаналиев И.

КНУ им. Ж.Баласагына

Sultanaliyev I.

KNU im. J. Balasagina

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРКҮНҮН» КОТОРУЛУШ
МАСЕЛЕЛЕРИ**

**ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» МАХМУДА КАШГАРИ.
TRANSLATION ISSUES "DIVAN LUGAT-T TURK" MAHMUD KASHGARI**

Аннотация: Макалa XI кылымдагы байыркы кыргыз жана түрк сөздөрүнүн окумуштуу котормочулар тарабынан ишке ашырылган ар түрдүү котормолоруна арналып, мында түрк тилдериндеги жана «Дивандагы»

Аннотация: Статья посвящена на разные переводы ученым переводчиком древне кыргызских и тюркских слов XI века, где сопоставляется сходство и различие значений слов тюркского языка а и «Дивана».

Annotation: The Article devoted to various translations of ancient Kyrgyz and Turkic words of XI century by translator scientist, who compares similarity and difference of Turkic language words and “Divan”

Негизги сөздөр: «Диван», тарых, тарыхый сөздөр, лексика, этнолексема, түрк тилдери, котормо.

Ключевые слова: «Диван», история, историзм, лексика, этнолексема, тюркские языки, перевод.

Key words: “Divan”, history, historism, vocabulary, etnoleksema, Turkic languages, translation

Атактуу аалым М.Кашгаринин энциклопедиялык маалыматтарды камтыган дүйнөгө таанымал сөздүгүн өз тилине которуу - кайсыл гана эл болбосун, сыймыктуу иш. Ошондуктан бул макалада “Түркий тилдер сөз жыйнагынын” кыргыз тилине которулушуна токтолуп, аны башка түрк тилдериндеги котормолору менен кыскача салыштырып көрөбүз.

2008-жылы биздин университеттеги К.К.Юдахиндин кабинетинен “Дивандын” 1915-17-жылдары Килисли Рифат Түркиядан чыгарган басма нускасын алып, кыргызчага которо баштадым. Ошол эле жылы проф.Т.Акматовго барып, чогуу которуу тууралуу сунушумду айтсам, которуп бүтүп калгандыгын айтты. Карасам, казакчасынан которуп жатыптыр. 2010-жылы КР УИАнын директору А.Акматалиев эмгекти которуу боюнча комиссия түзүп, бир эле мезгилде проф.Т.Токоев менен К.Кошмоковдор жана ф.и.д. И.Абдувалиев баш болгон биздин топ иштей баштадык. Мен ал кезде эки томун которуп бүтүп, үчүнчүсүн жарымдап калгам. Т.Токоев менден басма нусканы алып кетип, китептин сол жагына анын ксерокөчүрмөсүн, оң жагына окулушун жана кыргызча котормосун берип, 2011-2013-жылдары үч томдугун чыгарышты. Бул эң чоң эмгек эле, анын үстүнө, Т.Токоев китепке кеткен ири сумманы өзү каржылап чыгарды. Кийин ага которулбай калган 20дан ашык сөздүн тизмесин (сөздөрдү бирден санап чыккам) жана которуудан кеткен каталар боюнча байкоолорумду бердим. Алар бир катар оңдоп-түзөтүүлөрдөн кийин, экинчи жолу кайрадан басмадан чыгарышты. Биздин топко ф.и.д. И.Абдувалиев жетекчилик кылып, М.Толубаев үчөөбүз 1-томду бөлүштүрүп алдык. И.Абдувалиев өзүнө бөлүнгөн сөздөрдөн сырткары, М.Кашгаринин кириш сөзүн которуп, түркологияда калыптанган транскрипцияны иштеп чыгып, бизге берди. Мен 1-томдон №1700-3241 чейинки сөздөрдү, 2-томдон №3242-3874 чейин котордум (З.Ауэзованын номерлөөсү боюнча). Мен котормо даяр болгондуктан, көчүргөнгө гана убакыт сарптадым да, 2010-жылдын 10-октябрында 1-томдун толук бүткөн вариантын бердим. Айтмамат Оморов “Дивандын” арабча жазылышын, латын тамгасындагы транскрипциясын, кыргызча котормосун криллица менен өзү жалгыз терип, бизге жөнөтүп турду. Биз бирибиз которуп бүткөн вариантты кайра И.Абдувалиев, М.Толубаев үчөөбүз тең карап, текшерип, тууралаган соң кайра Жалал-Абадга А.Оморовго жөнөтүп, ал акыркы вариантын оңдоп, редакциялап бүтүрүп жатты. Мында Айтмамат Оморов эбегейсиз эмгек

кылды. Анткени үч томду тең арабча, латынча, орусча шрифттерди улам бири-бирине которуп өзү жалгыз басып чыкты. Ошондуктан көп убакыт кетип, 1-2 том 2013-жылы басмадан чыкты. Китептин каржылоосун И.Абдувалиев көтөрдү, бирок мамлекеттен жардам болбогондуктан, аз санда чыкты. Өкмөттүн алдындагы илим жана билим берүү бөлүмдөрү жардам бермек түгүл, мындай зор эмгек жарык көрүп жатканын билишкен да жок. Авторлоруна оозеки болсо да ырахмат айтышкан жок. Мындай учурда айласыздан казакча котормосуна Президент Н.Назарбаевдин өзү баш сөз жазгандыгы, уйгурчасын Кытай өкмөтү сувенир түрүндө он миңдеген тираж менен чыгарышкандыгы эске түшөт экен. Ал аңгыча, жетекчибиз менен пикир келишпестиктен улам, А.Оморов 3-томду бизди кошпой, жалгыз өзү которуп, мурун жарык көргөн 1-2-томду кошуп туруп, үч томдукту Жалал-Абаддан өзүнчө чыгарып жиберди да, биргелешкен 3-том чыкпай калды. Мендеги 3-томдун котормосу кирбей калды, ошондуктан өзүмдүн оңдоп-түзөтүүлөрүмдү А.Оморовдун 3-томуна, китептин өзүнө жазып ага берип жибергем. Бирок биргелешкен котормобуздун 3-тому которулуп бүтсө да, терген киши жок чыкпай турат. Кандай болгон күндө да, “Дивандын” кыргыз тилине эки автордук топтун эки вариантта которулушу – бул кыргыз тил илими үчүн гана эмес, жалпы эле түркология илими үчүн эң чоң мааниге ээ. Анткени биз 2015-жылы жарыялаган “Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т түркүнүн» тили” аттуу монографиябызда белгилегендей, **“Түркий тилдер сөз жыйнагы” байыркы жана орто кылымдагы кыргыз тилинде жазылган деп ишенимдүү айтууга болот.** Мындай жыйынтыкка биз жөн гана келген жокпуз, сөздүк менен кыргыз тилин фонетикалык, лексикалык жактан салыштыруу, сөздүктөгү 31000 ден ашык сөздү кол менен эсептеп чыгып, 80% ке жакын типтүү окшошпуктарды табуу аркылуу келдик. Эгер башка түрк тилдүү окумуштуулар мындай жыйынтык менен макул болушпаса, анда эч кандай фактыга таянбай туруп, курулай сүйлөбөй, бизге окшоп эсептеп чыгып, өз тилдери менен (уйгур, казак, өзбек, түрк, азербайжан, ж.б.) салыштырып чыгышсын. Эгер азыркы кыргыз тилиндегидей фонетика-лексикалык, грамматикалык жактан 80% жакындык болсо, анда талашыбыз жок. Ал эми айрым орус же чет өлкөлүк түркологдордун уйгур тилинде жазылган дегени чындыкка дал келбейт. Мындай көз караш кыргыз тилин билбегендиктен же аны менен салыштырып көрбөгөндүктөн деп ойлойбуз. Сөзүбүз куру болбосун үчүн төмөндө “Дивандын” кыргыз жана түрк тилдериндеги котормолорунан бир нече мисал келтирели:

- **укрук** (№470) – 1. аркан (орус); 2. аркан (өзб., каз.); 3. кемент (түрк); 4. округ (уйг.); 5. укурук (кырг.). **Укурук** – бул байыркы кыргыз сөзү. Кыргыздар укурукту жылкы кармоо үчүн бүгүн да колдонушат. Ал узун четин же ж.б. бекем жыгачтын башына илинген аркандан жасалат. Башка түрк тилдеринде бул буюмду билдирген сөз жок болгондуктан “арканын” гана которуп, жыгачын элес алышкан эмес.

- **сырт** (№1815) – **сырт** (кырг.). 1. З.Ауэзова толук которгон эмес, экинчи сүйлөмдөн баштап гана “Огузы называют ручей или речку сирт” (331-б.) деп которгон.

2. Өзбекче: “куйрук, дум, соч. Угузлар кичик тепа ва водийларга хам сырт дейдилар”(1т., 328-б.)

3. Уйгурча: “кыл, йал. Огузлар төпе ве адыр – жылгаларму “сырт” дейдү (261-б.) деп которушкан.

Биз “Арабча- кыргызча” сөздүктөн, араб тилин билген адистерден тактаганыбызда, төмөнкүдөй маанилери бар экен: 1) гиззия тилинде ар бир адырды (дөбөнү) жана 2)

кичинекей өрөөндү “сырт” деп аташкан. 3) кургап калган сай (капчыгай). Ал эми кыргыз тилинде “сырт” сөзү жайлоо, тоолуу өрөөн маанисинде бүгүнкү күндө да көп колдонулат.

- **түлек** (№2142) – **түлөк** (кырг.): “Ол кой түлегинде келди – Ал кой түлөгөндө келди” дегенди башка түрк тилдеринде жок болгондуктан, түркчө “кой кыркымында келди”, казакча “төл маалында келди” деп коюшкан.

- **көгөн** (№2358) – **көгөн** (кырг.): З.Ауэзова “ привяз для молодняка или коров на время дойки”, Б.Аталай “илмикли көстек” деп жакындатып которушса, өзбекче, казакча, уйгурчасында “козу, улак, жылкы байлоочу, тушоочу аркан, жип” маанисинде беришкен.

- **түрбик** (№ 2837) – кыргызча **түрпү** деп которсок болот. (Юд., КРС, 285-б.). Муну З.Ауэзова “наждак”, казакча “шамкы, жонгуч, егеу”, өзбекче “урок, чопки”, уйгурча “түрпик, чопса” деп которушкан.

- **тайагу** (№5493) – 1. стрела, стержень – жаанын жебеси, өзөк. (З.А., Т.Т.ж.б.)
- 2. тезак ва кесак парчалар (өзб., 3т.189-б.)
- 3. таш ва чалма (уйг., 820-б.)
- 4. таш ва тезек парчасы (түрк. 3т., 174-б.)
- 5. комочек земли, навоза (БТС., 527-б.).

Көрүнүп тургандай, З.Ауэзованын котормосу башкалардыкынан айырмаланып турат, Т.Токоевдердики андан айырмаланбайт. Кимисиники туура экендигин аныкташ үчүн көптөгөн иликтөөлөр керек. Менимче, “Байыркы түрк сөздүгүндөгү” которулушу туура.

- **көшиге** (№5500) – 1. легкая тень (З.А.)

2. зайыф гөлге, гөлгемси (түрк.)

3. сус көлеңги (уйг.)

4. (көшөгө) жеңил көлөкө.(кырг.)

5. небольшая, слабая тень (БТС., 319-б.). Мында, негизинен, бирдей которулса да, аздыр-көптүр айырма бар.

- **улдурум** (№6583) – 1. парализованный человек (З.А.)

2. олдурум – одамнинг ўтирадиган ери (өзб.)

3. өлдрүм - өлдүм, өлөрмен, палеч (уйг., 997-б.)

4. олдрум – көтүрүм, йаталак, отурум (түрк)

Биздин оюбузча, бул сөз “олдур – отур” (БТС.,366-б.) сөзүнө зат атооч жасоочу –ым (-ум) мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган, “д”чыл огуз тилине тиешелүү сөз, б.а. олдурум (огузча), олтур(кыргызча). Типологиялык түзүлүшү боюнча кыргыз тилиндеги “көтөрүм” сөзүнө окшош. “Көтөрүм” – бул ордунан көтөрүлө албаган, өйдө тура албаган мал же киши. Демек. “олдурум (олтурум) – олтура албаган, шал болгон адам. Жогорудагы котормолордун ичинен З.Ауэзова гана так которгон жана Б.Аталайдыкы жакындайт, калгандары караандабайт.

- **чыжды [чычты]** – чычты, чычып жиберди (өтмө мааниси), мындан келип чычаңдады сөзү жасалган (№ 3278). Йагырлыг ат чыжды – жоорлуу ат чычып жиберди, чычаңдады (жүктүн оордугунан – И.С.).

1. приседать, опускаться (З.А.)

2. пастланди,типирчилади (өзб.)

3. бел койды, жөн болды (уйг.)

4. йагыры олан ат, бинилмек истендигинде кожунду (түрк.)

5. шыжбалактады (каз.)

Албетте, көөнө түрк тилин азыркы түрк тилдерине которуу абдан оор жумуш. Бул өзгөчө ырларды которуудан көрүнөт. Биз алардын баарына токтолуп отурбай, бир гана мисал келтирели. М.Кашгари “түрк” сөзүнө берген мисалында төмөнкүдөй бир ырды келтирет:

Качан көрсө аны түрк,
Бузун анга аник айдачы.
Муңар тегир улуглук,
Мунда нару кеслинүр.

1. Өзбек тилинде ырдын мазмуну гана которулган: “Бир кишини мактаб айтади: агар уни турклар курса, “улуглик, яхшилик бу одамга ярашади ва шу билан тугайди” (1т.335-б.)

2. Түркчөсү: “ Ону түрк бойлары гөрсө, бу адам ичин бүйүклүк ве улулук йарашыр ве улулук бунда кесилир” (1т., 352-б.)

3. Уйгурчасы: Качан уни түрк деп тонуса,
Халк униңга шуны айытаду.
Буниңга улуглук тегидү,
Буниңдин башкасыга ашмайду (268-б.)

4. Орусчасы: Восхваляя человека говорят: “Увидев его, в тюркских племенах скажут: в нем есть и слава, и величие, но после него они прервутся” (337-б.)

5. Кыргызчасы:
Түрк деп аны көргөндө(тааныса),
Элдер ага мындай дейт:
Улуулук буга жарашат,
Башкаларга жарашпайт (А.И.ж.б. 1т., 351-б.)

Кыргызча котормосу ырдын маанисине жана ритмине карай которулган. Эгер муну түп нускага жакындатып, сөзмө-сөз которсок, болжол менен, төмөнкүдөй болот:

Качан көрсө аны түрк,
Элдер ага анык айтуучу:
Буга тиер улуулук,
Мындан нары кесилер(үзүлөр).

Көрүнүп тургандай, сөзмө-сөз которгондо деле түп нуска кыргыз тилине өтө жакын, ырдагы 14 сөздөн “бузун” деген бир гана сөз азыр колдонулбайт. Ошон үчүн, орус тилин эске албаганда, түрк, өзбек тилдерине которуу кыйын болгондуктан, авторлор кара сөз түрүндө которушса керек.

Кыргыз тили менен бирдей жана ага жакын которулган сөздөр

“Дивандын” мурдакы түркчө, өзбекче, уйгурча, ж.б. котормолорунан айырмаланып, кыргызча котормосунда айрым сөздөрдүн мааниси такталды же түп нускага кыйла жакын, так эквивалентин бердик. Мунун себеби, “Диван” менен кыргыз тилинин фонетика-лексикалык жактан жакындыгы менен түшүндүрүлөт. Мисалга кайрылалы:

- огурды – омурду (№1003). Эр сөнүк огурды – Эр сөөктү омурду.

1. Түркчө: О, кемиги битишгирди ве айырды (1т. 178-б.).
2. Өзбекче (угурды): Одам сўнгаткни бўлак – бўлак килиб айирди (1т., 188-б.).
3. Уйгурча: Адам сөңекни үге-үгесиден ажратып этти (146-б.).
4. Орусча: Человек вывернул и отделил кость (201-б.).

Кыргыз тилиндеги “омурду” деген сөз сөөктү бурап, толгогонду да, ажыратканды да билдирет.

-үшикледи – үшүттү (тондурду, селейти) (№1606). Ол кейикни үшикледи – Ал кийикти үшүттү. Кеп кийикти музга камагандыгы тууралуу болуп жатат. Бул сөз башка түрк тилдерине төмөнкүдөй которулган:

Түркчө: О, гейиги үшүмүшкен йакалады.

Өзбекче: У кийикни тузоқта совук еб турган вактида тутди.

Уйгурча: У кейикни үшүп турган вақтыда тутты.

Орусча: Он загнал лань и довел её до оцепенения на холоде.

Биздин оюбузча, орусчасы чындыкка жакын. Себеби кыргыздар кийикти тайган менен кубалатып, мөңгү, карга камап, үшүп кыймылдай албай калганда кармап алышкан. Ал эми башка котормолордо “үшүп турган убакта туткан” деп гана коюшкан.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, башка түрк тилдеринде бул сөздүн эквиваленти жок болгондуктан, маанисин гана берүүгө аргасыз болушкан. Бир гана казак тилинде фонетикалык жактан жакын варианты кездешет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөздүн **унгу формасы** өзгөрүлбөстөн сакталып калган. Мындай сөздөр, б.а. уңгусу азыркы кыргыз тилинде сакталып калган сөздөр “Дивандын” лексикасынын 80%га жакынын түзөт. Бул жөн гана дал келүү эмес. **Демек, биздин оюбузча, айрым орус окумуштуулары (С.Е.Малов, В.В.Радловдун алгачкы пикирлери) “Дивандын” бүткүл лексикалык байлыгын эсептеп чыгып, азыркы жандуу кыргыз тили менен салыштырбагандыктан, “байыркы уйгур тилинде жазылган” деген жаңылыш тыянак чыгарып коюшкан.**

Колдонулган адабияттар:

1. Махмуд бин эл -Хусейн бин Мухаммед эл-Кашгари “Китабу Диванул лугатит –Түрк”.- Хилафатул Исламле типографиясы, Түркия, 1917.
2. Махмуд Кошгорий “Девону лугат ит-түрк”. Ташкент, 1-3-тт.-1960-1963.-Өзбекчеге которгон Салих Мугаллибов.
3. Махмуд Кашгари.Түркий тиллэр дивани.Уйгурча которгондор Ибрахим Мути, Имин Турсун,ж.б.1981-1983.
4. Махмуд Кашгари. Түрик сөздиги. Алма-Ата, 1-2т.-1997; 3т.-1998. Казакчага которгон Аскар Егеубаев.
5. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Түрк.Перевод З.-А.М.Ауэзовой.-Алматы “Дайк-Пресс” 2005.
6. Махмуд Кашгари.Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы).1-2-том.Которгондор АбдувалиевИ.,АхматовТ.,Оморов А.,Султаналиев И.,Толубаев М. – Бишкек, “Бийиктик”, 2013.
7. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ит түркү» жана азыркы кыргыз тили. Бишкек, «Махprint», Бишкек, 2011.
8. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т түркүнүн» тили. Махprint», Бишкек, 2015.
9. Махмуд Кашгари “Түрк тилдеринин сөздүгү”,1-2-3т. Кыргызчага которгон Т.Токоев,К.Кошмоков. Бишкек, 2011-2013.
10. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu Basimevi. ANKARA – 1985

Сыдыкова Т.К.

И. Арабаев атындагы КМУ

Сыдыкова Т.К.

КГУ им. И. Арабаева

Sydykova T.K.

KSU named after I. Arabaev

**ПРОФЕССОР К. ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ
НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ПРОФЕССОРА К. ДЫЙКАНОВА
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF PROFESSOR K. DYKANOV**

Аннотация: Макалада кыргыз тили илиме 50 жылдай өмүрүн арнаган окумуштуу, профессор Карбоз Дыйкановдун басып өткөн өмүр жолу, илимий изилдөөлөрү, андагы айрым илимий-педагогикалык ишмердиги жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье рассказывается о жизненном пути, научных исследованиях и некоторых научно-педагогических исследованиях ученого, посвятившего свою жизнь науке кыргызского языка на протяжении 50 лет, профессора Карбоза Дыйканова.

Abstract: The article deals with the life path, scientific research and some scientific and pedagogical research of the scientist K. Dykanov, who devoted his life to the science of the Kyrgyz language for 50 years.

Негизги сөздөр: кыргыз тил илими, доцент, профессор, фонетика, лексика, морфология, изилдөө, эмгек, тарых, кыргыз тилинин тарыхы, кыргыз тили таблица түрүндө.

Ключевые слова: кыргызское языкознание, доцент, профессор, фонетика, лексика, морфология, исследование, работа, история, история кыргызского языка, кыргызский язык в табличной форме.

Keywords: kyrgyz linguistics, associate professor, professor, phonetics, vocabulary, morphology, research, work, history, history of the Kyrgyz language, Kyrgyz language in tabular form.

Белгилүү тилчи, филология илимдеринин кандидаты, профессор Карбоз Дыйканов 1922-жылы (мурдагы Дөбөтпай айылынын Багы болушу, Пишпек уезди) Чүй обл. Жайыл районунда (Орто-Суу колхозунда) жарык дүйнөгө келген. 1941-жылы Ак-Суудагы Кызыл-Суу орто мектебинде 8-классты бүтүрүп, андан Фрунзедеги Кыргыз педагогикалык институтуна кирет. 1942-жылы (Калинин район. Алексеевка жана Вознисеновка орто мектептеринде) мугалимдик кесипке кирип, аны аркалаган. 1942-жылдын октябрь айында аскердик мектептерге жөнөтүлөт, андан соң согушка жөнөтүлгөн. 1946-жылы январь айында өзүнүн мекенине келет, андан кийин педагогикалык институтунда окуусун улантып, аны 1949-жылы аяктайт да, ошол жерде иштеп калат.

1950-жылы академик К.К. Юдахиндин сунушу менен СССР ИАнын Кыргызстандагы филиалына аспирантура бөлүмүнө кирет, ал эми 1952-1954-жылдары Кыргызстандагы Республикалык эки жылдык партиялык мектепте кыргыз тилинен, кийинчерээк Кыргыз ССР Тышкы иштер министрлигинде осмон түрк же туркия тилинен [1, 48] сабак берүүгө киришкен.

1955-жылы “Кыргыз тилиндеги зат атоочтор” деген темада кандидаттык диссертациясын Казак Республикасынын ИАнын Тил институтунда ийгиликтүү коргоп келип, КР ИУА Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматына орношкон. Илимий изилдөөнүн жыйынтыгы же монографиясы “Имя существительное в киргизском языке” (-Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР. 104 б.) деген ат менен 1955-жылы чыккан.

1956-1959-жылдары Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик сырттан окуу педагогикалык институтунда Кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы, андан соң (1959) В.В. Маяковский атындагы Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институтунун музыкалык-педагогикалык факультетинин деканы, 1964-жылы КМУнун Кыргыз тил кафедрасына улуу окутуучу кызматына келет. Мына ушул жерде – 1968-жылы доцент наамын алат, 1986-1990-жылдар аралыгында Кыргыз тил кафедрасынын башчысы кызматын аркалаган, иштеп жүргөн мезгилде же 1989-жылы профессор наамын алган. 1999-жылы 29-декабрда Бишкек шаарында акка моюн сунган.

Окумуштуу К. Дыйканов кыргыз орфографиясынын актуалдуу маселелерине жан дили менен күйгөн окумуштуулардын бири. Бул багытта кандай жыйын, талкуу болсо катышып, ага өз пикирин билдирип жана да басма беттерине макалаларды жарыялап да турган инсан-окумуштуу болгон. Жыйынтыгында, “Орфографиянын айрым маселелери” (Фрунзе, 1988) [2. Дыйканов: 1988] деген эмгеги чыккан.

Тилчи-окумуштуу 50 жылдык илимий-педагогикалык жолунда кыргыз тилине (кыргыз тилинин фонетикасына, лексикасына, морфологиясына, тилдин тарыхына, жазуунун тарыхына, түркологияга) арналган 300 басма табактан ашык 50 жакын эмгек [3. Жапаров: 2004, 50] чыгарган. Окумуштуунун калеминен жаралган эмгектеринен кээ бирлерин атап өтсөк:

- Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе, 1955. -104 б.
- Кыргыз тилинин морфологиясы. – Фрунзе, 1957. -220 б. (автор. – Кудайбергенов С.).
- Кыргыз жазуусунун тарыхы. – Фрунзе, 1958. -72 б. (автор. –Кудайбергенов С., Яншансин Ю.).
- Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. – Фрунзе, 1959. – 68 б.
- Кыргыз тилинин фонетикалык таблицалары. – Фрунзе, 1964.
- Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе, 1980. -156 б.
- Кыргыз тили таблица түрүндө. – Алматы, 1989. -456 б.
- Кыргыз тилинин фонетикасы жана лексикасы. – Фрунзе, 1989. – 122 б.
- Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары. – Алматы, 1990.
- Кыргыз тили: фонетика, лексика. – Бишкек, 1992. 122 б.

Профессор К. Дыйканов мындай илимий иштер менен бирге алгачкы кыргыз, казак тилчилерине урмат көрсөтүү иретинде алардын эмгектерин кайрадан басмадан чыгарып, элге кенен жайылышына өз салымын кошкон окумуштуу. Алар:

- ❖ Байтурсунов А. Казакча алифбе (Оренбург, 1914. 104 б.). – Бишкек, 1991. -1-2 б. (Кириш сөзүн К. Дыйканов өзү жазган).
- ❖ Э. Арабаев уулу Кыргыз алипбеси (Ташкент, 1924. 68 б.). –Алматы, 1991. -63 б. (Кириш сөзүн К. Дыйканов өзү жазган).
- ❖ Молдо Кылыч Төрөкелди Зилзала (“Кызса зилзаласы” Казан, 1911, 53 б.). – Кант, 1991. -53 б.

Тыныстанов Т. Эне тилибиз (Фрунзе, 1928, 70 б.). –Кант, 1991. -70 б. (Кириш сөзүн К. Дыйканов өзү жазган) ж.б.

Окумуштуу-профессор Дыйканов Карбоз агайыбыз 1955-жылы филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражага ээ болуп, 1989-жылы профессор илимий наамын алган. Мына ошол эмгектериндеги кийинки муунга калтырган негизги бир ыкмасы – бул таблица түрүндө иштөө ыкмасы, т.а., азыркы учурдагы жаштардын талабына ылайык (көп же чоң тексттерди окушпайт) көп сөздүүлүктөн арылтуу, аларды слайд менен иштөөгө багыттоо аркылуу иш алып баруу – мезгил талаптарынын бири. Ошону менен бирге агайдын ошол убактагы кыргыз фонетикасындагы көтөргөн маселеси – кыргыз тилинин тыбыштык турпатынын чагылышы ж.б. маселеси азыркы учурдагы негизги маселелердин бири. Мунун өзү профессор К. Дыйканов агайыбыздын келечекти көрө билгени деп бааласак болот.

Профессор К. Дыйкановдун кыргыз элине жасаган илимий эмгектери жогору бааланып, 1970-жылы “Элге билим берүүнүн отличниги”; 1983-жылы “Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими” ж. б. орден, медалдар менен сыйланган.

Карбоз агайыбыздын көзү өтүп кетсе дагы, анын белгилүү окумуштуулардын жаралышына кошкон салымы, кыргыз элине калтырган баа жеткис эмгектери калды. Ошондон улам белгилүү жазуучубуз Аалы Токомбаевдин “Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин” деген таамай айтылган терең маанилүү сөзүндөй эле эл, илим адамдары, анын ичинде филологдор профессор Дыйканов Карбоз агайыбызды Кыргызстандын булуң-бурчунда мугалим, окутуучу, доцент, профессор болуп эмгектенип жаткан филолог-мугалимдердин өсүп чыгуусуна кошкон салымын дайыма эстейбиз, анын изилдөөлөрүн, кыргыз элине калтырып кеткен эмгектерин барктайбыз, баалайбыз жана ушул күндө да агайдын эмгектери стол үстүнөн орун алган эмгектердин бири экендигин да белгилеп кетсек болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери. – Бишкек, 2004. 48-б.
2. Дыйканов К. Орфографиянын айрым маселелери. – Фрунзе, 1988.
3. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери. – Бишкек, 2004. 50-б.
4. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе, 1955.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. –Фрунзе, 1959. – 68 б.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы жана лексикасы. –Фрунзе, 1989. – 122 б.

УДК: 894.2.35(575.2.)(043.3)

Табалдиева А.Б.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Табылдиева А.Б

КНУ им. Ж.Баласагына

Tabyldieva A.B

KNU them. Zh. Balasagyna

ЭНЕСАЙ ТЕКСТТЕРИНДЕГИ ЭТИШ СӨЗДӨРҮНҮН СЕМАНТИКАСЫ
СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ НА ЕНИСЕЙСКИХ ТЕКСТАХ
SEMANTICS OF VERBS ON YENISEI TEXTS

Аннотация: Аталган макалада байыркы Энесай тексттериндеги этиш сөздөрүнүн семантикасы иликтенет. Бул объектини изилдөөдө салыштырма-тарыхый жана салыштырма методдору колдонулат. Кыргыз тилинин тилдик байыркы булагы болгон Энесай тексттериндеги этиш сөздөрдүн семантикасы изилдөөгө алынат жана байыркы этиштер азыркы кыргыз тилинде колдонулган этиш сөздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилери менен тарыхый жана тилдик аспектиден салыштырылып иликтенет. Негизинен, байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш категориясы өзүнчө сөз түркүмүнүн чоң тобун түзүп турат, анын колдонулуу чөйрөсү кеңири. Энесай тексттериндеги этиштер жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрүп турары анализге алынды жана тексттердеги этиштердин ар тараптуу колдонулары аныкталды. Азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат, о.э. узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу б.э.

Аннотация: В данной статье будет изучена семантика глаголов Енисейских текстов. В исследовании данного объекта применяются сравнительно-исторический и сравнительный методы. Будут изучена семантика глаголов енисейских текстов, являющаяся древним языковым источником кыргызского языка и древние глаголов лексика-грамматики сравнивается в сравнительно-историческом аспекте, категория глаголов в современном кыргызском и древнем кыргызском языках, представляют собой отдельную часть речи, с широким спектром применения. Рассмотрен анализ изменения глаголов енисейских текстов по категориям времени, лица, числа и обстоятельства и их разностороннее применение. Глаголы в настоящее время активно используется в лиетратурном кыргызском языке именно в этом виде и системе языка, и невзирая на прохождение длительного времени данные элементы не подверглись никоим изменениям. Составленная древними предками морфо-семантическая грамматика весьма актуально не только лишь для кыргызского, но и для всех тюркских языков.

Annotation: In this article we will study semantics of verbs of Yenisei texts. In the study of this object will be applied historical and comparative methods. Semantics of verbs on yenisei texts, which is the ancient source of kyrgys language, and comparative study of their lexical and grammatical meanings in modern kyrgys language and their historical aspects will be studied. Actually, the category of verbs in modern kyrgys and ancient kyrgys language is the separate big part of speech with a wide range of applications. The analyses of change the form of a verbs from time and persons and their multifaceted use, was also considered. And currently, these verbs on it is these type and system, which is have not undergone change, are widely used. Morphological and semantic grammar compiled and given us by ancestors, are actual for all Turkic languages, not only for kyrgys.

Негизги сөздөр: Энесай, кыргыз, этиш, лексика, сөз төркүмү, байыркы, грамматика, морфология, түрк, актуалдуу, тилдер.

Ключевые слова: Енисей, киргиз, глагол, лексика, часть речи, древний, грамматика, морфология, турк, актуальный, языки.

Keywords: Yenisei, kyrgys, verb, лексика, grammatical, ancient, grammatical, morphological, turk, actually, languages.

Байыркы түрк тилинде этиш категориясы зат атоочтон кийинки эле көп колдонулган грамматикалык категория катары колдонулган. Ошондуктан этиштердин колдонулуу чөйрөсү бай, негизинен, заттын аракет-кыймылын ар тараптуу туюндуруп турат, жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрөт. Кезегинде байыркы этиш сөздөрүнүн көпчүлүгү азыркы түрк тилдеринде колдонулат жана сүйлөм ичинде такай баяндоочтун милдетин аткарат.

Тексттерде этиш жана анын табиятын мүнөздөөдө, эң алгач, морфологиялык составы боюнча ажыратсак: уңгу жана туунду этиш, ал эми грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал этиш болуп жиктелет. Жөнөкөй этиштерди уңгу жана туунду этиш сөздөр түзүп, грамматикалык жактан бир сөздөн туруп, кыймыл – аракеттин бар экендигин же болуп жаткандыгын көрсөтөт. Ошондой эле туунду этиштер грамматикалык каражаттардын жалганышы аркылуу жасалат.

Уңгу этиштерди формасы боюнча 2 типте [10. 1980, 115-б.] кароого болот. Биринчи типтеги этиштер: этиштик - атоочтук негиз же уңгулардын синкреттик байланышы. Мында этиш, атооч омоформалардын омоним катары дифференциацияланышын көрөбүз. ач+ (голод) – ач(голодать), ат(имя) – ат(стреляй), эр(герой) – эр(был), кат(слой) – кат(смешивать), ал(он) – ал(возьми), ж.б. Мындай омоним катарындагы формаларынын саны Энесай жазмаларында бир кыйла кездешет.

Экинчи типтеги этиштерди нагыз этиштер өздөрү түзөт. Булар көбүнчө 2-жактын жекелик санындагы буйрук ыңгайды билдирүүчү этиштерди билдирет: ал, бил, бол, бер, кел, кет.

Нагыз этиш же жөнөкөй этиштер структуралык жактан 1 муундан жана 2 муундан түзүлгөн: Үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкашынан түзүлөт (С):

аз – прогрешить

ал – брать

ат – стрелять

эр – был

эт – делать

өл – умирать

өн – рассветать

ук – слушать

уч – улетать

үч – три

үк –

ыд – посылать

Үнсүз, үндүү, тыбыштардын айкашынан түзүлөт (СҮС)::

бар – ходить

бер – давать

бил – знать

бин, мин садиться на лошадь

бол – быть

бөк –

бүт – завершать

кал – оставаться

кач – бегать

кел – приходиться

кир – заходить
көр – видеть
тап, таб – находить
тег – нападать
тез – бежать
тик – водрузить
точ – рожать
төк – проливать
тут – держать
тур – стать
түш – слезать

Үнсүз, үндүү тыбышгардын айкашынан (CV) түзүлөт:

ба – привязывать
те – говорить

2) Аягы үндүү менен аяктаган эки муундуу этиштер (CV-CV):

бити – писать
йара – быть годным
йөрү – ходить, кочевать
уды – спать

Аягы үнсүз менен аяктаган эки муундуу этиштер (VC-VC):

адыр – отделать
эсит – слышать
эрлиши – был

Туундуу этиштер морфологиялык составы жагынан этиштик жана атоочтук уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат:

адыр
аңла
башла
бити
эбле
йаша
йокла
катлан
ыгла

Мында туундуу этиштин мааниси тубаса уңгу менен ага жалганган мүчөнүн өз ара катышынан түзүлөт.

Демек, Энесай жазма эстеликтеринде берилген туундуу этиш менен уңгунун ортосундагы семантикалык байланыш сакталат да, этиштик бир эле түшүнүктүн ичинен заттык жана кыймыл – аракеттин мааниси орун алган болот: **йаш+а, ыг+ла, эб+ле.**

Жыйынтыктып айтканда, туундуу этиштердин жасалышында тубаса уңгу этиштер аларга семантикалык база катарында кызмат кылып келет.

Татаал этиштер

Татаал этиштер грамматикалык түзүлүшү жагынан синтактика-морфологиялык жол менен түзүлгөн. Алардын, татаал этиштердин тутумунда атооч менен этиш жана этиш менен этиш сөздөр айкалышып келет да, атоочтук татаал этишти жана этиштик татаал этишти

уюшурат. Бүгүнкү күндө да кыргыз тилинен байыркы Энесай жазма эстеликтеринде кездешкен этиштерди жолуктурууга болот. Мына ушундан улам, татаал этиштер 2ге: атооч уңгулуу татаал этиштер жана этиш уңгулуу татаал этиштер болуп бөлүнөт [1.1971,193-б].

Атооч уңгулуу татаал этиштин семантикалык түзүлүшүндө атоочтук да, этиштик да маани катышат, нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук компонент аркылуу, кыймыл-аракеттин абалы этиштик компонент аркылуу берилет да, этиштик маанини туюндурушат [10.1980, 320-б.].

Бег эргим, киши кылды, сү болуп, эр йаш эргим (25,4) оглан эрти(26,8) йүз йашайын (36):

Алты баг будунка бег эргим (1,2).

Күлүг тутук ичим киши кылды (6,2).

Элим огурунта сү болуп (10,8).

Йагыга тегмиши сү теңи йети биң оглан эрти (26,8).

Атоочтук татаал этишти көбүнчө жардамчы эр этиши түзөт. Эр этиши жазма эстеликтерде көп колдонулат, бирок өз алдынча колдонулбайт.

Этиштик татаал этиштер –e//4//–у формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрү жалганган этиштердин айкалышынан жасалат. Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү түшүнүк чакчылдар аркылуу берилет жана экинчи компонент ага кошумча маани киргизип, кыймыл-аракеттин татаал экендигин туюндурат. (18,2), билир эрти (32,3), тике бердимиз (48,1), (48,9), олуру калты (48,5), кылыну адырылайын (10,9).

Секиз адаклыг барымыг үчүн йылкы түкети бардым. Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз (18,3). Эр эрдем атым бар үчүн беңкү тике бергим (48,9).

Ошондой эле байыркы кыргыз тилин чагылдыргын Энесай эстеликтеринде кездешкен атооч сөз түркүмдөрү: зат атоочтор, сын атоочтор, сан атоочтор жана этиш сөздөрдүн бардыгы азыркы кыргыз тилинде толук сакталуу.

Демек, азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келет жана узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу жана уңгулуу б.э. Анткени байыркы кыргыз тилинин грамматикасын чагылдырган грамматикалык негиздер түрк тилдери үчүн даректүү базалык грамматика катары каралып калды.

Колдонулган адабияттар:

1. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы, 1971.
2. Айдаров Г., Курышжанов А., Томанов М. Көне түрки жазба эскеткиштеринин тили. Алматы, 1971.
3. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги усгу сөздөр. Фрунзе, 1963.
4. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Ф., 1959.
5. Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980.

7. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Ленинград, 1981.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII– IX вв. Ленинград, 1980.
9. Кыргыз адабий тили. Б. 2009.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Фрунзе, 1980.
11. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград, 1952.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959.
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1951.
14. Нурмаханова Э.Н. Түрки тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, Алматы, 1971.
15. Орхон –Енисей тексттери, Фрунзе. «Илим», 1982
16. Поцелуевский А. П. Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948.
17. Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-IX кылымдар). Бишкек, 2001.
18. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971.
19. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.
20. Ссылка №1. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтериндеги атооч сөздөрүнүн морфологиялык системасы. (Международная научно-практическая конференция «Наука, образования и инновации» (РИНЦ), Россия, 2016 год..
21. Ссылка №2. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтеринин фонетикалык түзүлүшү. Ата-Түрк-Ала-Тоо унив. «Маданият аралык байланыш» эл аралык илим-практ конференция «Alatoo Academic Studies» www.iaau.kg/aas - [38-43, 2016].
22. Ссылка №3. Табадиева А.Б. Enisey yazilmalarindaki isimlerin morfolojik yapisi. Түркиядагы эл аралык илимий журнал 2018. «Түрк элдеринин жазуу турундөгү алгачкы чыгармалары» Эл аралык симпозиуму. Кыргызстан, Каракол шаары, 2018, 2-3-октябрь.

УДК. 371.01. Т 12

Тагаева А.Т.

В.П.Чкалов атындагы №2 мектеп-гимназиясы

Тагаева А.Т.

Школа-гимназия №2 имени В.П.Чкалова

Tagaeva A.T.

School-gymnasium No. 2 named after V.P Chkalov

**КЫРГЫЗ ТИЛИН, АДАБИЯТЫН ОКУТУУДАГЫ ИННОВАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ
И ЛИТЕРАТУРЕ
INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING KYRGYZ LANGUAGE
AND LITERATURE**

Аннотация: Уламдан-улам өзгөрүлүп турган азыркы замандын талабына ылайык билим берүүдө да көп жаңылыктар, өзгөрүүлөр, жаңылануулар талап кылынууда. Калыпка салынып келген стандарт деген түшүнүктү ары кененирээк, ары чыгармачылык менен карап,

окутууда көп жаңылыкты киргизүү зарылдыгы бар. Көзү менен көрүп ишенген азыркы окуучу менен мындан мурдагы баёо, ишенчээк окуучунун айырмасы асман менен жердей. Кылган иштеринин жыйынтыгын дароо талап кылган окуучу, заматта долбоор аркылуу, программалар аркылуу чет жакка барып, дүйнө таанымы кеңейип, 4-5 тил менен шугулданып, тез өсүп жатат. Демек, мындай окуучу эскиге канааттанбайт.

Аннотация: В связи с меняющимися требованиями времени система образования тоже нуждается в обновлении, в совершенствовании. Есть необходимость этой системе подходить креативно, творчески и критически. Новое поколение от предыдущего отличается своей эмоциональностью, информированностью, интересным восприятием мира. Поколение z умеет работать с проектами, разрабатывать программы, легко выходить за границу, а так же молодежь владеет несколькими языками, имеет навыки в мультимедийном пространстве.

Annotation: Due to the changing requirements of the time, the education system also needs to be changed and improved. There is a need to approach the circulation system more creatively, there by introducing new approaches to the standart. The new generation and the next one are distinguished by their awareness, emotional perception of the world, the “z” generation are able to work with project, develop program, go abroad, speak several languages, have skills in multimedia space.

Негизги сөздөр: ыкма, көндүм, инновация, коммуникация, коллаборация, креативдүүлүк, критикалуулук, окутуу, санариптештирүү, Айтууган ж.б

Ключевые слова: метод, навыки, инновация, коммуникация, креативность, критическое мышление, обучение, цифровизация, Айтууган и др.

Keywords: method, skills, innovation, communication, creativity, critical thinking, training, digitalization, Aituugan and others.

Билим берүүдөгү инновациялык технологиялар - бул окутуудагы жаңы ыкмалар, жаңы каражаттардын турмушубузда, билим берүүдөгү иштелип чыгып турган механизмдери деп түшүнсөк болот. Жаңыдан кулагыбызга көндүм болуп угула баштаган инновация, мультимедиялык окуу куралдары жана башка ушул сыяктуу сөздөр окутууда лексикабыздан орун ала баштагандыгы баарыбызга маалым.

Коомдун жаңыланып, өзгөрүшү билим берүүдө, окутууда да жаны ыкмаларды, каражаттарды өзгөртүүгө басым жасоодо. Мектепти бүтүрүп кетип жаткан окуучу теориялык эле билимге ээ болуп калбастан, саат сайын өзгөрүп жаткан жашоого ылайыкташып, турмуштун оош-кыйышына туруштук берип, өз ордун таап, тың жашап кетиши керектигин айтып жатат. Ошондуктан, технологияны өздөштүрүп, өсүү жолуна сабаттуу, ылайыкташып барыш керектиги талап кылынууда.

Инновация сөзү латын тилинен «жаңылануу», «өзгөрүү» дегенди билдирип, өзгөрүүгө жол дегенди туюндурат экен. Ал эми технология грекче чеберчилик делип берилет да, мурдагы адамзат жашоосунда кайсы тармак болбосун жакшы ыкманы андан да мыкты өркүндөтүп берүү деген ойду толуктайт.

Ар бир жашоонун тармактарында жаңы түшүнүк бүгүнкү күнү техника, технология менен гана ишке ашып келе жатат. Мурдагы колдонуп келген үлгүгө, калыпка салынган окутуунун жол-жоболору бүгүнкү окуучунун өзүнө гана таандык чыгармачылык жөндөмүн эске ала албай калгандыгын айтып келебиз. Бул жаңычылдык жалгыз эле окуучунун шыгын ойготпостон, мугалимдин да миң кырлуу жөндөмүн ачып, шыктандыра алышына көзүбүз жетип калды.

Эми окутуудагы колдонула баштаган кээ бир ыкмаларды айтып токтолсом. Быйыл жайында Россия билим берүү жаатындагы Пронавыки деген булактан 3 курстан өтүп сертификатка ээ болдум. Ал жерден алган маалыматтарым бүгүнкү өзүбүздүн билим берүү системасында азыр талап кылынып жаткан төрт ыкманын өзү болуп чыгып жатат Эми менин окутуудагы таянып жаткан ыкмаларым:

- ✓ Коммуникациялык маалымат берүүчү технологиялар
- ✓ Жеке окуучуга багытталган технологиялар
- ✓ Долбоорлоп-изилдөө технологиясы
- ✓ Оюн коштолгон технологиялар

Булар азыр кеңири жайылтылган технологиялар болуп саналууда. Мунун жакшы жагы окуучуларга гана эмес, мугалимдин өзү да сайт ачып курстарда окуп, окутуп, билимин ар кыл тараптан тереңдетип алганы актуалдуу чыгып, кубандырарлык иш болду.

Бул төрт ыкманын биринчисинде, коммуникациялык маалымат берүүчү технологияда, мугалим да, окуучу да компьютер аркылуу окуп, өз алдынча слайд, видео, диаграмма, карта, чийме ж б ишгерди түшүрүп, иллюстрацияларды кошуп, айтор , билимине кошумча пайдалуу жана кызыктуу маалыматтарды ала алат дегендик. Андан сырткары онлайн саякаттарды, көргөзмөлөрдү, конференция, семинарларды, консультацияларды уюшгуруп, өзү да катышып, билимин өркүндөтүү курстарынан да сабак ала алгандыгы жакшы. Курстун, чейректин, блоктун аягында тест аркылуу өзүнүн да, окуучунун да билимин текшерип, компьютерди толук өздөштүрүп алгандыгы андан да сонун саамалык. Бирок окуучу бул ишгер менен алек болгон учурда ата-эне баланын алып жаткан сабагында зыянсыз маалыматтар, терс көрүнүшү чагылдырган элементтеринин болбогондугуна тыкыр көз салып туруусу керектигин да билгенибиз ашык эместир.

Экинчисинде, жеке окуучуга багытталган технологиясында, мугалим окуучуларын кандайдыр бир талап менен, критерий менен бөлүп , алардын жөндөмүнө карата ишин алып кете бергендиги менен айырмаланат. Мисалы, тарыхка же кайсыдыр бир сабакка өзгөчө кызыгып окуп, ал жөнүндө көп билгендер, музыкага же сүрөт тартууга шыктуу балдар, болбосо логикалык ой жүгүртүүлөрү тез калыптанган балдар болуп, же тескерисинче аялуу катмардагы балдар, өздөштүрө албаган балдар деген сыяктуу өз-өзүнчө иштелген мерчем-план менен багытталган ыкма.

Үчүнчүсүндө, долбоорлоп – изилдөө технологиясында, окуучунун анализ жүргүзүп аңдап билүү жөндөмүнө алып келиш үчүн, мугалим анын изденүүчүлүк сапатын, башка бирөөгө сый – урмат менен мамиле түзө билүүсүн, сын көз карашын калыптандыруу үчүн чыгармачыл аракетке багыттап окутат. Балдардын дүйнө таанымы кеңейип, анализ жасай алууга, жыйынтык чыгара билүүлөрүнө басым жасалат.

Ал эми төртүнчүсүндө, оюндун кошпоосу менен берилген технологияда, жагдайга жараша окуучу жон териси менен өзү оюнга катышып, ойноп, башка бирөөнүн ой – туюмун сезүүгө багытталган ыкма менен көндүмгө ээ болот десем болот.

Эми ушул ыкмаларды колдонуу менен кыргыз тилин, адабиятын окутуудагы кандай жолдорду таап, окуучулардын, мугалимдердин чеберчилигин арттырып, алардын көндүмдөрүн калыптандырса болот дегенге токтолмокчумун. Ушул төрт ыкмага төрт көндүм менен келсек болорун айтайын дейм.

Жогоруда айтылып кеткен Россиянын Пронавыки булагында берилген Төрт көндүм “Төрт К” деп аталат. Кыргыз тилинен текст менен ишгөө деген көнүгүүдө окуучунун турмушка болгон көз карашын ачык- айкын , элестүү , чыгармачылык менен анализдеп, сын

көз караш менен калыс, туура чечим чыгарып, жыйынтыгын сергектик менен талкуулап берсе болорун бөлүшүп отурам. Кийинки учурда окуу жайын бүтүп, кесипке ээ болуп, бирок жумушуна көзү жете албаган, турмуш курса тез эле ажырашып кеткен, оң чөнтөгүндөгү акчаны сол чөнтөгүнө же тескерисинче, сол чөнтөгүнөн оң чөнтөгүнө салганды билбеген, колуктусун, апасын, баласын бага албаган, философия, психологияны окуганы менен турмушта анын пайдасын таба албаган чыдамсыз, сабыры жок жаштар көбөйүп бара жатканын айтсам, бүгүнкү мектеп, жогорку окуу жайлары да баланы турмушка чыйрак, тың, сергек, көтөрүмдүү, жасалма мамилесиз кылып ийкемдүү даярдабай калганыбыз айдан ачык болуп калды десем болот. Ток этер жерин айтканда, кыргыз балдарын кыргызча турмушка кыргызча көндүрүп даярдабай калдык.

“Төрт Кнын биринчи Ксы - Коммуникативдүүлүк . Бул көндүм окуучунун адамгерчиликтүү, жөнөкөй, сабырдуу, ыймандуу, уяттуу болуп калыптанышын шарттаган көндүм жана ушул көндүмдөрдүн жардамы менен турмуштан татыктуу орун таап кете алуусуна багытталган аракет. Мисалы кээ бир окуучу, ата – эне, эл менен мамиле түзө албайт, кыялы корс же түнт келет. Ошонун негизинде адамгерчиликтүү мамиледен кур калып, ыңгайсыздыкка кептелип калышат..

Экинчи К - КОЛЛАБАЦИЯ делип аталат жана ал долбоор менен, изилдөө менен, бир максатты көздөгөн чакан топ менен же жамаат менен иштөөдөгү калыптанчу көндүм. Мында окуучу жыйынтык чыгара билуу менен алдына келген көйгөйдү, маселени, изилдөөнү чече билуусу каралат, суроолорго жооп издей алат.

Үчүнчү К- КРЕАТИВДҮҮЛҮК

деп аталат

Жашоого жаркын, ачык, жайдары көз менен оптимисттик маанайда мамиле кыла билүүгө калыптандырган көндүм. Кыйынчылыктарга тике карап, чөкпөй, бардык оор маселе убактылуу деп тушунуп, жашоого сергек кароону үйрөтчү көндүм.

Төртүнчү көндүм – критикалуулук, сын көз менен өзүн, өзгөнү таануу. Жаман-жакшыны ылгай билүү, жакшыга жакшы, жаманга начар баа берүү менен калыс, адил болууга үйрөтчү көндүм.

Эми ушул көндүмдөрдүн түйүнүн турмуштан алынган окуя, жагдай жөнүндө жазылган А.Аманкулованын “Айтууган” аттуу аңгемесин жогорку класстын окуучулары

менен иштеп көргөнүмдө бүгүнкү күндүн з мууну болгон балдардын берген жооптору ойлонтуп да, кубантып да, чоочутуп да жибергенин айткым келет. Ар бир тиешелүү жерлеринен тыным коюп, суроо узатканымда алардын талаш-тартышы, ой жүгүрткөндөрү, бири-биринин оюн сыйлап уккандыгы, күлкүлүү жоопторду бергендиги, мен ойлогондон да мыкты чыккан алардын жеткилең ою, акырында күтүлбөгөн ойдун жыйынтыгы баарыбыздын таң калып, “ушундай да болот” деген ой менен ынанып, аягына чыкканыбыз эсте калды. Демек, бүгүнкү окуучуга ушул сыяктуу көйгөйлүү жагдайлар турмушта кездешерин, ага төрт К нын ар биринде айтылгандай көтөрүмдүү бол, кабагыңды ачык карма, элдин пикирин да сыйла, калыс баа бер деген сыяктуу асыл ойлор менен тарбия берип, уядан учурушубуз керек дегенге токтолушубуз зарыл. Болбосо, теориялык билимдер дипломдо гана калып калгандай...

Ал эми азыр ошол сабактын пульсун кармап көрүш үчүн сиздер окуучу болуп, текст менен иштеп көрсөк...

Айтууган

А.Аманкулова Түн. Кыштактын четиндеги жалгыз тамдын жарыгы өчпөй турат. Базарбай кашаадан аттап өтүп, терезенин жанына келди. Акырын шыкалаады.

Үйдүн ичи уядай жылуу, таптаза. Жаш келин эңкейип машинеге бирдеме тигип отурат.

Жанындагы төшөктө 4-5 жашар бала уктап жатат. Терезе тырс-тырс кагылды.Келин селт этип чоочуп, башын көтөрүп терезе жакты карады. Ордунан жеңил туруп, жакын келди.

- Бул ким?

- Мен Базарбаймын, Айтууган. Эшикти ач, кеп бар эле...

- Жарыктык, күндуз эле келбейсизби.

1- Тыным

- Түнкүсүн келчу иш болуп калды.

- Үйдүн ичи. Базарбай кире бериштен өтүп, жер төшөккө коомай отурду. Келин дагы ун-сөзсүз сыңар тизелей орун алды. Бир пас жымжырттыктан кийин эркек сөз башпады:

- Ыраматылык күйөөң болгондо, түн катып босогоңо келет белем? “Кудай кылса кубарыңдын акысы жок”. Сен жашыңда жалгыз калып, тагдырга таарынып, тунгуюкта жүрөсүң. Мен болсо бала жытына зар болуп, бул өмүрдө как баш болуп өтөрүмдү сезип турам. Артымда туяк калбачудай. Кудайга зарым жетпеди. Менин мында жалдырап келгенимди шоктук деп түшүнө көрбө. Кылайчанын абалы күндөн күнгө начарлап баратат. “Эки бакыр, бир тукур бололу”, армандуу азаптан мени куткара көрсөң экен деп келдим.

Келинден үн чыкпады. Бир топко тунжурай отурушту. Эркек дагы да көшөрүп жооп күттү.

Жер карап, ойлуу отурган келинди карап, бир кызарып, бир бозорду. Чыдабай кетти:

- Кулак сенде, Айтууган... Аял оор ушкүрүп, тик карай албай, нес боло:

- Сизди түшүндүм аке... Сиз дагы мени түшүнөт деп ойлойм. Бирок сиздин аялыңыз тирүү турат го? Менин эрим жок болгону менен ага-туугандар тегеректеп турушат го? Элдин көзү көрөгөч, бети карабет атка кондурушат го, аке?

- Менин тагдырым меники, элдики эмес. Элдин көзүнө чалдыкпай коёбуз. Аялымдын абалы оор. Эми... дароо эле нике кыйдырам. Шагымды сындырба, Айтууган...

- Тагдырым ансыз деле тайкы эле...

2-тыным

- Тирүү туруп ушу мен сени кантип кор кылайын.

- Эри жок деп эл оозуна алынып, ар кимден укпаганды угуп, терезе черткендерден тажадым. Эми тагдырымды сизге тапшыргандан башка менде арга жок менде...

Базарбайдын жүзү жайнап, карбаластап кетти:

- Акылыңдан айланайын Айтууган. Ушинтип көңүлүмдү көтөрүп, жашоодон үмүтүмдү узөөрдө жандандырып жалгап койчу. Жашоодон тажап кеттим...

Бул учурда Базарбайдын оорулуу аялы сыртка чыга албай, тердеп-тепчип кыйналып жаткан. Уй бадага кетер маалда, эшик шараптап Базарбай шашып-бушуп кирип келди.

- Эмне болду, Калыйча, эмне кылайын?

- Тышка чыга албай жатам... Калыйчанын көзүнөн жаш тегеренип кетти. Базарбай ушул күндөн баштап өзгөрдү. Эртеден-кечке үй жумушу менен алек болуп шайдоот. Аялынын кирпичине чаң жугузбай, тамагын таптап берип, дары-дармектерине тыйын-тышырын аябайт. Мал-жанын тейлеп, Каличанын төшөгүн жумшактап жаткырып кам көрөт. Бирок анын түн бир оокумунда келип жүргөнүн көрүп-билип турган Калыйча ого бетер чүнчүп басынып, оорудан да аны сар-санаа жеп койду.

3-тыным.

Арадан жылып, билинип-билинбей бир топ заман өттү. Адатынча Айтууганга келген Базарбай кудайдан зарлап тилеген жакшылыктын жышаанын сезип, бир чети аны аяп:

- Аз калды, чыда. Калыйча тура албай калды. Кыркын берээри менен нике кыям. Сени жер каратпайм.

- Эл билип калса, мен эмне болом?

- Өлгөндүн үстүнө көмгөн кылба, садага. Калыйча чынып калат го. Ооруп жаткан байкуш тиги дүйнөгө деле ыраазы болуп кетсин. Бир аз чыдап тур.

Таң атпай бада чогулган жерде айылдагы аялдар чогулуп калышканын көрдү Айтууган. Ал дагы уюн айдап келди. Алардын ызы-чуу болуп чурулдап жаткан сөздөрүнүн арасынан:

- Базарбай каза болуптур, шордуу, - Ок, кокуй Калыйча десең! Деп Айтууган бакырып жибере жаздады! Базарбай таңга жуук эле меникинен аман-эсен кеткен! Бул сөздү ичинен имере айтып, жутуп алды. Аялдар ар нерсени айтып ызы-чуу болуп жатышты:

- Таңга жуук эшигинин алдына жыгылып калыптыр. Ошол бойдон турбаптыр. Калыйчанын көргөн күнү эмне болот эми?

- Өлгөндүн өз шору. Базарбай көз көрүнөө Калыйчанын ажалына кетиптир. Эми көрөсүңөр аялы айыгат.

Мунун баарын угуп турган Айтууган жанын коёрго жер таппай, башы айлангөчөк болуп, үйүн көздөй бет алды. Анын артынан айтылган аялдардын суук сөздөрү, эки эркектин башын жутту, уятсыз деген сыяктуу ачуу кептери далайга угулуп жатты...

4-тыным

Өлбөгөн жанга кайра айланып жаз келди. Базарбай былтыр жазда жашарып, делөөрүп чыкты эле, быйылкы жазда жесири кара ашын берип, акыркы милдетинен кутулду. Ашында кара кийип, белин бууп, чачын жайып, кара шалыны жамынып кошок кошуп жатты. Төркүндөрдү келип карасын алып, ак көйнөк кийгизип, ак жоолук салышты.

Ошондон көп өтпөй Калыйча эринин бак-шактуу байманалуу тамтарагын Айтууганды чакыртып, Базарбайдын керээзине мурас болсун деп, келинге өткөрүп берди дагы, коңшу айылдагы орун-очоктуу бирөөгө эрге тийип кетти...

Демек, текст менен ишгөө аркылуу бүгүнкү жашоодо абдан керек болгон адам факторун даярдоо, биринчи авансенада болушу керектигине кайрылдык. Себеби дүйнөлөшүү, санариптештирүү, техниканын өсүп-өнүүсү аркылуу кабат-кабат үйлөрдө жашап, бири-бирине кайдигер, виртуалдык достор, жылуу мамилеге, психологго муктаж элдер жашоо, башкача өзгөрүүдө... Санариптештирүүнүн негизги талабы мугалим бара-бара

жоюлуп робот окутуп, акылдуу окуучу чыкканы менен адамгерчилик, жылуулук, боорукерлик мээримдүүлүк сыяктуу асыл сапаттардан ажырап калганыбызда акылдуулугубуздан эмне пайда?!

Ал эми адабиятты окутууда да көйгөйлүү темаларды ачып берүүдө мисалы, “Жаңыл Мырзанын эркек мүнөздүү болушу эмнеге алып келди?”, “Манас мифи , чындыкпы”, “1920 – 2020 –жылдар аралыгындагы кыргыз адабиятынын өсүү жолу”, “К. Тыныстанов террорчубу?”, “А.С.Пушкиндин “Алтын балык” жөнүндөгү жомогундагы кемпир – чал кыргыз болуп калганда кандай болот эле?”, деген сыяктуу амбициялуу суроолорду берүү менен, жанагы төрт К көндүмун колдонуп өтүүдө, жаңы көз менен карап талдаган балдардын көзүн көрүү – чоң үмүттү пайда кыларын туюп турам. Баарынан кызыгы, батышчыл окуулардын билим берүүбүзгө байма-бай аралашып кирип калып жаткандыгы, сак болуубуз керек, улут уңгусуна балта чаппайлы деген ойго жетелейт.

Колдонулган адабияттар:

1. А.Аманкулованын аңгемеси.
2. Интернеттен алынган булактар (ПРОНАВИКИ).
3. Сүрөттөр Google.wikiпедия сайтынан алынды.

УДК:82.09 (575.2) (04)

Текешова М. Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Текешова М. Б.

КНУ им.Ж.Баласагына

Tekeshova M. B.

KNU J.Balasagyn

“ЖААБАРСТЫН” МИФОПОЭТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ: УЛУТТУК МҮНӨЗДҮН СИМВОЛУ КАТАРЫНДА МИФОПОЭТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА «ЖААБАРСА»: КАК СИМВОЛ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА MYTHOROEIC NATURE OF “ZHAABARS” AS A SYMBOL OF NATIONAL CHARACTER

Аннотация: Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” (“Түбөлүк колукту”) романы кыргыз фольклору, анын ичинде “Манас” эпосу менен үндөштүктөргө бай. Баш каарман Жаабарстын мифопоэтикалык табияты – кыргыз элинин мүнөзү, дүйнө таанымы менен айкалыштырылып берилген. Романда улуттук мүнөздүн өзгөчөлүгү, көөнөрбөс руханий баалуулуктар, кыргыз маданиятынын түп башаттарына таянган мифологиялык көркөм дүйнө чебер иштелген.

Аннотация: “Когда падают горы” (“Вечная невеста”) имеет множество аналогий с фольклором кыргызского народа а также эпосом “Манас”. Мифопоэтическая природа одного из главных героев романа Жаабарса рассматривается в переплетении кыргызским национальным характером, мировосприятием. В романе искусно проработан мифологический художественный мир основанной на истоки кыргызской культуры, многовековых духовных ценностях и на особенностях национального характера.

Annotation: Ch. Aitmatov's novel "When Mountains Fall" ("Eternal Bride") there are many similarities with the Kyrgyz people folklore and the epos "Manas". Mythopoietic nature of one of the main characters of the novel Zhaabars is considered in the intertwining of the Kyrgyz national character, world perception. The novel artificially worked out the mythological artistic world based on the origins of Kyrgyz culture, centuries-old spiritual values and on features of a national character.

Негизги сөздөр: Ч.Айтматов, “Тоолор кулаганда” (“Түбөлүк колукту”) романы, Жаабарстын мифопоэтикалык табияты, “Манас” эпосу, фольклор, руханий баалуулуктар, улуттук мүнөз.

Ключевые слова: Ч.Айтматов, роман “Когда падают горы” (“Вечная невеста”), мифопоэтическая природа Жаабарса, эпос “Манас”, фольклор, духовные ценности, национальный характер.

Keywords: Chingiz Aitmatov, the novel "When Mountains Fall" ("Eternal Bride"), mythopoetical nature of Zhaabars, epos "Manas", folklore, spiritual values, national character.

Улуу, залкар, чыгаан, гений – ушунун баарына бирдей татыктуу, кыргыз элинин бактысына бүткөн баатыр Манастай, руху менен кыргызды аруулап, азыктандырып, багып келе жаткан Чыңгыз Айтматов жөнүндө сөз айтуу — ар жолкусунда адамды толкундантат, шыктандырат.

Жазуучунун калеминен жаралган, Кыргызстандын эгемендүүлүк алгандан кийинки мезгилдеги турмуш-тиричилигин көркөм чагылдырган “Тоолор кулаганда” (“Түбөлүк колукту”) деген табышмактуу аты бар роман мурас калды. Роман тууралуу адабият таануу айдыңында сөз болуп, ар түркүн ойлор айтылып келет.

Бул макалада романдын башкы каармандарынын бири Жаабарс тууралуу сөз кылмакчыбыз. Роман – бир-бирине параллель өнүктүрүлгөн эки негизги сюжеттен турат. Анын бири жаныбарлар дүйнөсүндө өнүктүрүлүп жатса, экинчиси адамдардын арасында болуп өтөт. Бул жерде дагы баягы Чыңгыз Айтматовго мүнөздүү ыкма, жаныбарлар менен адамдарды айкалыштырып сүрөттөө ыктуу колдонулган. Жаныбарлар дүйнөсүнүн көркөм чыгармада аткарган кызматы, адам менен табият бүтүндүгүнүн символу гана болбостон, ал идеялык-эстетикалык жүк аркалаган татаал көркөм образдар системасы катары чыгарманын тулку боюна сиңип, адам каармандар менен ажырагыс бүтүндүктү түзүп турат. Мына ошондуктан Танабайдан Гүлсарыны ажыратып ала албаган сыяктуу, Баладан Мүйүздүү Бугу-Энени, Эдигейден Кара-Нарды, Кыямат романынан Ташчайнар менен Акбараны, Арсендин окуясынан Жаабарсты алып коюу мүмкүн эмес.

Жаабарс – жазуучунун дагы бир керемет табылгасы. Романдагы “кар жиреген ак илбирстин” аты. Гүлтемгил түгүнө оронгон бул жандыктын ичинде катылып жаткан көркөм мазмунду ачуу, анын мифтик-поэтикалык табиятын чечмелеп талдоо романдын маани-маңызын дагы арттырат. Бул жандыктын мифтик маңызы, тотемдик күчү көп эле элдерде кездешет. Маселен “Тибетте ыйык, касиеттүү адамдар илбирске айланып кетишет деген ишеним күчтүү”, Непалда илбирсти өлтүрүү чоң күнөө деп эсептелет, себеби илбирс өз өмүрүндө кармап жеген жандыктардын сурагынын баары мергенчиге берилип калат деген ишеним бар. Ал эми Пакистан, Кытай, Тажикстан жана Афганистандын түндүк бөлүктөрүндө тоодо жашаган вахтар уруусунда тоонун руху болгон, илбирске айланып кеткен аял, “Париге” болгон ишеним бар. Бул ишеним боюнча, эгер “Париге” туура кайрылып, урмат менен мамиле кылса, жергиликтүү калкка жардам берет” [9].

Булардын ичинен Сибирь элдеринин аңыздары чоң мааниге ээ. Бийик тоолуу, кар-мөңгүлүлүү чокуларды мекендеген илбирстердин күчтүү, айбаттуу, сейрек жана адам менен башка жандыктар аралап, булгабаган таза жерлерде жүрүүсү, аларды өзгөчөлөнткөн касиет сапаттарга ээ болуусуна, адамдар тарабынан ушундайча кабылданышына себеп болгондун байкоого болот. “Тоолуу Алтай легендасы” деп аталган аңызга көңүл бурсак:

“Илгери скиф уруусунун айдай сулуу кызы токойдо дары чөп терип жүрсө, алдынан кардай аппак чачы бар, хрусталдай тунук көзү бар, жаш жигит чыга келет. Анын ийининде барсттын териси жабылган болот. Териинин түгү үлпүлдөп, аппак узун куйругу чубалып жүрөт. Ал Маннанын уулу. Аны канаттуу барс өзү колдоп жүрөт. Кыз жигит бирин-бири жактырып, ынак болуп калышат. Бирок канбийкенин атасы коңшу уруудан атактуу алп жоокерди күйөө бала болот деп дайындап койгон болот. Бирок канбийке антташкан ашыгы бар экенин айтат. Каарданган скиф башчысы аңдып барып, ал жигитти өлтүрүп салууну буюрат. Тоого аттанган аңчылар жигитти таптай, бирок эки барс атып келишет. Кыз, барстын терисинен жигиттин жамынып жүргөн кийимин жазбай тааныйт. Канбийке кайгыга батып, тоону көздөй качып кетет. Шамандык өнөр үйрөнөт. Жылдар өтөт, тоодо бир башкача жандык пайда болот. Аппак чоң мышык. Эл аны Илбирс деп атап алат. Бул жандык ошол баягы жигит деп калышат. Канбийке сыйкырдуу кудукка жигит жамынып жүргөн терини салып, аны тирилтип алган дешет. Бирок ал жигит ошондон бери адам кейпине кире албай, ак илбирс бойдон калган экен. Эл аны башкы шаманы катары көч жолунда, ашуу ашканда тоонун рухтары менен байланышсын, уруксат алсын көчүп-конууга деп чакырып туруучу экен. Барстар малга жанга кол салбасын деп канбийке да жардам берүүчү экен. Алтайдын көпчүлүк элдери бүгүнкүгө чейин барстын тукумдары экендигине ишенишет” [9].

Тувиндер да илбирсти (**ирбиш-тувинче**) “Тоолордун ээси” деп сыйлап-урматташат. Илбирстин образы эпостордо жана тувин элдик оозеки чыгармачылыгында, жомоктор менен ырларда жолугат, ошондой эле, илбирстин сөлөкөтү түшүрүлгөн кооздук буюмдары Туванын тарыхый коргондорунан да табылган. Бүгүнкү күнгө чейин Тувада тоо этектеп отурукташкан жашоочулар илбирсти тоонун руху деп билишет жана аны өлтүрүп алуудан коркушат. Себеби илбирстин жаны өч алат, мал-жандыкка зыян келтирет деп ишенишет.

Демек, көңүл бура турган болсок, бул Сибирь элдеринин уламышында эр жигит илбирске айланып отурат. Адамдын сырттаны, колдоочусу бар, элден башкача жигит. Демек, бул уламыш да тастыктап тургандай илбирстин мифологиялык өзөгүндө, адамдын өзгөчө касиет-сапаттарга ээ болгону, таза-аруулук, адилеттүүлүк менен байланыштыруу сыяктуу ыкма жаткандыгын байкоого болот. “Тоолор кулаганда” романында да бири-бирине жетпей калган кыз-жигиттин “Түбөлүк колукту” баяны берилет. Алар да адамдардын чыккынчылыгы менен көрө албастыгынын айынан жигит Тибетти беттеп кечил болуп кетсе, кыз кайып болуп кетет. Жаабарс-илбирстер тоону мекендеп жүрөт, Арсен Жаабарс менен бир жылдыз алдында төрөлүп, акыр аягында бир үңкүрдө каза болушат. Арсен Саманчин менен Жаабарс-илбирстин өмүр жолдору да жогорудагы легендадагы жигит менен канаттуу барстай байланышып калган. Легендада бул байланыш укмуштуудай сыйкырдуу, сырдуу байланыш болсо, ал романда жазуучу илбирс менен адамды жылдыз төлгө менен, табият, мүнөз менен байланыштырган.

“Илбирс – эр жүрөктүүлүктүн, ар-намыстын, айкөлдүктүн жана адилеттүүлүктүн символу” [9] (Белгилеген биз – М.Т.) катары адамдардын мифологиялык түшүнүктөрүндө орун алып келген.

Изилдөөчү Н.Ханзафаров өз маегинде барс тууралуу буларды белгилеген: “Барс – Орто Азиянын чыгыш бөлүктөрүндөгү тоолордо, Сибирь менен Алтайда жашаган жырткыч жаныбар. Ортоңку Кавказдагы башкы булгар уруусу – **барсилдин** тотемдик жаныбары. Бул уруунун аталышы “барс” – жырткыч жаныбар, жана “ель”, “иль” – эл, уруу, мамлекет, өлкө маанисиндеги эски түрк сөздөрдөн турат. Башкача айтканда барс эли, барс калкы дегенди билдирет. Барсил уруусу булгар калкынын өзөктүү бөлүгүн түзүп, ал уруудан падышалар, хандар чыккан. Белгилүү татар тарыхчысы Ш.Марджанинин белгилегени боюнча барс булгарлардын эн тамгасы, белгиси болгон” [10].

Ал эми кыргыз тилинде колдонулган “илбирс” сөзү да жогорудагыдай “ил”, “эл” жана “барс” деген сөздөрдүн биригүүсүнөн тургандыгы, “барс” эли, “барс” журту дегенди билдиргендигин белгилөөгө болот. Мындан тышкары “илбирстин” көркөмдүк наркын бийиктеткен Барс-бек Кагандын [4] ысымы, ага арналган эстелик менен, “Ак илбирстин тукуму” [2] тасмасы да, көз жаздымда калбашы керек. Айрыкча “Ак илбирстин тукуму” фильминин биринчи бөлүмүнүн 45-мүнөтүндө капканга түшкөн барсты кармап алмакчы болуп турган Саякка капыстан келе калган Кожожаш:

- “Эй, Саяк, жарыбаргыр! Сага илбирс кармаганды ким үйрөттү?!
- Айтчы, өзүң кайсы тукумдан болосуң?
- Кайсы тукумдан болмок элем, ак илбирс.
- Илбирс тукумунан болсоң, бу тууганыңа кол салып жатканың. Ок, жолуң болгур!” [2] – деген диалог орун алат. Кожожаш илбирсти капкандан бошотуп жиберет. Тасмада, илбирс бийик тоонун капталы менен келишимдүү, айбаттуу, бардык көркөмдүк сапаттары менен илгерилеп, анан бир секирик таштап, көздөн кайым болуп кетет.

Ушул маалыматтардан улам, тоолорубузду байырлаган “илбирстин” образынын чыгармага баш каарман болуп кирип калышынын себеби, маани-маңызы дагы айкындала түшөт. Айрыкча ааламдашып бараткан, баалуулуктары сакталбай, маданий мурастарын унутта баштаган коом үчүн эң эле таасирдүү образ болгонун да баса белгилеп кетүү керек. Жазуучу чеберчилик менен бул каарманынын маңызына коомдогу көп проблеманы батыра алган. Ошол эле Кыргызстандагы алтын маселеси, чек ара маселеси, сейрек жаныбарларды коргоо, жаратылышты коргоо, жумушсуздук маселеси, мигранттар, маданият, мыкаачылыкка барууга аргасыз калган, жанкечтилик аракеттер, коомубузга бейтааныш нерсе болбой калганын байкоого болот. Тоолор, мөңгүлөр, кыргыз жеринин флорасы менен фаунасынын маселелери да көтөрүлүп, романда жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлү катары, карлуу тоолордун чокуларынан жерге башбаккан илбирс катышып жатса, адамдардын маселесин ошондой эле бийик ар-намыс, абийирге ээ Арсен Саманчин аттуу эркин журналисттин көз карашы аркылуу андап билебиз. Жазуучу бул маселелерди чечүүдө заманбап ой-жүгүртүү, сүйлөшүү манерасын колдонот, чыгарманын демин замандын кымгуут, шары менен айкалышта сүрөттөйт. Бүгүнкү турмуш картинасын, бүгүнкү кыргыз элинин абалын, тагдыр жолун чагылдырып келип, анын байыркы көөнө доор менен айкалыштырып кетет. Унутта калып бараткан кыргыз руханий маданиятынын табият менен адамды али айрып бөлбөгөн, мифтик дүйнөгө алып кетет. Муну менен жазуучу окурманды ой толгоого чакырат. Эң негизгиси жазуучу, романын эпос менен айкалыштырат. Эпостук кеңдик менен тереңдик бул жолу дагы ачык байкалат. “Манас” эпосунундагы көркөмдүк ыкмалар, поэтикалуулук романда жаңы нукта, заманага шайкеш иштелген. Ч.Айтматовдун чыгармачылык өзгөчөлүгүнүн өзөгүндө жаткан “фольклордук”, “эпостук”, “архаикалык”, “антикалуулук” ыкмасы кайрадан колдонулган дейбизби, бул жолу дагы укмуштуудай дүйнөгө туш болобуз. Ч.Айтматовдогу

фольклордук-мифологиялык катмарлар жөнүндө Тоолуу-Алтайлык окумуштуу, Айтматов таануучу М.С.Дедина өзүнүн “Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова” [5] – деген эмгегинде кеңири токтолуп өткөн. Анда изилдөөчү түрк тектүү калктардын дүйнө таанымындагы сөз болуп жаткан образдар менен мотивдерге токтолуп, алардын маани-маңызын ачып, жазуучунун көркөм дүйнөсүндөгү элдик оозеки чыгармачылыктан катмарланып калган образдарды системалаштырган. Окумуштуунун оюн улантуу менен жазуучунун соңку романын да, бул багытта изилдөөгө алууну туура көрдүк.

Соңку романда Адам ата менен Обо энеден башталган сөз учугу тарам-тарам болуп отуруп, бүгүнкү күнгө келип жетет. А дегенде эле Арсен менен Жаабарстын “Манас” эпосундагы Манас менен Аккула, Манас менен кабыландардай бирин-бири толуктап, жаныбарлар менен баш каармандын айкалышта алынышы көзгө урунат. Эпосто мындай делет:

“Мал башчысы кула бээ,
Баш башчысы куу катын
Бойдок жүрөт кула бээ
Төрөбөй жүрөт куу катын.
Кула бээм тууса тулпар туур,
Кула бээнин кулуну,
Кулунунун кыйыны
Төрөсө казанат ат болоор.
Аны сураган адам жат болоор.

.....
Куу катын тууса шумкар тууйт,
Кайгынын баарын жоёлук,
Кудай берсе бир уулду
Атын эл айткан атгы коё-лук
Жекени белге курчанаар
Куу катын эркек уул тууса
Жети түмөн эл келсе,
Жеке аралап кол салаар
Бел байлаган бел болоор,
Кудай эркек уул берсе

Пендеден артык шер болоор” [5, 48.]. Баатырдын төрөлүшүнүн алдындагы окуяларга көңүл бура турган болсок, мында мал башчысы менен баш башчысы атайын күчөтүлүп, өзгөчөлөнүп берилип отурат. Жөнөкөй мал эмес, жөнөкөй жан эмес, экөөсү тең артык, тандалмалуу, катардан сырт жандыктар. Албетте жарык дүйнөгө келе турган кулун менен бала да өзгөчө болмокчу. Бул ыкма каармандарды белгилөөдө, каармандардын тагдыр жолун, мүнөзүн аныктоодо орундуу колдонулган, таасирдүү каражат катары милдет аткарган. Жаныбар менен адамдын параллель сүрөттөлүшү, бири бирине салыштырыла каралышы фольклордогу салттуу ыкмалардан экени белгилүү.

Эми “Тоолор кулаганда” романын алалы, биринчи эле бетте төмөндөгү абзац учурайт: “Ошентсе да, акыл-эс жетпегенди аңдап билүүгө аракеттенип жатып, божомолдой турган жалгыз нерсе бул бир гана мааниде, дагы эле тагдыр буйруп, алар бир жылдыздын астында төрөлүшү жөнүндө баяндоо, эки жандын кандайдыр бир төлгө жылдыздарынын өз ара байланышы, алардын космостук жакындыгы болоор эле. Ооба, ошондой да болушу мүмкүн

эле. Албетте, алар бири-биринин жер бетинде бар экени тууралуу кабары жок жана болушу да мүмкүн эмес болчу. Анткени алардын бирөө шаарда жашачу, эл көптүгүнөн батпай быкылдаган, көчөлөрдөгү соода-сатыктан жана тамактануу жайларындагы шишкебектин түтүнүнөн дал-далынан сөгүлчүдөй болгон, көп калктуу, заманбап чоң шаарда, ал эми экинчиси болсо бийик тоолордо, дүпүйгөн калың арчалар жана жарым жылдап эрибеген көлөкөдөгү карлар менен капталган жапайы аскалуу капчыгайларда жашаар эле. Ошон үчүн ал ак илбирс деп аталчу. Ал эми бийик тоолук жырткычтар жөнүндөгү илимде – кабылан тукумундагы, мышыктар түркүмүнө кирген теңир-тоолук ак илбирстер деп аталат, аларга жолборстор да кирет. Жергиликтүү калк арасында болсо мындай жырткычты жаабарс (илбирс - жаанын жебеси) деп аташат, анын жаратылышына бул ат көбүрөөк туура келет - секиргенде ал чын эле жаанын огу сымал тез жана шамдагай. Аны «кар кечкен илбирс» деп да коюшат, белчесинен кар кечип жүрүүчү деген мааниде... Бул дагы чындыкка дал келет... Башка жандыктар тоодогу кар күрткүлөрүнүн туткуну болбоо үчүн жол издешет, ал болсо күчтүү! – бет алган жагынан кайтпайт..." 286-бет.

Эмне үчүн ак илбирс?! – деген суроо туулат. Жооп, бир эле учурда жөнөкөй да, татаал да. Жөнөкөй, себеби, ак илбирс Ала-Тообузду мекендеген, жырткыч жандык. Кыргыздар көрүп, билип, угуп жүргөн жаратылышыбызда бар жандык. Татаал, себеби, көркөм табияты бай жандык. Көптөгөн чыгармаларга мифдик, тотемдик негиз болуп, каармандын, калктын кулк-мүнөзүн, улуттук өзгөчөлүктөрүн, руханий жана физикалык күчүнүн символу болуп келген. Илбирстин көркөм поэтикалык табиятында кыргыз элинин мүнөзү, улуттук баалуулуктары, өзгөчөлүктөрү катылган деп айтууга болот.

Далилди дагы эле “Манас” болмокчу. Баатырдын төрөлүшүн баяндоодо дүйнөгө кандай адам келгенин кабарлаган “шер”, “жолборс”, “кабылан” сыяктуу жаныбарлардын аттарын учуратабыз. Бул жаныбарлар колдоочу, тотем катары, ошол эле убакта эпостун көркөмдүк кунун арттыруучу каражаттар катары да кызмат кылат:

“Шердин этин тапкын деп

Болбой турду байбиче,

Шер атаар мерген табылбай,

Же шердин эти кабылбай

.....

Бүгүн куу катының шумкар тууйт,

Сенин кула бээң бүгүн тулпар тууйт.

Кабылан Манас шер уулун

Казатка минер ат ушул.

Бүгүн экөө бир күн туулду,

Биттейинде бирикти

Кенедейде кезикти

.....

Манасың жерге түшкөндө

Нур төгүлүп тоюнду.

Катындар ороп алаарда

Бу белгиси дагы бар –

Кара чаар кабылан

Капталында чамынды.

Ал ымыркай баланы

Ары – бери үч аттап,
Караса көзгө илинбей,
Кайда экени билинбей,
Кайып болуп жоголду.
Көсөө куйрук көк арстан
Оң жагынан чамынды.
Арстанды көргөндө
Кандай шумдук болду – деп
Катын качты чуркурап,
Калайыктын баарысы
Түп көтөрө зыркырап.
Туулган бала Манастын
Оң ийинден бир жыттап,
Сол ийинден бир жыттап,
Күр-күр этип толгонуп,
Берен менен арстан
Кошо жатты комдонуп.
Бир карасаң баладай,
Бир карасаң сур жолборс.
Аман жүрүп чоңойсо,
Беттешкен аман түк койбос” [5, 49,51,54.].

Эми “Тоолор кулаганда” (“Түбөлүк колукту”) романындагы Арсен менен Жаабарска кайрылсак, эпосто Манас баатыр Аккула аты, колдоочу кабылан, жолбостору менен кошо төрөрөлүп жатса, Арсен да Жаабарс менен “бир жылдыз алдында төрөлүп”, кайра бир үңкүрдө кошо өлүп жатат. Башкача айтканда, ошол Манас баатырда башгалган окуя уланып отуруп бүгүн биздин күнгө жеткендей. Бүгүн ошол, Манас баатырдын урпактары, кабылан, жолборс, илбирстер менен төрөлгөн улут колдоочу, тотемдерин өлтүрмөкчүбүз деп барып, илбирс менен кошо өлүп жатканын көрүп отурабыз. Бул эмнеден кабар берет?! Бул – кыргыздарда, кыргыз улуттук кулк-мүнөздүн өлүп, жоголуп жаткандыгынан кабар берет! Аны да ааламдашуу, базар чарбасынын баскыны менен кыргыздар өздөрүндөгү мүнөздү, өздөрү өлтүрүп, табияттарына каршы чыгып жатышат. Албетте, жазуучу бул нерсени акылда өлчөп, калчап отуруп, эпостук байркы дүйнөгө, нукура кыргыз дүйнөсүнө метафора иретинде алганын, кыйытып ошол кыргыз мүнөзүн эске салып жатканын баамдоо керек.

“Молоташ үңкүрүндө да андан улам караңгыраак жана суугураак болуп баратты. Бирок бул үңкүрдө кокусунанбы же тагдырдын буйругу мененби бирге болуп калгандар үчүн баары бир. Алар ушул акыркы башпаанегинде экөө эле - көзү жумулуп бараткан адам жана анын жанында үзүлүп бараткан жапайы жырткыч. Экөө тең жер бетиндеги жолдорунун аягына келишти, туш келдиби же таамай атылган октон жаракат алыштыбы - ким кимге ок атты жана эмне үчүн эми ким теришпирмек эле? Ушунун баары азыр алардын дайынсыз түбөлүктүүлүккө аттанаарына саналуу мүнөттөр калганда, эч кандай мааниге ээ эмес эле. Жаабарстын оңурайган жаракаттарынан кан сызылып, жай агып жатты, деми кыстыкты. Ал ошол эле алсыз абалында, шалдайган тамандарына башын жөлөп жатты, анын таанымал туу куйругу, кереги жок ыргытылган буюм сыңары, жерде оонап жатат... Арсен жанындагы өлүп бараткан илбирстин денесине башын коюп капталдап жатат, ушундай ыңгайлуураак. «Мына акыры жолуктук». [1, 491.].

Эмесе бул жандык менен адамдын тагдырын жакындатууну кандай жорууга болот. Жазуучу кылдаттык менен кыргыз мүнөзүн, кыргыздардын кан-жанында бар тоолук, таза, аруу, бул дүйнөнүн материалдык байлыктарына үзүлүп-түшө бербеген, руханий дүйнөсү бийик, ар-намысты бек туткан байыркы бабалардын кулк-мүнөзүн, жашоо стилин эске салып отурат. Бирок бүгүнкү кыргыздар ошол сапаттарды сактай алдыбы, жокпу деген суроону коет.

Эпостун өзүндө кыргыздар тууралуу төмөндөгүдөй саптар кездешет:

“Бадыша болуп башкарып,
Башыңды кармап турбаган,
Алтын, күмүш зар алып
Дүйнөгө көңүл бурбаган,
Өлбөстөй күтүп казына
Карап турбайт кашына,
Бир ат болсо болгудай
Бир адамдын башына.
Кыргыз экен мындай эл,

.....
Кылган иши тобокел,
Бар болсо, бардай жеп кеткен,
Жок болгон болсо колунда.
Тобокел акка! – деп, кеткен,

.....
Кара кыргыз уругу
Касиеттүү төрө экен.
Көрүп жүрсүң жолборсту,
Издебейт жолборс жолдошгу,

.....
Азуулуу арстан баарысы

Мекен кылбай салып жүр,
Кыргыз да шонун бири экен” [6, 102.].

Романдын башкы каарманы Арсен Саманчинге келе турган болсок ал да ошол эски бабаларды эске салат, “эркин журналист”, мансапкор эмес, өз макамын коруу менен алп урушкан көр пенделерден эмес, көр оокат үчүн көрүнгөнгө кошомат кылып, эптеп жан баккандардан эмес. Бүгүн мында, эртең башка шаарда, өз идеясы үчүн күрөшүп жүрөт. Эми Арсен Саманчинге да кудум Жаабарска тузак кургандай, тузак курулуп отурат. Бир жактан Эрташ-Курчалдын тузагы, экинчи жактан Таштанафгандын кылмыштуу планы Арсенди туш тараптан камап, курчап отурат. Тилмечтик кылуусун өтүнүп, чакырып алышып айылдаштары аны тузакка түшүрүшөт. Бул жагдай эпостогу Манас баатырдын тууган сөрөй Көкчөгөздөрдүн уюшкан кутумуна кабылган абалга үндөшүп турат. Эпосто:

“Ичкендин ичин өрттө – деп,
Кымызына салыптыр.
Күрөгөдө бозого,
Күйдүрмө салды ошого,
Чапчактагы бозого,
Чачама салды ошого.

Аркыттагы аракты,
Аябастан аа салды
Заар* деген талакты,
Өлтүрмөккө Манасты” [7, 383.].

Ууланган чоролор менен Манас баатырга батынып кол салалбай, сагаалап турган Көкчөгөз, Манасты кетип баратканда аркасынан атып, өлтүрдүм деп кете бергенде, жарадар болгон Манас жанына жете келген Сыргакка төмөндөгүнү айтат:

“Жолборстон болор жолдошум,
Коркпостон болор колдошум,
Жолборстон жолдош келүүчү,
Жот дары алып берүүчү” [7, 419.].

Айткандай эле, Манас баатырды жаратынан айыктырмакка “жолбос жолдош”, “илбир инилер” келет:

“Жатканында сабылып
Кырк чилтендин бирөөбү
Жанына келди баатырдын
Жолборс болуп табылып.
Келди тоодон жолборсу,
Тооруп келип баатырдын
Жолборс болду жолдошу.

Жолборстон жолдош келгени,
Айтканындай өзүнүн
Жот дары алып бергени,
«Жобобоңуз» дегени,
Жолборс берген дарысын
Токтолбой төрө жегени.

Илбирстен ини келгени,
Искеме дары бергени.
Искеп алып үшкүрүп,

Эсине келди чүчкүрүп” [7, 422-423.]. Эпосто Манас баатыр оор жараланган учурда да жөлөп таяган, айыктырган дал ушул жаныбарлардын кейпине кирген колдоочулар болуп жатат. Бул да тегин жерден болбосо керек. Бир эле учурда колдоочу, тотем, ошол эле учурда, баатырга сүр, айбат жана өздөрүндөй мүнөз берген аныктоочу символдор. Жандап жүргөн жаныбарлар, Манас баатырдын, тек гана баатырдын эмес, тоолук кыргыз элинин сырткы физикалык өзгөчөлүктөрүн, чапчаң, курч, шамдагай жана өткүрлүгүн, тайманбастыгын аныктоо менен, ошондой эле, ички эмоциялык абалын, чечкиндүүлүгүн, кандайдыр бир деңгээлде адилдигин, бийиктигин, айкөлдүк мүнөзүн берүүдө ыктуу колдонулган. Баатырга келген кубулган жаныбарлар, да ал ошондой касиет сапатка эгедер жакын жан-жөөкөрлөр экенин баамдоого болот.

Романда “мына эми жолуктук” деп автор Арсен менен Жаабарсты бир үңкүрдө жолуктурду. Бирок бу сапар Жаабарс – “илбирс ини” Арсенге жардам бере албайт. Арсен да Жаабарсты сактай албады. Арсен өзүн, өзүндөгү Жаабарстыкты коруйм деп жатып курман болду.

Арсен курман болду, себеби Жаабарстык мүнөз Арсенде гана калган эле. Ал акыркы ак илбирс менен кошо өлүп, жок болушу керек эле. Чыгарманын маңызы да ушунда. Романда “Жаабарс планы” тууралуу сөз болгондо төмөндөгүлөр айтылат: “- Беке аксакал, план өтө мыкты түзүлүптүр, а мындай аталышы кайдан - Жаабарс? Тамекисин түтөтө соруп, шеф Бектур жылмайды:

- Жаабарс жөнүндө бир ыр бар, биз жакта баары билишет. Арсен, сен, менимче, кайсы бир макалаңда бул тууралуу жазсаң керек эле?

- Ооба, Беке, ошондой болгон, фольклор жөнүндө сөз болгон.

- Мына ошентип, Корчубек Алтаевич, андагы мындай сөздөр эсиме түштү, азыр аткарып көрөйүн:

Тоодон-тоого секирди Жаабарс,

Олжосун кармап, жеп кирди Жаабарс.

Олжого дайым ыраазы Жаабарс,

Табият берген күчү бар кайтпас.

Силерге каалайм күч-кубат талбас,

Бизде да болсун ажалдан тайбас,

Биздин Жаабарс, баатыр Жаабарс.

Райаким кол чапты:

- Демек, ушундан алыныптыр да! Эң сонун! Демек, аксакал Беке, сиз өзүңүз баатыр Жаабарс экенсиз да?

Шеф Бектурган ийинин куушурду:

- Эми кандай десем. Эгер ишкердик жаатында болсо, биздин аймакта колумдан кээ бир нерсе келип жаткандыр. Бирок чыныгы Жаабарс баатырлар - жашгар.

Мына биздин Таштанафган - эгер ак илбирстерди таап айдап келсе, Жаабарс баатыр мына ошол болот!

Дагы бир биздин Жаабарс - баатыр мына бул бардык тилдер боюнча илимпоз Арсен! Менин иним!

- Мен -кайдан Жаабарс болоюн. Мен бир нече күнгө жардамчы-тилмечмин, а тилмечтер баатыр болушпайт, - Арсен Саманчин тамашага салып кутулууга аракеттенди” [1, 464.].

Автор чыгармада бул өз ара байланышты “жылдыз төлгө ” аркылуу да, анан каармандардын диалогунда да салыштырып берип отурат. Аягында курчоого алынган адам-илбирс менен айбан-илбирс жан таслим болду.

“**Үңкүргө** жамандыктын жышаанын сезе киришти. Элес титиреп, ыйлап жатты, эжеси аны колтуктады. Көргөн нерсе аларды тилден калтырды: катып калган көлчүк кандын үстүндө дем албаган адам менен жапайы жырткыч, чоң ак илбирс жатышат. Арсен Саманчиндин башы Жаабарстын көкүрөгүнө жөлөнгөн” [1, 494.].

Бул жерде жазуучу Арсендин курман болгон жери катары Моло-Таш үңкүрүн берүүсү менен да кыргыздын эпикалык дүйнөсүнө жакындап келген деп айтууга болот. Албетте, бул окуя бир коңулда, же бир ачык жерде да болушу мүмкүн эле. Бирок, “үңкүрдө” болуп жатат. Эмнеге? Себеби, үңкүр да кыргыз турмушунда, эпосторубузда кеңири колдонулган бир гротесктүү, сыйкырдуу, өзүнүн көркөмдүк күчү бар мекен жайлардан. Эпосторубуздун байыркылыгын айтпаса, чыгармага табыгый көрк кошуп турат. Маселен: Манас эпосунда төмөндөгүдөй саптар бар:

“Кайран катын Каныкей

Бу дүйнөнүн бейиши кылып салдырган.

Кошой, Төшгүк карысы
Кирип кетти үңкүргө,
Ошол турган кырк эшендин баарысы.
Айза сайып өкүрүп,
Буйругу кымбат Алданын
Буйругуна да өкүнүп,
Бууданың Манасты койгон жери ошол” [8].

Арсендин да акыркы сапарга “үңкүрдөн” узашы тегин жерден болбосо керек деп ойлойбуз.

Кийинки көзгө урунган жагдай “кайып болуу” мотиви. Романда “Түбөлүк колукту” кайып болуп кетет. Мерген жигит да дайынсыз. Эски уламыш ирээтинде романга кирген бул окуяда да салтуу ыкма уланып, тазалык менен ак ниеттүүлүктүн символу болгон каармандар өлтүрбөй кайып болуп отурат. “Манас” эпосунда да Кыз Сайкал, Арууке, Айчүрөк, Каныкей, Чыйырды, Семетей, Бакай кайып болуп кетишет.

Булардан кандай жыйынтык чыгармакчыбыз, Айтматов таанууга зор салым кошкон белгилүү адабият таануучу, сынчы К.Асаналиев “Манас” эпосу жана Чыңгыз Айтматов” деген макаласында мындай дейт: “Манас” эпосу менен Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын ортосундагы интегралдык байланыш, Улуу Сөздүн үзүлбөгөн, тынымсыз кыймыл-аракети, континууму, тагыраак айтканда, синкреттик оозеки искусствосунун түздөн-түз “синкреттик роман” /Г.Гачевдин термини/ болуп кайрадан жаралышы. Жазма адабияттын пайда болушу менен көркөм өнүгүүнүн жаңы формасына өтүү процессинде, жогоруда белгилегендей, байыркы эпос сөзсүз түрдө туңгуч касиет-сапаттарынан ажырамак, бирок анын түгөнгүс көркөм потенциясы эч качан жоголмок эмес. Ал эртеби-кечпи качандыр бир мезгилде, кандайдыр бир чекитте, байыркы антика маданиятындай болуп, өзүнүн кайрадан жаралышына, Ренессансына ээ болмок. “Манас” эпосунун кайра жаралышы, Ренессансы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына дал туура келди” [3, 27-28.]. Белгилүү Айтматов таануучунун пикирине ортоктош болуу менен бул соңку роман да ушул кубулушту улай жаралгандыгын белгилемекчибиз. Кыргыз элинин мүнөзүн, улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырууда, жазуучу баягы эпостук көркөм дүйнөнү эске салып, бүгүнкү акыбалды, аң-сезимдин түпкүрүндө калган ассоциациялар менен айкалыштырып берген. Улуу жазуучу Ч.Айтматов өзүбүздөгү кыргыз мүнөзүн өлтүрбөй тирүү сактоону насааттаган. Анын башаты “Манас” эпосунда жаткандыгын, башкача айтканда “Манас” – кыргыз рухунун туу чокусу” экендигин макала иретинде бир мезгилде жазган болсо, эми көркөм чыгармасында далилдеп отурат.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. Романдар/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. – 512 б.
2. “Ак илбирстин тукуму” фильми. 1984. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын негизинде тартылган. Сценарийин жазгандар: М.Байжиев, Т.Океев.
3. Асаналиев К. “Манас” эпосу жана Ч.Айтматов. Китепте: Ч. Айтматов и духовная культура. Сб. статей. На кырг. и русс.яз. - // Бишкек: 1999. – 223с. 27-28-б.
4. Барс-бек кыргыздардын каганы. / Жооп.ред.акад.А.Ч.Какеев. – Б.: “Архи”, 2003. – 144б.

5. Дедина М.С. Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова [Текст]: Монография / М.С. Дедина; ред. А.П.Казаркин. Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2009. – 135 с.
6. Манас: Эпос / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча; Редкол; Ч.Айтматов / башкы ред./ ж.б.; - Ф.: Кыргызстан, 1984. 1-китеп. 1984. – 248 бет.
7. МАНАС: С. Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; Сөздүктү даярдаган А. Мамытов. Сүрөттөрү Т. Герцендики. - Б.: «Турар», 2010. - 1006 б.
8. «Манас»: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 6-китептин уландысы ж-а 7-китеп: Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу б-ча академиялык бас. /Даярдаган С. Мусаев. – Б.: Турар, 2014. – 792 б.
9. “Семетей”: Баатырдык эпос. “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү: 1 том. 1-китеп / С.Каралаевдин варианты б-ча академиялык басылышы. Даярдаган А.Жайнакова – Б. Турар, 2015. – 556 б.
10. <http://nsportal.ru>. / [Электрондук ресурс]: Собранные легенды и мифы про снежного барса.
11. https://vk.com/page-10493120_34275819 [Электрондук ресурс]: “История создания герба Татарстан – Интервью с Н. Ханзафаровы

УДК : 81.373

Турдалиева Э.Д., Калкабаева Г.У.

М.Тынышпаев атындагы Казак транспорт жана коммуникациялар академиясы

Турдалиева Э.Д., Калкабаева Г.У.

Казахская академия транспорта и коммуникаций имени М. Тынышпаева

Turdalievа E.D., Kakabayeva G.U.

Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpaev

КӨРКӨМ АДАБИЯТТА ОКШОШТУКТУ КОЛДОНУУ

(Д. Исабеков жана Ч. Айтматовдун эмгектери боюнча)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРАВНЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

(по произведениям Д. Исабекова Ч. Айтматова)

THE USE OF COMPARISON IN FICTION

(based on the works of D. Isabekov and Ch. Aitmatov)

Аннотация: Макалада жазуучулар Д.Исабеков менен Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы салыштырууларды колдонуу өзгөчөлүктөрү каралат. Проза дүйнөсүндө тилдин курамынын маанилүү компонентин түзгөн салыштыруулар көп колдонулат. Эгерде "салыштыруу" түшүнүгүнө тереңирээк көз чаптырсак, сөздүктөр салыштыруунун бир түрүн берери айкын болот: бул көркөм курал, поэтикалык сүйлөөнүн жалпы түрү, бир окуяны (кубулушту) экинчиси менен салыштырган каймана маанидеги сөз айкашы, бир объекттин же кубулуштун экинчиси менен салыштырылышы алар үчүн кандайдыр бир жалпы мүнөзгө ээ, ал эми кээ бир салыштыруулар жеке мүнөзгө ээ, алар жазуучунун жеке стилин сүрөттөйт. Жазуучунун чыгармаларына карата тилдик мамилелердин негизги талабы-алардын көркөм деңгээли. Адабий чыгарманы көркөм жана анын авторун чыныгы жазуучу деп атоо үчүн, чыгарма белгилүү бир көркөм талаптарга жооп бериши керек. Ал эми көркөм кабыл алуу

чарасы колдонулган сөздүн ылайыктуу жана каймана мааниде колдонулушу менен тыгыз жана түздөн-түз байланыштуу. Ар бир жазуучу жашоого белгилүү бир көз караш менен карайт, аны белгилүү бир көз караш менен тааныйт жана аны өзүнүн көркөм чыгармаларында ар башкача чагылдырат. Д.Исабековдун жана Ч.Айтматовдун чыгармаларын кароонун жүрүшүндө биз чыгармалардагы көркөм ыкмаларга "элдик акылмандык" жана образдуулук, тактык, сөздөрдү колдонуунун өзгөчө ынандуулугу таандык экендигине ынандык. Жазуучулар өз чыгармаларында бир нерсени экинчисине салыштырып, бир кубулушту экинчисине салыштырып, окурманга буга чейин тааныш болгон кубулуштардын дагы бир жагын тереңирээк билүүгө жардам беришет. Бирок жазуучулар каалаган эки кубулушту салыштырып, карама-каршы койбостон, ар бир конкреттүү салыштырууну чыгарманын идеялык, ага байланыштуу эмоционалдык мазмунуна баш ийдиришет.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности употребления сравнений в произведениях писателей Д. Исабекова и Ч. Айтматова. В мире прозы часто используются сравнения, которые составляют важный компонент языковой композиции. Если глубже взглянуть на понятие "сравнение", то становится ясно, что словари дают один вид сравнения: это художественный инструмент, распространенный вид поэтической речи, образное словесное выражение, сравнивающее одно событие (явление) с другим, происходит сопоставление одного объекта или явления с другим по какому-то общему для них признаку, а некоторые сравнения носят индивидуальный характер, они описывают личный стиль писателя. Основным требованием языковых установок к произведениям какого-либо писателя является их художественный уровень. Чтобы назвать литературное произведение художественным, а его автора-подлинным писателем, произведение должно отвечать определенным художественным требованиям. А мера художественного приема тесно и напрямую связана с тем, что употребляемое слово имеет достаточно подходящее и образное употребление. Каждый писатель смотрит на жизнь с определенной точки зрения, признает ее с определенной точки зрения и по-своему воплощает ее в своих художественных произведениях. В ходе рассмотрения произведения Д. Исабекова и Ч. Айтматова мы убедились, что художественным приемам в произведениях присуща «народная мудрость» и образность, точность, особая убедительность употребления слов. Писатели в своих произведениях сравнивают одну вещь с другой, сравнивая одно явление с другим, чтобы помочь читателю глубже узнать еще одну грань уже знакомых явлений. Но писатели не просто сравнивают и сопоставляют любые два явления, они подчиняют каждое конкретное сравнение идейному, связанному с ним эмоциональному содержанию произведения.

Annotation: This article discusses the features of the use of comparisons in the works of writers D. Isabekov and Ch. Aitmatova. In the world of prose, comparisons are often used, which form an important component of language composition. If you take a deeper look at the concept of "comparison", it becomes clear that dictionaries give one kind of comparison: this is an artistic tool, a common type of poetic speech, a figurative verbal expression comparing one event (phenomenon) with another, there is a comparison of one object or phenomenon with another according to some common feature for them, and some comparisons are individual in nature, they describe the personal style of the writer. The main requirement of language attitudes to the works of any writer is their artistic level. To call a literary work artistic, and its author a genuine writer, the work must meet certain artistic requirements. And the measure of artistic reception is closely and directly

related to the fact that the word used has a sufficiently appropriate and figurative use. Every writer looks at life from a certain point of view, recognizes it from a certain point of view and embodies it in his own way in his artistic works. In the course of consideration of the work of D. Isabekov and Ch. We were convinced by Aitmatov that the artistic techniques in the works are inherent in "folk wisdom" and imagery, accuracy, special persuasiveness of the use of words. Writers in their works compare one thing with another, comparing one phenomenon with another, in order to help the reader to learn more deeply another facet of already familiar phenomena. But writers do not just compare and contrast any two phenomena, they subordinate each specific comparison to the ideological, emotional content of the work associated with it.

Негизги сөздөр: типтүү мүнөздөмөлөр, иллюстрация, салыштыруу, эмоционалдык мазмун, жазуучунун инсандыгы, жашоонун сырлары.

Ключевые слова: типичные характеристики, иллюстрация, сравнение, эмоциональное содержание, личность писателя, секреты жизни.

Keywords: typical characteristics, illustration, comparison, emotional content, personality of the writer, secrets of life.

"Герой-это человек, участвующий в событии, описываемом в художественном произведении, литературный образ. При создании художественного образа человека в литературе писатель описывает его образ-личность, поступки, характер таким образом, что наряду с типичными чертами, отражающими специфику той среды, эпохи, отчетливо прослеживаются и особенности, присущие только ему». [1, стр. 99].

То есть представление автором каждого героя читателю как личности, соответствующей его познаниям, доказывает, что автор и герой-понятия неразделимые друг от друга. По этой причине изучение языка художественного произведения-это изучение языка, присущего личности и личности автора, то есть писателя.

Писатель смотрит на жизнь с определенной точки зрения, познает ее с определенной точки зрения и отражает в своих произведениях. Особенность стиля Д. Исабекова состоит в том, что в своих произведениях автор языковыми средствами выражает свое глубоко личное, а также общественное, гражданское мировоззрение. Качество художественного произведения связано с умелым описанием реальности жизни. В произведениях Д.Исабекова много правды времени, которая убедительно рассказана образным языком.

Художественным приемам в произведениях Ш. Айтматова и Д. Исабекова свойственны «народная мудрость» и образность, точность и особая убедительность употребления слов. На языке писателя все понятно, каждое слово естественное, каждый прием впечатляет, потому что они стоят на своем месте. Обычно простое высказывание о конкретной эпохе, людях или героях волнует читателя и обогащает его духовный мир. Сила творчества в том, чтобы показать явление жизни художественным образом. Только правда жизни, представленная автором, селится в сознании читателя и по-новому раскрывает тайны жизни. В этом и заключается особая магическая и тонкая природа художественной литературы.

В своих произведениях писатели сравнивают одну вещь с другой, одно явление с другим явлением, помогают читателю глубже понять другую сторону знакомых вещей и явлений. Однако писатель не только сравнивает любые два явления их друг с другом, а

каждое конкретное сравнение он подчиняет идейному и связанному с ним эмоциональному содержанию произведения.

В авторской речи (рассказе и описании) замечено, что сравнение используется в следующих целях:

1. Автор использует сравнение прежде всего для создания портрета, внешности, персонажа. Например: «Сэлден соң ұстындай ұзын, тұтқыштай қара, апиыншыдай арық, көзі шөлдің құдығындай терең, құлағы сыпырадай қалқиған, жылқы тісті Ботбай кіріп келді. Немесе, адырдың сексеуіліндей Ботбай арық жағасында өскен жалбыздай Сопытайды жаман шапандай сілкіледі. –Бар ғой, - деді ызалы үнмен, - сенің бар ғой мына шілмиіп тұрған мойныңды шібидің мойнындай жұлып аламын да, терезеден лақтырып жіберемін» [2, стр. 86.]. Читая описание данного персонажа, вы будете смеяться над свежими фразами, которые использует настоящий сельский житель. Смеясь, вы поражаетесь мастерству писателя. Когда читаешь эти части рассказа, чувствуешь себя частью того аула, и кажется, что нос почти забит запахом силоса и солярки. Длинный, как кочерга, худой, как наркоман, черный, как дверная ручка, глубокая, как колодец пустыни фразы здесь уникальны для Д. Исабекова. «Осы кезде үстінен май иісі аңқыған тәпелтек бойлы, ойнақы көз бір адам ішке кіріп келді. Ол сарғыш тартқан тістерін көрсете күліп, бізге жақындады. Мен оның тау бөктеріне шашырай шыққан ажырық сияқты мойнына дейін қаптап кеткен қырылмаған шаштарынан көз алмай, айтқанын үнсіз құптап тұрмын»[2, стр. 6.].

Ш. Айтматов выдающийся мастер слова, глубокий знаток языка и этнокультуры, умело использующий в своих произведениях сравнение, один из самых распространенных способов образной речи, и этот прием играет в его рассказах особую художественную роль. Особенность использования Ш.Айтматовым часто употребляемых сравнений, безусловно, тесно связана с социальными, нравственными и философскими проблемами, поднимаемыми в его произведениях.

В писатель уместно использует удачно взятую деталь, придает ей новые качества и придает описанию портрета иное психологическое состояние героя. Однако это не бедность языка писателя, а скорее его новаторство в описании портрета персонажа. Например, «Баягы тамашекей, шайыр мунез келин эмне учундур жоошуй тушуп, анын мурда ойноктогон еткур кездеру эми ичтен мундана тумандуу жазгы кун сыяктуу жылуу мээримге толуп тиктейт. Жолдо кетип бара жатканыбызда Жамийланын жузунен дайым бир ой кетпей, ээрдинде улбуреген кулкунун келекесу адашып, ал езу гана билген кандайдыр жакшы бир нерсеге ичи жылыгансып, ошого суйунген ендуу туюлат. Кээде болсо, тескерисинче, алда эмнеден эси чыккандай, капты арабадан силкип алып, ошол бойдон ордуанан козголбой туруп калат. Оргушгана аккан суу алдынан кокус кездешкендей, ушул шок сууну кечсемби, же кечпесемби деген сыяктуу, Жамийла ошондо илгери аттагандан коркуп, дал болуп апкаарыйт» [3, стр. 228.]. В этом примере читатель сразу замечает очаровательную внешность и вдумчивый взгляд Джамиили. Портрет «тумандуу жазгы кун сыяктуу» - отличается своим художественным образом. Читателю сразу бросается в глаза очаровательная, живая внешность персонажа. По мнению писателя, портреты-описания делятся на два типа: положительные и отрицательные. Например, к числу лучших характеристик положительных портретов по содержанию и изяществу относится портрет Дюйсена, выделяющийся на фоне других своей интеллигентностью и человечностью. Писатель не придает Дюйсену художественного отличия, а изображает его таким, какой он

есть: «Бул жолу (Ленин елген кун-Ж.Б) ал эч унчукпай, суйлебей, сустайган кашпарынын астынан буркеле карап, кубакай жузу карарган темир енденуп келе жатты» [3, стр. 423.]. Здесь нет никакого приукрашивания, лицо Дайсена говорит о многом. Его состояние в день смерти Ленина красноречиво выражается сравнением его смуглости со цветом чугуна.

Портреты также часто встречаются в рассказе «Млечный путь». Автор с теплотой описывает портрет Суванкула: «Жап-жаш, он тогуз-жыйырма алдардагы жигит, езу ичке керунгену менен, колдору тарамыштуу, сом темирдей салмактуу эле» [3, стр.257-258.].

- «Субанкулдун чоюндай колу кекулумду сылап, мандайымды, бетимди эркелете сылаганда кан жугурткен, туйлаган журегу алаканынан сезилип жатты» [3, стр.258-259.].

При описании Суванкула автор обращает внимание на его руки: «как железо», «как чугун». На первый взгляд эти сравнения как бы подчеркивают только внешние детали персонажа (руки, мускулы), но в сравнениях сосредоточено все, что о них можно сказать: трудолюбие, настойчивость, то, что они обладают большой силой. Эти характеристики имеют живую народную основу.

- Возвращаясь вновь к рассказу «Первая учительница», приведем пример отрицательного портрета: «Беркилер аны дубалга кептеп, кан жыттап екурген букалардай: -Ур! Башка чап! Олтур! Кан сийдир! - деп жабыла токмокко алганда, тамга женем менен тулку тебетей зеекур жулунуп киришип, чачымды мойнума ороп, кылкындыра эшикке суйреп чыгышты» [3, стр.435.]. В этом эпизоде автор проводит уникальную параллель между сердитой тетей и сердитыми быками. Их жестокость и бессердечность автор с ненавистью повторяет через народные сравнения. Здесь снова видно, что писатель глубоко знает жизнь своего народа, его нравственные устои и национальный характер, менталитет. Или портрет Исмаила: «Ысмайылдын сууктан карарган бети кийиздей дулдуюп, кабагы ачылбайт. Колу кыска, болбосо ал буг дуйнену ерттеп, езунун ушул азаптуу журушу учун еч алат эле. Жапан тиктеген кезу кысылып, заарга толот да турат» [3, стр. 368.]. Сравнение лица "как войлок" особенное, в этом сравнительном портрете особенно видны черты его характера - открыто высказывается ненависть к честным людям, его дикие взгляды, эгоизм, бессердечие, равнодушие.

2. Писатели используют сравнения как средство выяснения человеческих чувств, настроений, психологического состояния, впечатлений и мыслей.

– Өдетте, бүрк етпе әйелдердің ашуы жазғы жаңбырдай өткінші келеді.

– Ол аюдай ақырып, жер тепкенде екеуі де есікке қарай жылыстай бастады. –Келі жасайтын ағаштай күнге қақталып не қып отырсың? Тұр былай!-деді әйелі одан бетер жерлеп [2, стр. 89.].

«Ол қарындасын көрген бетте сойған түлкідей ыржиып кетті» - көңілдену;

«Қабырғаларын қаусатып қапқа салу»- ашулану; «от тиген дәрідей жарыла күлу»; - қуаныштан айқайлап күлу, «Шібидің мойнындай жұлып алу»; - дәрменсіздік, «бүркіттей бас салу»- қаһарына мініп ашулану сияқты теңеулерді көптеп келтіруге болады.

– Ол аюдай ақырып, жер тепкенде екеуі де есікке қарай жылыстай бастады.

–Үй иесінің мұндай немқұрайдылығы әрқашан сауысқандай сақ әйел көңілінің ретін тауып, шешіле кетуіне жол бермеді.

–Ұрысқанда үстіңгі ерні желді күнгі түңліктей желп-желп етеді.

–Ұйықтамағандықтан ба, көзі құтырған иттей қызарып, жағы суала түсіпті.

Д. Исабеков и Ш. Айтматов имеют разные источники авторских сравнений. В своих произведениях авторы много внимания уделяют миру птиц и животных. Растения и явления

природы сравниваются и описываются применительно к формам жизни. Писатели используют сравнение не случайно, они используют его применительно к характеру, в зависимости от особенностей поведения людей, возраста и человеческих качеств (честности, великодушия, красноречия). Мы, наверное, не ошибемся, если скажем, что перо Д. Исабекова и Ш. Айтматова проводит сравнения с животными и птицами, чтобы выявить особенности душевного состояния человека.

Ш.Айтматов: «Коломто боюнда какчыйган жыгачтай болгон, дудук кебетеленген унурейген кара катын отуруптур... Анын эчтеке айтпаган, коломтодо ечкоен кул ендуу томсоргон кездерунун муздай кез карашы, кучук чагынан кесее менен башка койгуланып журуп, кек мээ болгон иттин телмирген кездеруне окшоп жатты» [3, стр.436]. Автор создал удивительно точный портрет женщины, уставшей от невыносимых страданий, несправедливой, темной и беспросветной жизни.

Сравнения в приведенных отрывках поражают своей близостью к национальному менталитету и мировоззрению. Только человек, выросший в селе и действительно вобравший в свое сознание национальную действительность, может написать и понять, что такое печь, какого цвета ее потухший пепел, что такое забытые собаки.

В своей известной статье, посвященной Ш.Айтматову, М. Ауэзов пишет: «В каждом художественном произведении национальная окраска воспринимается как сугубо индивидуальное, оригинальное, самое ценное, этим они отличают автора от других»-сравнения в отрывке отличаются своей насыщенностью истинным национальным колоритом. Резюмируя вышеизложенное, следует отметить, что Ш. Айтматов и Д. Исабеков показывают внутренний мир, портреты своих героев через сравнения, образ и высокая эмоциональность человека сочетаются с удивительной точностью и глубиной раскрытия.

3. С помощью сравнения описываются привычки, движения, действия и внутреннее состояние персонажей. Д.Исабеков: «Үйге кіріп, тамақ желініп болған соң Тоқтабек Ерғабылға көз тастады да, тамағын кенеп, ұшатын құстай қомданып қойды». [2, стр. 26].

«Осы кезде бір бұрыштан бөлімше меңгерушісі Құралдың машинасы жалт етіп шыға келіп, бір-біріне қарай жұлқынып тұрған Орысбай мен Мүсір де, жанжалды қыздырып келе жатқан Кемпірбай мен Отар да укол салғалы келе жатқан дәрігерді көрген баладай жым-жырт бола қалысты» [2, стр. 65.]. Из рассказа «Есеп шот, түйетауық және домино»: «Адырдың сексеуліндей Ботбай арық жағасында өскен жалбыздай Сопытайды жаман шапандай сілкіледі [2, стр. 91]. «Тентек көбелектей жалп-жалп етіп саған не жоқ а?- деді Ботбай қарындасына алқына қарап» [2, стр. 92].

Обратим внимание на этот отрывок, который выполняет основную художественную функцию в создании психологического портрета Ш.Айтматова Джамииля: «Наркы ейүзде казактын боз адыр белесінде от жағылған тандырдын оозундай алоолонуп билинер-билинебес мелт-калт ылдый чегуп, жерге куугум чакырып, асмандагы борпон булуттарды кызылсур туске боеп, талыкшып албырган кунду Жамийла алаканын кезуне калкалап, ошол жакта кандайдыр бир сонун керк ачылып келе жаткансып, мунайым кулумсуреп карап турду. Баятан куушурулган кашы азыр жазыла берип, жузу жарык тартып жумшарды» [3, стр. 204]. «От жағылған тандырдың тесігіндей» (авторское сравнение) и «оған бір ертегі кейіпкері келгендей» (простое сравнение) данные типы сравнений достоверно раскрывают нам эмоциональный внутренний мир Джамииля.

4. Еще одна цель писателей при использовании сравнений - заставить природные сцены, общественные места, личные события и вещи воздействовать на чувства читателя. Д. Исабеков так описывает цветущую весну в повести «Шойынқұлақ»: «Аласапыран көктемнің кезі еді. Қыс бойы қар астында тұншыққан жер беті енді емін – еркін рахаттана тыныс алғандай. Ауыл сыртындағы құба жондар қыстан әбден титықтап шөгіп қалған атан түйедей, бөксесін күннің әлсіз шуағына тойымсыз табындыра түседі. Бұрын ақ қардың үстіне әлдекім қара май жағып кеткендей алыстан шұбарланып көрінетін қара жол, енді тапталған қамырдай көзге сарғыш шалынады». Сравнение колеи с тонущим верблюдом рисует перед нашим взором прекрасные картины, сравнивая грунтовую дорогу с замешенным тестом. В казахской литературе, этот вид сравнения часто используется при помощи суффиксов -дай, -дей, -тай-тей. Поэтому Д. Исабеков также много использовал эту линию в своих произведениях.

В древности люди объясняли различные явления природы, изображая их. «Мир полон символов, и любое явление имеет двойной смысл», - писал академик Д.С.Лихачев.

Пейзаж также играет важную роль в портретах Айтматова, они играют роль романтического ключа (темный туман и Сейде, темное ночное небо, темная ночь и Исмаил и др. Все это увеличивает эмоциональную красоту образа. Отсюда можно сделать только один вывод: пейзаж способствует полному раскрытию внутреннего мира человека.

Особенность Ш. Айтматова в том, что он умеет рисовать точные, но короткие, вдохновляющие картины с художественными чертами. Важнейшей частью таланта Ш. Айтматова является гибкое, совершенное умение передавать весь облик человека, его поступки и черты. Мимика, душевные переживания, эмоции радости, грусти, мироощущения способствуют созданию ярких и образных портретов. Например, «Менин боюм менен тен болгон, жаш наристе кабыктуу когултур бай терекчелер, жанаша жерден орун алып тикелей калганда, адырдан жете келген жел бутак-бутагындагы жаныдан гана ачылган кичинекей жалбырактарын, жан киргизгендей, желп эткизе биринчи жолу козгоп кетти» [3, стр.433]. – «Алма гулдеген кезде аба да коек кашка булактай тунукталып, эн бир таза болот эмеспи» [3, стр.309].

«Толғанай ортаншы ұлының қайтыс болғаны туралы хабарды естіген күні, күн жарқырап тұрды, ауа таза болды. Ал басқа жақта біздің шексіз отанымыздың бұрышында снарядтар мен бомбалар жарылып, адам қаны судай ағып жатты». Именно в этом символическом пейзаже-сравнении особенно ясно чувствуется, насколько война чужда природе, человечности бытия. Можно увидеть вечную красоту природы и величие человеческого духа против разрушения и смерти. Именно в этом символическом сравнении мы видим основную идею сюжета повести «Птичье крыло». Сравнение также изображено в противопоставлении пейзажа. Акцент делается на контрастных чертах предмета, представляющих своеобразие основного явления. Такие пейзажи нередко встречаются в рассказах Ш. Айтматова. Таким образом, все события повести «Птичье крыло» — невыносимые, безысходные страдания, бесконечная горечь потери близкого человека — происходят на глазах у Толғанай. Контрастный пейзаж - «Қар дале укунун жунундей жуп-жумшак болуп-бирине ээрчишип, каалгый айланчықтап жаап турду» [3, стр.340]. Контрастный пейзаж - через сравнение автор воссоздает образ великой неудержимой природы, в то же время он является символом вечности бытия.

Известно, что в художественном языке сравнения производятся с помощью суффикса -дай -дей. Это наиболее продуктивный способ сравнения. Тот факт, что сравнения создаются

чередованием регулярных выражений, является доказательством мастерства автора. Автор использует сравнение не только для сравнения двух вещей, но и для создания художественно-образных словосочетаний, что усиливает эмоционально-эстетический тон произведения. Это также признак языкового мастерства писателя, его словарного запаса, в котором проявляется образ автора. Д. Исабеков отличается оригинальностью используемых сравнений.

Автор использует сравнение не только для сравнения двух вещей, но и для создания художественных связей и усиления эмоционально-эстетического тона произведения. Это также признак языкового мастерства и словарного запаса писателя, в котором проявляется образ автора. Свообразием отличаются сравнения, используемые Д. Исабековым. По сравнению с простой формой сравнения оно сравнивается с вещью и явлением, приравниваемым в развернутом, усложненном состоянии. Слово, которое сравнивается, сначала определяется несколькими словами, а затем только дается. Например, «көзі шөлдің құдығындай терең», «арық жағасында өскен жалбыздай», «келі жасайтын ағаштай», «дәрігерді көрген баладай» и т.д. В этих сравнениях можно было бы передать мысль формой «құдығындай» или «жалбыздай». Но языковое мастерство автора заключается в изменении самого сравнения и обогащении его художественно-эстетической окраски. Степень развернутости и сложности сравнений в произведениях Д. Исабекова таковы, что иногда они являются определяющими, а иногда и отдельными предложениями. А сочетания «семіз түйенің ізіндей шаң», «келі жасайтын ағаштай күнге қақталып тұру», «сексеуілдей кедір-бұдыр иығы», «теңізге сүнгіген ойын кері шумақтау», «жүрегіне жуалдыз қадалғандай», «ақырамаштың ақаба суындай», «ұстындай ұзын, тұтқыштай қара, апиыншыдай арық, көзі шөлдің құдығындай терең, құлағы сыпырадай», «адырдың сексеуіліндей, арық жағасында өскен жалбыздай», «жазғы жаңбырдай», «аюдай ақырып», «келі жасайтын ағаштай», «ұшатын құстай», «дәрігерді көрген баладай» и т.д. являются характерными только для него окказиональным применением.

Д. Исабеков очень часто использовал в своих произведениях сравнения как художественный прием. Имеется в виду, что каждая мысль, которая передает сообщение, передается через форму сравнения при помощи -дай, -дей. Усложнение сравнений до такой степени имеет свое стилистическое значение. «Кеңейтіліп күрделенген теңеулер авторға кейіпкерлер мен құбылыстардың, қысқасы, теңеліп отырған нәрсенің жан-жақты мінездемесін жасауға мүмкіндік береді» [4, стр.119]. «Расширенные и усложненные сравнения позволяют автору создать исчерпывающую характеристику персонажей и явлений, словом, сравниваемого предмета»

Автор умело использовал звуковые повторы в сравнениях. Как правило, известно, что звуковые повторы встречаются при создании фразеологизмов, пословиц, стихов, песен о батырах, поэтических произведений. Ж. Исаева, исследуя фоностилистику, пишет: «Дыбыстық сәйкестікке құрылмаған мақал-мәтелдерден мұндай конструкциялардың айырмашылығы – ішкі бай мазмұнның сырлы сөзбен өрнектелуінде болса керек-дей келе, «Қарғайын десем жалғызым, қарғамайын десем, жалмауызым», «бара жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін қағады» можно придти к выводу, что такие сочетания без добавления лишних слов или звуков, а перечисление множества мыслей в ряд сходных звуков свидетельствует о находчивости и глубокой мысли народа и говорит о том, что свое мастерство авторы подняли на высокий уровень. Подобные

звуковые повторы Д. Исабеков с особым мастерством использовал в своих художественных произведениях. К примеру, «Бірақ, енді бір жыл өткен соң толқынсыз көлге тас лақтырылғандай әдемі тұрмыстың іргесі шайқатылып кетті» в отрывке автор усиливает экспрессивно-эмоциональную функцию сравнения повторением слов, начинающихся со звука «т». Или в этом примере: « -Бар ғой,- деді ызалы үнмен- сенің бар ғой мына шілмііп тұрған мойныңды шібидің мойнындай жұлып аламын да, терезеден лақтырып жіберемін». В этих примерах предпочтение слов, начинающихся со звуков «т» и «ш», усиливает экспрессивно-эмоциональную функцию предложения.

Если в языке давно используется словосочетание «шібидің мойнындай», то словосочетания «толқынсыз көлге тас лақтырылғандай», «тас лақтырылған» с помощью производного прилагательного «толқынсыз көл» может быть названо (окказиональным) использованием. Поэтому звукосоответствие в вышеприведенных предложениях является языковым средством, способным повысить значимость внутреннего содержания и уточнить особенности внутреннего мира.

И Д. Исабеков, и Ш. Айтматов умело используют подобные образные мотивы в других художественных приемах. Сравнение и эпитет, метафора и метонимия относятся к числу художественных средств языка. Самым активным среди них является сравнение. Типы аллюзии: параллелизм, повторение, параллелизм, риторический вопрос-ответ, тон голоса и замена, олицетворение, ключевое слово, замена, синекдоха, гипербола, литота, ирония, сарказм и перефразирование используются авторами. В связи с этим ознакомившись с произведениями Д. Исабекова и Ш. Айтматова, можно заметить, что авторы часто используют сравнения. В своих работах авторы, описывая особые характеристики предмета или явления путем сравнения их с другим предметом или явлением, ввели виды контекстуальных объяснений, которые используются только в их собственном употреблении. Можно сказать, что это еще одно доказательство величия писателей.

Список цитируемых источников:

1. Омиралиев К. Жанр и стиль казахской поэзии. - Алматы: Наука, 1982. - 240 с.
2. Исабеков Д. Женидьба Бонапарта. Алматы: Атамура. -2002. -230 р
3. Айтматов Ш.Джамия.Сказки и рассказы/Ш.Айтматов.- Алматы:Писатель,1978с.
4. Абикенова Г.Т. М. Способы представления образа автора и образа героя в произведениях Магавина. Филол. сахар... дис. Алматы. - 2004 - С. 113.
5. Исабеков Д.Избранные произведения в двух томах.-Алматы:Жазуши,1993.-Т1.544 с.
6. Исабеков Д. Каргын: роман, повесть, повесть. - Алматы: Жалын, 1980. - 280 с.
7. Айтматов Ш. До свидания Гульсары
8. Айтматов Ш. Станция Боранды.-Астана: Перевод.-2011.- 456 с.
9. Айтматов Ш. Белый пароход – Алматы: Атамура, 2005. – 368 с.
10. Макулова Л.Т. Языковая структура образа автора в художественной прозе. Филол. сделай это сахар... дис. Алматы. - 2004. - 118 с.
11. Байтурсинов А. Литературный справочник.Алматы, 2003. С. 208.
12. Гасенов А. Лингвистика. Алматы, 1996. С. 116.

Турдугулов А.Т.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Турдугулов А.Т.

КНУ им. Ж. Баласагына

Turdugulov A.T.

KNU J. Balasagyna

**АКЫН, ЖАЗУУЧУ, ДРАМАТУРГ Т.СЫДЫКБЕКОВДУН
ФОЛЬКЛОРИСТИКАДАГЫ ИЗИЛДӨӨЧҮЛҮК ӨНӨРҮ
ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЭТА, ПИСАТЕЛЯ, ДРАМАТУРГА
Т.СЫДЫКБЕКОВА
FOLKLORE STUDIES OF THE POET, WRITER, PLAYWRIST T.SYDYKBЕКOV**

Аннотация: Чыгармачылыгын адеп акындык өнөрдөн баштап, ортодо драматургия жанрында да өзүн сынап көрүп, кийин биротоло жазуучулукка өтүп улуттун прозасына (айрыкча романистикага) бараандуу салымын кошкон Түгөлбай Сыдыкбековдун кыргыз фольклористикасы, анын ичинде, айрыкча “Манас” эпосун изилдөө ишгерине жана улуттук тил (эне тил) маселесине карата жасаган эмгектери тезистик формада ушул макалада айтылат. Макаланын автору жазуучунун жалпы чыгармачылыгын тектерге, жанрларга бөлүштүрүп, анын көркөм ойлоо манерасынын, кенири политрасынын негизгилери деп эсептеген алты касиет – белгилерин бөлүп көрсөткөн.

Аннотация: Начиная свою творческую деятельность в поэзии Т.Сыдыкбеков известен и как драматург, и как прозаик, его весомый вклад в кыргызскую романистику можно назвать уникальным достоянием литературы. Его исследования в фольклористике, а именно по эпосу “Манас”, а так же несколько десятков статей по государственному языку, определяют его многогранную художественную политру. Автор данной статьи в тезисной форме излагает творчество Т.Сыдыкбекова как поэта, как драматурга, как писателя, как фольклориста и как гражданина своей страны, народа, без которого родной язык не смог бы реализовать себя как государственный.

Annotation: Starting his creative activity in poetry, T. Sydykbekov is known both as a playwright and as a prose writer, his significant contribution to the Kyrgyz novelistics can be called a unique asset of literature. His studies in folklore, namely the epic "Manas", as well as several dozen articles on the state language, determine his multifaceted artistic palette. The author of this article in the thesis form outlines the work of T. Sydykbekov as a poet, as a playwright, as a writer, as a folklorist and as a citizen of his country, people, without which the native language could not realize itself as a state language.

Негизги сөздөр: поэзия, проза, драматургия, фольклористика, мамлекеттик тил маселелери, тарых жана эпос, фундаменталдык изилдөөлөр, айтуучулук өнөр.

Ключевые слова: поэзия, проза, драматургия, фольклористика, вопросы государственного языка, эпос и история народа, фундаментальные исследования, сказительское искусство.

Keywords: poetry, prose, dramaturgy, folklore, issues of the state language, epic and history of the people, fundamental research, storytelling.

Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында жарык көргөн “Кыргыз адабиятынын тарыхы” он томдук фундаменталдык басылыштын алтынчы томуна жазган адабиятчы И.Жумабаев өткөн кылымдын отузунчу жылдарында көркөм чыгармачылыкка келген революциянын мобилизацияланган муунунун диапозонунун кенендигин айтып келип, алардын ар бири адабияттын бардык жанрларында бирдей үзүрлүү эмгектенгендигин белгилейт [1, 347 б.]. Ошолордун арасында Түгөлбай Сыдыкбеков да бар эле. Ырас, алгач макала, ыр, чакан фельетон, аңгеме, повесть, пьеса жазуу, мунун баары бир эле адамдын калеминен жаралышы, биринчи жагынан, ошол автордун адабий процесстин, окурмандын алдындагы жоопкерчилигин күчөткөнү менен, экинчи жагынан, мунун опурталдуу жагы да жок эмес. Кайсыл жанрда болбосун көркөм чыгарма жаздыңбы, ал ошондой көркөм туундуга тете болушу шарт. Жыйырманчы – отузунчу жылдардын калемгерлерин азыркы тарых мезгилдин ошондогу чакырыгына ылайык аргасыздан бардык жанрдын милдетин мойнуна алган муун катары актап жүрөт, балким ошондойдур.

1. Алардын айрымдарынан (балким көпчүлүгүнөн) кескин айырмаланып акын, жазуучу, драматург Т.Сыдыкбеков кайсыл жанрда иштебесин, улуттук адабият менен маданияттын тарыхында түбөлүк кала турган мурастарды калтырыптыр. Отузунчу жылдардагы анын “Күрөш”, “Баатырлар”, “Акын – булбул”, “Адамдарга кайрылуу” ырлар жыйнактары, “Капкакбай”, “Ач көз ата”, “Темирчилер”, “Түн жарчысынан кабар”, “Көкөй кести”, “Чал комузу” поэмалары не көркөмдүүлүгү, не мезгилдин жүгүн көтөргөн пафосу боюнча каралбасын, чыгармачылык дараметинин молдугу жагынан ошондогу замандаш – калемдештеринин көч башында болууга өбөлгө болуптур. Демек, акын катары ал жеке чыгармачылыгында адеп башпаган жанрын кийин муундар алдында уят болбогондой абалда кынтыксыз аткарып, акындыктын жооптуу парзынын өтөөсүнөн намыстуулук менен чыккан экен, бул анын биринчи өгөчөлүгү деп туралы.

2. Поэзия менен прозанын ортосунда ал кан күйгөн согуш жылдарында “Майдандан”, “Кыштактын ээлери” пьесаларын, фольклор жыйноочу жана изилдөөчү Калим Рахматуллин менен авторлошуп “Манас жана Алмамбет” деген драма жазыптыр. Замандын актуалдуу маселесине калемгер катары үн кошкон бул чыгармалар ошондогу жоокер духун көтөргөн пьесалар болгонун аларды окубаган адам деле чыгармалардын аталыштарынан дароо билет. Манастын да, андан кем калышпаган Алмамбеттин да эрдиктери, каармандык (баатырдык) аракеттери ар кандай мезгилдердеги ар кандай апааттуу согуш талааларында жоокерлерге күжүрмөн дух болуп бергенин тана албайсың. Бул анын экинчи бир жанрдагы өзгөчөлүгү дедик. Тилекке каршы, буга чейинки да азыркы да адабият таанууда, филологиялык изилдөөлөрдө да Т.Сыдыкбековдун драмалары боюнча ооз ачкан адам (адис) болбоду.

3. Т.Сыдыкбековдун үчүнчү бир өзгөчөлүгү проза жанрынан көрүндү, эми ал бул жанрдын, кептин толук маанисинде “майын чыгарып” иштеди десе болот. Прозада ал согуш жылдары элдин мекенчилдик сезимдерин козгогон, кайраттуулук менен биримдүүлүктүн мыкты үлгүсүн көркөм чагылдырган “Согуш күндөрүндө” (1943) деген аталыш менен аңгемелер жыйнагын берди. Кийин “Ала-Тоодон алтоо” жана “Абысындар” деген документалдуу очерктерин, “Тарбия”, “Күтүү”, “Кайрат”, “Эл оозунда”, “Экөө”, “Пайдага чечилген чатак”, “Замбирекчилер” аңгемелери ошондон бери адабий процесстин жаркын үлгүсү катары баалана турган көркөм туундулар болуп калды. “Пайдага чечилген чатак” аңгемеси мына жыйырма жылдан бери адабияттын мектеп курсунда окутулат. “Биздин замандын кишилери”, “Темир”, “Кең – Суу” (“Тоо арасында”), “Зайыптар”, “Батыйна”, “Курбулар”, “Сыр ачуу”, автобиографиялык “Жол”, “Бел – Белес”, тарыхый “Көк асаба” романдарынын

автору катары Т.Сыдыкбеков улуттук адабиятта роман жанрынын негиз салуучуларынын, бул жанрдын диапазонун кеңетип, өмүрүн узарткан романчылардын бири катары көрүндү.

Ошол “Көк асаба” романы анын элдин көөнө тарыхына кайрылууга, тарыхка гана эмес, өзү белгилегендей: “... мен бул романды жазууда үч нерсеге негиздендим, биринчиси – тарыхый маалыматтар, экинчиси – “Манас” баштаган оозеки чыгармачылык, үчүнчүсү – элдин руханий дүйнөсү. Ушул үчөөнү салыштырып караганда бирине – бири өрүлүшкөн алтын аркан сыяктанып көрүндү. Тарыхый кырдаал менин дилиме ушунчалык сиңди. Угуз кандын, Күлтегиндин ж.б. жүрүштөрү көзүмө кадимкидей дааналанды, аларды көрүп тургандай жаздым” [3, 117 б.]. Роман тээ жетимишинчи жылдары эле жазылып бүткөн экен, арадан эки он жылдык мезгил өтүп анан гана токсонунчу жарык көрүп олтурат. Мына ошондогу таасир, жогоруда өзү айткандай (“Манас” баштаган оозеки чыгармачылык), эпосту ошого чейин эле ар тарабынан текши карап чыкканынын акыбети болду көрүнөт.

4. “Манас” үчилтигин изилдөө, элге жеткирүү маселесинде акын, жазуучу Т.Сыдыкбековдун эмгеги опол тоодой экенин тануу кыйын. Айрыкча эпостун бириктирилген вариантынын басмадан жарык көрүшүнө жана элге жайылышына өзгөчө салым кошуптур. Ал ошентип башка изилдөөчүлөр менен үзөңгүлөш иштеп, реакциячыл тенденциядан эпостун элдүүлүгүн талашып, көшөрүп жүрүп аракеттенгенинин акыбети го. Эми ал “Манасты” үстүртөн сөз кылбаган, катардагы интеллигенциядан кескин айырмаланган адис катары элдин оозеки адабиятын, анын ичинде “Манасты” терең өздөштүргөн фольклорист болушу керек эле. Антпесе ошол кыйчалыш шартта эпостун элдүүлүгү тууралуу “Манас” эпосунун элдүүлүгү жөнүндө”, “Тарых жана “Манас”, “Манас” эпосунун генезиси жөнүндө пикир” сыяктуу салмактуу эмгектерин жаза алат беле? “Сейтек” – как составная часть трилогии “Манаса” деген аталыштагы изилдөөчүлүк баяндамасын бүткүл союздук илимий конференцияда жасай алат беле? Орус адабият таануусуна ири салымын кошкон Ю.М.Лотмандын жазганына ылайык “адистердин же ошол адистикти терең түшүнө билгендердин аудиториясында айткан далилдеринди аргументтебесен, угуп отургандарды ынандыра албасаң баяндамачы катары сенин салмагың суу кечпей калат”, - дегенине таянсак ошондогу Т.Сыдыкбековдун доклады союздук масштабдагы казак окумуштуусу М.Ауэзовдун аргументтери менен бирдей эле...

М.Ауэзов демекчи, ал 1952 – жылдын 6 – 10 – июнь күндөрү Фрунзеде өткөн Бүткүл союздук конференцияда негизги баяндамачы катары кенен сүйлөгөн профессор А.К.Боровковдун пикирине каршы аргументтерди койгон эле. Боровковдун, Климовичтин, Жакишевдин сүйлөгөн сөздөрүнө каршы пикирлерин кыргыз жазуучулары А.Токомбаев, К.Маликов, М.Богданова, Б.Керимжанова жана Т.Сыдыкбеков (мында ал эпос изилдөөчү катары) кошумча баяндамаларында билдиришет. Ошентип, “Манасты” сактап калгандардын көч башында тургандардын бири ушул Т.Сыдыкбеков экендигин арадан жетимиш жыл өтсө да азыр тарых жашыра албайт.

5. Сөз нугу өзүнөн - өзү Т.Сыдыкбековдун фольклордук изилдөөлөрүнө келди: “Манас” эпосунун элдүүлүгү жөнүндө” аталган баяндамасында ал ошондогу кыргыз интеллигенциясынан кескин айырмаланып, эпостун элдүүлүгүн, анын оозеки түрүндө адеп жаралып, көркөм чыгарма катары калыптанган узак тарыхына кайрылат, союздук маанидеги окумуштуу Мухтар Ауэзовдун далилери менен тең тайлаш аргументтерин айтыптыр. Анын мейли, “Тарых жана “Манас” аталган эмгегин карабайлы, мейли, “Манас” эпосунун генезиси жөнүндө пикир” деген көлөмдүү макаласын алалы, мейли, “Сейтек” – как составная часть трилогии “Манаса” деп орус тилинде жазган эмгегин алалы, булардын баарында эпостун

элдин тарыхы менен үзөңгүлөш карап, тарыхый фактылар менен пикирин бекемдеп жүрүп олтурат.

Т.Сыдыкбековдун “Тарых жана Манас” аталган көлөмдүү макаласында минтип жазып жатат: “Манас” баянын кылдат изилдесек, ал көп кылымдардагы тарыхый фактыларга айкалыш келгени байкалат. Баяндын мазмунун түзгөн көп катмарлуу окуяларды талдасак: алар эң байыркы болуп, өткөн тарыхый окуяларга өтө үндөш, окшош. Ал тургай баяндын айкөл Манас башында турган көп каармандары тигил тарыхый мезгилдерде журт башкарып, кол башпаган алп баатырлардын элесин эске салат. Чыгарма каарманы жашап өткөн тирүү кишилердин элестерин жалпылайт. Турмуштук чындыкты канчалык элестүү чагылдырса, ал ошончолук көркөм жана өлбөс, ошончолук чынчыл. “Манас” баяны дал ошол көркөм, ошондой өлбөс касиеттери менен айырмаланган – элдин тарыхый күрөштөрүн, анын өмүрүн кең камтыган улуу дастан” [2, 135 б.]. Ошентип, анын “Манасты” терең өздөштүргөнү, андагы Манас, Алманбет, Чубак, Сыргак сыяктуу баатырлардын көркөм образдарына таасирленип “Көк асаба” тарыхый романында Эркиши, Жацтегин, Шап сыяктуу көркөм образдарды жаратты, Ал эми Бакайдан улам мында Адылтай ажонун журт билги акылман-даанышмандыгын жаратты көрүнөт.

Тарых жана Манас изилдөөчү Т.Сыдыкбеков биздин заманга чейинки үчүнчү кылымдын экинчи жарымынан биринчи кылымдын элүүнчү жылдарына чейинки хун каганатын, хунндар доорун, биздин эранын алтынчы кылымынан сегизинчи кылымдын орто ченине чейинки байыркы түрк каганатын, түрк доорун, орто кылымдардагы монгол, кыпчак, кыргыз, уйгур, туркмөн жана башка көчмөн калктардын доорун классификациялап келип, Манас баатырдын биз билген күжүрмөн ишгерин мына ошондон бери уланып келе жатканын белгилейт [2, 137-138 бб]. Ойлорун жыйынтыктап келип, оозеки адабияттагы Манас башпаган элдик баатырлардын турмушта жашаганын ырастайт. “Ошол замандардагы кыргыздар – “Моголстандын жапайы арстандары” деп, академик В.В.Бартольд да белгиледи. Ал эми элдик чежире, уламыштар ушул тарыхый маалыматтарды толуктайт жана аныктайт. Айрыкча, оозеки поэзиянын деңизи “Манас” үчилтиги башпаган биздин ондогон эпосторубуз, тек кандайдыр бир таланттардын фантазиясынан эргип чыга калган көркөм чыгармалардан болбостон, алар баарынан мурда элибиздин ар замандарда башынан кечирген тарыхый окуяларды күбөлөгөн чоң өмүрлөр, зор күрөштөр эле. Так айтканда, чыныгы турмушгун көркөм чагылдырылышы ушул эле” [2, 141-142 бб], - деп жазат, Т.Сыдыкбеков. Фольклористикада “Манас” эпосунун жаралган мезгили катары үч түрдүү пикир бар. Ошолордун ичинен тогузунчу кылымга таандык деген пикирге Т.Сыдыкбеков да кошулат, мунусун далилдеген аргументтери, фактылары да бар. Андай далилдерин, аргумент-фактыларын ал “Тарых жана “Манас” аталыштагы көлөмдүү макаласында берет.

6.Түгөлбай Сыдыкбековдун ырлары менен поэмаларынан (1), драмаларынан (2), аңгемелери, очерктери менен романдарынан (3), кыргыз фольклору, анын тулкусунда, айрыкча, “Манас” үчилтигине карата кенен сөз айткан изилдөөлөрүнөн (4) башка дагы бир өзгөчөлүгү – бул анын улуттук тилдин (5) актуалдуу проблемаларына карата жазгандары, берген интервьюлары өзүнчө кеп кылууга арзыйт. 2012-жылы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын демилгеси менен Т.Сыдыкбековдун “Тил – улуттук маданият, улуттук байлык, улуттук мурас” деген аталыштагы макалалар, каттар, маектер жыйнагы кыргыз тилинин тагдырына кайдыгер карабаган инсандын мамилесин чагылдырат. Андагы “Адеп башы – тил”, “Тилибиз бөтөнчө эмес”, “Тил биримдикке өбөлгө”, “Сөз кору калкка жетсин”, “Тил өлбөйт, өнүгөт”, “Сөз

куну”, “Маданият булагы – эне тил”, “Булак көзүн соолутпай”, “Тил кенчи сөздө” сыяктуу чакан жана көлөмдүү макалалары күбө. “Тил маданиятына көңүл кош карагандыктын кесепетинен бизде манкурттук ушунчалык калыптанып баратыптыр дейсиң, улуттук маданиятыбыздын башаты бай, татымдуу, жандуу тилибиздин шакелденип жатканын элес албай калдык”, - деп жазат, Т.Сыдыкбеков. Кыргыз окурмандарына алгач, макала, ырларды, поэмаларды, кийин повесть, романдарды (булардын ортосунда драма, пьеса да жазып) сунуш кылган Түгөлбай Сыдыкбеков тилдин маселелерине кайдыгер карашы дегеле мүмкүн эмес болчу, аны такай тынчын алган, кызыктырган маселе да ушул тилдин тазалыгы, анын калыптанышы менен өнүгүүсү сыктуу кыймылдагы абалы кызыктырбай койбойт эле. Анткени ал өзү тынымсыз айтып да жазып да жүргөндөй, тил – бул улуттун аң сезими, маданияты, адебинин башаты, маданий мурасы, биримдиктин өбөлгөсү. Ансыз улут улуттугун жоготот. Т.Сыдыкбековдун дамамат карманган позициясы мына ушундай болчу.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы: XX кылымдын адабияты (20 – 60 – жылдар). Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында үчүнчү басылышы. VI том. – Бишкек, 2017. – 347 б.
2. Сыдыкбеков Тарых жана “Манас”. //Ала Тоо журналы, 1968. № 8. – 135 – 149 бб.
3. Тил – улуттук маданият, улуттук байлык, улуттук мурас: Т.Сыдыкбековдун макалалары, маектери, каттары, ойлору. Түзгөн: А.Ишеналиева. – Бишкек, 2012.– 128 б.

УДК. 371.3(575.2)

Турпанова Ж. А.

Муса Рыскулбеков атындагы КЭУ

Турпанова Ж. А.

КЭУ им. Мусы Рыскулбекова

Turpanova Yu. A.

KUE Musy Ryskulbekov

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ САБАГЫНДА ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫ ОКУТУУ ПРЕПОДАВАНИЕ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ METHODS OF APPLICATION OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Аннотация: Бул макалада драмалык чыгармаларды окутуунун ыкмалары жөнүндө кеп болот. Драмалык чыгармалардын өзгөчөлүктөрү, анын негизин түзгөн конфликттер, каармандардын образдары, алардын диалогдору, окуянын чечилиши сыяктуу маселелер каралат. Мугалим драмалык чыгармаларды окутууда эсине алуучу жагдайларга көңүл бурулат. Драмадагы окуянын өнүгүшүн, каармандардын кулк-мүнөздөрдү ачуу аркылуу талдоонун жолдору көрсөтүлөт.

Аннотация: В этой статье обсуждаются способы преподавания драмы. Рассмотрены такие вопросы, как особенности драматического произведения, составляющие его основу конфликты и образы персонажей, их диалоги, развязка произведения. Моменты которые

учитель должен учитывать при обучении драматических произведений. Способы анализа развития сюжета в драме, раскрытие характеров.

Annotation: This article discusses ways to teach drama. Issues such as the features of a dramatic work, the conflicts and images of characters, their dialogues, and the denouement of the work are considered. Points that the teacher should take into account when teaching dramatic works. Ways to analyze the development of the plot in the drama, the disclosure of characters.

Негизги сөздөр: сахна, пьеса, реплика, декорация, карама-каршылык, мүнөз, конфликт, интерактивдүү метод, өзгөчөлүк, элестөө, диалог.

Ключевые слова: сцена, пьеса, реплика, декорации, противоречие, персонаж, конфликт, интерактивный метод, особенность, воображение, диалог.

Key words: scene, play, cue, scenery, contradiction, character, conflict, interactive method, feature, imagination, dialogue.

Билим берүүгө коомдун улам өзгөрүп-өнүгүүсү, жаңылануулар таасирин тийгизүүдө. Демек, билим берүү да коом менен бирге өзгөрүлүшү керек. Заманга ылайык кесиптер, көз караштар, түшүнүктөр, билимдер да сапаттуу өзгөрүүлөргө багыт алышы керек. Окутуу, билим берүү, тарбия берүү, окуучунун инсандык көз карашын калыптандыруу, көндүмдөргө, жөндөмдөргө үйрөтүү милдетибиз болгону менен сапаттуу билимге максаттуу бара жатабызбы деген маселе жаралат. Заманбап коом окутууга жаңы талаптарды коюуда. Азыркы күндө окуучулардын искусствого, көркөм чыгармаларга, маданий жана эстетикалык дөөлөттөргө карата табити өзгөрдү.

Окуучулардын көз карашы калыптанган инсан болуп тарбияланышына драмалык чыгармалардын чоң салымы бар. Мында, албетте, сөзсүз мугалимдин катышы бар. Анткени, мугалим алдын ала кайсы учурларга, урунттуу окуяларга көңүл бурдуруунун планын иштеп чыгат. Биз окутуу жолунда салтка айланган методду же интерактивдүү методду тандайбызбы, билимдүү жана чыгармачыл мугалимдин аракети болбосо, бардык эле окутуу максатына жете бербейт.

Драмалык чыгармаларды окутуу методикасын өркүндөтүү үчүн, ылайыктуу методдордун, ыкмалардын айкалышын табуу окуучулардын кабыл алуулары, көндүмдөрү калыптанышына өбөлгө түзөт. Драмалык чыгармаларды мыкты өздөштүрүү үчүн окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө ылайык чыгарма тандалат. Чыгармага кызыгуу пайда болушу үчүн этика, эстетика, маданият таануу, философия, тарых, педагогика, психология жана башка илимдер менен тыгыз байланышпа окутуу аркылуу жетишүүгө болот. Чыгармаларга кызыгууну жаратуу үчүн адабият теориясын да сабаттуу пайдалануу зарыл.

«Пьеса – драма, комедия – адабияттын эң татаал формасы, – деп жазган М.Горький: романда, повестте автор баяндаган адамдар анын жардамы менен аракет этет, дайыма жазуучу менен бирге, автор окурманга аларды кандай түшүнүү керектигин айтып турат, жашырын сырларына, түрдүү кырдаалдарына түшүндүрмө берет, алардын көңүлүн жаратылышты, шарт-жагдайларды сүрөттөөлөргө бурат, алардын аракеттерине, иштерине, сөздөрүнө, мамилелерине кийлигишет. Пьесанын ар бир катышуучусу өз мүнөзүн сөзү менен иши аркылуу, автордун кийлигишүүсүз ачып берилишин талап кылат...» [1,76-б.].

Драматург өзүнүн каармандарынын мүнөздөрү тууралуу баяндабайт, алардын иш-аракетинен көрсөтөт. Автордук мүнөздөмөнүн берилбегендиги, портреттик сүрөттөөнүн жана прозалык чыгармага мүнөздүү башка образдардын компоненттеринин жоктугу, драмалык чыгармаларды кабыл алууда окуучуларга кыйынчылык жаратат. Ошондуктан

окутуунун жолдорун издөөдө бир жагынан, окуучуларды бөтөнчө адабий тек катары драмалык чыгармалардын өзгөчөлүктөрү менен тааныштырсак, экинчи жагынан, окутулуп жаткан чыгармалар театралдык сценага арналган чыгарма болгондуктан, окурманга терең ой жүгүртүүнү талап кыларын түшүндүрүүгө тийишпиз. Драмалардын өз алдынчалуулугу эпостон жана лирикадан айырмаланып, мектепте драмалык чыгармаларды талдоодо колдонула турган методдор жана ыкмалар бир катар суроолорду жаратат, иштин актуалдуулугу ушул маселелерди чечүүдө жатат.

Драмада маанилүү мазмундук категория болуп конфликт эсептелет. Албетте, конфликттер эпосто деле бар, алар лирикалык чыгармаларда да болушат, бирок алардын ролу драмадагыдан башкача. Конфликттердин тандалышы жана аларды системалоо көбүнчө жазуучунун көз карашынын өз алдынчалыгын аныктайт, драмалык кагылышуулар – каармандардын жашоосун жана мүнөздөрүн ачууга багытталган. Конфликт пьесадагы сюжеттик кыймылдын ритмин жана багытын шарттайт.

Конфликт менен мазмундун жыш болушу, драмалык чыгармаларда алардын берилиши, түрдүү мүнөздө кездешет. Конфликт көп түрдүү мазмуну, ар кыл кызматы менен драманын өзгөчөлүгүн тек катары аныктаган жалгыз компонент эмес. Конфликтти талдоо мектепте негизги багыт болуп эсептелет, себеби, жогорку класстын окуучулары үчүн мүнөздөрдүн жана көз караштардын кагылыштарын анализдөөгө кызыгуу жогору, анда жамандык менен жакшылыктын күрөшү аркылуу чыгармадагы проблемалар ачылат. Конфликтти изилдөө менен окуучулардын ой топтоого (мотивге) жетүүсү, каармандардын кептери менен иш-аракеттеринин артындагы автордук көз карашты аныктоого алабыз.

Драмалык чыгармаларда, эпикалык жана лирикалык жанрларга караганда, автордук сүрөттөөлөр, баяндоолор, чегинүүлөр жок. Автордун кеби ремаркаларда гана берилет. Драмадагы каармандар менен эмне окуя болсо, окурман же көрөрман ал жөнүндө дал ошол каармандын өзүнөн билет. Драматург каармандарынын жашоосу тууралуу айтып бербестен, аны иш жүзүндө көрсөтөт.

Драмалык чыгармалардын каармандары өздерүн иш-аракети аркылуу көрсөткөндүктөн, алардын кеби да бир катар өзгөчөлүктөргө ээ: эпикалык чыгармалардын кептерине караганда, алардын кеби кылык-жоруктарына байланыштуу, динамикалуу жана экспрессивдүү. Драмалык чыгармаларда интонация, тыным, үндүн тону да, башкача айтканда, бардык тилдик өзгөчөлүктөрдүн чоң мааниси бар, алар сценада конкреттүүлүккө ээ.

Драматург эреже катары, каармандардын мүнөзүн ачып бере турган гана окуяларды чагылдырат жана алардын арасында курчуп бараткан күрөштү жаратат. Чагылдырылган көрүнүшкөн тышкары, окуянын өнүгүшүн басаңдаткан башка турмушук фактылар жокко чыгарылышат.

Эпостон жана лирикадан айырмаланып, драмалык жанрдагы чыгармалар театр үчүн жазылат жана өзүнүн негизги милдетин сахнада аткарылуу менен аяктайт. Театр өз мыйзамдарына баш ийдирип, аларга таасирин тийгизет. Драмалык чыгармалар, мисалы, көрүнүшпөргө, сценаларга жана окуяларга бөлүнүшөт, алардын алмашышы декорацияларды жана костюмдарды алмаштырууга арналат. Болжолдуу пьесанын үч, төрт көрүнүшүндө, башкача айтканда, спектакль коюлган 1,5 – 2 саат ичинде, драматург конфликттин келип чыгышын, анын өнүгүшүн жана чечилишин көрсөтүшү керек. Драматургдарга коюлган бул талаптар, каармандардын мүнөздөрү абдан ачык байкалгандай, жашоодогу окуяларды жана көрүнүшпөрдү тандоого аларды милдеттендирет.

Драмалык чыгармалардын театрден дагы бир көз карандылыгы бар. Ал пьесаны сахна менен, өз элестөөсү аркылуу бириктирген адам – бул көрүүчү. А.В.Луначарский айткандай: «... театр форма болсо, мазмунун драматургия аныктайт, актерлор өз аткаруулары менен образдарга кошумча боёкторду кошот. Сахна автордун сүрөттөөсүнүн ордуна колдонулат» [2,98-б.]. Пьесаны окуганда тигил же бул каармандардын образдары же ролду аткаргандардын образдары, көз алдыга келет. Театр башка искусствонун түрлөрүнө караганда жашоо тууралуу толугураак чагылдырат. Сахнада болгон нерселер көрүүчү тарабынан өзгөчө курч жана түздөн-түз кабыл алынат. Драматургиянын тарбия берүүчү зор күчү мына ушунда.

«Драма сценада гана жашайт. Ансыз ал денеси жок жан сымал», – деп Н.В.Гоголь туура белгилеген [3,82-б.]. Драмалык чыгарманын өзгөчөлүгү сахнада коюуга ылайык жазылган чыгарма. Драмалар театрга арналып жазылгандыктан, анын каармандарынын мүнөздөрү сүйлөшүү – диалог аркылуу берилет. Драмалык чыгармаларда автордун көз карашы ачык берилбейт, аны окурмандын же көрөрмандын ой жүгүртүүсүнө, көңүл буруусуна калтырылат. Автордун кийлигишүүсүз эле, каармандардын монологдоруна, диалогдоруна, репликаларга карап окурман окуя болуп жаткан жерди, мезгилди, каарман жашаган акыбалды, алардын кебете-келбетин, сүйлөө жана угуу адатын, алардын кыймылдарын, жаңдоо, ымдоолорун элестете алышат. Ошону менен бирге айтылган сөздөрдөн жана кылган иштеринен каармандардын жан дүйнөсүндө эмне болуп жатканын сезе билүүгө жана түшүнүүгө болот. Кээде сценада аткарылбай эле, айтылган репликалардан драманын каармандарынан тышкары эмне окуялар болгонун көрүүчүлөр же окурмандар эркин элестөө менен кабыл алууга мүмкүндүктөр да берилет.

Драмалык чыгармалардын борборунда турмуштагы конфликттер турат, аны чечүү каармандардын катуу кармашынан, жагдайлардан, өзү менен өзү толгонуулары менен чечилет. Драмадагы кубулуштун маанисин окуянын өнүгүшү катары кароо жана кулк-мүнөздөрдү ачуу менен талдоо максатка ылайык. Драмалык чыгармаларды окутуунун алгачкы этабында окуя толук же тандалып окулушу керек. Жалпы пьеса жөнүндө окуучулар көңүл буруусу үчүн, окуучулар негизги конфликтти, анын келип чыгышын туя билүүнү камсыз кылуучу суроолорду берүү керек. Пьесадагы конфликт окуянын жүрүшү менен өнүгөт. Драмада каармандардын ортосундагы конфликттер улам жаңыланып, улам курчуп, адамдардын мүнөздөрү шарт, кырдаалдарга байланыштуу өзгөрүп, өөрчүп отурат.

Драмалык чыгармаларды окутуунун алгачкы этабында негизги конфликттин чечилиши менен катар окуучуларды катышуучу каармандар менен тааныштыруу жүрөт, карама-каршылыктардын күрөшүндө алар кандай роль ойношот деген суроо чечмеленет. Кээ бир каармандардын аттары, драманын аталышы да конфликт эмне жөнүндө болору тууралуу маалымат берүүсү мүмкүн. Драмада мүнөздөр өзгөчө карама-каршылыктардын жана конфликттердин негизинде түзүлөт. Драмадагы мүнөздөр курч сезимдердин кагылыштарында аныкталат. Берилген бир актыдагы окуялардын өнүгүүсүнүн ички логикасына байкоо жүргүзүү аркылуу талдоо – мугалимдердин жана окуучулардын негизги маселеси. Окурмандын көңүлү көбүнчө себеп-натыйжа байланышын издөөгө бурулат. Драмада кездешкен ар бир чечим, ар бир иш-аракет, ар бир толгонуу, бир жагынан уланган иш-аракеттин, толгонуунун, окуянын, чечимдин үзгүлтүксүздүгү, экинчиден – себеп-натыйжа жана мындан ары улана турган сюжеттер, окуялар. Драмалык окуялардын активдүүлүгү, максатка чечкиндүү умтулуусу мына ушундан улам экени талашсыз. Анда

адамдын катуу чыңалуудагы ички күчү жана толгонуулары көрсөтүлөт, ошондуктан анын мүнөзү толук ачылат.

Драмалык чыгармаларды окуунун алдында силер чыгарманын атын укканда эмнени элестедиңер? Драма эмне жөнүндө экенин билесиңерби? деген сыяктуу суроолор берилиши керек. Андан кийин, чыгарма окулуп бүткөн соң, чыгарманын мазмунуна ылайык келген проблемалуу суроолор коюлушу зарыл. Мындан тышкары, драма сага эмнеси менен жакты? Эмнеси жаккан жок? – сыяктуу суроолорду берүү шарт.

Драмалык чыгармалардагы турмуштук конфликттерге көңүл буруу, ар бир кубулушту окуянын өнүгүшү катары, мүнөздөрдү ачууга багыттоо, чыгарманы анализдөөдө «авторду ээрчүү» каармандардын мүнөзүн терең түшүнүүгө жардам берет, анткени алардын мүнөзү окуянын чыңалуусунда, конфликттердин чечилишинде анык болот. Драматург драманын борборуна кайсы проблеманы койгон, конфликттин чечилиши, чыгарманын идеялык маанисин түшүнүү сыяктуу маселелер чыгарма окулуп жаткан учурда унутулбай, проблемалык суроолор менен коштолуп турушу шарт. Ошондой эле, негизги сценалардан үзүндүлөр мугалим тарабынан окулуп, ага тиешелүү комментарий берилип жүрүп отурат. Бул пьесадагы конфликттерди аныктоодо, окуянын өнүгүшүнө жана чечилишине байкоо жүргүзүүдө чыгарманын көркөм-эстетикалык сырын ачууга багыт берет.

Окуучуларга драмалык чыгарманын каармандарынын кулк-мүнөздөрүн, алардын ички дүйнөсүн ачып берүү – көркөм образдын үстүндө иштөө мугалим тарабынан тандалып алынган методдордун жана ыкмалардын табиятына жараша өтөт. Көркөм окуу, диалогдорду ролдорго жараша үн кубултуп окуу, баяндоо окуучулардын образдарды талдоосуна шарт түзөт. Окуучуларга үйрөтүлүп жаткан драманын конфликттеринин келип чыгышын түшүндүрүүдө каармандардын кебинин эмоционалдуу жагын көрсөтүүнүн мааниси зор. Анткени, образдын поэтикалык кеби, драманын логикалык оюна, мүнөздөрдүн ачылышына аныктык киргизип турат. Чыгарманы кабыл алуу толгонууга алып келет, образды көз алдына келтирип элестөө окуяны тез өздөштүрүүгө түрткү берет.

Драмалык чыгармаларды кабыл алуунун, түшүнүүнүн эң жогорку чеги – анын театрда коюлушу жана аны окуучулар көрүп, өз алдынча бир пикирге келиши эсептелет. Анткени, окуучулар режиссерлор, актерлор иштеп чыккан ар бир каармандын кулк-мүнөзүн, ой-мүдөөсүн даяр түрүндө кабыл ала алышат. Керек болсо тарыхый доорго ылайык кийими, декорациялар, актерлордун жест-мимикалары, үн кубултуусунан бери чыгарманы түшүнүүгө алда канча жеңилдиктерди жаратат. Ошондой эле эстетикалык табитти калыптандырат. Бирок тигил же бул драмалык чыгарманы окутууда театр репертуары менен окуу программасы дал келбейт. Драмалык чыгармалардын текстин окутуу, үн кубултуп окутуу, ролдорго бөлүшгүрүү аркылуу текстти окутуу, текстти тынымдарга бөлүп, акыл чабуулун пайдалануу аркылуу проблемалык суроолорду коюп, каармандардын мүнөздөрүнө баа берүү жолдору аркылуу окутулуп жаткан драманын маани-маңызын ачып берүүгө умтулабыз.

Драмалык чыгармалардын өзгөчөлүктөрү каармандардын диалогдору аркылуу алардын мүнөздөрүнүн ачылышында. Ар бир каарман өзү кандай адам экендиги жөнүндө кабар берет. Ар бир айткан сөзүнөн, элге кылган мамилесинен, кыймылынан, анын кандай адам экендигине ой топтоп, көрүүнүн негизинде каармандын образы ачылат. Ошондуктан спектаклди көргөндөн кийин же текст окулуп бүткөн соң, ким кандай каарман экендигин окуучулар бат эле аныктай алышат. Албетте, мугалим эмне үчүн андай каарман деп ойлоорун окуучудан сурап, улам алдыга жетелеп жүрүп отурушу зарыл. Ошондой эле, каармандардын турмушундагы бурулуш учурларга, курч конфликттерге өзгөчө маани-баа

берүүгө, анын натыйжасында окуянын чыңалышы, драмалык мүнөздөрдүн ачылышы, окуялардын чиелениши, каармандардын ой-толгоолору, монологдору, мына ушуларга өзгөчө көңүл бурдуруу үчүн атайын мурдатан даярдалган суроолорду коюу керек. Окуянын чечилишине туура суроолорду берүү менен окуучуларды багытташыбыз керек. Бул суроолорго жооп издөө менен балким, окуучулардын бири-бирине бере турган талаш-тартышгуу суроолору жаралышы мүмкүн. Талаш-тартышты окуучулардын окуган чыгармага өз алдынча баа берүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу үчүн пайдалануунун мааниси чоң. Адабий чыгармада каармандардын образын дал ушундай түшүнүү керек деген эреже, чек жок. Бир эле каармандын образын ар башка окурман ар түрдүү түшүнүп кабыл алуулары мүмкүн. Ар бир көркөм чыгарманын өзүнө тиешелүү бөтөнчөлүгүнө, жалпы класстын билим деңгээлине, чыгармада көтөрүлгөн проблемага карата атайын талаш-тартыш маселелерди козгогон суроолорду берүү менен окуучуларды сабакка кызыктырып, анын жандуу өтүшүнө аракет кылуу сабактын натыйжалуулугун арттырат. Ал максатка жетүү үчүн мугалим төмөнкүдөй иштерди аткарууга тийиш: даяр жоопторго канааттанып отура бербестен, окуучуларды ойлонууга үйрөтүү; окутулуп жаткан чыгармалар боюнча окуучуларга изилдөөчүлүк суроолорду берүү, жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү; окуучуларды көркөм тексттер менен иштөөгө үйрөтүү жана аларды өз турмушу менен байланыштыруу; окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүү (ар түрдүү контексттерди көрө билүү, аргументтүү ой айтуу); класста эркин жана ачык акыбалды түзүү жана жоопторду колдоо (талкууда бардык окуучулардын укуктарын бирдей коргоо); классты жетекчиликке алуу (тапшырмаларды түшүндүрүү, иштөө тартибин аныктоо).

Мугалимдин милдети драмалык чыгарманын баалуулугун жоготпой, бүгүнкү күндөгү мааниси жөнүндө да кам көрүшү шарт. Бул башкы маселе чыгарманы окутуунун бардык этаптарында сакталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Горький М.А. О литературе. – М.: изд. АН СССР, 1955. – 672 с.
2. Луначарский А.В. О театре и драматургии: В 2 т. Искусство, Т.1. Русский дореволюционный и советский театр. – М.: 1958. – 379 с.
3. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Политиздат. Т.2., 1977. – С.433.
4. Алымов Б.А. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. – Ф. Мектеп, 1984. –334 б.
5. Байгазиев С.О. Азыркы кыргыз драматургиясындагы көркөм конфликт жана каармандын мүнөзүндөгү адеп-ахлактык изденүүлөр (1960-1970-жж.) – Ф. 1984. – 168 б.

Общественные науки
Философия

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Усупова Ч.С., Барынбаева А.А.

И.Ахунбаев атындагы КММА,
Ош мамлекеттик университети

Усупова Ч.С., Барынбаева А.А.

КГМА имени И.К. Ахунбаева,
Ошский государственный университет

Usupov Ch.S., Barynbaeva A.A.

KSMA named after I.K. Akhunbayeva,
Osh State University

**МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТКЕРДИН ЖООПКЕРЧИЛИГИ ФИЛОСОФИЯЛЫК
ПРОБЛЕМА КАТАРЫ
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА КАК ФИЛОСОФСКАЯ
ПРОБЛЕМА
MEDICINE KYZMATKERDIN ZHOOPKERCHILIGI PHILOSOPHY**

Аннотация: Медициналык кызматкердин жоопкерчилигинин өзгөчөлүгү биринчи кезекте анын түздөн-түз милдети бейтаптарга, б.а. кандайдыр бир оору менен ооруган адамдарга жардам көрсөтүү. Бирок, дарыгер бейтаптын жашоосуна кийлигишкен учурда, дарылоо терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн, ал тургай, өлүмгө алып келиши мүмкүн болгон тобокелдиктер көп учурда пайда болот. Адамдын өздүк аң-сезиминин өсүү даражасын аныктоонун критерийлери жөнүндөгү маселе кыйла татаал. Бир жагынан, биз адамдын руханий тажрыйбасы субъективдүү, индивидуалдуу экендигин ырастайбыз; бирок, экинчи жагынан, биз инсандын өзүн-өзү аң-сезиминин өнүгүү даражасын жана деңгээлин көпчүлүк адамдар үчүн алгылыктуу боло турган стандарттар менен аныктоого умтулабыз.

Аннотация: Специфика ответственности медицинского работника обусловлена в первую очередь тем, что его прямой обязанностью является оказание помощи больным, т.е. людям, страдающим от той или иной болезни. Однако, когда врач вмешивается в жизнь больного, достаточно часто возникают ситуации, когда появляются риски, связанные с тем, что лечение может привести к отрицательным последствиям, вплоть до смертельного исхода. Более сложен вопрос о критериях определения степени роста самосознания человека. С одной стороны, мы утверждаем, что духовный опыт человека субъективен и индивидуален; но, с другой стороны, мы стремимся определить степень и уровень развития индивидуального самосознания по стандартам, приемлемым для большинства людей. Более сложен вопрос о критериях определения степени роста самосознания человека. С одной стороны, мы утверждаем, что духовный опыт человека субъективен и индивидуален; но, с другой стороны, мы стремимся определить степень и уровень развития индивидуального самосознания по стандартам, приемлемым для большинства людей.

Annotation: The specificity of the responsibility of a medical worker is primarily due to the fact that his direct duty is to provide assistance to patients, i.e. people suffering from some disease. However, when a doctor intervenes in the patient's life, situations often arise when there are risks

associated with the fact that the treatment can lead to negative consequences, even death. A more complex question about the criteria for determining the degree of growth of a person's self-awareness. On the one hand, we claim that the spiritual experience of a person is subjective and individual; but, on the other hand, we strive to determine the degree and level of development of individual self-awareness according to standards acceptable to the majority of people.

Негизги сөздөр: жоопкерчилик, жашоо, өлүм, медицина, дарыгер, пациент, ден соолук, оору, деонтология, этика, философия.

Ключевые слова: ответственность, жизнь, смерть, медицина, врач, пациент, здоровье, болезнь, деонтология, этика, философия.

Key words: Responsibility, life, death, medicine, doctor, patient, health, disease, deontology, ethics, philosophy.

Белгилүү болгондой, медициналык кызматкердин жоопкерчилигинин өзгөчөлүгү биринчи кезекте, анын түздөн-түз милдети болуп бейтапка, б.а. тигил же бул оорудан жапа чеккен адамдарга көмөк көрсөтүү эсептелүүсү менен шартталган. Бирок, дарыгер качан оорулуу адамдын жеке турмушуна кийлигишкен кезде, дарылоо терс кесепеттерге, ал тургай анын өлүмүнө алып келе турган көрүнүштөр менен байланышкан коркунучтар пайда болгон кырдаалдар дээрлик көп пайда болот. Андыктан тажрыйбада тигил же бул терс натыйжа оорунун же дарыгерлик катачылыктын же көңүл коштуктун кесепетинен келип чыккандыгын аныктоо кыйынга турган учурлар да кыйла көп кездешет. Демек, медициналык жоопкерчилик медициналык тобокелдиктери менен байланышкан. Өз кезегинде, медициналык тобокелдик ыкчам кийлигишүүлөрдө, терапиялык дарылоодо, ар кыл биомедициналык эксперименттерде ж.б.у.с. кездешет. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, тагыраак айтканда 2013-жылдын 28-майындагы №81 КРнын «Медициналык кызматкердин макамы туурасындагы» Мыйзамында (2020-жылдын 29-июнундагы №67 КРнын Мыйзамынын редакциясында). Азыркы мезгилде мыйзам тарабынан тобокелдик төмөнкү учурларда мыйзамдуу деп каралган:

-медициналык кызматкердин иш-аракеттери адамдын жашоосу менен ден-соолугун сактоого багытталган болсо;

-оорулууга зыян келтирүү тобокелдиги менен байланышпаган дарылоонун альтернативдүү жолдору жок болсо;

-ыктымалдуу зыянды алдын алууга же төмөндөтүүгө багытталган жетиштүү иш-чаралар кабыл алынса, б.а. медициналык кызматкер топтолгон тажрыйбанын, билимдердин жана көндүмдөрдүн негизинде иш алып барып, нормативдик көрсөтмөлөрдү (буйруктар, инструкциялар ж.б.у.с.) аткарып, азыркы медициналык илим менен тажрыйбанын жетишкендиктерди колдонсо.

Мыйзамга ылайык эгерде медициналык кызматкер аталган шарттардын бирөөсүн эле бузуп, ошону менен бирге оорулуунун (өлүм, ден-соолугунун кескин түрдө начарлап кетүүсү ж.б.у.с.) жашоосу менен ден-соолугуна чыян келтирсе, ал негизсиз тобокелдик үчүн кылмыш жообуна тартылат. Бардык шарттарды сактоо менен белгилей кетүүчү нерсе, зыян мыйзамдуу тобокелдиктин натыйжасында келтирилген жана медициналык кызматкердин иш-аракетинде кылмыштын курамы жок.

Биринчи кезекте, дарыгердин жоопкерчилик маселеси дарыгердик этика менен түздөн-түз жана кыйыр түрдө байланышкандыгын көрсөтүүгө болот. Европалык

медицинанын эволюциясынын мисалында дарыгерлик этика кандайча өнүккөндүгүн жалпы ченемдерде байкоого болот.

Эки жарым мин жылдан ашуун убакытта европа маданиятында реалдуу медициналык тажрыйба менен байланышкан ар кыл моралдык принциптер менен эрежелер калыптанган. Азыркы мезгилде европа маданияты менен медицинасынын чегинде дарыгерлик этиканын төрт кыйла олуттуу моделдерин бөлүп көрсүүгө болот. Убакыт боюнча бул «зыян келтирбе» принцибине негизделген Гиппократтын модели. Экинчиси - башкы принциби болуп «жакшылык жаса» эсептелген Парацельстин модели. Ошентип, андан кийинкиси негизинде «инсандын укуктары менен кадыр-баркын сыйлоо» жаткан биоэтика. Аталган ар бир моделдердин тарыхый өзгөчөлүктөрү менен логикалык негиздери бүгүнкү күнү азыркы биомедициналык этиканын баалуулук-нормативдик мазмунун түзүүчү моралдык принциптердин калыптануусун аныктады.

Тар формада айыктыруунун адеп-ахлактык-этикалык принциптери Гиппократтын (б.з.ч. 460-377-жж.) атактуу «Антында» берилген. Эң байыркы кытай, индиялык, вавилондук, египеттик, грек, еврей жана перс цивилизацияларында адамдарды оорулардан айыктыруу, аларды азап-кайгыдан куткаруу жөндөмдүүлүгү дарыгерлердин «кудайлык» тандалгандыгын күбөлөндүрүп, алардын жогорку социалдык макамын аныктаган. Ал эми Байыркы Греция туурасында айта турган болсок, бул, чындыгында, светтик медицина калыптана баштаган биринчи цивилизация, ал шаар-мамлекеттерде колдонулуп келген, алар медициналык тажрыйбага ээ болгондон кийин, чындыгында кесипкөй дарыгерлерден адеп ахлактык-этикалык, кесипкөйлүк принциптер, кепилдиктер, андан кийин дарыгерлердин жардамга муктаж болгондорго карата кепилдиктери менен милдеттери бекитилген. Гиппократ жеке эле эмес, башка дарыгерлердин тажрыйбасына да негиздеген этикалык принциптер тажрыйбадан гана эмес, өзүн ар кандай ооз көптүргөн адамдардан, шылуундардан, алдамчылардан, авантюристтерден ажыратуу зарылчылыгынан келип чыккан, алар ошол мезгилде көп болгон. Аталган принциптерди катуу кармауу калктын дарыгерлерге, чыныгы кесипкөйлөргө болгон ишенимин камсыз кылышы керек эле. Дарыгердин оорулуу менен дени сак адамга болгон тажрыйбалык мамилеси, адегенде камкордукка, жардамга, колдоого багытталган иш-аракети кесиптик дарыгерлик этиканын негизги белгиси болуп саналат.

Гиппократ тарабынан берилген бардык принциптердин ичинен негизгиси болуп «зыян келтирбе» принциби болгон, мында медициналык катмардын жарандык принциби топтолгон. Бул принцип жалпы эле коом жана ар бир адам тарабынан өзүнүн ден-соолугу менен жашоосун ишенген шарт жана негиз катары таанылуусу катары баштапкы кесиптик кепилдикти калыптандырат.

Дарыгерге көрсөтүлгөн жардам жана дарылоо үчүн акы төлөөнүн өтө маанилүү жана этикалык жактан татаал маселесине көңүл буруу керек. Кесиптик медицинадан мурда болгон дин кызматкерлеринин медицинасынын шарттарында оорулуулар жана айыгып кеткендер белектер менен тартууларды, андан тышкары, чиркөөдө кызмат кылып, дарыгерлик кылган жана айыгып чыккан дин кызматчысына алып келишкен. Светтик медицинага өтүүдө, эмгек акы түздөн-түз дарыгерге берилгенде, дарыгердик этикага каршы келбеген тиешелүү эрежелерди иштеп чыгуу зарыл болгон.

Антикалык цивилизация тарыхый аренадан кеткенден кийин, анын ордуна Европада көп жагынан байыркы доордон олуттуу түрдө айырмаланган орто кылымдар доору келген. Ал кездеги өзгөрүүлөр медицинага да таасирин тийгизген. Убакыттын өтүшү менен дарыгер менен оорулуунун ортосундагы өзгөргөн мамилени чагылдырган дарыгерлик этиканын

жаңы формасы пайда болгон. Кайра жаралуу доорунун швейцариялык алхимиги, дарыгери жана ойчулу Парацельс (1493-1541-жж.), жөнүндө К.Г.Юнг мындай деп жазган: «Парацельсте биз химиялык препараттарды түзүү тармагындагы эле эмес, эмпирикалык психикалык дарылоо тармагындагы да негиздөөчүнү көрөбүз» [1].

Парацельстин дарыгерлике, дарыгер менен оорулуунун ортосундагы мамилеге болгон көз караштары жалпысынан белгилүү бир түшүнүккө бириктирилип, акырында «Парацельстин модели» деген атка ээ болгон белгилүү принциптер түрүндө билдирген. Аталган модель чындыгында дарыгерлик этиканын бир түрү болуп саналат, анын алкагында дарыгердин оорулуу, бейтаптар менен адеп-ахлактык-этикалык мамилеси анын терапевтик жүрүм-турумунун, стратегиясынын маанилүү элементи катары берилет. Эгерде мурунку дарыгерлик этика моделинде, б.а. «Гиппократтын модели» дарыгердин ишмердүүлүгү оорулуунун азабын айыктырууга же азайтууга багытталууга тийиш, аталган иш-аракеттин маанилүү бөлүгү оорулуунун инсандыгынын социалдык ишенимине ээ болуу болуп саналат. «Парацельс модели», дарылоо процессинде оорулуунун инсандыгын, анын психикалык-руханий абалын эске алып, эмоционалдык-психикалык өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен айыктырууга жетишүү керек.

Дарыгер менен бейтаптын ортосундагы мамиледеги «Парацельс моделин» ишке ашырууда патернализм тажрыйбалык жактан өнүккөн (латын тилинен *pater* – «ата»), б.а. оорулууга карата дарыгердин терең камкордугунун, патронажынын негизинде түзүлгө, ата-эненин балдарына болгон камкордугун гана эске албастан, ошондой эле ата-энелик камкордуктан кандайдыр бир деңгээлде сырткаркы мамилелердин формасы христианчылыкта дин кызматчыларына эле эмес, Кудайга да тиешелүү болгон. Патернализмдеги «ата» сөзүнүн мааниси дарыгер менен бейтаптын ортосундагы байланыштын «үлгүсү» позитивдүү эмоционалдык байланыштар менен социалдык-моралдык жоопкерчилик менен мүнөздөлгөн кандаш-туугандык гана мамилелер эмес, ошондой эле «айыгуу» дарыгер менен оорулуунун байланышынын өзүнүн «кереметтүүлүгү» да мүнөздүү.

Аталган моделдин чегинде калыптанган негизги моралдык принцип болуп «жакшылык жаса», жакшы иш, ырайымдуулук принциби эсептелет. Бул жердеги дарыгерлик кылуу иш жүзүндө дайыма, жакшылыкты уюштурулган жүзөгө ашырууну билдирет. Парацельс жазат: «Дарыгердин күчү – анын жүрөгүндө, анын иши Кудай тарабынан жетектелүүсү жана табигый жарык, тажрыйбалуулук менен чагылдырылуусу керек, дарынын маанилүү негизи – сүйүү» [2].

Тарыхый аренага капитализм доорунун чыгуусу менен коомдук карым-катнаштардын бардык чөйрөлөрүндө терең, революциялык өзгөрүүлөр болуп өттү. Албетте, мындай өзгөрүүлөр мезгилдин өтүшү менен деонтологияда өзүнүн ордун тапкан медициналык тейлөө, дарыгерлик этика системасына да өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес.

«Деонтология» термини англиялык ойчул-моралист жана укук таануучу, англия философиясындагы бирден-бир багыттардын бири – утилитаризмдин негиз салуучусу И.Бентам (1748-1832) тарабынан илимий жүгүртүүгө киргизилген.

Утилитаризм туурасындагы өзүнүн окуусун иштеп чыгуу менен И.Бентам медициналык тейлөө системасында калыптанган карым-катнаштар туурасында айткан эмес, бирок анын окуусу кийин коомдук карым-катнаштардын бардык системасы сыяктуу эле аталган карым-катнаштарга да тараган, ал эми бул болсо анын окуусун жалпы ченемдерде кароого негиз берет.

Жекелик кызыкчылыктарды И.Бентам жалгыз реалдуу катары караган, ал эми коомдук кызыкчылыктарды алардын жапылыгына алып келген. Алардын иштеп чыккан этикасынын негизинде «пайда принциби» жатат, ага боюнча моралдык принципке ээ болуулары керек. Пайда аныктамасында адамдын төрт жеке кызыкчылыктары эске алынат. И.Бентамдын пикирине ылайык адамдардын иш-аракеттери, алардын карым-катнаштары алып келген пайдалары пикири боюнча, моралдык критерийи катары «пайдага, канааттанууга, жакшылыка жана бакытка жетүү катары кызмат кылуусу керек» [3]. И.Бентам өзүнүн илимий эмгектеринде «жоопкерчилик» (англ.responsibility) түшүнүгүн активдүү колдонгон бирден-бир адамдардан болгондугуна өзгөчө көңүл буруу абзел. Чындыгында, аталган түшүнүктү белгилүү бир алкакта, тагыраак айтканда, «башкаруучулардын жоопкерчилиги» катары колдонгон, ойчул аны башкаруучулардын жарандар алдындагы өзүнүн иш-аракеттери үчүн болгон милдети катары түшүнгөн [4].

«Деонтологиялык моделдин» чегинде «милдеттин сакталышы» тажрыйбада белгилүү бир талаптарды так аткарууну билдирет, ылайыксыз, татыксыз иш-аракет медициналык коомчулуктун, коомдун талаптарына, дарыгерге өзүнүн каалоосуна жана акыл-эсине карама-каршы келген жосун. Алардын жыйындысында кабыл алынган иш-аракеттер белгилүү бир эрежелерге баш ийип, дарыгердин жүрүм-турумун аныктайт. Эгерде жүрүм-турум эрежелери так жана катуу аныкталса жана ар бир медициналык адистик боюнча баяндалса, «милдетти аткаруу» принциби андан качууга эч кандай шылтоолорду кабыл албайт. Ошого жараша саламаттыкты сактоо тармагындагы адистин жоопкерчилиги эмне үчүн «милдетти сактоодон» канчалык качканы менен аныкталышы мүмкүн.

Милдет идеясы дарыгердин иш-аракеттери үчүн аныктоочу, зарыл жана жетишүү негиз болуп саналат. Эгерде адам «милдет» деген айныксыз талабы боюнча иш кыла алса, анда мындай адам өзү тандап алган кесибине туура келет, эгер туура келбесе, анда ал бул кесипкөй жамааттан кетиши керек.

Азыркы мезгилде, көпчүлүк өлкөлөрдө жүрүм-турум эрежелеринин так берилген топтому дээрлик ар бир медициналык адистик үчүн иштелип чыккан жана бардык медициналык тармактар үчүн бул эрежелердин тизмесин жана мүнөзүн камтып турат.

Дарыгерлик этиканын азыркы формасы туурасында айта турган болсок, бул биомедициналык этика, ал учурда бардык төрт тарыхый моделдин режиминде иштейт, б.а. Гиппократ менен Парацельстин моделдери, деонтологиялык моделдер жана биоэтика. Илимий-практикалык ишмердүүлүк менен адеп-ахлактын байланышы азыркы цивилизациянын болушунун жана сакталышынын эң маанилүү шарттарынын бири болуп саналат.

Адамзаттын тездик менен өнүгүшүнүн азыркы шарттарында инсандын эркиндиги менен жоопкерчилиги маселеси өзгөчө мааниге ээ болууда. Жоопкерчилик – инсандын коомго карата өзгөчө социалдык жана моралдык-укуктук мамилелерин чагылдырган категория.

Инсандын эркиндиги менен жоопкерчилиги маселеси дал ушул ишмердүүлүктүн маанилүү өзгөчөлүгүнө байланыштуу медициналык ишмердүүлүктө чоң мааниге ээ. Медициналык тажрыйбадагы эркиндик кесиптик жана моралдык милдеттин талаптары менен олуттуу чектелет. Медицина – өкүлдөрү өздөрүнүн кесиптик милдетине жана моралдык принциптерине берилгендигине ант берген ишмердүүлүктүн жалгыз түрү. Мындан тышкары, дарыгердин эркиндиги көбүнчө оорудан жапа чеккен, көп учурда өмүр менен өлүмдүн босогосунда турган иш-аракеттин объектисинин мүнөздөмөлөрү менен

чектелет. Медициналык ишмердүүлүктүн объектинин дал ушул өзгөчөлүгү байыркы доорлордо, алгачкы цивилизациялар пайда болуп, медицина системалуу кесиптик иштин өзгөчөлүктөрүнө жаңыдан ээ боло баштаганда, медициналык каталар үчүн дарыгерлердин жоопкерчилигин жөнгө салган алгачкы мыйзамдар пайда болгон.

Бизге жеткен эң белгилүү мыйзам актыларынын бири – ташка чегилген Хаммурапи мыйзамдарынын кодекси, анда үч параграфта медициналык каталар үчүн жоопкерчилик берилген, анда кайнатмаларды, дарыларды даярдоодо дарыгерлердин каталары ырааттуу түрдө сүрөттөлгөн, ошондой эле оорулуунун жаракат алуусуна же өлүмүнө алып келген операциялар туурасында айтылган. Табигый укуктун принциптерине ылайык, вавилондук дарыгер жоопкерчиликтүү болгон, анын катасынын натыйжасында оорулууга келтирилген зыянга ылайык келген жазага дуушар болгон: зыян келтирген дары ичкен, бир мүчөсүнөн ажыраган ж.б.у.с. Хаммурапи мыйзамдарынын кодексинде адамдын ден-соолугуна зыян келтирген дарыгердин жоопкерчилиги жөнүндө параграф бар болгон. «Эгерде, - дейт бул параграфта, - эгерде бир адамга коло бычак менен оор операция жасап, бул адамды өлтүрсө, же ал коло бычак менен адамдын тикенегин ачып, көзүн оюп алса, анда анын колун кесип салуу керек» [5].

Байыркы Индияда дарыгердин жоопкерчилигинин мүнөзү жана даражасы индиялык коомдун касталык өзгөчөлүктөрү менен аныкталган, ошондуктан Ману мыйзамдарынын кодексине ылайык, дарыгерге туура эмес мамиле жасагандыгы үчүн айып салынып, оорулуунун касталык абалына жарашанын өлчөмү аныкталган.

Рим мыйзамдарында одоно каталар үчүн дарыгердин жазасы каралган жана «медициналык каталар» түшүнүгү абдан кеңири болгон. Буга дарыгерлердин тажрыйбасыздыгы, шалаакылыгы, медициналык жардамдын жетишсиздиги кирет. Рим укугу оорунун оордугуна байланыштуу бейтаптын өлүмүнүн мыйзамдуулугун буга чейин эле моюнга алган. Бейтапты атайылап өлтүрүү, уу менен уулантуу, бойдон алдыруу кесиптик кылмыштарга кирбейт, алар үчүн дарыгерлердин жоопкерчилиги башка жарандардыкындай эле.

XV кылымда Англияда оорулууга зыян келтирген хирург мэрдин сотуна алынып, акыркы өкүм боюнча айып пул салынып, түрмөгө кесилген же белгилүү бир мөөнөткө медициналык тажрыйбадан ажыратылган [6].

Дарыгердин өз каталарына болгон мамилесинин мисалы катары көрүнүктүү орус хирургу, орусиялык аскер-талаа хирургиясынын негиздөөчүсү Н.И.Пирогов мындай деп жазган: «Мен өзүмдүн медициналык тажрыйбам жана анын натыйжалары тууралуу окурмандарга ачык айтууну ыйык милдетим деп эсептегенмин, анткени ар бир абийирдүү адамда, өзгөчө окутуучуда, башка билими азыраак адамдарга эскертүү үчүн, өз каталарын мүмкүн болушунча тезирээк коомчулукка жарыялоого кандайдыр бир ички муктаждык болушу керек» [7].

Дарыгердик этика практикалык философия катары ар бир жолу дарыгердин өзүнчө актысында ишке ашат, бирок медициналык каталардын кесепети болгон жамандыкты жакшы ниет менен актоого мүмкүн эмес экенин эске алуу керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Корженьянц, Б. Парацельс / Б. Корженьянц // Мир огненный. –М., 1994. –№5. –С. 86–91.
2. Корженьянц, Б. Парацельс / Б. Корженьянц // Мир огненный. –М., 1994. – №5. –С. 86–91.

3. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. –С. 182–187.
4. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. –С. 182–187.
5. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. –С. 182–187.
6. Аль-Ани, Н.М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н.М. Аль-Ани // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: Институт стратегических исследований, 2014. – №7-1. –С. 182–187.
7. Пирогов, Н. И. Биографический очерк / Н. И. Пирогов // Все мир. иллюстрация. – 1873. – № 209. –С. 13-15.
8. Akmatiev, A.T., Karabaeva, S.T., Kedeybaeva, Zh. A., Sharipova, E. K., Kurbanbaev, K. A., Seidalieva, M. K., Ergeshov, A.Y., Kalberdieva, M.K. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People URL: <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957> [Электронный ресурс] // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. -Paris.
9. Akmatiev, A.T., Nurbaev, A.S., Kozubaev, O., Yrazakov, D. A., Barynbaeva, A.A., Kambarova, N.N., Karabaeva, S. T., Sharipova, E.K. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235 [Электронный ресурс] // Baltic Journal of Law & Politics. - Kaunas, Lithuania. -2023.

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Усупова Ч.С., Барынбаева А.А.

И.Ахунбаев атындагы КММА,
Ош мамлекеттик университети

Усупова Ч.С., Барынбаева А.А.

КГМА имени И.К. Ахунбаева,
Ошский государственный университет

Usupov Ch.S., Barynbaeva A.A.

KSMA named after I.K. Akhunbayeva,
Osh State University

КЕСИПТИК-ЭТИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИК:

МАНЫЗЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ:

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ

PROFESSIONAL AND ETHICAL RESPONSIBILITY ITS ESSENCE AND FEATURES

Аннотация: Макалада учурдагы шартка ылайык келип чыккан кризистер менен курөшүү үчүн жоопкерчилик тушунугүнүн маанилүүлүгү, адамзатка тиешелүү бардык жагдайларда социалдык-руханий проблемаларды чечүү зарылдыгы изилденет. Өнүгүүнүн

багыты катары социалдык жоопкерчилик каралып, бүгүнкү күндөгү кырдаал адамзаттан жоопкерчиликти андап-сезүүнүн жана баалоонун жаңы ченемин талап кылышы белгиленген. Биоэтиканын философия системасындагы милдети, медкызматкерлердин кесиптик жоопкерчилигинин ролу иликтенген.

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность понятия ответственности за борьбу с кризисами, возникающими в соответствии с текущей ситуацией, решение социально-духовных проблем во всех аспектах, касающихся человечества. В качестве направления развития рассматривалась социальная ответственность, сегодняшняя ситуация требует от человечества новой нормы осознания и оценки ответственности, установлены определенные пределы ответственности. В системе философии биоэтики рассматривается функции, роль профессиональной ответственности медработников.

Annotation: The article emphasizes the importance of the concept of responsibility for dealing with crises arising in accordance with the current situation, solving socio-spiritual problems in all aspects concerning humanity. Social responsibility was considered as a direction of development, the current situation requires a new norm of awareness and assessment of responsibility from humanity, certain limits of responsibility have been established. In the system of bioethics philosophy, the function, problem, and role of professional responsibility of medical workers are considered. A more complex question about the criteria for determining the degree of growth of a person's self-awareness. On the one hand, we claim that the spiritual experience of a person is subjective and individual; but, on the other hand, we strive to determine the degree and level of development of individual self-awareness according to standards acceptable to the majority of people.

Негизги сөздөр: жоопкерчилик, этика, инсан, кесип, адис, дарыгер, бейтап, медицина, укук, мораль.

Ключевые слова: ответственность, этика, личность, профессия, специалист, врач, пациент, медицина, право, мораль.

Key words: responsibility, ethics, personality, profession, specialist, doctor, patient, medicine, law, morality.

Азыркы социомаданий шартта көптөгөн кубулуштардын жана процесстердин, глобалдык, планетардык көрүнүштөрдүн өнүгүшү жалпы этиканын аралашуусун талап кылат. Адамзаттын жашоосунда, анын келечегине эле эмес, өткөн тарыхына, адамзатка тиешелүү бардык жагдайларда социалдык-руханий проблемалар көп кездешуудо. Глобалдык ченемдеги проблемалар өз ара бири-бири менен диалектикалык мүнөздө байланышкан. Алардын ичинен эң негизгиси – тынчтыкты жана коопсуздукту камсыздоо. Мында адамдардын планетага, жалпы адамзат жашоосунун келечегине карата жоопкерчилиги олугтуу роль ойнойт.

Ааламдашуу шартында нравалык жоопкерчиликтүү инсанды жана кесипкөй адисти тарбиялоо, аны жаңы заманга шайкеш жоопкерчиликтүү субъект катары калыптандыруу социумдагы негизги маселелердин бири болуп саналат. Медициналык илимдердин прогрессивдүү өнүгүшү саламаттыкты сактоо чөйрөсүндө сапаттык өзгөрүүлөрдү жүргүзүү, биоэтикалык билим берүү жана агартуу тармагында адекваттуу моделдерди издөө зарылдыгын баса белгилейт.

Бүгүнкү социомаданий кырдаалда медицинанын салттуу же патерналисттик моралдык моделинин маалыматталган макулдук принцибине ылайык келген, бейтаптын автономиясы

эске алынган этикалык-укуктук доктринасы бир топ карама-каршылыктар менен коштолууда. Медициналык жардам көрсөтүү чөйрөсүндө моралдык мамилелердин жаңы моделин калыптандыруу зор мааниге ээ; ал жалгыз эле дарыгердин, медициналык персоналдардын гана кызыкчылыктарын эске албастан, ата мекендик медицинанын гуманисттик салтын өнүктүрүүнүн негизинде бейтаптын да укуктарын, кызыкчылыктарын жана эркиндиктерин баштапкы орунга коюшу зарыл. Биоэтикалык кодекстин принциптери жана нормалары негизинен Гиппократтын этикасына мүнөздүү болуп, андагы зыян келтирбөө, адилеттүүлүк, бейтаптын автономиясын кабыл алуу жөнүндөгү түшүнүктөр жаңы этикалык принциптер менен толукталышы керек.

С. Ожеговдун «Орус тилинин сөздүгүндө» жоопкерчилик “зарылдык”, кимдир-бирөөгө өз иш-аракети, жүрүм-туруму боюнча эсеп берүү, “милдет” катары каралат [1, 13-б.]. А.И.Ореховский жоопкерчиликтеги объективдүү, мыйзам ченемдүү мүнөздөгү көз карандылыкты, өз ара мамилелердеги, инсандык карым-катнаштагы байланышты бөлүп карайт [2, 210-б.].

Жоопкерчилик – адамдын кандайдыр-бир нерседен көз карандылыгынын натыйжасында белгилүү жагдайды сактап калуу үчүн иш-аракеттерди жасашы. “Философиялык энциклопедиялык сөздүктө” жоопкерчилик инсандар аралык өз ара байланыштын тарыхый конкреттүү мүнөзүн чагылдырган философиялык-социологиялык түшүнүк катары берилет.

Христиандык-европалык этикада жалпы принциптердин этикасы болсо, исламда белгилүү нормалардын этикасы болот. Адамдын ар бир иш-аракетинин, амалдарынын, колдонгон нерселеринин нормалары, ченемдери, убактысы, шарттары бар. Исламда мораль реалдуулуктан ажыраган эмес

Адамдын реалдуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен, алдын ала кам көрө билүү – бул жоопкерчилик. Мусулман этикасынын нормалары мусулман ишениминин символунан башка нерселерде кээ бир нерселерге уруксат (женилдик) берет, сөзсүз аткарууну талап кылбайт. Жоопкерчилик – парздын белгилүү өлчөмү.

Медициналык кызматкердин жоопкерчилиги өтө чоң жана оор мүнөзгө ээ (адамдын омуру менен курошу). Бул медициналык кызмат жөнүндөгү кеңири таралган пикир болуп, кээ бир жарандар бул жоопкерчилик жөнүндө ашыкча түшүнүк менен медкызматкерлерге оор жүктү жүктөшөт. Медициналык кызматкерлерге каршы кылмыш иштеринин көбү (кесиптик укук бузууларга байланыштуу) кылмыш курамынын жоктугунан токтотулат (кылмыш – адамга же анын мүлкүнө каршы жасалган укук бузуучу аракет же аракетсиздик). Парыз сезими зарыл моралдык мотивди сапат жагынан чагылдырат. Тигил же бул учурда медициналык кызматкердин эмне үчүн жооп бере тургандыгын аңдап-сезүү нравалык мотивге анык белгилүү конкреттүүлүктү берет. Өз кесиптик жоопкерчилигин сезүү менен бирге медкызматкер: «Эмне зарыл?» деген суроодон «Эмнени кантип жасаш керек?» деген суроого өтөт. Моралдык жоопкерчиликти аңдап-сезүү – бул реалдуулукту адамдын алдын ала чагылдыруу жөндөмү болуп эсептелет.

Адистин өз ишине карата жоопкерчиликтүү же жоопкерчиликсиз мамилеси кадимки көрүнүш катары эмгегине жараша «сый-урматты», «айып же жазаны» жаратат (өз ишин мыкты билген мед кызматкер иш ордунда сый урматка ээ болот). Кесиптик парыз медкызматкердин өз кесиптик милдетин, компетенциясындагы иш-аракеттерди квалификациялуу жана кынтыксыз аткарууну, медициналык (же кесиптик) иш-аракетти моралдык-этикалык жана укуктук нормалар аркылуу жөндөөнү белгилейт.

Азыркы социомаданий шарттарда коомдук фактор биринчи орунга чыгууда: жоопкерчиликке социалдык философиянын категориясы иретинде терең көңүл бурулууда. Х. Ленктин пикири боюнча, жоопкерчилик коллективге, топко эмес, жеке инсанга жүктөлөт [3, 24-б.]. Жалпы, коллективдүү жоопкерчиликти ар бир жооптуу субъектилерге бөлүшгүрүү максатка ылайыктуу.

Медициналык кесиптик билим берүү мекемелеринде учурда студенттердин биоэтикалык жоопкерчиликтерин жана гумандуулук сапаттарын өнүктүрүү актуалдуу мааниге ээ. Анын негизинде медициналык атайын жана жогорку окуу жайларда окуу-тарбиялык процесстердин мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу жолдору терең изилдениши зарыл.

Сартр жоопкерчилик идеясын эркиндик менен тыгыз байланышпа караган. Эркин тандоо мүмкүнчүлүгү адамды жогорку инсандык даражага чейин көтөрөт. Сартр үчүн эркин тандоо иррационалдык мүнөзгө ээ. Адамдын аксиологиялык ченемдер системасы сыртта болуп өтүүчү объективдүү процесстер менен тыгыз байланышкан эмес, ал адамдын ички психологиялык абалынан, эмоцияларынан, умтулууларынан көз каранды. Сартр жоопкерчиликти аныктоодо индивидуалисттик багытты биринчи орунга коюп, анын социалдык маанисин баса белгилеп, коллективдүү жоопкерчиликти изилдейт [4, 131-б.].

Моралдык жоопкерчилик иш-аракеттин субъектисинен жана объектисинен, нравалык тандоонун деңгээлинен көз каранды. Бул мүнөздү шарттаган факторлорго индивиддин жүрүм-турумунун формаларын тандоо эркиндигинин төмөнкү шарттары кирет: объективдүү (тандоонун физикалык мүмкүндүгү); инсандын жүрүм-турумун аң-сезимдүү тандоого психикалык жөндөмдүүлүгү; билим жана башка ушул сыяктуулар. В.Сперанский социалдык жоопкерчиликтин структурасын изилдөөдө теориялык анализге таянууну сунуштаган. Системалык мамиле социалдык объектилерди система иретинде изилдейт. Ал объектинин бүтүндүгүн ачууга багытталган. Системалык усул татаал объектинин байланыштарынын ар тараптуу типтерин аныктоого жардам берип, аларды бирдиктүү теориялык негизге кошот.

Моралдык эрежелер жеке инсандын эле жүрүм-туруму үчүн эмес, саясий лидерлер, диний конфессиялар, ири корпорациялар үчүн да керек. Ошондой эле массалык маалыматтын электрондук каражаттары да эл алдында зор жоопкерчиликке ээ. И.Канттын категориялык императивине, ошондой эле М.Вебердин жоопкерчилик жана аң-сезим этикасына ылайык ар бир саясий ишмер кабыл алган чечимдеринин натыйжаларына карата олуттуу жоопкерчиликке ээ. Социумда жалгыз эле кесипкөй саясатчылар эмес, демократияны өнүктүрүүгө умтулган ар бир жаран коомдо болуп жаткан бардык процесстер үчүн жооп бериши зарыл [5, 455-б.] .

Колдонулган адабияттар:

1. Ожегов, С.И. Словарь русского языка. 18-е изд. [Текст] / С.И. Ожегов -М.: Русский язык, 1986.
2. Ореховский, А.И. Ответственность и ее социальная природа: методологический аспект [Текст] / А.И.Ореховский -Томск, изд-во ТГУ, 1978. 210 с.
3. Ленк, Х. Размышления о современной технике [Текст] / Х.Ленк. -М., 1996. - С. 24.
4. Сартр, Ж.-П. Дневники странной войны. Сентябрь 1939 март 1940. [Текст] / Ж.-П. Сартр. - СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2002. –С. 200.
5. Вебер, М. Основные социологические понятия [Текст] / М. Вебер // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. – М., 1996. –С. 455-491.

6. Akmataliev, A.T., Karabaeva, S.T., Kedeybaeva, Zh. A., Sharipova, E. K., Kurbanbaev, K. A., Seidalieva, M. K., Ergeshov, A.Y., Kalberdieva, M.K. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People URL: <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957> [Электронный ресурс] // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. -Paris.
7. Akmataliev, A.T., Nurbaev, A.S., Kozubaev, O., Yrazakov, D. A., Barynbaeva, A.A., Kambarova, N.N., Karabaeva, S. T., Sharipova, E.K. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235 [Электронный ресурс] // Baltic Journal of Law & Politics. - Kaunas, Lithuania. -2023.